

Viachaslau Shved

W KRAJU FILOMATÓW

Młodzieżowe organizacje konspiracyjne
na ziemiach białoruskich
w latach 1806–1826

W KRAJU FILOMATÓW

Viachaslau Shved

W KRAJU FILOMATÓW

Młodzieżowe organizacje konspiracyjne
na ziemiach białoruskich
w latach 1806–1826

przełożył
Aleh Barcewicz

Recenzenci

Jerzy Borowczyk

Dorota Michaluk

Redaktor prowadzący

Jakub Ozimek

Redakcja

WUW

Korekta

Krystyna Komorowska

Indeksy

Aleh Barcewicz

Projekt okładki

Anna Gogolewska

Ilustracja na okładce

Mapa szkolnego okręgu wileńskiego w 1803 r.

opracowana przez Bazylego Anastasiewicza

Skład i łamanie

Dariusz Górski

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Warszawski

Publikacja na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 PL (CC BY 4.0 PL)

(pełna treść wzorca dostępna pod adresem: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.pl>).

Viachaslau Shved, Uniwersytet Warszawski, ORCID 0000-0002-2878-6231

ISBN 978-83-235-7111-7

ISBN 978-83-235-7113-1 (pdf online)

ISBN 978-83-235-7112-4 (e-pub)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7

wuw@uw.edu.pl

www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2025

SPIS TREŚCI

Wykaz przyjętych skrótów	7
Wstęp	9
ROZDZIAŁ 1. Okoliczności powstania i działalności tajnych stowarzyszeń	15
ROZDZIAŁ 2. Pierwsi filomaci (lata 1806–1808)	43
ROZDZIAŁ 3. Towarzystwo Sześciu, później Myślącej Młodzieży	48
ROZDZIAŁ 4. Towarzystwo Filomatyczne Wileńskie albo Przyjaciół Nauki	52
ROZDZIAŁ 5. Związek (Klub) Przyjaciół	72
ROZDZIAŁ 6. Towarzystwa świsłockie	76
ROZDZIAŁ 7. Zorzanie w Białymstoku, Świsłoczy i Wilnie	85
ROZDZIAŁ 8. Towarzystwo Literackie albo Związek Naukowy	97
ROZDZIAŁ 9. Związek Naturalistów Krajowych	100
ROZDZIAŁ 10. Promieniści lub Przyjaciele Pożytecznej Zabawy	103
ROZDZIAŁ 11. Zgromadzenie Filaretów (Miłośników Cnoty)	116
ROZDZIAŁ 12. Towarzystwo Przyjaciół albo Towarzystwo Honoru w Samodzielnym Korpusie Litewskim	144
ROZDZIAŁ 13. Filadelfiści i Związek Patriotyczny	149
ROZDZIAŁ 14. Towarzystwo Przyjaciół Wojskowych	153

ROZDZIAŁ 15. Mniej znane i nieznane stowarzyszenia	158
ROZDZIAŁ 16. Śledztwo i wyroki	161
ROZDZIAŁ 17. Rodzina Przyjaciół albo „obywatele” państwa filomatów	180
ROZDZIAŁ 18. Historia archiwum filomatów	241
Posłowie	247
Aneksy	251
Bibliografia	259
Indeks osób	272
Indeks geograficzny	285
Ilustracje	289

WYKAZ PRZYJĘTYCH SKRÓTÓW

BEF	– <i>Białoruś w epoce feudalizmu</i>
cz.	– część
gub.	– gubernia
inw.	– inwentarz archiwalny
k.	– karta, strona (аркуш)
kop. sr.	– kopiejka srebrna
LAN BW	– Litewska Akademia Nauk, Biblioteka im. Wróblewskich (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka)
LPAH	– Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (Lietuvos valstybės istorijos archyvas)
NAHB w Grodnie	– Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна)
pow.	– powiat
PSB	– <i>Polski Słownik Biograficzny</i>
r. akad.	– rok akademicki
r. szk.	– rok szkolny
RNB	– Rosyjska Biblioteka Narodowa w Sankt-Petersburgu (Российская национальная библиотека в Санкт-Петербурге)
RPAWH	– Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojenno-Historyczne (Российский государственный военno-исторический архив)
sygn.	– sygnatura (справа, šifras)
Uni. Wil.	– Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus universiteto biblioteka)
v	– verso, odwrotna strona (абарот)
w.	– wieś
WKL	– Wielkie Księstwo Litewskie
WP	– Wojsko Polskie
z.	– zbiór/zespół (фонд, fondo)

WSTĘP

W 2003 roku w wydawnictwie Uniwersytetu Wileńskiego ukazała się książka Vytautasa Skuodisa (z zawodu geologa) o działalności filomatów i filaretów na Uniwersytecie Wileńskim. Z kolei Białorusini, będący spadkobiercami Litwinów oraz ich historii, nie poświęcili jeszcze należytej uwagi stowarzyszeniom uczniowskim i studenckim¹, które działały nie tylko na wspomnianej uczelni, lecz również na terenach współczesnej Białorusi, w środowisku składającym się w większości z osób pochodzących z ziem białoruskich.

Zgodnie z carskim dekretem o organizacji okręgów szkolnych w imperium rosyjskim z 24 stycznia 1803 r. utworzony został Wileński Okręg Naukowy, który w latach 1803–1823 obejmował 8 guberni, w tym wileńską (z powiatami² białoruskimi), grodzieńską, witebską, mohylewską, mińską oraz obwód białostocki (od 1807 r.)³. Wymienione jednostki administracyjne były w nieznacznym stopniu zamieszkane przez Litwinów we współczesnym tego słowa rozumieniu⁴, przeważali tu natomiast Litwini=Białorusini, Rosjanie, Polacy,

¹ W 2017 r. Instytut Polski zorganizował w Mińsku konferencję poświęconą dwusetnej rocznicy powstania Towarzystwa Filomatów. Z referatów wygłoszonych przez białoruskich badaczy czytelników mogą zainteresować wystąpienia Hanny Zapartyki (o książce Sergieja Szołkowicza o tajnych towarzystwach), Iriny Burdzelowej (o *Wspomnieniach z przeszłości* A.E. Odyńca).

² W zaborze rosyjskim odpowiednikiem powiatu był „ujezd” (уезд) – termin znacznie rzadziej używany w polskiej historiografii w odróżnieniu od chociażby terminu „gubernia”. W tej książce konsekwentnie podążamy za ukształtowaną w literaturze tradycją nazewnictwa ówczesnych jednostek administracyjnych, zastrzegając jednocześnie, iż podział administracyjny w Cesarstwie Rosyjskim na ziemiach polskich i litewskich nie zawsze pokrywał się z granicami powiatów w dawnej Rzeczypospolitej (przyp. tłum.).

³ Бархатцев С., *Из истории Виленского учебного округа*, „Русский архив” 1874, т. 1, № 5, с. 1155.

⁴ W odniesieniu do współczesnych Litwinów autorzy konsekwentnie używają nazwy „Letuwis”. Termin ten, prawie nieobecny w literaturze i historiografii polskiej, jest rozpowszechniony

Tatarzy, Żydzi i inni. Świadczy o tym mapa Wileńskiego Okręgu Naukowego zamieszczona w aneksie do tej książki. W 1820 roku na tych terenach działało 430 szkół, 983 nauczycieli, na zajęcia uczęszczało 21 174 uczniów (w tym 1098 dziewcząt)⁵.

Jakimi słowami opisać uczucia towarzyszące autorowi tej książki, gdy trzymał w rękach oryginalne pisma filomatów, filaretów i członków innych tajnych stowarzyszeń, odnalezione w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym, w dziale rękopisów Biblioteki im. Wróblewskich oraz w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie? W tym utwory i przemówienia Tomasza Zana, Jana Czeczota, Adama Mickiewicza, Stanisława Kozakiewicza, Lucjana Ejsmonta albo zeznania spisywane własnoręcznie przez członków tajnych stowarzyszeń. Cóż, efekt fascynującego zanurzenia w epokę, w której żyli i działali, jest raczej trudny do opisania.

Koledzy i koleżanki przestrzegali mnie czasem: „Przecież już tyle o nich napisano. Cóż nowego możesz do tego dodać?”. Odpowiadałem im, że choć temat został zgłębiony przez badaczy polskich, w historiografii białoruskiej istnieje tylko jedna publikacja – wybór bardziej znanych prac filomatów i filaretów pod redakcją Kastusia Ćwirki. Praca w wyżej wymienionych archiwach i działach rękopisów dostarczyła wiele materiału do ukazania „litwińskiego (białoruskiego) śladu” w historii tajnych stowarzyszeń w Wileńskim Okręgu Naukowym w pierwszej ćwierci XIX w., uzupełnienia jej nowymi, dotąd nieznanymi faktami oraz napisania w miarę możliwości na nowo życiorysów białoruskich filomatów i filaretów, jak również członków innych tajnych stowarzyszeń, które istniały na terenie Białorusi (z doprecyzowaniem wielu kwestii biograficznych i poprawieniem niektórych błędów).

Adam Mickiewicz w trakcie pracy nad ustawami Towarzystwa Filomatów widział w nim ośrodek zarządzający innymi stowarzyszeniami, postrzegał filomatów jako swoistych architektów tworzących „Rzecz Pospolitą”⁶. Nikołaj Nowosilcow przyznawał, że „Filomaci, Promieniści i Filareci tworzyli jedno stowarzyszenie, lub – inaczej mówiąc – jedno ciało, zainspirowane i sterowane przez Filomatów”⁷. 7 maja 1821 r. na posiedzeniu Towarzystwa Filomatów Jan Czeczot, mówiąc o „Projekcie reorganizacji Towarzystwa Filomatów”, użył

na Białorusi i służy odróżnieniu mieszkańców współczesnej Litwy od historycznych Litwinów/Lińwinów (przyp. tłum.).

⁵ Zob. Kallenbach J., *Kuratorya wileńska (1803–1823)*, „Biblioteka Warszawska” 1904, t. 3(255), s. 423.

⁶ Zob. Samsel K., *Mickiewicz wśród filomatów. U źródeł genezy roli Mickiewicza przewodnika*, [w:] *Mickiewicz wieszcz i przewodnik*, red. A. Fabianowski, E. Hoffman-Piotrowska, Warszawa 2019, s. 54–59.

⁷ *К истории тайных обществ и кружков среди литовско-польской молодёжи в 1819–1823 гг.*, изд. Ф. Вержбовский, Варшава 1898, с. 72.

określeń „obywatele” i „kraj filomacki”, mając na myśli zjednoczenie wszystkich towarzystw założonych przez filomatów w latach 1816–1821⁸.

Zapraszam zatem na wycieczkę do kraju filomackiego. Chronologicznie jego istnienie można podzielić na następujące okresy:

Rok pierwszy (1817–1818) – założenie Towarzystwa Filomatów. Powstanie dwóch redakcji ustaw.

Rok drugi (1818–1819) – organizacja posiedzeń, projekt wydawnictwa periodycznego, pierwszy projekt założenia stowarzyszeń na prowincji, powstanie Klubu-Związku Przyjaciół, trzecia redakcja Ustaw.

Rok trzeci (1819–1820) – wyjazd z Wilna Adama Mickiewicza i Aleksandra Chodźki, organizacja szkoleń, sprowadzenie podręczników, projekty statystycznego opisu powiatów, periodyku (gazety lub czasopisma), powstanie nowych stowarzyszeń i związków: Naukowego, Naturalistów Krajowych, Promienistych.

Rok czwarty (1820–1821) – Filareci, wyjazd z Wilna Józefa Jeżowskiego, Onufrego Pietraszkiewicza, Michała Rukiewicza, choroba Tomasza Zana, reforma Związku Przyjaciół, Komitet Statystyczny, powiązania z masonami i karbonariuszami.

Rok piąty (1821–1822) – brak kadry zarządzającej, wyjazd za granicę Franciszka Malewskiego, nowe reformy (zawieszenie działalności Towarzystwa Filaretów, powstanie Filadelfistów Błękitnych), pierwsze śledztwo (w sprawie instrukcji statystycznej).

Rok szósty (1822–1823) – zawieszenie działalności, powstanie nowych Filadelfistów.

Lata 1823–1824 – śledztwo i proces sądowy członków tajnych stowarzyszeń, przeszukania, zdrada Jankowskiego, aresztowania filaretów, Związki w Świsłoczy, zeznania Wiktora Heltmana i Franciszka Malewskiego, śledztwo w sprawie Towarzystwa Filomatów, taktyka procesowa, sąd i jego wyroki.

Kilka słów o przyjętym przedziale dla moich badań: lat 1806–1826. Ramy chronologiczne przyjmowane tradycyjnie przez badaczy filomatyizmu stanowią powstanie Towarzystwa Filomatów w 1807 r. oraz śledztwo i ukaranie członków towarzystw filomackich w 1823. Uważam jednak, że trafniejsza będzie inna chronologia, uwzględniająca to, że pierwsze Towarzystwo Filomatów zostało utworzone w 1806 r., a także to, że ostatnie – Towarzystwo Przyjaciół Wojskowych, założone przez filomatę Michała Rukiewicza – zostało zlikwidowane dopiero w 1826 r.

W tym miejscu należy wyjaśnić, czym była Białoruś – Biała Ruś, Biełorusija, Biełorosija – w czasach działalności tajnych towarzystw.

Od końca XVIII w. do lat 80. XIX w. nazywano tak gubernie: witebską, mohylewską, smoleńską, a czasem mińską. Na przykład w odnalezionych przez

⁸ Archiwum filomatów. Cz. II: *Materyały do historyi Towarzystwa Filomatów*, wyd. S. Szpoński, S. Pietraszkiewiczówna, t. 1–3, Kraków 1920–1934 (dalej jako: *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*), t. 2, s. 102, 396.

nas dokumentach odnoszących się do arcybiskupa mohylewskiego Stanisława Siestrzeńcewicza pojawiają się dwa ostatnie politonimy.

Część ziem białoruskich w XIX w. określano mianem Litwy – historyczno-geograficznego i etnograficznego obszaru północno-zachodniej części współczesnej Republiki Białorusi oraz południowo-wschodniej części współczesnej Republiki Litewskiej. Pod koniec XVIII i w pierwszej połowie XIX w. termin ten stosowano głównie wobec guberni: wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej, a niekiedy także mińskiej. Badacze polscy używają na określenie tego terytorium nazw: ziemie litewsko-białoruskie, Litwa i Białoruś (w znaczeniu współlistnienia), Litwa (w rozumieniu Litwy historycznej).

W tej monografii, mówiąc o obszarze działalności tajnych towarzystw i pochodzeniu ich działaczy, przyjmuje się, że w końcu wieku XVIII i pierwszej połowie XIX za ziemie białoruskie można uznać cztery gubernie: mohylewską, witebską, mińską, grodzieńską, a także część guberni wileńskiej.

Autorzy monografii podają zwykle we wstępie lub w osobnym rozdziale opis bibliograficzny i źródłowy. Pomaga to czytelnikowi w znalezieniu literatury i źródeł do samodzielnego pogłębienia wiedzy na temat tych kwestii, które go szczególnie zainteresowały. Zrezygnowałem z takiego opisu i w zamian proponuję czytelnikom, by poszukali tych informacji w świetnych publikacjach moich polskich kolegów: profesora Jerzego Borowczyka i profesor Aliny Witkowskiej. Ich prace były dla mnie inspiracją przy pisaniu tej książki. Monografia Borowczyka *Rekonstrukcja procesu filomatów i filaretów 1823–1824. Historia śledztwa przeciw uczestnikom konspiracji studenckich i młodzieżowych w Wilnie oraz w Wileńskim Okręgu Naukowym* zawiera charakterystykę źródeł, które wykorzystałem, pisząc tę monografię. Ciekawe, że – podobnie jak Borowczyk – myślałem o sobie jako o detektywie poszukującym materiałów dotyczących członków tajnych towarzystw pochodzących z ziem białoruskich. Podobnie jak on, przeglądałem archiwa wileńskie oraz materiały działów rękopiśmiennych w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego i w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk (spis niepublikowanych źródeł znajduje się w bibliografii). Pracowałem także w Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie (korespondencję więzienną, która została już opublikowana, uwzględniłem w bibliografii). Niektóre dokumenty z archiwum Kuratorii Wileńskiej oglądałem w Muzeum Narodowym w Krakowie. Z kolei w Bibliotece Narodowej w Warszawie czytałem listy Ignacego Domeyki do Joachima Lelewela oraz materiały dotyczące pozbawienia katedry Bobrowskiego, Daniłowicza, Gołuchowskiego i Lelewela. Kiedy miałem możliwość wyjazdu na Białoruś, prowadziłem kwerendę w Narodowym Archiwum Historycznym w Grodnie⁹.

⁹ Zob. Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu filomatów i filaretów 1823–1824. Historia śledztwa przeciw uczestnikom konspiracji studenckich i młodzieżowych w Wilnie oraz w Wileńskim*

Opis bibliograficzny znajdzie czytelnik we *Wstępie* napisanym przez Alinę Witkowską do *Wyboru pism filomatów*¹⁰. Zgadzam się z analizą, którą przeprowadziła ta wybitna badaczka. W historiografii filomatyizmu wyróżniła ona dwa trendy. Wśród działaczy i historiografów byli bowiem zwolennicy tezy o apolityczności przedstawianych w tej książce tajnych towarzystw. Adam Mickiewicz, Joachim Lelewel, Ignacy Domeyko, na przykład, uznawali je za towarzystwa edukacyjno-moralne. Druga grupa interpretowała ruch filomatów jako polityczny, zwracając uwagę na manifestację narodowości i patriotyzmu oraz ich antyrosyjski charakter. Takie stanowisko zajmowali m.in. Maurycy Mochnacki, Ignacy Prądzyński, Józef Kallenbach, Henryk Mościcki, Stanisław Pigoń, Stanisław Szpotański, Zdzisława Jabłońska-Erdmanowa, Marian Kukiel¹¹. To drugie stanowisko wzmocniło się po opublikowaniu Archiwum filomatów w trzech częściach i dziesięciu tomach, co dostarczyło badaczom źródeł na temat ideologii członków tajnych towarzystw i ewolucji ich działalności. Na podstawie materiałów analizowanych przez Alinę Witkowską wyróżniłbym jeszcze jedną grupę badaczy – tych, którzy pisali o liberalizmie i rewolucyjności filomatów, tak jak Stefan Żółkiewski, Siemion Łanda.

Spośród białoruskich badaczy, którzy zwrócili uwagę na historię stowarzyszeń filomackich i ich członków, można wymienić historyka Siarhieja Talaronka oraz regionalistów Leanida Łaurysza i Alaksandra Illina (ich prace uwzględniłem w bibliografii). Pokłosem wymienionej wyżej konferencji, zorganizowanej przez Instytut Polski w Mińsku, była praca zbiorowa, w której – jak wspomniałem – znalazły się dwa artykuły warte naszej uwagi. Nie są one jednak nowatorskie, ponieważ autorzy powtarzają to, co o tajnych towarzystwach pisali już Siergiej Szolkowicz, Antoni Edward Odyniec i Adam Mickiewicz.

Chciałbym zwrócić uwagę czytelników, że tłumaczenia z języków białoruskiego i rosyjskiego na polski oraz redakcji obu wersji tej książki dokonał Aleh Barcewicz.

Dziękuję Pani Profesor Marii Korybut-Marciniak za finansowe wsparcie przekładu mojej monografii na język polski i za inspirację do jej napisania.

Dziękuję również recenzentom – Panu Profesorowi Jerzemu Borowczykowi i Pani Profesor Dorocie Michaluk – za cenne uwagi i komentarze, które pozwoliły znacząco ulepszyć tekst monografii.

Okreśgu Naukowym, Poznań 2003; Lipski J., *Archiwum Kuratorji Wileńskiej X. Ad. Czartoryskiego*, [Materiały do Dziejów Szkolnictwa Polskiego, seria 3, nr 2], Kraków 1926.

¹⁰ Zob. Witkowska A., *Wstęp*, [w:] *Wybór pism filomatów. Konspiracje studenckie w Wilnie 1817–1823*, oprac. A. Witkowska, Wrocław 1959, s. CXXXIX–CLVII.

¹¹ Zob. w bibliografii, s. 262–268.

ROZDZIAŁ 1

OKOLICZNOŚCI POWSTANIA I DZIAŁALNOŚCI TAJNYCH STOWARZYSZEŃ

Sytuacja polityczna

W latach 1772, 1793 i 1795 doszło do rozbiorów Rzeczypospolitej, w wyniku których ziemie Białorusi i Litwy dołączono do Cesarstwa Rosyjskiego. Na długi czas uczestnicy życia społeczno-politycznego tego regionu uznali za swój główny cel odrodzenie Rzeczypospolitej w ogóle i Wielkiego Księstwa Litewskiego w szczególności. Przed wojną 1812 r. pomysł przywrócenia północno-wschodnich guberni („ziem zabranych”, jak je określano w literaturze opozycyjnej) i dołączenia ich do Królestwa Polskiego popierał sam imperator Aleksander I, który traktował zaanektowane ziemie białoruskie jako „polskie prowincje”. Stale oscylował między „ideą odrodzenia WKL w celu dołączenia go do Polski a pomysłem jego całkowitej rusyfikacji”¹².

Zwycięstwo Rosji w wojnie z Napoleonem w 1812 r. i zagraniczne wyprawy armii rosyjskiej w latach 1813–1814 doprowadziły do „czwartego rozbioru” Polski – zostało powołane do życia Królestwo (Carstwo) Polskie w unii personalnej z Cesarstwem Rosyjskim, a królem polskim został Aleksander I. Nadana Polakom odgórnie Konstytucja 1815 r. pozbawiała Sejm inicjatywy ustawodawczej. Władza faktycznie była skoncentrowana w rękach wielkiego księcia Konstantego Pawłowicza, chociaż funkcję namiestnika cara sprawował były generał wojska polskiego Józef Zajączek. Prace Rady Administracyjnej – organu najwyższej władzy wykonawczej w kraju – kontrolował carski komisarz i przyjaciel Aleksandra I, Nowosilcow.

Wojny napoleońskie w latach 1805–1815 wpłynęły na poglądy młodzieży. Istniał wtenczas na terenach dawnej Rzeczypospolitej kult Napoleona (np. Adam Mickiewicz miał drugie imię Napoleon). 15 sierpnia 1812 r. w wielu miejscowościach na Białorusi odbyły się uroczystości z okazji urodzin wyzwoliciela

¹² Погодин А.Л., *Наполеон и Литва*, [в:] *Отечественная война и русское общество*, т. III: 1812–1912, ред. А.К. Дживелегов и др., СПб 1912, с. 163.

Napoleona Bonapartego. W Nowogródku, gdzie świadkiem obchodów mógł być Mickiewicz, w trakcie uroczystej mszy w kościele dominikańskim ksiądz przeor i kapelan wojska litewskiego Leja wypowiedział takie oto słowa: „Polska była ukarana unicestwieniem, ale nigdy przedtem nie miała tak Wielkiego Obrońcy w osobie Napoleona”. Po tym zdaniu wszyscy obecni zaczęli wołać: „Niech żyje Napoleon!”¹³.

Kiedy Wilno zajmowały francuskie i polskie jednostki, w potyczkach z kozakami brali udział wileńscy studenci: około 400–500 z nich wstąpiło do wojska. Wedle danych rektora Jana Śniadeckiego w pierwszych dniach okupacji francuskiej do armii napoleońskiej dołączyło ok. 200 studentów¹⁴. Michał Rukiewicz (1795–1841), jeden z najstarszych filomatów, wziął udział w wojnie po stronie Napoleona i został odznaczony Orderem Legii Honorowej. Być może po wizycie w Europie Zachodniej z jeszcze większą mocą zadawał sobie pytanie, które nurtowało również rosyjskich dekabrystów, boleśnie świadomych braku demokracji, wolności słowa, istnienia poddaństwa *etc.*: „Dlaczego u nas jest inaczej?”. Kazimierz Kontrym był w Wilnie związany z Komisją Rządu Tymczasowego WKL. Tomasz Zan w Mołodecznie organizował w tym czasie dziecięce bitwy wojsk Marsa i Apollina. Adam Mickiewicz 6 lipca 1812 r. w Nowogródku ujrzał polskich ułanów Józefa Poniatowskiego i „płakał z radości”¹⁵.

Część filomatów powróci do tematu wojny 1812 r. w swoich utworach: Teodor Łoziński w *Dumie*, Tomasz Zan we fragmencie *Tabakierzy*, Jan Czeczot w *Dumie nad mogiłami Francuzów, roku 1813 za Wilnem przy drodze, do Nowogródka prowadzącej, pogrzebionych*, Michał Rukiewicz we *Wspomnieniach*¹⁶. Jeszcze w latach 1822–1823 niektórzy Polacy (i Litwini) wierzyli, że Napoleon żyje, że z wyspy Świętej Heleny wysłał swego emisariusza Las Casesa, aby ten „szerzył bunt przeciw monarchom”, i że wkrótce sam wyruszy przeciwko Austrii¹⁷.

Po wojnie 1812 r. tajne stowarzyszenia pojawiły się na terenie Rosji. W lutym 1817 r. powstał tam Związek Ocalenia, który po roku przekształcił się w Związek Dobra Publicznego. Jego członkowie opowiadali się za przeprowadzeniem w państwie liberalnych reform¹⁸.

¹³ Cyt. za: Швед В.В., Данскіх С.У., *Заходні рэгіён Беларусі ў часы напалеонаўскіх войнаў. 1805–1815 гады*, Гродна 2006, с. 115.

¹⁴ Zob. Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu (1816–1824)*, [w:] Adam Mickiewicz. *Księga w stulecie zgonu*, London 1958, s. 236; Beauvois D., *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego, 1803–1832*, t. I. Kania, Wrocław 2012, s. 338–339.

¹⁵ Zob. Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 237–238; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1297, k. 15.

¹⁶ Zob. Archiwum filomatów. Cz. III: *Poezya Filomatów*, t. 1–2, wydał J. Czubek, Kraków 1922 (dalej jako *Poezya Filomatów*).

¹⁷ *Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского 1815–1830*, ред. С.М. Фалькович, Москва 2010, с. 417.

¹⁸ Zob. Швед В.В., *Беларускія старонкі гісторыі дэкабрыстаў*, Мінск 1998, с. 43–50.

W 1820 r. przez kraje europejskie przeszła fala zrywów rewolucyjnych obejmująca Hiszpanię, Włochy, Królestwo Obojga Sycylii, Portugalie. We Francji w lutym 1820 r. zamordowano Karola Ferdynanda d'Artois, księcia de Berry, z kolei w Niemczech zabito agenta rządu rosyjskiego Augusta von Kotzebue. O tych i innych wydarzeniach politycznych w Europie opowiadały czasopisma „Orzeł Biały”, „Dekada Polska” – organ tajnego Związku Wolnych Polaków (byli z nim związani między innymi Onufry Pietraszkiewicz oraz Wiktor Heltman, który znał się z Rukiewiczem)¹⁹. Na początku 1820 r. Joachim Lelewel wystąpił z wykładem zatytułowanym „Historyczna paralela Hiszpanii z Polską”, w którym akcentował zbieżność historycznych losów obu krajów oraz sugerował możliwe podobieństwa w przyszłości²⁰. W tym samym roku w Rosji doszło do buntu w Lejb-Gwardyjskim Pułku Siemionowskim, którym dowodził despotyczny generał Aleksey Arakczew. Za ten występek gwardzistów zesłano między innymi na tereny zachodnie, do guberni wileńskiej; w ramach przewidzianej inspekcji pułku pojawili się też w samym Wilnie²¹.

Na terenie Białorusi pod koniec XVIII i w pierwszej ćwierci XIX w. działało nawet do siedemnastu łóż masonskich (zrzeszających ponad 1030 członków). O wpływy w nich rywalizowały Wielki Wschód Polski oraz petersburska wielka loża „Astrea”, jednak litewsko-białoruskie stowarzyszenia wolnomularskie zachowały wierność Wielkiemu Wschodowi Polski. Masoneria jednoczyła różne części społeczeństwa demokratycznego dążące do wspólnego celu – odrodzenia utraconej państwowości. Wprowadziła w życie narodu nowe hasła wolności, równości, braterstwa, wywarła wpływ na powstanie i działalność tajnych stowarzyszeń. Władza carska to rozumiała. Cesarzewicz Konstanty Pawłowicz napisał w liście do gubernatora mińskiego z 24 stycznia 1829 r.: „Dane o istnieniu łóż masonskich w Mińsku, Nieświeżu, Słucku i innych miejscowościach powierzonej Panu guberni wysłałem do senatora Nowosilcowa w celu uwzględnienia w sprawie dotyczącej tajnych stowarzyszeń”²².

Pierwszą po rozbiorach organizacją konspiracyjną na Litwie była tzw. Asocjacja Wileńska, zrzeszająca resztki masonów z łóż skasowanych na mocy dekretu Pawła I. Założona została w 1797 r. przez przeora dominikanów księdza Faustyna Ciecierskiego. Rok później członek organizacji, a przy tym bratank księdza, Sebastian, został wydelegowany na tajny polski sejm w Mediolanie. Po drodze został aresztowany w Grodnie. W trakcie przeszukania w kołnierzu

¹⁹ Zob. Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»*, [в:] *Литература славянских народов*, вып. 1: *Адам Мицкевич. К столетию со дня смерти. Сб. статей*, Москва 1956, с. 12, 13, 38.

²⁰ Zob. tamże, с. 13.

²¹ Bardziej szczegółowo zob. Швед В.В., *Беларускія старонкі гісторыі дзекабрыстаў...*, с. 43–50.

²² Więcej na ten temat, zob. Швед В.В., *Масоны і ложы на землях Беларусі (канец XVIII–I палова XIX ст.)*, Гродна 2007.

jego fraka znaleziono następujące dokumenty: akt powstania wileńskiego z 27 sierpnia 1797, „Artykuły przyjęte przez asocjację” oraz alfabet liczbowy. Faustyn Ciecierski został aresztowany i zesłany na Sybir za działalność konspiracyjną, powrócił stamtąd w 1802 r.²³

W latach 1817–1822 w Wilnie działało dozwolone przez lokalne władze Towarzystwo Szubrawców. Jego założycielami byli, wedle słów historyka oświaty Sergieja Barchatcewa (Szołkowicza), „poplecznicy Czartoryskiego w dziele polonizacji kraju Północno-Zachodniego”: profesor chemii, filozof Jędrzej Śniadecki, doktor filozofii i medycyny, prof. Jakub Szymkiewicz (chronologicznie był on pierwszym prezesem, Śniadecki zaś – drugim), sekretarz Uniwersytetu Wileńskiego, kierownik biblioteki i pracownik wydawnictwa uczelni Kazimierz Kontrym. Ten ostatni wspólnie ze studentem Michałem Balińskim napisał „ustawy” towarzystwa, które składały się z 16 paragrafów²⁴. Zwróćmy uwagę na dwa z nich: w pierwszym była mowa o tym, że prawdziwa miłość do Ojczyzny to nie tylko wychwalanie tego, co swoje, rodzime, lecz również krytyka wad w celu ich naprawienia; czwarty paragraf nakładał na członków stowarzyszenia obowiązek przyjęcia imienia słynnej postaci z historii WKL i przygotowania na jej temat artykułu do satyrycznego czasopisma „Wiadomości Brukowe”²⁵.

W latach 1817–1818 we wspomnianym czasopiśmie ukazały się najbardziej znaczące artykuły o chłopach: *Machina do bicia chłopów* (1817, nr 8), *Przemyśl gospodarskiej oszczędności*, zdradzający przepis na karmienie chłopów za pomocą jusznika, czyli czerniny (1817, nr 10), *List z Łotoczka* (1817, nr 23) oraz kilka publikacji o podróżach *Szlachcica na łopacie* (bohatera wielu satyrycznych artykułów drukowanych w „Wiadomościach Brukowych”).

Zaznaczymy, że nie należy wyolbrzymiać „polskości” szubrawców. W numerze 147 „Wiadomości Brukowych” ukazał się list „przyjaciela z Warszawy”, w którym ów przyjaciel między innymi stwierdzał: „Prawda, że wielu samych nawet amatorów waszych uskarżają się niekiedy, że dla Polaków po chińsku pisać, że was rozumieć nie mogą. [...] Że wy dla Litwy, a nie dla Korony pisać. Że mniej dbacie o to, czy was w Warszawie rozumieć będą, bylebyście w Wilnie i w Litwie byli rozumianymi”²⁶. Szubrawcy dążyli do odrodzenia litewsko-polskiej konfederacji z autonomią polityczną dla Litwy.

²³ Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 235; Bieliński J., *Szubrawcy w Wilnie (1817–1822). Zarys historyczny*, Wilno 1910, s. 22. Ów „alfabet liczbowy” był zaszyfrowanym spisem członków Asocjacji.

²⁴ Tretiak J., *Młodość Mickiewicza (1798–1824). Życie i poezja*, t. 1, Petersburg 1898, s. 59–60, 66–68, 130–131.

²⁵ Бархатцев С., *Из истории Виленского учебного округа...*, с. 1181–1182.

²⁶ Шолкович С., *Польская пропаганда в учебных заведениях Северо-Западного края*, [в:] *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, сост. С. Шолкович, Вильна 1885, с. 257.

W 1818 r. został założony ogólnoniemiecki związek studentów, który zrzeszał przedstawicieli czternastu uniwersytetów, członków Tugendbundu (tajnego patriotycznego towarzystwa w Prusach w latach 1808–1810) i Burschenschaftu (studenckich zrzeszeń „Borussia” i „Arminia”), stając się trybuną myśli demokratycznej i wystąpień politycznych. W związku ze świadomością zagrożeń płynących z działalności tego zrzeszenia na konferencji państw niemieckich w Karlsbadzie postanowiono ograniczyć autonomię uniwersytetów, podporządkować uczelnie kuratorom państwowym, objąć ścisłym nadzorem związki studenckie, wprowadzić cenzurę prewencyjną i zwalniać profesorów mających poglądy demokratyczne²⁷. W 1821 roku polskie stowarzyszenia studenckie, które zjednoczyły się w Ligę, próbowały protestować przeciwko aresztowaniom warszawskich i krakowskich studentów domagających się nieograniczonej wolności akademickiej, podobnej do tej, jaką mieli ich koledzy za granicą. Bractwo polskich burszów działało w Kieleckiej Szkole Górniczej. Stowarzyszenia burszowskie podkreślały wagę pojęcia narodowości²⁸.

W latach 1820–1823 na Uniwersytecie Warszawskim działał tajny Związek Wolnych Polaków, który założył po przyjeździe ze Lwowa Ludwik Piątkowicz. Członek związku Wiktor Heltman przyczynił się do powstania tajnego stowarzyszenia w gimnazjum w Świsłoczy, gdzie uczył się jego brat Józef (poniżej będzie mowa o stowarzyszeniu Miłośników Nauki i Rodzimego Słowa)²⁹. W 1821 r. Piątkowicz i Heltman zostali aresztowani za wydrukowanie tysiąca egzemplarzy Konstytucji 3 maja, które zamierzali rozpowszechnić, aby „przypomnieć Polakom, że w XVIII wieku mieli konstytucję opartą na takich zasadach, o jakie w XIX wieku upominają się narody”³⁰. W listopadzie 1821 r. Warszawę odwiedził Jan Czeczot, w grudniu – Franciszek Malewski³¹. Nie można wykluczać, że celem ich wizyt były również sprawy tajnych towarzystw.

W 1817 r. w Królestwie Polskim powstała organizacja Panta Koina (Związek Przyjaciół). Należeli do niej studenci i urzędnicy, którzy żywili w swoich sercach „nieprzyjazne uczucia wobec ustanowionego porządku”³².

Major wojska Królestwa Polskiego (od 1814 r.) Walerian Łukasiński, mason od czasów służby przy Napoleonie, wystąpił z pomysłem połączenia polskiej idei narodowościowej z formą masonską i założył półtajną organizację Wolnomularstwo Narodowe, które od 1821 r. posługiwało się nazwami:

²⁷ Zob. *Historia Polski. Kalendarium dziejów*, t. 2: 1655–1887, Kraków 2010. s. 299, 301.

²⁸ Zob. Фалькович С.М., *Польское общественное движение и политика царской администрации Королевства Польского (1815–1830)*, [w:] *Польша и Россия в первой трети XIX века...*, s. 362, 364, 366, 367, 375.

²⁹ Zob. Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*, s. 34–35; także w tym tomie, s. 76 i nn.

³⁰ Фалькович С.М., *Польское общественное движение...*, s. 364.

³¹ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 24, sygn. 58, k. 8, 13.

³² Фалькович С.М., *Польское общественное движение...*, s. 365.

Towarzystwo Patriotyczne oraz Narodowe Towarzystwo Patriotyczne. Członkowie organizacji dążyli do utworzenia jej komórek również na terenach dawnego WKL (Białorusi, Litwy, Ukrainy) i odrodzenia Rzeczypospolitej w granicach 1772 r. W tym celu Łukasiński delegował do Wilna pochodzącego z tych ziem Józefa Gruzewskiego, a następnie byłego pułkownika Aleksandra Oborskiego. Prowincja litewska, obejmująca gubernie wileńską, grodzieńską, mińską oraz obwód białostocki, została zorganizowana w maju 1821 r., podczas tzw. kontraktów świętojańskich. Gminę wileńską tworzyli: Michał Römer (przewodniczący), Konstanty Radziwiłł, bracia Józef i Stanisław Gruzewscy, Wagner, Kowalski, hrabia Stanisław Sołtan, Korbut, Buczyński, Kajetan Przeciszewski. Wkrótce z tej gminy wyodrębniła się druga, w skład której weszli: Jan Wojniłowicz (przewodniczący), Barańcewicz, Jan Chodźko, Kulczyński, Jan Białozor, Tomasz Zan, Strumiłło. Celem Wolnomularstwa Narodowego było „odrodzenie Polski w jak najszerzych granicach z zachowaniem pierwiastka monarchicznego”³³.

W liście do Adama Mickiewicza z 8/20 maja 1821 r. Malewski pisał: „Pomimo niebezpieczeństw poczty nie mogę nie ostudzić żaru twojego i przydmuchnąć węgla, który się w tobie rozniecił”³⁴. Mowa o stowarzyszeniu węglarzy (karbonariuszy), które powstało we Francji wśród węglarzy wypalających węgiel drzewny, a za cel postawiło sobie uwolnienie społeczeństwa z rąk tyranów i ciemiężycieli. Pod koniec XVIII w. stowarzyszenie rozprzestrzeniło się poza granice Francji. W Wilnie jego członkiem został Teodor Łoziński, planowano również wysłanie do karbonariuszy Michała Rukiewicza. Adam Mickiewicz pisał entuzjastycznie do Onufrego Pietraszkiewicza, że „wyciągnieni jesteśmy na większy świat”³⁵. W liście Kazimierza Piaseckiego do Pietraszkiewicza widać, że się wahał, czy zostać przy starych stowarzyszeniach, zachowując wpływy wśród młodzieży uniwersyteckiej, czy też dołączyć do karbonariuszy, których działalność mogłaby w razie zagrożenia służyć filomatom za przykrywkę. Uczeń Lelewela Leonard Chodźko od 1822 r. na stałe mieszkał na Zachodzie i utrzymywał kontakty z czołowymi przedstawicielami najwyższej wenty karbonariuszy³⁶.

PERIODYKI. Warto w tym miejscu wspomnieć o działalności publicystycznej, dlatego że za pośrednictwem gazet Uniwersytet Wileński usiłował wywierać wpływ i kształtować opinię publiczną (przede wszystkim w środowisku

³³ Askenazy S., *Łukasiński*, Warszawa, 1908, t. 1, s. 246–249; Воронков И.А., *Польские тайные общества в Литве и Белоруссии*, „Исторические записки” 1957, вып. 60, с. 292–293; RPAWH (Moskwa), z. WUA, sygn. 719, k. 10–18; Dylągowa H., *Towarzystwo Patriotyczne i Sąd Sejmowy 1821–1829*, Warszawa 1970.

³⁴ Archiwum filomatów. *Listy z więzienia*, oprac. i wstęp Z. Sudolski, Warszawa 2000 (dalej jako: *Listy z więzienia*), s. 258.

³⁵ *Listy z więzienia*, s. 255, 258; Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 260.

³⁶ Zob. *Listy z więzienia*, s. 255; Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 252, 260.

szlacheckim). Szerzono idee uwolnienia chłopów, racjonalnego prowadzenia gospodarki, promowano wartości humanizmu.

W latach 1796–1806 (od 10 października w Grodnie, a od roku 1797 w Wilnie) dwa razy na miesiąc wychodził „Kurier Litewski”, którego redaktor, Tadeusz Włodek, otrzymał od Stanisława Augusta monopol na wydawanie polskiej prasy. „Kurier” zawierał głównie przedruki z czasopism petersburskich, pisał o wydarzeniach w Europie, zamieszczał informacje na temat stanu europejskiej gospodarki, drukował ogłoszenia i postanowienia rządu. W latach 1804–1805 Uniwersytet Wileński podjął próby drukowania „Gazety Litewskiej”. Od kwietnia do października 1804 r. i ponownie od 1815 r. ukazywał się naukowo-literacki „Tygodnik Wileński” (23 numery), w którym można było znaleźć polską poezję i przekłady, rzadziej prozę. Współpracowali z nim Leon Borowski, Lelewel, Euzebiusz Słowacki – postacie, z którymi niejednokrotnie spotkamy się w dalszych częściach tej książki.

Kolejna gazeta, „Dziennik Wileński”, wychodziła w dwóch okresach. Pierwszy przypadł na lata 1805–1806. W komitecie redakcyjnym znaczącą rolę odgrywali wówczas Jędrzej Śniadecki, Stanisław Jundziłł, Kazimierz Kontrym, Ernest Grodeck (Grodek) i Tadeusz Czacki. Publikowano artykuły z zakresu edukacji, medycyny, rolnictwa, historii naturalnej, chemii oraz literatury. Po tym okresie „Dziennik” zawiesił działalność z powodu małej liczby prenumeratorów, ale też sporów o koncepcję pisma. Zostało ono wznowione dopiero w 1815 r. dzięki Kontrymowi i funkcjonowało do 1830 r. W 1817 r. na jego łamach ukazał się projekt zniesienia poddaństwa. Kontrym wraz z Grodkiem redagowali również „Gazetę Literacką Wileńską” (w r. 1806 wydano 52 numery). Było to pismo konkurencyjne wobec „Dziennika Wileńskiego”. Składało się z trzech działów: artykuły wstępne dotyczyły Uniwersytetu Wileńskiego oraz innych ośrodków Wileńskiego Okręgu Naukowego, poza tym drukowano recenzje naukowe oraz informacje literackie³⁷.

W 1816 r. Kontrym założył satyryczne pismo Towarzystwa Szubrawców, „Wiadomości Brukowe”, które redagował do 1822 r. (w ciągu 6 lat ukazało się 287 numerów). W swoich artykułach szubrawcy piętnowali mankamenty życia społecznego, propagowali oświatę, nawoływali do miłości, godnego życia. Poprzez to chcieli, jak pisze badacz Barchatcew, „oczyścić i ożywić w świadomości społeczeństwa stare polskie ideały i odrodzić dążenie do ich realizacji, pogodzić zwaśnione z różnych przyczyn części polskiego społeczeństwa, wzbudzić w nich poczucie solidarności oraz – co najważniejsze – wzbudzić potrzebę polskiej politycznej i historycznej edukacji, aby

³⁷ Zob. Kowal J., „Dziennik Wileński” (1805–1806) i „Gazeta Literacka Wileńska” (1806). *Kartka z historii rozwoju prasy polskiej na Litwie doby porozbiorowej-przedpowstaniowej*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2020, t. XXIII, z. 1(57), s. 31–49.

dzięki temu zrobić z nich mimowolnych współuczestników powstającego ruchu patriotycznego”³⁸.

W Warszawie była wydawana „Dekada Polska”, pismo redagowane przez Heltman, po które sięgali również wileńczycy. Pietraszkiewicz studiował w Warszawie i, jak się wydaje, miał znajomości w redakcji. W liście do Kozakiewicza pisał o aresztowaniu redakcji za przedruk Konstytucji 3 maja³⁹.

Szkolnictwo

24 stycznia 1803 r. wyszedł dekret o organizacji okręgów szkolnych w imperium rosyjskim, w tym Wileńskiego Okręgu Naukowego. W jego skład weszło osiem guberni, z czego pięć białoruskich: wileńska (uwzględniamy powiaty białoruskie), grodzieńska, witebska, mohylewska, mińska, a w roku 1807 dołączono obwód białostocki należący do guberni grodzieńskiej. Cały obszar tego okręgu obejmował tereny dawnego WKL zamieszkałe przez ok. 11 mln. mieszkańców i był rozpatrywany politycznie jako „zjednoczenie kraju wyrażone w jedności edukacji”⁴⁰. „Wielka naukowa, pedagogiczna, administracyjna i kierownicza praca związana z polską samorządnością na tych ziemiach była nasiąknięta duchem dawnej Komisji Edukacji, obywatelskim i patriotycznym dążeniem, jak w mickiewiczowskiej pieśni filareci, poprzez naukę i godność do odrodzonej ojczyzny” – pisał Marian Kukiel⁴¹.

4 kwietnia 1803 r. został wydany najwyższy Akt potwierdzenia Imperatorskiego Uniwersytetu w Wilnie, w którym czytamy: „za rzecz przyzwoitą osądziliśmy tym aktem NASZYM zabezpieczyć na zawsze trwałość starodawnego Uniwersytetu Wileńskiego: w roku 1578 założonego, a w roku 1781 r. odnowionego do teraźniejszego stopnia nauk u najoświecześniejszych w Europie narodów”. 18 maja 1803 r. wydano Ustawy, czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego i szkół jego okręgu⁴².

³⁸ Бархатцев С., *Из истории Виленского учебного округа...*, с. 1181–1182. Zob. też Ігнатоўскі У.М., *Гісторыя Беларусі ў XIX – пачатку XX стст*, Мінск 1925, с. 36; Rymkiewicz J.M., Siwicka D., Witkowska A., Zielińska M., *Mickiewicz. Encyklopedia*, Łódź 2010 (dalej jako *Mickiewicz. Encyklopedia*), s. 237; Z. Skwarczyński, *Kazimierz Kontrym. Towarzystwo Szubrawców. Dwa studia*, Wrocław–Łódź 1961, s. 221

³⁹ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 24, sygn. 64, k. 5.

⁴⁰ Pigoń S., *Księcia kuratora Adama Czartoryskiego troski o język i literaturę polską, „Źródła mocy”* 1931, nr 7, s. 132; zob. też Бархатцев С., *Из истории Виленского учебного округа...*, с. 1155.

⁴¹ Kukiel M., *Dzieje Polski porozbiorowe (1795–1921)*, Paris 1984, s. 191.

⁴² Zob.: Крачковский Ю.Ф., *Исторический обзор деятельности Виленского учебного округа за период его существования. 1803–1832 гг.*, т. 1: 1803–1824 гг., Вильна 1903, с. 13, 14;

Każdy okręg miał swojego kuratora czy też opiekuna. W wileńskim był nim książę Adam Jerzy Czartoryski, pełniący tę rolę w latach 1803–1824. To właśnie on, ówczesny minister spraw zagranicznych Cesarstwa Rosyjskiego, odegrał znaczącą rolę w odrodzeniu dawnej Akademii Jezuickiej i stworzeniu na jej zrębach Uniwersytetu Wileńskiego. W liście do rektora Platona Sosnowskiego z dnia 24 listopada 1803 r. Czartoryski pisał, że powierzoną mu misję uważa za najdroższy jego sercu obowiązek. Zapewniał rektora, że z przyjemnością poświęci się opiece nad uczelnią⁴³. Czartoryski przyczynił się do otwarcia katedry literatury polskiej, nauczania języków obcych i gospodarstwa rolnego, zagranicznych wyjazdów studentów w celu przygotowania kadry naukowo-pedagogicznej, sprzyjał założeniu gazety uniwersyteckiej i powiększeniu biblioteki, troszczył się o dobrobyt i zdrowie profesury, kupował meble i nie zapominał o estetyce uniwersytetu⁴⁴.

Uniwersytet Wileński

Cesarski Uniwersytet Wileński był najwyższą instytucją edukacyjną w okręgu, miał bogatą historię zapoczątkowaną przywilejem wydanym przez Stefana Batorego 7 lipca 1578 r. i korzystał z praw zbliżonych do uniwersytetów europejskich. 25 maja (6 czerwca) 1803 r. zatwierdzono Ustawy, czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego i szkół jego okręgu. Zgodnie z tym dokumentem uczelnia liczyła cztery wydziały: Fizyczno-Matematyczny, Medyczny, Literatury i Sztuk Wyzwolonych oraz Nauk Moralnych i Politycznych (w skład tego ostatniego wchodziły między innymi katedry teologii dogmatycznej i moralnej, metafizyki, filozofii moralnej, logiki, a także różne katedry prawa). Przy uczelni istniało też seminarium nauczycielskie (ukończył je m.in. Adam Mickiewicz, dlatego po studiach został wysłany do Kowna do pracy w charakterze nauczyciela)⁴⁵.

Uniwersytet otrzymał sporą autonomię i pełnomocnictwo do zarządzania wszystkimi ośrodkami edukacyjnymi okręgu, w tym religijnymi, które były utrzymywane przez zakony katolickie. Sergiej Barchatcew słusznie zauważył: „to było dokładne odtworzenie dawnego polskiego porządku, wypracowanego

poprawmy pomyłkę autora – Akademia i Uniwersytet Wileński Towarzystwa Jezusowego powstał w 1578 r.

⁴³ Więcej zob. Beauvois D., *Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego*, „Przegląd Historyczny” 1974, t. 65, z. 1, s. 61–85; Beauvois D., *Wilno – polska stolica kulturalna...*, s. 40–63.

⁴⁴ Zob. Beauvois D., *Wilno – polska stolica kulturalna...*, s. 45; Beauvois D., *Adam Jerzy Czartoryski jako kurator...*, s. 61–85.

⁴⁵ Zob. Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 567.

przez Komisję Edukacji [...]. Taki stan rzeczy w edukacji musiał sprzyjać polskiej sprawie, dlatego uniwersytet pod wpływem powziętego rewolucyjno-polskiego kierunku stał się jednym z najmocniejszych i potężnych ośrodków polonizacji zachodniej i południowo-zachodniej Rosji⁴⁶.

W jednym ze swoich wczesnych projektów Michaił Murawjow proponował rządowi: „Stanowczo zlikwidować gniazdo litewskiej wolnomyślności poprzez rozczłonkowanie Uniwersytetu Wileńskiego między różne uczelnie wewnątrz imperium, stopniowo przekształcając system nauczania wedle norm rosyjskich ośrodków edukacji, pozbawiając duchowieństwo praw do zajmowania się młodzieżą⁴⁷. Młodzieży z ziem białoruskich zaszczepiano ideę polskości – do takiego wniosku doszedł Nowosilcow, dlatego po ukaraniu filomatów i filaretów, którzy „liczyli na rozkrzewienie poprzez naukę nierozumnego polskiego narodu”, zreorganizował uniwersytet, zadając cios pojęciu „polskiego narodu na Litwie⁴⁸. Jeden z przedstawicieli nurtu zachodnioruskiego Michaił Kojałowicz pisał: „W 1803 r. przywrócono Wileńską Akademię Jezuicką pod mianem uniwersytetu. Istota jezuityzmu – tłumienie w kraju wszystkiego, co rosyjskie, prawosławne – pozostała w nowym uniwersytecie nietknięta, była jedynie owinięta w bardziej współczesne szaty naukowe i bardziej niż przedtem wcielała polonizację⁴⁹.”

Aby uniknąć jednostronności w ocenie Uniwersytetu Wileńskiego, należy uwzględnić również inną jego rolę: kształtowanie kadr, które staną się prekurSORami białoruskiego odrodzenia. Idea białoruska wzrastała w kręgu duchownych unickich, do którego oprócz profesorów Michała Bobrowskiego i Platona Sosnowskiego należeli synowie unickich duchownych profesorowie Ignacy Daniłowicz i Ignacy Onacewicz, właściciel drukarni uniwersyteckiej Antoni Marcinowski, a także Józef Jaroszewicz, Teodor Narbutt, Lelewel i Michał Baliński. Świadomi swojego rodowodu, czuli się spadkobiercami wielkiej spuścizny historycznej WKL i odczuwali potrzebę podtrzymania pamięci o swojej niedawno zgasłej ojczyźnie. Badali historię, prawo, język, folklor, etnografię WKL (odnosząc się tym samym i do białoruskiej przeszłości). Pokładali nadzieję w Kościele unickim jako wyznaniu narodowym, liczyli na przywrócenie w przyszłości językowi białoruskiemu statusu urzędowego. „Od pieśni o pięknie i niedoli narodów, od naukowych badań nad historią i językiem narodów leży prosta droga do walki o lepsze życie polityczne i społeczne” – napisze w latach 30. XX wieku ksiądz i pisarz Adam Stankiewicz⁵⁰.

⁴⁶ Бархатцев С., *Из истории Виленского учебного округа...*, с. 1159–1160.

⁴⁷ *Две записки (графа) М.Н. Муравьева о Северо-Западном крае*, „Русский Архив” 1902, № 8, с. 592.

⁴⁸ Askenazy S., *Łukasinski...*, t. 2, s. 197.

⁴⁹ Коялович М.О., *Чтения по истории Западной России*, Мінск 2000, с. 295.

⁵⁰ Zob. Станкевіч А., *Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення*, Вільня 1934, с. 13.

BIBLIOTEKA. Profesor Ignacy Łobojko wspominał, że kiedy rozpoczął pracę na uniwersytecie, zastał tam bogatą bibliotekę (około 50 tysięcy dzieł), w której znajdowały się książki gromadzone od czasów Akademii Wileńskiej w XVI w. po okres panowania cesarza Aleksandra I. W bibliotece w osobnym pokoju stały dwie szafy, w których – jak pisał Łobojko:

były księgi liturgiczne, łacińskie Biblie pisane na pergaminie, dzieła teologiczne, korespondencja misjonarzy, podręczniki i wykłady znakomitych miejscowych profesorów, rękopisy przygotowane do druku, wiersze pochwalne i mowy adresowane do biskupów i innych dostojników, kazania i biografie, zapiski duchowe, opisy podróży do Rosji oraz inne dzieła historyczne. Było też kilka rękopisów w językach słoweńskim i rosyjskim⁵¹.

W 1818 r. w bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego stworzono katalog niezbędnych ksiąg. Każdy profesor musiał podać spis książek potrzebnych do wykładania swojego przedmiotu i dopiero na tej podstawie tworzone listę ogólną odpowiednio do przydzielonej kwoty pieniężnej. Wśród ksiąg zamówionych przez Wydział Nauk Moralnych i Politycznych znalazły się na przykład: siedemnastotomowa historia Francji autorstwa Gabriela Daniela; tom szósty pracy o historii francuskiej dyplomacji napisanej przez Gaëtana de Flassan i trzeci tom dzieła Louisa Phillippe'a de Ségura o historii polityki europejskiej.

W Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym znalazłem notatkę z tamtych czasów z adnotacją: „Księgi, które należy zakupić”. Były tam wymienione trzy tomy *Zbioru rezolucji Rady Nieustającej* z lat 1785, 1786, 1788, księga Pawła Kuszewicza zatytułowana *Prawa chełmińskiego poprawionego, Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego* Teodora Ostrowskiego oraz *Statuta y przywileje Koronne*⁵².

Fundusze biblioteki uzupełniano dzięki uniwersyteckiej księgarni i drukarni. Literaturę sprowadzano też z zagranicy przez komory celne w Warszawie, Rydze, Kownie, Grodnie, Jurborku. Trafiały tam również pozycje zakazane. Zwykle odbierali je przedstawiciel uniwersytetu J. Krzesławski lub najemca uczelnianej drukarni, wydawca i księgarz Józef Zawadzki, który następnie za zgodą cenzora sprzedawał woluminy uniwersytetowi⁵³.

Bibliotekarzem w 1805 r. był profesor Grodek, zaś asystentem prefekta biblioteki – adiunkt Kontrym, który zajmował to stanowisko do 1824 r., z przerwą w latach 1808–1814. Kazimierz Kontrym (1772[1776]–1836) w młodości

⁵¹ Лобойко И.Н., *Мои воспоминания. Мои записки*, Москва 2013, с. 108.

⁵² LPAH, z. 721, inw. 2, sygn. 73, k. 48.

⁵³ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 503, k. 1, 4, 35, 51v, 55, 85 i in.; sygn. 19, k. 8, 20; sygn. 92, k. 4, 9, 10.

uczestniczył w powstaniu 1794 r., po trzecim rozbiórze Rzeczypospolitej był kierownikiem wileńskiej cenzury oraz wydawcą wileńskiej prasy. W roku 1804 był współredaktorem „Tygodnika Wileńskiego”, w 1806 redagował „Gazetę Literacką”, w latach 1815–1818 – „Gazetę Wileńską”, od 1816 wydawał „Wiadomości Brukowe”. Historyk Uniwersytetu Wileńskiego Józef Bieliński pisał o nim: „W okresie od 1815 r. do 1825 nie było w Wilnie bodajże ani jednego dobrego przedsięwzięcia, do którego Kontrym nie przyłożył się myślą, werwą i nie był jego zapalonym uczestnikiem”⁵⁴. Kontrym był jednym z założycieli Towarzystwa Szubrawców (1817–1822), do którego należało wielu profesorów i literatów. W 1821 r. założył stowarzyszenie pomagające biednym studentom. Jeden z nich, Tomasz Zan, mieszkał u Kontryma w 1816 r. i był korepetytorem jego bratanka. Jak twierdzi Mikołaj Malinowski, to właśnie on był pomysłodawcą utworzenia Towarzystwa Filomatycznego (przypomnijmy, że Kontrym i Lelewel stworzyli podobną organizację w 1806 r.). Filomaci traktowali Kontryma jak kolegę i przyjaciela stowarzyszenia, nie bacząc na to, iż był około 20 lat od nich starszy.

Doktor medycyny August Ludwik Bécu w swoim donosie do Nowosilcowa charakteryzował Kontryma następująco: „on swoimi wielolicznymi wpływami, do osób uniwersytetu i do młodzieży, najwięcej wicherzy i jest twórcą tajemnych między młodzieżą związków: aby zaś lepiej machinował, domy profesorskie osadza swymi szpiegami, których z pomiędzy młodzieży dobierać umie”. W domu Bécu takim „szpiegiem” był Józef Massalski⁵⁵. Łobojko w swoim dzienniku napisał, że Kontrym został wyrzucony z uniwersytetu za to, że był „opiekunem i organizatorem studentów we wszystkich sprawach”. W trakcie śledztwa w sprawie filomatów i filaretów usiłował im pomóc. Został zwolniony z pracy bez prawa do emerytury i z zakazem mieszkania w Wilnie⁵⁶.

Są dowody na to, że studenci korzystali też z bogatych zbiorów biblioteki Chreptowicza w Szczorsach. Na przykład Jan Sobolewski szukał tam w 1819 r. materiałów „dotyczących piśmiennictwa” tego regionu, z kolei w 1820 r. prosił kierownictwo uczelni o zezwolenie na odwiedzenie w czasie wakacji biblioteki w Puławach, w której w tamtym czasie zgromadzonych było ponad 17 000 tytułów⁵⁷.

⁵⁴ Cyt. za: Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 237.

⁵⁵ Zob. Lelewel I., *Nowosilcow w Wilnie w roku szkolnym 1823/4*, Warszawa 1831, s. 42–43.

⁵⁶ Zob. *Z pamiętnika Iwana Łobojki o Uniwersytecie Wileńskim i o procesie Filomatów*, [w:] S. Fiszman, *Archiwalia Mickiewiczowskie*, Wrocław 1962, s. 40; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow (1762–1838). Portret carskiego inkwizytora*, Warszawa 2004, s. 125–126.

⁵⁷ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 100, k. 23, 25.

GABINETY NAUKOWE. Jedną z ciekawych i bogatszych kolekcji mieścił gabinet numizmatyczny. W spisie pochodzącym prawdopodobnie z pierwszej ćwierci XIX w. wymienione są takie miejsca pochodzenia przechowywanych tam monet i medali, jak królestwa Węgier i Czech, liczne niemieckie i włoskie państwa i miasta, Stany Zjednoczone. Były wśród nich też numizmaty tureckie, perskie, tatarskie i gruzińskie. W zbiorach znajdowały się również medale przedstawiające „niektórych polskich królów i wybitnych mężów tamtej historii”, a także „monety prywatnych polskich domów”⁵⁸. Kolekcja dawnych oraz współczesnych medali licząca 727 sztuk została przekazana do gabinetu w 1817 r. po śmierci księdza Józefa Mickiewicza. Jan Śniadecki podarował medal wręczony Samuelowi Bogusławowi Lindemu za pracę nad słownikiem języka polskiego oraz medal, który otrzymał ksiądz Onufry Kopczyński za wydanie podręcznika gramatyki języka polskiego (komisja śledcza wydała zakaz jego używania w ośrodkach edukacyjnych Wileńskiego Okręgu Naukowego)⁵⁹.

W 1817 r. powstał gabinet mechaniki, gdzie przechowywano instrumenty, modele różnych maszyn i inne urządzenia. W 1811 r. wciąż jeszcze działał gabinet fizyczny założony w roku 1775 r. Pierwotnie mieściła się tam kolekcja numizmatyczna, a także kolekcja minerałów⁶⁰.

DRUKARNIA UNIWERSYTECKA. Od roku 1805 drukarnia była we władaniu Józefa Zawadzkiego, wiemy, że w 1815 r. licencję przedłużono do 1820 r. Zawadzki sprowadził z zagranicy dobre maszyny i czcionki, dzięki czemu produkował druki dobrej jakości. W ciągu 27 lat z jego drukarni wyszło 761 ksiąg, w tym 197 podręczników⁶¹. W czasach filomatów opublikował on *Jeografię* Jana Śniadeckiego, *Teorię jestestw organicznych* i *Chemię* Jędrzeja Śniadeckiego, *Słownik łacińsko-polski* ks. Floriana Bobrowskiego, prace Lelewela, Grodka, pierwszy tom *Poezyi* Adama Mickiewicza. Zawadzki nie myślał o drukarni wyłącznie jako o przedsięwzięciu mającym przynosić zyski. Wykazywał też zainteresowanie treścią, stylem, estetyką swoich publikacji, udoskonalał czcionkę i produkcję papieru, poświęcał uwagę personelowi drukarni⁶².

KSIĘGARNIA UNIWERSYTECKA. Księgarnię uniwersytecką prowadził Piotr Horn, który miał obowiązek sprowadzać „ze wszystkich części Europy” książki potrzebne uniwersytetowi, profesorom i studentom. Poza nią na terenie uczelni znajdowała jeszcze jedna księgarnia, należąca do handlarza książkami i wydawcy

⁵⁸ LPAH, z. 721, inw. 2, sygn. 78, k. 1–4.

⁵⁹ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 19, k. 5, 20v.

⁶⁰ Zob. Lipski J., *Archiwum Kuratorji Wileńskiej...*, s. 131.

⁶¹ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 19, k. 28v; zob. też Beauvois D., *Wilno – polska stolica kulturalna...*, s. 176.

⁶² Zob. Czarnecki J., *Wilno w dziejach książki polskiej*, Wilno 1928, s. 12–14.

Moritza, który również sprowadzał tytuły z zagranicy. Wielu członków tajnych stowarzyszeń, w tym Adam Mickiewicz, Malewski i Czeczot, uważało, że to ten księgarz daje korzystniejsze warunki⁶³.

PROFESOROWIE UNIwersYTETU. W pierwszym tomie książki Daniela Beauvois *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832* w rozdziale drugim autor omówił skład profesorski uczelni. Opisał rekrutację wykładowców, geografię ich pochodzenia, sytuację materialną, a także życie w środowisku uniwersyteckim. My natomiast chcemy skupić uwagę na tych profesorach uniwersytetu, którzy nauczali członków tajnych towarzystw i wywierali wpływ na ich wychowanie moralne i patriotyczne. Polski badacz dziejów Uniwersytetu Wileńskiego Ludwik Janowski pisał o wspólnocie profesorów z Litwy i Białorusi: „Była to swego rodzaju unia nie mniejszego znaczenia od lubelskiej: świadome zjednoczenie dla ogólnego dobra, z mocnem przeświadczeniem o wspólności, braterstwie i nierozzerwalności. Było to nie tylko zlanie się pierwiastków polskiego, litewskiego i białoruskiego, ale wytworzenie niejako wyższej formy – synteza dziejów i ducha”⁶⁴.

Komisje śledcze badające sprawę filomatów i filaretów wypytywały młodzież o profesorów, poszukując ich kontaktów ze studentami, starając się ustalić, czy któryś z wykładowców należał do towarzystw lub pomagał w ich zakładaniu. Szczególnie gorliwy w tych poszukiwaniach był Nowosilcow⁶⁵. Zatwierdzony przez cara 14[26] sierpnia 1824 r. wyrok najwyższego komitetu (w skład komitetu wchodził właśnie Nowosilcow, a także gen. Aleksiej Arakczew i minister oświaty Aleksander Szyszkow), wymieniał czterech profesorów, którzy mieli „szkodliwy wpływ” na studentów: Lelewela, Michała Bobrowskiego, Daniłowicza i Józefa Gołuchowskiego. Ich kolega Iwan Łobojko w swoich wspomnieniach napisał, że usunięto ich z uniwersytetu z następujących powodów:

Joachima Lelewela, profesora zwyczajnego historii powszechnej – za to, że był wysoko ceniony przez studentów za swoje znakomite wykłady; Ignacego Daniłowicza, profesora zwyczajnego prawa – za to, że jednemu z członków komisji powiedział: „Tak jak wy sądzicie, w żadnym kraju nie ma przykładu”; Gołuchowskiego, profesora filozofii – za to, że będąc najgorętszym improwizatorem, przyciągał na swoje wykłady, nasiąknięte religią, tłumy słuchaczy, zarówno świeckich, jak i duchownych, a nawet damy; ojca Michała Bobrowskiego, profesora egzegetyki – za to, że podczas pewnego święta w Ostrej Bramie w swoim kazaniu pocieszał świętym wstawiennictwem Matki Bożej słuchaczy pogrążonych w smutku i troskach z powodu uwięzienia ich synów, krewnych i rodaków⁶⁶.

⁶³ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 19, k. 28; zob. też Beauvois D., *Wilno – polska stolica kulturalna...*, s. 179.

⁶⁴ Janowski L. *Ateny litewskie*, [w:] tegoż, *W promieniach Wilna i Krzemieńca*, Wilno 1923, s. [10].

⁶⁵ Zob. Лобойко И.Н., *Мои воспоминания...*, с. 184.

⁶⁶ Tamże, с. 193, 195.

Przedstawmy zatem profesorów, których wykłady cieszyły się popularnością i których doceniali i sami filomaci, i członkowie założonych przez nich stowarzyszeń. Aleksander Chodźko pisał: „Sławni w Europie wykładowcy, tacy jak Śniadeccy, Lelewel, Grodek, Gołuchowski, Borowski, Chodani, Frankowie, obaj bracia, Fonberg, Jocher, Jaroszewicz, Drzewiński, Gomulicki i wielu innych rozlewali światło nauk wartkim strumieniem, umacniali rozum i serca łaknącej wiedzy młodzieży”⁶⁷. A to z kolei lista Onacewicz: „Na czele tych kolosów nauki stoją dwaj Frankowie, Bojanus, Langsdorf, Grodek, Lelewel, Gołuchowski, a także dwaj Śniadeccy, Bobrowski, Ołdakowski, Herberski”⁶⁸. Ignacy Domeyko wspominał Śniadeckich, Niemczewskiego, Bojanusa⁶⁹. Aleksandr Pypin pisał, że Uniwersytet Wileński mógł wtenczas

pochwalić się wieloma wybitnymi postaciami [...]. A więc znane były imiona Śniadeckich, Poczubutta, Czackiego, Lindego, Brodzińskiego, Lelewela, Łobjki, Daniłowicza i innych, pisarzy starszych i młodych, w których pracach było czuć wtedy żywy promień słowiańskiego romantyzmu ludowego, który pozostał również w naszej literaturze. W dziedzinie poezji to był okres rozkwitu Mickiewicza⁷⁰.

Bobrowski Michał (1784–21.11.1848) – ksiądz, kanonik brzeski obrządku unickiego, magister teologii i filozofii, od 1815 r. profesor zwyczajny Uniwersytetu Wileńskiego. Pierwszego września 1817 r. został skierowany na dwa lata do Wiednia i na rok do Rzymu w celu nauki języków i kształcenia się w egzegezie biblijnej. Po powrocie z zagranicy w 1882 r. pracował jako profesor nauk teologicznych. Był autorem szeregu publikacji naukowych, z których część miała znaczenie dla problematyki słowiańskiej, jak *O charakterystycznych zwrotach językowych narodu białoruskiego*. Na otwarciu roku akademickiego 1826/1827 w Wyższym Seminarium Duchownym w Wilnie wystąpił z przemową w obronie języka białoruskiego, którą również ogłoszono drukiem. W wyniku śledztwa w sprawie tajnych stowarzyszeń został usunięty z uniwersytetu, powrócił do pracy dzięki wstawiennictwu hrabiego Aleksandra Ostermanna-Tołstoja. Odnalazł publikacje Iwana Fedorowicza i Piotra Mścislawca z czasów ich działalności drukarskiej w Moskwie. Pod koniec życia był proboszczem parafii w Szereszowie, gdzie wygłaszał kazania po białorusku. Adam Stankiewicz w pracy *Białoruski ruch chrześcijański* nazwał Bobrowskiego „nieświadomym prekursorem białoruskiego odrodzenia”, z kolei Oleg

⁶⁷ Chodźko A., *Pogląd o wpływie systemu nauk w kraju tutejszym na stan moralny i uczucia patriotyczne młodzieży dawnej i dziś kształcącej się w instytucjach naukowych*, „Źródła Mocy” 1930, r. 4, nr 6, s. 43.

⁶⁸ Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 109.

⁶⁹ Zob. Domeyko I., *Moje podróże. Pamiętnik wygnańca*, wyd. E.H. Nieciowa, Wrocław 1962, t. 1, s. 6.

⁷⁰ Пыпин А.Н., *История русской этнографии*, Минск 2005, с. 43–44.

Łatyszonek podkreślał jego rolę jako „niekwestionowanego przewodnika ruchu unickiego na Białorusi”⁷¹.

Bojanus Ludwik Henryk (1776, Alzacja – 1826, Darmstadt) – biolog, naukowiec-ewolucjonista okresu przeddarwinowskiego, profesor weterynarii, cieszący się uznaniem zarówno w Rosji, jak i za granicą. Do Wilna przyjechał z Darmstadtu w połowie 1806 r. Opublikował ponad 40 prac z zakresu anatomii zwierząt, którą wykładał na Uniwersytecie Wileńskim⁷². Mniej chlubnymi epizodami były poparcie wydawcy Fryderyka Moritza w próbach odebrania drukarni uniwersyteckiej Józefowi Zawadzkiemu oraz domaganie się stanowiska profesora anatomii dla swojego rodaka Beera. Podczas wojny 1812 r. opuścił Wilno i przez dwa lata mieszkał w Petersburgu. W 1825 r. zachorował i zwolnił się z uniwersytetu⁷³.

Borowski Leon (1781[27.06.1784], pow. piński – 1846[1847], Wilno) – filolog, profesor retoryki i poezji. Po studiach w Wilnie, w latach 1805–1807 pracował w administracji Uniwersytetu Wileńskiego. Następnie przez cztery lata uczył w gimnazjum w Świsłoczy, a od 1811 r. w gimnazjum w Wilnie. Od 1814 r. wykładał retorykę i poezję na uniwersytecie. W 1816 r. uzyskał tytuł magistra filozofii, od 1821 pełnił funkcję profesora nadzwyczajnego, a od 1 kwietnia 1812 r. – zwyczajnego. W roku 1823 otrzymał prawo wygłaszania wykładów z historii literatury polskiej oraz powszechnej gramatyki filozoficznej. Borowski pochwałował wykorzystanie w literaturze elementów ludowych (wierzeń, obrzędów, zwyczajów, folkloru). Jako pierwszy powiedział o Adamie Mickiewiczu: „Geniusz, geniusz, który zabłyśnie w naszym kraju”. Pod jego okiem stawiali pierwsze kroki Antoni Edward Odyniec, Aleksander Chodźko, Karol Baliński, Mikołaj Malinowski, Seweryn Korsak, Hołowiński, Kraszewski i inni⁷⁴. Jest

⁷¹ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 19, k. 3v; zob. też Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 110; Sobarrri [A.H. Kirkor], *Obrazki litewskie. Ze wspomnień tułacza* (dalej jako *Obrazki litewskie*), Poznań 1874, s. 185–186; Латышонак А., *Напачатку было слова, тогож, Нацыянальнасць – Беларусь*, Б.м., 2012, с. 457; Станкевіч А., *З Богам да Беларусі: збор твораў*, уклад., рэд., каментары А. Пашкевіч, к. Вашкевіч, Вільна 2008, с. 455–456; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 124.

⁷² Zob. Janowski L., *W promieniach Wilna i Krzemieńca...*, s. 67–69; *История Вильнюсского университета. 1579–1979*, Вильнюс 1979, с. 93.

⁷³ Zob. Janowski L., *W promieniach Wilna i Krzemieńca...*, s. 67–69; Trzebiński S., *Wydział lekarski dawnego Uniwersytetu Wileńskiego i Akademii Medyko-Chirurgicznej w oświeceniu rękopisu Bućkiewicza*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 1: *Z dziejów dawnego Uniwersytetu*, Wilno 1929, s. 367–368.

⁷⁴ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 26, k. 8; sygn. 50, k. 1, 2, 3v, 10, 12, 14; *Памяць: Гісторыка-дакум. Хроніка. Пінск, Мінск 1998*, с. 149; *Obrazki litewskie*, s. 191; *Słownik biograficzny historii Polski*, red. J. Chodera, F. Kyrk, Wrocław 2005, t. 1, s. 135.

autorem prac *Uwagi nad „Monachomachią” Krasickiego* (1818); *Uwagi nad poezją i wymową pod względem ich podobieństwa i różnicy* (1820), *Retoryka* (1824).

Chodani Jan Kanty Kalikst (1769, Kraków – 1823, Wilno) – poeta, tłumacz, teolog, profesor Uniwersytetu Wileńskiego, kanonik wileński. Do Wilna przybył w maju 1805 roku na zaproszenie rektora Hieronima Strojnowskiego, obejmując stanowisko uniwersyteckiego kaznodziei. Stopień doktora teologii uzyskał 30 listopada 1805 r., a w 1808 r. został mianowany kierownikiem Katedry Teologii Moralnej. W 1810 r. otrzymał tytuł profesora zwyczajnego teologii moralnej i pastoralnej. Od 1813 r. pełnił funkcję zastępcy, a od 1815 cenzora w Komitecie Cenzorskim. W następnym roku wizytował szkoły w guberni grodzieńskiej i obwodzie białostockim. W latach 1817–1823 był dziekanem Wydziału Nauk Moralnych i Politycznych. W 1817 r. jako członek komitetu szkolnego opracował rozprawę *Mysli względem poprawienia edukacji krajowej przez urządzenie przyzwoite szkół niższych* (1823). Do jego prac należą także: *Rozprawa ukazująca dążenie nauki Jezusa Chrystusa do dobra narodu ludzkiego* (1815), *Nauka chrześcijańskiej katolickiej religii* (1823), przekład dzieła Antona Reybergera *Etyka chrześcijańska czyli teologia moralna do użycia szkolnego zastosowana* (1821–1822). W jego twórczości poetyckiej interesujący jest przekład *Stworzenia świata* Gottfrieda van Swieten (1809) (libretta do oratorium Josepha Haydna)⁷⁵.

Daniłowicz Ignacy (30.07.1789, w. Hryniewiczze, pow. bielski – 30.06.1842, Bad Gräfenberg, dziś Lázně Jeseník w Czechach) – polski i białoruski historyk i prawoznawca. Kształcił się w domu (ojciec – Mikołaj, pleban greckokatolicki, matka – Domicela z Michniewiczów, córka kapłana unickiego), od 1797 r. w Łomży, a w 1810 r. rozpoczął studia na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego. W roku 1812 był sekretarzem francuskiego gubernatora gen. Ferrière’a w Białymstoku. Po powrocie do Wilna został magistrem prawa i od 1814 r. wykładał na uniwersytecie prawo cywilne i karne krajowe (polsko-litewskie). By zapoznać się z działalnością instytucji sądowych oraz w poszukiwaniu źródeł prawa litewskiego 1 września 1817 r. udał się na półroczny wyjazd naukowy do Warszawy, w 1818 r. zaś – do Petersburga. W 1819 r. został adiunktem, w 1822 r., w wieku 35 lat, profesorem nadzwyczajnym prawa państwowego, cywilnego i procesowego. Gromadził, klasyfikował i poddawał krytycznej analizie zebrane słowiańsko-litewskie rękopisy. Był pierwszym badaczem białorusko-litewskiego dziejopisarstwa, archeografem. Według świadectw współczesnych był gorliwym patriotą-Litwinem (Lićwinem), pragnącym odrodzenia języka statutów WKL (starobiałoruskiego). Wśród członków tajnych

⁷⁵ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 141, k. 5, 9; PSB, t. 3, s. 348–349.

stowarzyszeń znana była jego praca *Opisanie bibliograficzne dotąd wiadomych rękopisów i drukowanych egzemplarzy Statutu Litewskiego* (1823). W wyniku śledztwa w sprawie tajnych stowarzyszeń został usunięty z uniwersytetu, dostał posadę profesora i dziekana na Cesaarskim Uniwersytecie Charkowskim, później był odznaczony Orderem Świętego Włodzimierza. Pracował także na uniwersytetach w Petersburgu, Kijowie i Moskwie. W roku 1842 zwolnił się z pracy z uwagi na chorobę psychiczną (mówił, że prześladowają go jawni i ukryci wrogowie). W czasie przed aresztowaniami członków tajnych stowarzyszeń opublikował: *Historyczny pogląd w dawnej Polsce* (1820); *Życie i praca Ignacego Ołdakowskiego* (1822); *Rozbiór ksiąg bibliograficznych J. Lelewela* (1823); *Opisanie bibliograficzne dotąd wiadomych rękopisów i drukowanych egzemplarzy Statutu Litewskiego* (1823)⁷⁶.

Drzewiński Feliks (1788, w Drewinie – 1850, w Moskwie) – profesor fizyki, wykładowca mineralogii. W 1817 r. studiował w Paryżu. Po powrocie opisał kolekcje minerałów подарowane Uniwersytetowi Wileńskiemu. Opublikował *Początki mineralogii podług Wernera* oraz *Kurs roczny fizyki eksperymentalnej*⁷⁷.

Fonberg Ignacy (1.02.1801, Bielsk Podlaski – 23.10.1891, Kijów) – profesor nadzwyczajny chemii, który przejął po swoim mentorze Jędrzeju Śniadeckim kierownictwo katedry na Uniwersytecie Wileńskim. Wydał cztery tomy *Chemii z zastosowaniem do sztuki i rzemiosł* (1827–1829). Miały się ukazać jeszcze trzy tomy, jednak uniwersytet został zamknięty, a Fonberg zaczął wykładać po rosyjsku i uważał, że ostatnie odkrycia w dziedzinie chemii uniemożliwiają publikację kolejnych tomów oraz przedruk poprzednich. Pisał dla „Dziennika Wileńskiego” oraz „Wizerunków”⁷⁸.

Frank Józef (1771–1842) – lekarz, dr nauk medycznych. Syn Jana Piotra, znanego w Europie lekarza i autora klasycznych prac z medycyny, twórcy różnych instytucji medycznych i nauczyciela. Ojciec do 1805 r. pracował na Uniwersytecie Wileńskim, a następnie przekazał katedrę synowi. Jak pisze Leon Janowski, Józef nie był tak znany jak ojciec, ale był cenionym profesorem. Wychował

⁷⁶ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 19, k. 3v; sygn. 26, k. 8v; sygn. 53, k. 2v, 4v; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 109; Владимирский-Буданов М.К., Данилович И.Н., *Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св. Владимира*, Киев 1882 s. 169; *История Вильнюсского университета...*, s. 91; Швед В., *Даследаванне Статутаў ВКЛ прафесарам Ігнатам Даніловічам*, „Rocznik Centrum studiów białoruskich=Гадавік Цэнтра беларускіх студый” 2019, № 5, s. 64–77; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 125.

⁷⁷ Zob. *Obrazki litewskie*, s. 166–167.

⁷⁸ Zob. tamże, s. 170–171; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, Kraków 1899–1900, t. II, s. 104–105.

wielu zdolnych cywilnych i wojskowych lekarzy z różnych warstw społecznych. Ze środków skarbowych w 1807 r. zorganizował Instytut Medyczny, w którym niezamożna młodzież (uczniowie Korony) mogła liczyć na zakwaterowanie, środki na zakup odzieży, obuwia, książek i instrumentów chirurgicznych. W 1805 r. założył Wileńskie Towarzystwo Lekarskie, a w swoim mieszkaniu w marcu 1806 r. otworzył klinikę i przyjmował ubogich pacjentów (wcześniej zorganizował koncert swojej żony i otrzymane 1200 rubli srebrem oddał na wspomnianą klinikę); był aktywnym działaczem założonego z jego udziałem Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności. Obok tych pozytywnych cech obserwowano również negatywne, jak dążenie do odebrania rektorowi i podporządkowania sobie wydziałów fizycznego i medycznego, łączenie klasycznej medycyny z magnetyzmem Ignacego Lachnickiego, mistycyzmem. W 1823 r. opuścił uniwersytet i wyjechał do Wiednia⁷⁹. Zostawił po sobie *Pamiętniki* (przekład z francuskiego Władysław Zahorski, Wilno 1913).

Gołuchowski Józef Wojciech (1797, pow. tarnowski – 1858) – studiował matematykę i grekę na Terezjańskiej Akademii Wojskowej w Wiedniu, a następnie prawo na Uniwersytecie Warszawskim. Otrzymał stopień magistra z wyróżnieniem i w 1821 r. wygrał konkurs na stanowisko w Katedrze Filozofii Uniwersytetu Wileńskiego (kuratorowi Adamowi Czartoryskiemu spodobało się, że „dobrze i zrozumiale pisze po polsku”). Uczył też matematyki i greki w Liceum Warszawskim. Wkrótce otworzył udał się za granicę. Otrzymał tytuł doktora na Uniwersytecie w Heidelbergu na podstawie dwóch prac (*O filozofii moralnej* [po niemiecku] i *O Rzeczypospolitej Platona* [po łacinie, w 1822 r. wydrukowana po niemiecku]). Na profesora Uniwersytetu Wileńskiego Gołuchowski został zatwierdzony przez Ministerstwo Oświaty 30 grudnia 1822 r. Od 27 października 1823 do 29 stycznia następnego roku wykładał logikę i filozofię moralną w Katedrze Filozofii. Napisał pracę na temat wpływu filozofii na rozwój politycznego i patriotycznego ducha w narodzie. Na wykładach mówił o sławnych bohaterach, genialnych mówcach, poetach, malarzach, historykach *etc.*, również kobietach. Cieszył się popularnością, jego wykładów słuchali nie tylko studenci, lecz również słuchacze z miasta: urzędnicy z placówek administracyjnych i sądowych, adwokaci, duchowieństwo i wiele miejscowych dam, u których zyskał sympatię. Często jego wystąpienia kończyły się oklaskami. Uczęszczanie na jego wykłady stało się tak modne, że Nikołaj Nowosilcow przesunął godzinę wykładu z godz. 12 na 8 rano. Jan Śniadecki krytykował Gołuchowskiego za

⁷⁹ Zob. Janowski L., *W promieniach Wilna i Krzemieńca...*, s. 56–59, 176–187; Trzebiński S., *Wydział lekarski dawnego Uniwersytetu Wileńskiego...*, s. 377–378; Korybut-Marciniak M., *Profesorowie Uniwersytetu Wileńskiego wobec problemu ubóstwa w latach 1803–1832*, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego wobec zaborcy. W kręgu nauki i sztuki*, red. N. Kasperek, A. Szmyt, Olsztyn 2009, s. 32–33.

„metafizyczne wybryki”, za zwalczanie materialistów, propagowane „głupoty niemieckiej filozofii”. Po procesie tajnych stowarzyszeń został usunięty z uniwersytetu (w sierpniu 1824), powrócił do Królestwa Polskiego i zajął się gospodarką rolną. Prowadził z powodzeniem nawet seminarium z rolnictwa. Od 1825 do 1857 r. pisał *Dumania o filozofii*, w latach 1830–1840 trzy prace o kwestii włościańskiej o łącznej objętości 1208 stron, które opublikował za granicą. W 1854 r. wydał w Lipsku pracę o problematyce żydowskiej *Kwestia reformy Żydów*⁸⁰.

Groddeck Gotfryd Ernest [Grodek Bogumił Ernest] (17.11.1762, Gdańsk – 1.04.1825, Kijowiec, gub. mińska) – profesor literatury oraz języków łacińskiego i greckiego, uważany za twórcę współczesnej polskiej szkoły filologii klasycznej. W latach 1787–1793 w Puławach był prywatnym nauczycielem synów Adama Kazimierza Czartoryskiego: Adama Jerzego i Konstantego, a od 1796 r. w Łańcucie wychowawcą i bibliotekarzem Henryka Lubomirskiego. W 1804 r. dzięki protekcji Czartoryskiego objął na Uniwersytecie Wileńskim Katedrę Języka i Literatury Greckiej, od 1807 r. był także profesorem języka i literatury łacińskiej. W 1821 r. został wybrany na trzyletnią kadencję na stanowisko dziekana wydziału filologicznego. Iwan Łobojko wspominał: „Profesor Groddeck zawsze był uważany za ozdobę uniwersytetu i jego słuchacze byli z niego dumni”⁸¹. Wprawdzie opinie studentów o profesorze były podzielone: jednym podobały się jego wykłady (zwłaszcza jego uczniom – Janowi Stanisławowi Hryniewiczowi, Karolowi Kaczkowskiemu, Mikołajowi Malinowskiemu, Niewierowiczowi, Ignacemu Szydłowskiemu, Janowi Jankowskiemu), inni (np. Franciszek Malewski) uważali je za „ciemne i nudne”. Według Adama Mickiewicza to właśnie Grodek nie dopuścił do obrony jego pracy magisterskiej. Był członkiem loży masonskiej Zum guten Hirten. Opublikował *De hymnorum Homericorum reliquiis* (1786), *Briefe über das Studium der alten Literatur* (1800), *Historiae Graecorum litterariae elementa in usum lectionum* (1811)⁸².

Zdaniem Ludwika Janowskiego dydaktyczne i naukowe zasługi Grodka przekreślał jego charakter. Stawiał siebie wyżej od reszty kolegów, zwłaszcza krajowców, pomimo ich talentu i zasług. Jedynymi naukami, które uznawał, były starożytne literatura i języki, twierdził, że tylko one są w kraju potrzebne.

⁸⁰ Zob. Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 43–44; *Obrazki litewskie*, s. 207–215; Koneczny F., *Uwaga o Józefie Gołuchowskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy...*, s. 261–269; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 122–123; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński* t. II, s. 405–406, 407.

⁸¹ Лобойко И.Н., *Мои воспоминания...*, с. 163.

⁸² LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 141, k. 14–15; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 178–179; *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 1, s. 486–487; Janowski L., *W promieniach Wilna i Krzemieńca...*, s. 63–65; Mężyński K., *Gotfryd Ernest Groddeck, profesor Adama Mickiewicza. Próba rewizji*, Gdańsk 1974, s. 209–228.

Mówił o tym Radzie Uniwersytetu i pisał w swoich pracach. W 1811 r. wystąpił przeciwko wybraniu na profesora polskiej retoryki i literatury Euzebiusza Słowackiego, a później – przeciwko swojemu protektorowi Czartoryskiemu.

Jaroszewicz Józef (1794, Bielsk Podlaski – 1860, tamże) – profesor polskiego prawa cywilnego i karnego. Studenci z chęcią słuchali jego wykładów. Autor słynnego trzypięciowego *Obrazu Litwy pod względem jej oświaty i cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku* (1844–1845).

Jundziłł Józef (1793–1877) – botanik i mykolog. W 1815 r. uzyskał stopień magistra filozofii i został pomocnikiem przy Gabinecie Historii Naturalnej i Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Wileńskiego. Od 1824 r. wykładał botanikę⁸³. Wiedzę z zakresu botaniki, mineralogii i zoologii doskonalił przez trzy lata za granicą (północne Niemcy, Francja, Anglia). W 1828 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym, potem zwyczajnym i był nim do 1832 r., do zamknięcia uniwersytetu.

Jundziłł Stanisław Bonifacy (1761, Jasiańce, pow. lidzki, gub. grodzieńska – 1847) – profesor zwyczajny botaniki i zoologii. W 1803 r. był profesorem i kierownikiem Katedry Historii Naturalnej Uniwersytetu Wileńskiego. Pracował do 1823 r. Opublikował *Początki botaniki* (1804), *Zoologia krótko zebrana* (1807)⁸⁴.

Lelewel Joachim (22.03.1786, Warszawa – 29.05.1861, Paryż) – historyk, poliglota. W latach 1805–1806 jako student Uniwersytetu Wileńskiego współtworzył stowarzyszenie filomatów, którego tradycje kontynuowało Towarzystwo Filomatyczne. Zajmował się historią średniowieczną, początkami rozwoju narodów (zwłaszcza europejskich), starożytną geografią oraz zagadnieniami teoretycznymi historii, a na jego poglądy historyczne silny wpływ miał filolog klasyczny, filozof Ernest Grodek. W lutym 1815 r. rektor Uniwersytetu Wileńskiego Jan Śniadecki zaproponował Lelewelowi Katedrę Historii, gdzie ten wykładał historię powszechną (w latach 1815/1816, 1816/1817, 1817 i częściowo 1818)⁸⁵. Po kilku latach pracy na Uniwersytecie Warszawskim (wykładał tam bibliografię i historię) w 1821 r. powrócił do Wilna. Filomata i filareta Stanisław Kozakiewicz wspominał, że 9[21] stycznia 1822 r. sala, w której Lelewel wygłaszał wykład

⁸³ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 19, k. 3v, 17; sygn. 101, k. 12; zob. też *Obrazki litewskie*, s. 170.

⁸⁴ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 141, k. 5, 9.

⁸⁵ Zob. Żukowska K., *Wychowankowie Uniwersytetu Wileńskiego w świetle korespondencji, wspomnień, dokumentów. Joachim Lelewel i Szymon Żukowski*, Warszawa 2008, s. 13, 15–16, 43; Chodyncki K., *Lata uniwersyteckie Lelewela (1804–1808)*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy...*, s. 184–185.

inauguracyjny „O prostym i pożytecznym nauczaniu historii” była wypełniona (ławny studenckie, korytarze, niewielkie pokoje obok), ponieważ wśród słuchaczy znaleźli się nie tylko studenci, lecz również zwykła publiczność (razem około 1,5 tys. osób). Wykład wieńczyły brawa⁸⁶.

Młodzież lubiła „Lelewelka”, według relacji Leonarda Chodźki jego „jedyną myślą była obrona interesów młodych studentów. Dbał nie tylko o ich stopnie, lecz również dobrobyt”. Prezes Towarzystwa Filomatycznego Józef Jeżowski przyznawał, że „[z]e starszych osób w Wilnie jedynym miłym dla mnie i Adama jest Joachim. Z nim spędzam po kilka godzin, u niego jem obiady, jego towarzystwo nigdy się nie znudzi. Jego charakter jest całkiem podobny do naszego”. Kilka lat później, już po procesie filomatów i filaretów, Jan Czeczot pisał do Onufrego Pietraszkiewicza: „Warto by było okazać naszą miłość i szacunek temu nieocenionemu człowiekowi oraz wynagrodzić nierozważne działania podjęte wobec niego przez naszych starych draniów”⁸⁷. Popularność Lelewela wśród młodzieży nie podobała się starej kadrze profesorskiej, budziła zazdrość również jego aktywność twórcza. Jeszcze przed podjęciem tajnego nauczania opublikował książkę o starożytnej religii Skandynawów *Edda, czyli Księga religii dawnych Skandynawii mieszkańców* (1807), *Rzut oka na dawność litewskich narodów i związki ich z Herulami* (1807), *Historyka tudzież o łatwym i pożytecznym nauczaniu historii* (1815), podręcznik o źródłach historii *Bibliograficznych ksiąg dwoje w dwóch tomach* (1816), artykuł *Wiadomość o narodach litewskich* (1817), *Badania starożytności we względzie geografii z atlasem* (1818), *Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej* (1818). W 1818 r. do znanej księgi Teodora Wagi *Historia książąt i królów polskich* dodał rozdziały o historii Litwy, Białorusi i Rusi, bardziej szczegółowo przedstawił historię unii między Polską i Wielkim Księstwem Litewskim. Napisał o starożytnej historii Indii i ich wpływach na kraje zachodnie (1820).

Wśród historyków Litwy, Białorusi i Polski Lelewel był jednym z pierwszych badaczy, którzy akcentowali decydującą rolę mas ludowych w historii, mówił o księstwie połockim jako odrębnym od Rusi państwie, o słowiańskiej starożytności ziem białoruskich. Wspólnie z Ignacym Daniłowiczem przygotowywali do druku Statut WKL. W latach 1815–1817 Lelewel był pomysłodawcą i redaktorem „Tygodnika Wileńskiego”. Drukowano w nim teksty młodych naukowców i literatów (Adama Mickiewicza, J. Korzeniewskiego, Aleksandra Chodźkę, Antoniego Edwarda Odyńca. W 1821 r. Lelewel został profesorem zwyczajnym; w latach 1822–1824 wykładał historię współczesną. Utrzymywał bliskie kontakty

⁸⁶ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 12, sygn. 302, k. 1–2; zob. też Chodynicki K., *Lata uniwersyteckie Lelewela (1804–1808)*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy...*, s. 184–185; Lelewel interdyscyplinarny. *Badania i recepcja*, red. D. Zawadzka, V. Julkowska, I.H. Pugaczewicz, Warszawa 2022.

⁸⁷ Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 267–268.

z Daniłowiczem, Ignacym Onacewiczem, Kazimierzem Kontrymem. W wyniku donosu chirurga i profesora medycyny Augusta Bécu do Nowosilcowa i śledztwa w sprawie tajnych stowarzyszeń Lelewel został usunięty z Uniwersytetu Wileńskiego. Przeniósł się do Warszawy, gdzie w 1830 r. został wybrany na posła do polskiego sejmu podczas powstania listopadowego. Jest twórcą broszury *Nowosilcow w Wilnie w roku szkolnym 1823/1824*. Po klęsce powstania wyemigrował do Francji i był aktywnym uczestnikiem życia politycznego na emigracji⁸⁸.

Lobenwein Jan Andrzej (1759, Wiedeń – 1820, Wilno) – profesor anatomii, rektor Uniwersytetu Wileńskiego. Stopnie naukowe zdobywał na uniwersytecie w Jenie. W 1787 r. przeniósł się z Rygi do Wilna, gdzie został kierownikiem katedry uniwersytetu, a następnie dziekanem. Podczas wojny 1812 r. uciekł do Petersburga, gdzie występował przeciwko rektorowi Janowi Śniadeckiemu ze szkodą dla Uniwersytetu Wileńskiego. W 1814 r. z licznymi odznaczeniami i tytułami powrócił do Wilna, a w następnym roku został rektorem uniwersytetu (do 1817 r.). Nauczał 31 lat, jednak ogólny wizerunek profesora nadzarpnęły jego skłonności do karierowiczostwa i oportunizm⁸⁹.

Łobojko Jan [Iwan] (21.07.1796[1785/1786], Żołoczew[Łopań lub Pereseczna] gub. charkowska – 1861) – filolog i etnograf. W Charkowie ukończył szkoły powszechne, a także gimnazjum i uniwersytet. Przez pewien czas pracował w gimnazjum w Nowogrodzie Siewierskim i Charkowie.

W 1821 r., będąc w randze radcy tytularnego, wygrał konkurs na zastępstwo na stanowisku profesora zwyczajnego w Katedrze Filologii i Historii Rosyjskiej Uniwersytetu Wileńskiego. Pracę rozpoczął w lutym 1822 r., wkrótce został profesorem zwyczajnym języka i literatury rosyjskiej. Opracował i rozpowszechnił w parafiach guberni wileńskiej i grodzieńskiej ankietę, której materiały, zebrane przez studentów, zostały przekazane badaczowi Zorianowi Dołędź-Chodakowskiemu i wykorzystane w pracy zbiorowej *Opisanie miast litewskich i polskich*. Studenci Łobojki zbierali białoruskie i ukraińskie pieśni, z których część zamieszczono w zbiorze Mychajły Maksymowicza *Pieśni małosyjskie*. Zajmował się badaniem białoruskiego języka i piśmiennictwa. Przekazał badaczowi protojerejowi Iwanowi Grigorowiczowi odnalezione dokumenty do druku

⁸⁸ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 19, k. 17v; sygn. 26, k. 8; sygn. 51, k. 2; sygn. 52, k. 1v; sygn. 185, k. 15v; zob. też Jucas M., *Joachim Lelewel – profesor Uniwersytetu Wileńskiego*, s. 37–45; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 43; *История Вильнюсского университета...*, s. 82, 91; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 267–268; *Lelewel interdyscyplinarny...*; życiorys Lelewela, zob. Jaros V., *Studia nad językiem i stylem pism naukowych Joachima Lelewela*, Częstochowa 2015, s. 15–23; ogólna charakterystyka dorobku Lelewela, tamże, s. 60–64.

⁸⁹ Zob. Janowski L., *W promieniach Wilna i Krzemieńca...*, s. 211–212; Trzebiński S., *Wydział lekarski dawnego Uniwersytetu Wileńskiego...*, s. 365–366.

w „Białoruskim Archiwum Starożytnych Aktów”. W 1824 r. pisał do hrabiego Rumiancewa o konieczności wydania słownika języka białoruskiego.

Łobojko odmówił Nowosilcowowi analizowania materiałów aresztowanych filomatów i filaretów. „Stając po stronie Nowosilcowa – pisał w swoich zapiskach – straciłbym całe zaufanie Polaków. I wtedy wszystkie moje wysiłki pozostałyby na zawsze daremne”. Miał na myśli rusyfikację Polaków poprzez zainteresowanie studentów pracą w rosyjskich instytucjach. Po procesie filomatów i filaretów niektórzy skazani studenci udali się z inicjatywy Łobojki do profesora Uniwersytetu w Petersburgu Józefa Juliana Sienkowskiego, by uczyć się języków wschodnich. Również na jego prośbę minister oświaty Aleksander Szyszkow umożliwił Daniłowiczowi pracę na uniwersytecie w Charkowie. W 1824 r. Łobojko przekazał zesłanym do Rosji Adamowi Mickiewiczowi, Franciszkowi Malewskiemu i Józefowi Jeżowskiemu list polecający do historyka i etnografa Piotra Keppena [von Köppen].

Był autorem między innymi publikacji: *Doniesienie hrabiego de Laborde’a na temat szkół działających w Anglii wedle metody Bella i Lancastera* (1818); *O najważniejszych wydaniach zapisków Herbersteina o Rosji*; *O źródłach północnej historii*; *Starożytne świadectwa o bursztynie oraz wspomnień Z pamiętnika o Uniwersytecie Wileńskim i o procesie filomatów*⁹⁰.

Ołdakowski Ignacy (2.08.1785, Gąsiorowo, woj. płockie – 13.06.1821, Wilno) – prawnik, profesor Uniwersytetu Wileńskiego. Ukończył szkołę w Łomży w 1802 r., następnie studiował filologię łacińską i matematykę na Uniwersytecie Wileńskim, udzielał korepetycji. Otrzymał stopień magistra, a 28 czerwca 1819 r. został doktorem obojga praw. Tadeusz Czacki zaprosił go na stanowisko profesora do Liceum Krzemienieckiego, gdzie wykładał osiem lat. W 1817 r. wyjechał na studia prawnicze za granicę, skąd powrócił we wrześniu 1819 r., stając na czele Katedry Prawa Przyrodzonego, Politycznego i Prawa Narodów, Dyplomatyki. Wkrótce zmarł na gruźlicę.

Z dzieł wydanych przed procesem filaretów znane są: *O przyczynach upowszechnienia i trwałej powagi prawodawstwa Justynijana po Szkotach i Sądownictwach* (1814); *O prawie przyrodzonym i filozofii prawa* („Pamiętnik Warszawski” 1822)⁹¹.

Onacewicz Ignacy (1781, Brzostowica Mała, pow. grodzieński – 1845) – historyk, bibliofil, absolwent Uniwersytetu Wileńskiego. Był synem unickiego duchownego. Kiedy w 1818 r. Lelewel przeniósł się do Uniwersytetu Warszawskiego,

⁹⁰ Bibliografia prac Łoboyki autorstwa A.I. Rejtłbłata, zob. Лобойко И.Н., *Мои воспоминания...*, c. 282–285.

⁹¹ Zob. Bieliński J., *Uniwersytet Wileński*, t. III, s. 282.

Onacewicz został zastępcą profesora i wykładał współczesną i krajową historię (tzn. historię WKL), gdy w 1821 r. Lelewel powrócił – dyplomację i statystykę rosyjską. Jesienią 1819 r. proponował filomacie Franciszkowi Malewskiemu założenie związku dla młodzieży w celach edukacyjnych oraz przygotowania do „wyższych i dalszych działań”. W 1822 r. był magistrem filozofii, został pomysłodawcą nauczania historii Polski. Podczas studiów na uniwersytecie w Królewcu należał do bursowego stowarzyszenia studentów. W trakcie kwerendy archiwalnej i archeograficznej na terenie Polski, Litwy, Rosji i Białorusi zebrał bogatą kolekcję dokumentów (np. w guberni grodzieńskiej pracował w archiwach prywatnych (rodowych), kościelnych i lokalnych). Utrzymywał kontakty z wygnańcem Lelewelem. Podczas śledztwa w sprawie stowarzyszenia Plemię Sarmatów w 1828 r. został aresztowany 14 maja i był przetrzymywany w więzieniu w Grodnie. Praca Onacewicza *Historia Litwy* nie została opublikowana⁹².

Rustem Jan (1762, Konstantynopol – 1835, Puszek k. Wilna) – malarz i pedagog. Urodził się w rodzinie Ormianina i Francuzki. Jako dziecko przyjechał do Polski i od dziesiątego roku życia był wychowywany w domu Czartoryskich. Podróżował po Białorusi, w latach 1793–1795 i 1798 był w Zdzięciole (biał. Dziatława) należącym do rodu Sołtanów. W 1798 r. rozpoczął pracę na Uniwersytecie Wileńskim jako adiunkt u Franciszka Smuglewicza. Po jego śmierci Rustem został profesorem malarstwa (w 1819 r. – profesor nadzwyczajny, od 1822 r. – zwyczajny w Katedrze Rysunku i Malarstwa)⁹³. Badacz Uniwersytetu Wileńskiego Ludwik Janowski pisze o nim za Józefem Jundziłłem: „Mąż prawy, skromny, wysoce cywilizowany, szczerą i nieprzesadną swą uprzejmością wszystkim przypodobany, a co najbardziej, o postęp i pożytek uczniów niespracowanie gorliwy”⁹⁴.

Sosnowski Platon (31.12.1799, Kleszczele, pow. bielski – 1829, Wilno) – historyk, duchowny, kaznodzieja. Był synem duchownego unickiego. Po ukończeniu Uniwersytetu Wileńskiego został w nim profesorem historii, zajmował się historią unii w WKL. Nie zdążył wydać monografii, kilka artykułów na ten temat opublikował w czasopiśmie „Dzieje Dobroczynności”. Spoczął na wileńskim cmentarzu na Rossie⁹⁵.

⁹² LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 26, k. 8; z. 419, inw. 5, sygn. 5; Dunajówna M., *Tomasz Zan. Lata uniwersyteckie...*, s. 135; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 45–46, 92; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 127–128; Zob też Габрусевіч С.А., Марозава С.У., *Прафесар Ігнат Анацэвіч. Жыццё. Спадчына*, Гродна 2005.

⁹³ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 19, k. 17; sygn. 26, inw. 1, k. 8; sygn. 56, k. 1, 3; zob. też Janowski L., *W promieniach Wilna i Krzemieńca...*, s. 54–55.

⁹⁴ Zob. Janowski L., *W promieniach Wilna i Krzemieńca...*, s. 54.

⁹⁵ Zob. Станкевіч А., *З Богам да Беларыцы...*, с. 457.

Śniadecki Jan (1756, Żnin – 1830, Jaszuny k. Wilna) – astronom, matematyk, geograf, filozof, filolog, krytyk literacki. Studiował na uniwersytetach w Krakowie, Getyndze, Lejdzie, Utrechcie, Paryżu. Był kierownikiem Katedry Matematyki (1781) i Katedry Astronomii (1782) w Szkole Głównej w Krakowie. Zajmował stanowisko dyrektora krakowskiego (1792–1803) i wileńskiego (1806–1825) obserwatoriów astronomicznych. W 1806 r. został zaproszony do współpracy z Marcinem Poczebtem-Odlanickim. W latach 1807–1815 pełnił funkcję rektora Uniwersytetu Wileńskiego i to na jego kadencję przypadły lata świetności uczelni. Adam Honory Kirkor zwraca uwagę, że Stanisław Jundziłł w swoich pamiętnikach pisał, iż „cieszył się on sławą naukową w kraju i za granicą, powszechnym uznaniem wśród rodaków, uwielbieniem i szacunkiem wszelakich klas uczniów uniwersytetu [...]. Dobrze znał starożytną i nowożytną literaturę, historię nie tylko polską, lecz również narodów europejskich, języki łaciński, niemiecki, włoski, angielski, miał dobrą bibliotekę [...]”. Cały kraj uważał go za gorliwego ojczyzny swej miłośnika, tak go uważała młodzież wszystkich fakultetów, która uroczyście niejednokrotnie okazywała mu miłość, wdzięczność, przywiązanie⁹⁶. Od 1808 r. był członkiem korespondentem Akademii Nauk w Petersburgu. W 1812 r. został przewodniczącym komitetu edukacji narodowej i religii Komisji Rządu Tymczasowego WKŁ, utworzonej na rozkaz Napoleona. Uratował uniwersytet przed najgorszymi następstwami wojennej zawieruchy. W 1815 r. zaprosił na katedrę historii Joachima Lelewela, choć nie cieszył się on uznaniem wśród obdarzonych autorytetem historyków. W roku 1824 przeszedł na emeryturę, ale pozostał kierownikiem uniwersyteckiego obserwatorium astronomicznego.

Wśród publikacji w języku polskim znajdują się prace, które wykorzystywali studenci: *Rozprawa o nauk matematycznych początku, znaczeniu i wpływie na oświecenie powszechne* (1781); *Rachunku algebraicznego teoria przystosowana do linii krzywych* (1783); *Jeografia, czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi* (1796–1803); *O Koperniku* (1803); *Trygonometria kulista, analitycznie wyłożona do użycia uczących się* (1817); *O rozumowaniu rachunkowym* (1818); *Filozofia umysłu ludzkiego* (1821–1822). Wyniki prowadzonych przez niego 18 lat obserwacji astronomicznych opublikowano w Berlinie, Petersburgu. W bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego prenumerował „*Monumenta Regum Poloniae Cracoviensia*”, a w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie (LPAH) zachowały się przemówienia, wykłady, biografie wybitnych postaci Rzeczypospolitej: Mikołaja Kopernika, Andrzeja Tadeusza Kościuszki, Hugona Kołłątaja, Poczebta-Odlanickiego, hrabiego P. Zawadzkiego. Śniadecki, podobnie jak Kołłątaj, miał niechęć do radykalizmu, nie lubił też literatury romantycznej, gdyż jego zdaniem staje się ona „drogą do wyrabiania szaleńców”⁹⁷.

⁹⁶ Cyt. za: *Obrazki litewskie*, s. 92, 197, 198.

⁹⁷ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 19, k. 17v; sygn. 174, k. 5, 7; inw. 2, sygn. 73, k. 1; z. 1511, inw. 1, sygn. 23, 27, 28; *История Виленского университета...*, с. 92; *Беларусь и война 1812*

Śniadecki Jędrzej (1768, Rydlewo k. Żnina – 1838, Wilno) – doktor filozofii i medycyny, profesor chemii, lekarz, radca stanu, brat Jana. Rozpoczął pracę na uniwersytecie w 1797 r. po powrocie z zagranicy, gdzie doskonalił wiedzę w dziedzinie chemii. Tytuł profesora chemii otrzymał jeszcze za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Jego wykłady były ciekawe i zrozumiałe (wykładał po polsku) i cieszyły się popularnością. Był członkiem redakcji „Dziennika Wileńskiego”. Od 1801 r. był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W 1819 r. stanął na czele Towarzystwa Szubrawców, pisał też do „Wiadomości Brukowych”. W 1822 r., po 25 latach pracy na Uniwersytecie Wileńskim, złożył rezygnację, podając za powód chorobę. W 1800 r. opublikował po polsku dwa tomy *Początków chemii*. Książka doczekała się kolejnych, rozszerzonych wydań jako podręcznik w latach 1807 oraz 1817. Omawiał w nich odkrycia takich uczonych, jak Antoine Lavoisier, Luigi Galvani, Alessandro Volta, Humphry Davy, Michael Faraday, John Dalton. Opublikował dwa tomy *Teorii jestestw organicznych* (1804, 1807), które zostały przełożone na języki obce. Przez całe życie praktykował jako lekarz, ciesząc się zaufaniem pacjentów (zwłaszcza podczas epidemii tyfusu). Do końca pracy lekarskiej trzymał się tradycyjnych metod klinicznych⁹⁸.

Znosko Jan (1772–1833) – ekonomista, profesor zwyczajny ekonomii politycznej. W latach 1810–1823 wykładał ją na Uniwersytecie Wileńskim, a w 1811 r. wydał podręcznik *Nauka ekonomii politycznej podług układu Adama Smitha*. W 1822 r. był przewodniczącym komisji specjalnej do spraw weryfikacji przekładu Statutu Litewskiego. Rok później ubiegał się o posadę dziekana wydziału moralno-politycznego i choć przegrał głosowanie z Joachimem Lelewelem 6 do 9, minister oświaty Aleksander Szyszkow nominował go na to stanowisko⁹⁹.

Wymienieni profesorowie stanowili trzon inteligencji Wilna, przemienili miasto w kulturowo-społeczną stolicę. Wilno w tamtym czasie liczyło około 300 tysięcy mieszkańców – więcej niż Kraków czy Poznań¹⁰⁰.

STUDENCI. W pierwszej połowie 1818 r. na Uniwersytet Wileński zapisało się 442 osób, w drugiej – 456¹⁰¹. Te liczby nie uwzględniają wolnych słuchaczy (którzy

года: Документы, сост. А.М. Лукашевич, Д.Л. Яцкевич, Минск 2011, с. 454; Mickiewicz. Encyklopedia, s. 533–536.

⁹⁸ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 26, k. 7v; sygn. 168, k. 3v, 7–8; *История Вильнюсского университета...*, с. 72, 93; *Obrazki litewskie*, s. 179–180; Janowski L., *W promieniach Wilna i Krzemienia...*, s. 47; Trzebiński S., *Wydział lekarski dawnego Uniwersytetu Wileńskiego...*, s. 372–375.

⁹⁹ Zob. Лабынцев Ю.А., *Книга жизни Адама Мицкевича, [в:] Здабытки: Документальныя помнікі на Беларусі*, вып. 9, Минск 2007, с. 79–80; LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 26, k. 8; *История Вильнюсского университета...*, с. 79; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 124.

¹⁰⁰ Zob. Kamiński A., *Polskie związki młodzieży 1804–1831*, Warszawa 1963, s. 284.

¹⁰¹ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 19, k. 20v.

uczęszczając na wykłady także ulegali wpływom kadry dydaktycznej), adeptów chirurgii i aptekarstwa, słuchaczy wykładów z położnictwa, studentów powtarzających rok. W roku akademickim 1821/1822 na studia zapisało się 768 osób: 310 z nich – na Wydział Nauk Fizycznych i Matematycznych, 151 – Wydział Medyczny, 216 – Wydział Nauk Moralnych i Politycznych, 83 – Wydział Literatury i Sztuk Wyzwolonych. Na rozpoczęcie kolejnego roku 1822/1823 liczba studentów wynosiła 802, w roku akademickim 1823/1824 – 834¹⁰². Przeważająca większość studentów pochodziła z drobnej szlachty, która – choć nie bez trudności finansowych – dbała jednak o wykształcenie, mając świadomość, że dyplom daje możliwość, by jakoś się wybić, znaleźć pracę i swoje miejsce w społeczeństwie.

Do lutego 1823 r., kiedy to zostały wprowadzone ograniczenia dotyczące nauki na zagranicznych uczelniach i powstała lista zakazanych placówek akademickich, najlepsi studenci mieli możliwość wyjazdu za granicę w celu zapoznania się z osiągnięciami naukowymi krajów europejskich. Kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego Czartoryski wspierał te dążenia i doradzał rektorowi Uniwersytetu Wileńskiego, aby zdolnych wysyłać za granicę, gdyż tam mogli zapoznać się z najnowszymi metodami naukowymi, wykazać się przed tamtejszymi profesorami, a kiedy wrócą do kraju, będą potrafili utrzymać duchowy kontakt z Zachodem¹⁰³. W ten oto sposób 1 września 1817 r. krewny profesora Jundziłła wyjechał do Niemiec w celu pogłębienia wiedzy w dziedzinie botaniki i zoologii, na początku 1819 r. zaś przeniósł się do Anglii. Marian Piasecki w roku akademickim 1821/1822 jeździł do Warszawy i Berlina, żeby słuchać wykładów z prawa. W roku 1822/1823 w Berlinie na wykłady z prawa rzymskiego uczęszczał magister filozofii Franciszek Malewski¹⁰⁴. Później w trakcie śledztwa członkowie tajnych stowarzyszeń będą wypytywani o to, czy utrzymywali stosunki z tymi, którzy odbywali takie podróże, oraz czy wyjeżdżający dostawali jakiegokolwiek instrukcje od władz stowarzyszenia.

¹⁰² LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 26, k. 22, 76, 78.

¹⁰³ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 641, k. 1, 13; Kallenbach J., *Kuratorya wileńska...*, s. 429.

¹⁰⁴ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 641, k. 1, 13; sygn. 123, k. 1–3; sygn. 125, k. 1; Kallenbach J., *Kuratorya wileńska...*, s. 429.

ROZDZIAŁ 2

PIERWSI FILOMACI (LATA 1806–1808)

NAZWA STOWARZYSZENIA. Pierwsza nazwa obrana przez stowarzyszenie brzmiała „Towarzystwo Fizyczno-Matematyczne”. Oddzielnie powstały Towarzystwo Moralne i Towarzystwo Nauk i Sztuk Wyzwolonych. Po zjednoczeniu trzech stowarzyszeń, na życzenie rektora Hieronima Stroynowskiego (Strojnowskiego), stowarzyszenie zmieniło nazwę na Towarzystwo Młodzieży i postawiło sobie za zadanie doskonalenie się w nauce i umiejętnościach praktycznych. W styczniu 1808 r. nazwa została zmieniona po raz kolejny – powstało Towarzystwo Filomatyczne (naśladując być może francuskie stowarzyszenie o podobnej nazwie z końca XVIII w.). Tę nazwę zaproponował Lelewel.

CZAS POWSTANIA. Towarzystwo Fizyczno-Matematyczne zostało założone pod koniec roku akademickiego 1804/1805, przed wakacjami, dzięki staraniom Józefa Twardowskiego, którego wspierali bracia Dominik i Ignacy Moniuszkowie, Lelewel, Jan Pilecki. W kolejnym roku akademickim 1805/1806 Grodek przy udziale Lelewela założył Towarzystwo Moralne, zaś jeden z Moniuszków – Towarzystwo Nauk i Sztuk Wyzwolonych.

CELEM wszystkich tych stowarzyszeń były wymiana myśli i wzajemna pomoc w nauce.

USTAWY, czyli statut organizacji, napisali Twardowski, Pilecki i Lelewel. Stwierdzano w nich, że ustawom podlegają wszyscy członkowie stowarzyszenia oprócz członków honorowych.

SKŁAD. Prezesem (prezydentem) Towarzystwa Fizyczno-Matematycznego został najpierw Pilecki, następnie (od 4 maja 1806) dziekan Wydziału Fizyczno-Matematycznego ks. Franciszek Godlewski, sekretarzami – Józef Twardowski i Leon Borowski. Tytuł prezesa honorowego nadano Józefowi Mickiewiczowi

(krewnemu Adama Mickiewicza), którego potem zastąpił Stefan Stubielewicz (występuje również wersja nazwiska Stablewicz). Poniższe zestawienie pokazuje, że obok studentów członkami towarzystwa byli nauczyciele, także z innych ośrodków edukacyjnych. O niektórych osobach nie znaleźliśmy żadnych dodatkowych informacji, czasem nawet nie znamy ich imienia, inne zostały szerzej przedstawione we fragmencie poświęconym profesorom Uniwersytetu Wileńskiego.

1. Abłamowicz
2. Barkman [Barkmann, Baerkman]
3. Borowski Leon – profesor estetyki, literatury, teorii poezji i retoryki na Uniwersytecie Wileńskim
4. Bystrzycki Jan – ksiądz pijar, profesor fizyki w warszawskim Collegium Nobilium, członek honorowy
5. Chodani Jan Kanty – ksiądz, kaznodzieja na Uniwersytecie Wileńskim, profesor teologii moralnej
6. Chomiński – profesor historii
7. Czacki Tadeusz (1765–1813) – członek honorowy, z jego inicjatywy powstało Liceum Krzemienieckie (1805), autor prac z historii, prawa i statystyki
8. Czeretowicz
9. Doliński
10. Godlewski Franciszek – ksiądz, dziekan Wydziału Fizyczno-Matematycznego
11. Grass
12. Groddeck Godfryd Ernest – profesor filologii klasycznej, prezes Towarzystwa Moralnego
13. Hołyński
14. Hussarzewski Tomasz (1732–1807) – profesor historii na Uniwersytecie Wileńskim, członek honorowy
15. Izbicki
16. Jundziłł Stanisław Bonifacy – ksiądz, członek honorowy
17. Kossowski
18. Krakowski
19. Krzywoszewski – były prezes Towarzystwa Moralnego
20. Lelewel Joachim
21. Marcinowski Antoni – wydawca „Kuriera Litewskiego” i „Dziennika Wileńskiego”
22. Mianowski Mikołaj (zm. 1843) – 30 lat był profesorem położnictwa na Uniwersytecie Wileńskim
23. Mickiewicz Józef – członek honorowy i prezes kilku stowarzyszeń
24. Moniuszko Dominik (1788–1848) – brat Ignacego oraz Czesława, właściciela majątku Radkowszyczna, ojca kompozytora Stanisława Moniuszki, doktor obojga praw, absolwent Uniwersytetu Wileńskiego

25. Moniuszko Ignacy (1787–1869), brat Czesława i Dominika, studiował filozofię na Uniwersytecie Wileńskim
26. Narwojsz Franciszek – ksiądz kanonik, profesor matematyki, jeden z 12 członków zagranicznych włoskiego Towarzystwa Wiedzy Praktycznej, członek honorowy
27. Nieławicki
28. Ołdakowski Ignacy (1785–1821) – prezes Towarzystwa Moralnego
29. Paszkiewicz Wincenty – nauczyciel w Krożach
30. Pęczkowski
31. Pilecki Jan – pierwszy prezes Towarzystwa Fizyczno-Matematycznego
32. Poczobutt-Odlanicki Marcin – członek honorowy, matematyk, astronom.
33. Rudomina
34. Smuglewicz Franciszek (1745–1807) – członek honorowy, od 1797 r. profesor malarstwa, pierwszy polski malarz historyczny, autor cyklu „Obrazy historii polskiej w stu rycinach”.
35. Stablewicz [Stubielewicz] Stefan (1762–1814) – członek honorowy, profesor fizyki na Uniwersytecie Wileńskim (1797–1814)
36. Strojnowski Hieronim (ur. 1752) – ksiądz, profesor prawa natury i ekonomii politycznej, rektor Uniwersytetu Wileńskiego (1799–1806), członek honorowy
37. Symonowicz
38. Szulc Michał – profesor architektury na Uniwersytecie Wileńskim
39. Twardowski Józef (ur. 1786) – doktor filozofii od 1807 r., później rektor Uniwersytetu Wileńskiego (1823–1824)
40. Woronicz Jan – ksiądz, kanonik warszawski, członek honorowy
41. Żukowski Sebastian – ksiądz, profesor gimnazjum wileńskiego oraz wykładowca języka greckiego i hebrajskiego na Uniwersytecie Wileńskim, honorowy prezes Towarzystwa Nauk i Sztuk Wyzwolonych¹⁰⁵.

DZIAŁALNOŚĆ. Członkowie mieli za zadanie pisać referaty i wygłaszać je na posiedzeniach (zwykajnych i nadzwyczajnych). Członkowie honorowi nie byli do tego zobowiązani, jednak większość z nich również przysyłała swoje prace. Z referatami często występował Lelewel: o zabytkach runicznych, o historii epoki przedchrześcijańskiej *etc.*

Na posiedzeniu w lutym 1806 r. sekretarze, jak to było w zwyczaju, omówili wybrane dzieła i odkrycia, Twardowski wygłosił referat o ruchu jednostajnym,

¹⁰⁵ Zob. Momidłowski S.F., *Filomaci i filareci w Wilnie*, „Rocznik Filarecki” 1886, r. 1, s. 9–10; patrz też odpowiedni tomy *Polskiego Słownika Biograficznego*; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 785–811; Tur L. [Ludwik Janowski], *Uniwersytet Wileński i jego znaczenie. Z pięćdziesięciu dziewięciu rycinami i dwiema tablicami kolorowanymi*, Lwów 1903, s. 63–102.

Hołyński przeczytał wiersz *Wielki Sobieski*. Oprócz tego wybrano Godlewskiego na wiceprezesa, odczytano też list Hussarzewskiego, który dziękował filomatom za przyjęcie go na członka honorowego.

25 lutego 1806 r. Lelewel pisze do brata, że Towarzystwo Fizyczno-Matematyczne powiększyło się o nowych członków z Wydziału Nauk Moralnych i Wyzwolonych. W związku z powyższym powołano komitet, który miał zająć się opracowaniem nowych ustaw. W jego skład weszli Twardowski, Pilecki i sam Lelewel. Pierwszy z nich przygotował projekt zmian, który zrewidowali dwaj pozostali, a wreszcie Lelewel nadał mu ostateczny kształt. Na następnym posiedzeniu projekt został jednogłośnie zatwierdzony. W liście Lelewel wspominał również o przyłączeniu do Towarzystwa Fizyczno-Matematycznego Towarzystwa Moralnego. Na posiedzeniu wystąpili: Ołdakowski – z referatem na temat edukacji dzieci i młodzieży; Krzywoszewski – o potrzebach przyrodzonych; Marcinowski – o gramatyce.

Następne posiedzenie odbyło się 23 marca 1806 r. W jego trakcie Godlewski podziękował za wybranie go na wiceprezesa i zaprosił na następne posiedzenie, w trakcie którego zamierzał zaprezentować przekład *Tebajdy* i dwie satyry Nicolasa Boileau. Po nim swe referaty odczytali sekretarze: Twardowski – o logarytmach, zaś Lelewel – o ostatnim przybyciu Scytów do Skandynawii. Na posiedzeniu 20 kwietnia 1806 r. wiceprezes stowarzyszenia, Godlewski, przeczytał przekłady zapowiadanych wcześniej utworów; metafizyk Dobrowolski wygłosił referat o prawdzie; Rudomina odczytał swoje uwagi do ustaw stowarzyszenia, postulując, żeby zwiększać liczbę członków, przyjmować do towarzystwa osoby z wydziału medycznego i aby posiedzenia były krótsze. Odpowiedział na nie Lelewel i przekazał sugestie zarządowi stowarzyszenia. Następnie Nielawicki odczytał komunikat dotyczący pracy Łęskiego, który przysłał do towarzystwa swe dzieło matematyczne wydane po niemiecku w Krakowie. Abłamowicz wystąpił z recenzją pracy Twardowskiego o logarytmach. Pilecki opowiedział o dwóch pracach pewnego matematyka, które złożył je towarzystwu. Borowski przeczytał *Pieśń Selmy* Osjana w tłumaczeniu z niemieckiego, z kolei Hołyński – początek przekładu angielskiej tragedii o *Katylinie*. Na koniec Twardowski przedstawił referat o Archimedesie.

Kolejne posiedzenie zwyczajne odbyło się 4 maja 1806 r. Książd Jundziłł wystąpił na nim z krytyką książki Romana Symonowicza; Lelewel opowiedział o zabytkach runicznych; Twardowski – o sposobie Jessopa na rozsadzanie skały prochem, przedstawił też tłumaczenie pracy Josepha Louisa Lagrange'a. 18 maja miało miejsce posiedzenie nadzwyczajne poświęcone dyskusji nad ustawami przygotowanymi przez członków komisji specjalnej. Wybrano prezesa i sekretarzy zarządu stowarzyszenia. 25 maja na posiedzeniu zwyczajnym wystąpił Godlewski, który odczytał swój przekład fragmentu tragedii Corneille'a *Cynna*. Następnie Hołyński zadeklamował sielankę, Lelewel opowiedział o „tablicy

dziejopiskiej” Strassa zatytułowanej *Potok czasu*, Krakowski przedstawił list osoby, która starała się zostać członkiem towarzystwa, ale została odrzucona, Twardowski zaś wygłosił referat z matematyki.

Na posiedzeniu nadzwyczajnym, które odbyło się 8 czerwca 1806 r., najpierw przyjęto nowych członków Czeretowicza, Paszkiewicza i Dolińskiego. Następnie wprowadzono niektóre zmiany do ustaw. Kolejne posiedzenie miało miejsce 26 czerwca. Prócz członków wzięły w nim udział osoby zaproszone: Jan Śniadecki i Ludwik Plater. Ogółem zebrało się około 100 osób. Z listu Lelewela do brata z dnia 29 października 1806 dowiadujemy się o dwóch niedatowanych posiedzeniach, które prawdopodobnie odbyły się po wakacjach. Na pierwszym wystąpili Godlewski, który czytał tłumaczenie *Cynny* oraz Nieławicki, który przedstawił pismo matematyczne. Lelewel rozdał chętnym bilety na prenumeratę przekładu *Tebajdy*, którego dokonał Godlewski. Na drugim posiedzeniu Godlewski dokończył czytanie przekładu *Cynny*; Borowski czytał koniec pierwszego aktu *Skąpskiego* (Moliera); Lelewel przedstawił początek swojego nowej rozprawy *Rzut oka na dzieje narodów przed czasokresem chrześcijańskim*¹⁰⁶.

Stowarzyszenie wydawało tygodnik – jego seria publikowana do 1808 r. była przechowywana w Bibliotece Krasińskich w Warszawie¹⁰⁷. Wkrótce towarzystwo zakończyło swe istnienie, ponieważ wielu członków w celach naukowych wyjechało zagranicę. Stanisław Momidłowski jednej z przyczyn zamknięcia towarzystwa upatruje w negatywnym nastawieniu do niego nowego rektora Uniwersytetu Wileńskiego, Śniadeckiego, którego nie satysfakcjonowała przewaga zainteresowania historią, literaturą i filologią nad matematyką¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Zob. *Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane*, t. I, Poznań 1878, s. 48–51, 57–60, 65–66, 69–71, 76–80, 82–83, 92, 99; Momidłowski S.F., *Filomaci i filareci w Wilnie...*, s. 48.

¹⁰⁷ Zob. Lewicki J., *Z tajemnic filomackich*, Kraków–Warszawa 1917, s. 12.

¹⁰⁸ Zob. Momidłowski S.F., *Filomaci i filareci w Wilnie...*, s. 10 (praca również napisana na podstawie korespondencji J. Lelewela – znalazłem ją już po napisaniu swojej monografii).

ROZDZIAŁ 3

TOWARZYSTWO SZEŚCIU, PÓŹNIEJ MYŚLĄCEJ MŁODZIEŻY

NAZWA. Członek stowarzyszenia Michał Czarnocki w swoich wspomnieniach pisze, że najpierw w nazwie była liczba, gdyż w 1815 r. na Uniwersytet Wileński dostała się grupa uczniów „z mińskiego gimnazjum: Zenowiczowie, Śleżanowscy, Mickiewicz (ale nie Adam), Dominik Szulc, Tomasz Zan i ja”). Kiedy przyszli razem, aby zapisać się na studia, zauważył to dziekan wydziału prawa Szymon Malewski. Powiedział on uroczyście: „Uniwersytet się cieszy z tylu uczniów, przybywających z gimnazjum mińskiego, i ma nadzieję, że panowie i nadal utrzymacie piękną opinię swojego gimnazjum”. Czarnocki, który stał najbliżej Malewskiego, odrzekł: „Starać się będziemy odpowiedzieć tak zachęcającej opinii i tem się wywdzięczyc naszym nauczycielom”¹⁰⁹. Słowa Malewskiego pobudziły mińszczan do przykładania się do nauki i podtrzymania przykładowych tradycji. Wieczorem tego samego dnia zebrali się u Zenowiczów i jednomyślnie założyli bractwo dla wzajemnej pomocy w nauce i podtrzymania dobrych stosunków.

20 lutego 1819 r. stowarzyszenie zmieniło swoją nazwę. Wymyślił ją J. Jeżowski, choć zdaniem Czarnockiego „tylko do jednego Jeżowskiego przypadało ściśle i sprawiedliwie imię «myślący», reszta wszyscy byli tylko przednią młodzieżą, wyborem krain Litwy, Białej, Czarnej [tereny historycznej Litwy=Białorusi – przyp. V.S.] i Czerwonej polskiej Rusi”¹¹⁰.

CZAS POWSTANIA. Prawdopodobnie od 1815 r. powstawały załążki stowarzyszenia, które wtedy nie miało żadnej nazwy. W kwietniu 1818 r. liczyło ono 12 osób i zbierało się na posiedzenia u Chodźków. W styczniu 1819 r. postanowiono

¹⁰⁹ Czarnocki M., *Krótką wiadomość o tajnych towarzystwach uczniów Uniwersytetu Wileńskiego aż do ich rozwiązania w r. 1824*, [w:] *Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816–1824*, wyd. H. Mościcki, Warszawa 1924, s. 156.

¹¹⁰ Tamże, s. 148.

założyć „porządne towarzystwo” o nazwie Towarzystwo Sześciu. Opublikowano protokoły posiedzeń za okres od 18 stycznia do 29 czerwca 1819 r.¹¹¹.

USTAWY zostały uchwalone 26 lutego 1819 r. Na polecenie filomatów sporządził je Tomasz Zan. Miały on łącznie dziewięć artykułów. W pierwszym była mowa o godzinach posiedzeń: od szóstej wieczorem do północy, artykuł siódmy z kolei precyzował, że na spóźnionych będą czekać najwyżej do godziny siódmej.

W artykule drugim była mowa o przyjacielskich stosunkach między członkami stowarzyszenia, podkreślanych poprzez przyjęcie imion postaci historycznych, które wsławiły się przyjaźnią: np. Orestes i Pylades, Damon i Pytiasz, Leszek i Goworek. O zarządzaniu stowarzyszeniem była mowa w artykułach trzecim i ósmym. Prezesa (prezydenta) i sekretarza wybierano na czas nieokreślony. Oni sami mogli dobrowolnie zrezygnować z obowiązków z poważnej przyczyny. Jeśli rezygnacja miała charakter tymczasowy, prezes i sekretarz mogli wyznaczyć zastępców drogą losowania. Wybory funkcjonariuszy stowarzyszenia miały odbywać się przez głosowanie za pomocą kart, po którym prezes w obecności członków ogłaszał wyniki.

W artykule czwartym rozpisano, jak i kiedy będą odbywać się posiedzenia: w każdą sobotę po dwie osoby miały prezentować swoje dzieła lub referaty; ktoś mógł wystąpić na ochotnika, jednak ta okoliczność nie zwalniała go z jego właściwego wystąpienia w wyznaczonym terminie. Pomiędzy wystąpieniami obowiązywała pięciominutowa przerwa, po której chętni mogli zgłosić uwagi do poprzedniego wystąpienia. Posiedzenia rozpoczynały się od słów prezesa „Posiedzenie zostało otwarte” i kończyły się słowami sekretarza „Posiedzenie zostało zamknięte”. Sekretarz miał notować wszystko, co się działo na posiedzeniu, szczególnie w kwestii wystąpień (musiał je rejestrować chronologicznie). W artykule dziewiątym zaznaczono, że musiał chronologicznie notować też propozycje członków odnośnie artykułów ustaw.

W artykule piątym został szczegółowo opisany tryb przyjmowania członków stowarzyszenia. „Naznaczony” (osoba deklarująca chęć wstąpienia do towarzystwa) winien był spełniać następujące warunki: zachowywać tajemnicę, być chętnym i zdolnym do pożytecznej pracy naukowej lub w dziedzinie sztuki, mieć łagodny temperament, nie powinny też zachodzić żadne niesprzyjające okoliczności. Jeden z członków musiał przez pewien czas obserwować kandydata, rozmawiać z nim o tajnych stowarzyszeniach i wymogu zachowania tajemnicy, a następnie powiadomić prezesa o możliwości (lub jej braku) przyjęcia do organizacji. W dalszej kolejności prezes wyznaczał datę posiedzenia, na które należało przyprowadzić kandydata. Nowych członków przyjmowano

¹¹¹ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 140; Dunajówna M., *Tomasz Zan. Lata uniwersyteckie...*, s. 100–101.

parami (co odpowiadało parzystości pseudonimów). W wyznaczonym dniu prowadzono ich w określone miejsce, informowano o stowarzyszeniu i godzinie spotkania i doprowadzano na miejsce posiedzenia, gdzie już czekali na nich prezes i członkowie. Prezes wskazywał im miejsce, a jeden z mówców występujących tego dnia zwracał się do kandydatów z przemową, w której wyrażał radość z ich przybycia, opowiadał o szczytnym celu stowarzyszenia, wychwalał przyjemności, jakich dostarcza czas spędzany wśród przyjaciół, przekonywał o konieczności dochowania tajemnicy. Po pierwszej części przemówienia powitalnego prezes pytał „naznaczonego”, czy chciałby wstąpić do stowarzyszenia, a po uzyskaniu pozytywnej odpowiedzi pozwalał kandydatowi zająć miejsce pośród reszty członków. Dalej mówca przedstawiał ustawy i obrzędy towarzystwa. Następnie nowy członek składał obietnicę dochowania tajemnicy, przestrzegania ustaw, zaś prezes nadawał mu nowe imię, którym miał on odąd podpisywać ustawy stowarzyszenia.

W artykule szóstym była mowa o symbolicznych znakach, sposobach powitania i pukania do drzwi, podpisywania papierów *etc.* W artykule ósmym zapisano, że każdy członek może wnieść na piśmie projekt ustawy, prosić prezesa o rozmowę. Podczas rozstrzygania jakichkolwiek kwestii w drodze głosowania, wygrywała ta strona, która uzyskała co najmniej jedną czwartą lub piątą więcej głosów wszystkich członków¹¹².

SKŁAD. W poniższym zestawieniu pogrubioną czcionką wyróżnione są nazwiska członków pochodzący z ziem białoruskich, w nawiasach podane są ich pseudonimy.

1. **Chodźko Józef (Pytiasz)**
2. **Chodźko** (nie wiadomo który)
3. **Czarnocki Michał (Leszek)**, sekretarz stowarzyszenia¹¹³
4. Dauksza (Achilles), przyjęty 1 marca 1819 r.
5. Gierłowicz
6. Gierłowicz
7. Kasiński Teodor
8. Morawski Stanisław (Patroclus), przyjęty 1 marca 1819 r.
9. Pęczkowski (Pylades), prezydent stowarzyszenia
10. Prószyński [Prot?]
11. Tyszkiewicz Seweryn, hrabia (Orestes)
12. **Zan Tomasz (Goworek)**
13. **Zenowicz Ignacy (Damon)**

¹¹² Zob. Czarnocki M., *Krótką wiadomość...*, [w:] *Z filareckiego świata...*, s. 174–177.

¹¹³ Zob. tamże, s. 172; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 141.

Warto zauważyć, że w składzie jest tylko jeden Zenowicz (Ignacy, Wincenty Zenowicz należał do Promienistych), nie ma Śleżanowskich (Józef jest na liście Promienistych), brak Dominika Szulca. Adam Mickiewicz, prezentując stowarzyszenie na posiedzeniu Rządu Filomatów 29 stycznia 1819, kilka razy nazwał je (powtarzając za T. Zanem) towarzystwem „paniczyków” i był zdania, że należy „uważać je za przypadkowo zależące i członków stamtąd do naszego Tow[arzystwa] wcielać, a na ich miejsce innych dla wypróbowania niejako wprowadzać”¹¹⁴.

POSIEDZENIA. Członkowie postanowili usprawnić swój system nauczania i aby oszczędzić sobie pracy nad każdym przedmiotem z osobna, rozdzielili je między siebie: każdy miał wykłady dla swoich przyjaciół z jednego wybranego przedmiotu. Na przykład Prot Prószyński wykładał fizykę. Na posiedzeniach prezentowano też własne utwory literackie. Zgodnie z protokołami posiedzeń za okres od 18 stycznia do 29 czerwca 1819 r. Tomasz Zan wygłosił w tym czasie poemat *Twardowski* oraz idylle *Przechadzka* i *Różowy krzak*; Józef Chodźko – opowiadanie o czułości serca; Zenowicz – sielankę *Narzekania i zgoda*, *Odę do nadziei*, wystąpił też z referatem o różnicy między miłością a przyjaźnią; Pęczkowski opowiedział o trzech sławnych przywódcach wojskowych – Tadeuszu Kościuszcze, Józefie Poniatowskim i Jarosławie Dąbrowskim; Józef Chodźko wytłumaczył, na czym polega prawdziwy patriotyzm¹¹⁵.

ROZWIĄZANIE STOWARZYSZENIA nastąpiło 29 czerwca 1819 r. Po 5 latach istnienia w stowarzyszeniu pozostali tylko Tomasz Zan, Chodźko, Morawski. Zan zajął się tworzeniem Promienistych¹¹⁶.

¹¹⁴ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 140, 141.

¹¹⁵ Zob. Czarnocki M., *Krótką wiadomość...*, [w:] *Z filareckiego świata...*, s. 172–177.

¹¹⁶ Zob. tamże, s. 158; Dunajówna M., *Tomasz Zan. Lata uniwersyteckie...*, s. 102.

ROZDZIAŁ 4

TOWARZYSTWO FILOMATYCZNE WILEŃSKIE ALBO PRZYJACIÓŁ NAUKI

NAZWA. Pochodzącym z języka greckiego słowem „filomata” określa się osoby, które dążą do wiedzy i są miłośnikami mądrości. Nazwa więc dobrze oddaje cel stowarzyszenia, o którym będzie mowa poniżej. Adam Mickiewicz, opowiadając się za poszerzeniem towarzystwa o inne zależne związki, podkreślał, iż „Potrzeba w każdym działaniu zachować część naukowości. Sama nauka jest potężnym orężem, działającym na publiczną opinię, jeśli tylko zręcznie będzie kierowaną”¹¹⁷. Jeden z czołowych filomatów, Teodor Łoziński, mówił o stworzeniu „uniwersytetu w uniwersytecie” (swoistych studiów równoległych), z kolei Jan Czeczot dodawał, że w ten sposób można zastąpić „ponury i ospały” uniwersytet. Filomaci rozważali nawet zbiórkę pieniędzy na opłacanie stałych wykładowców, gromadzili bibliotekę, prenumerowali gazety i czasopisma, usiłowali wydawać własne, zatytułowane „Hebe”¹¹⁸.

Podobne towarzystwa „przyjaciół nauki” istniały jeszcze przed rewolucją francuską. Filomatami nazywali siebie Lelewel, Twardowski, Grodek, którzy – przypomnijmy – założyli przy Uniwersytecie Wileńskim podobne stowarzyszenie w 1806 r. Być może od tych właśnie poprzedników przejęto nazwę i tradycje. Takie było zdanie polskiego historyka Mariana Kukiela. Pogląd ten wydaje się uzasadniony, gdyż jeden z założycieli towarzystwa, Adam Mickiewicz, miał dobre kontakty z Lelewem: w latach 1815–1818 i 1822 był słuchaczem jego wykładów z historii, napisał również list poetycki *Do Joachima Lelewela*. Sam profesor z kolei był cenzorem przygotowanego do druku drugiego tomu *Poezji*, który zawierał m.in. poemat *Grażyna* oraz II i IV część *Dziadów*. Lelewel poręczył za wypuszczaniem na wolność w kwietniu 1824 roku Mickiewiczem. W tym celu podpisał standardowe poręczenie¹¹⁹.

¹¹⁷ Cyt. za: Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 256.

¹¹⁸ Zob. Beauvois D., *Wilno – polska stolica kulturalna...*, s. 333–334.

¹¹⁹ Zob. streszczenie pracy K. Górskiego *Mickiewicz – Lelewel*, [w:] *Joachim Lelewel. Księgoznawca, bibliotekarz, bibliograf*, red. M.M. Biernacka, Warszawa 1993, s. 79–80.

Posługiwano się także żartobliwą nazwą filomatów – „wiwlasy”, która pełniła funkcję swoistego kodu dla towarzystwa i jego członków. Na przykład Adam Mickiewicz czasem podpisywał się jako „A.N. Vivlas”. Kukiel pisze, że może być to połączeniem francuskiego „vive” i polskiego „las” (razem wychodzi „niech żyją lasy”), które często pojawia się w listach poety¹²⁰. A. Witkowska komentuje tę okoliczność następująco: „Przyjaźń młodych ludzi zawiązała się w dużym stopniu podczas wycieczek do lasu, organizowania tam beztrudnych zabaw, bitew na szyszki itp. Zatem nie ma powodu myśleć, że ten «las» nie jest zabawą, tylko «traci konspiracją»”¹²¹.

CZAS POWSTANIA. Jak zeznał w trakcie śledztwa Józef Jeżowski, w 1816 r. Adam Mickiewicz, Tomasz Zan i Onufry Pietraszkiewicz spotykali się nieformalnie, rozmawiając o książkach, autorach, edukacji. Owe trzy osoby, twierdził Jeżowski, zwróciły się do niego z pomysłem założenia „towarzystwa przeciw nudzie” lub – mówiąc nieco żartobliwie – „towarzystwa rozwiewania nudy”, w ramach którego można by dyskutować o nauce, omawiać książki oraz ich autorów. Pomysłodawcy nie przyszli z pustymi rękoma – mieli już projekty ustaw i poprosili Jeżowskiego, żeby został prezesem („prezydentem”) stowarzyszenia¹²². Pierwszego października 1817 r. sześciu studentów Uniwersytetu Wileńskiego (Józef Jeżowski, Tomasz Zan, Adam Mickiewicz, Onufry Pietraszkiewicz, Erazm Poluszyński i Brunon Suchecki) zebrali się na pierwsze posiedzenie, aby zatwierdzić formalnie związek bliskich ideowo przyjaciół. Zwróćmy uwagę, iż czterech z sześciu założycieli uważali siebie za Litwinów (w dawnym tego słowa znaczeniu – przyp. tłum.) i pochodzili z ziem białoruskich¹²³.

CEL. Spójrzmy, co w tej kwestii napisano w ustawach. Pierwsze były przyjęte w 1817 r. Według Tomasza Zana celem towarzystwa było objęcie opieką nowych studentów i nadzorowanie ich pierwszych kroków w nauce. Mickiewicz dążył do zreformowania stowarzyszenia i pod jego wpływem w czerwcu 1818 r. zostały przyjęte ustawy drugie, w których cel był zdefiniowany jako „wzmaganie powszechnego oświecenia”. W artykule piątym stwierdzano, że: „poświęcenie

W tym miejscu dziękuję recenzentowi mojej książki J. Borowczykowi za wytłumaczenie sensu poręczenia.

¹²⁰ Zob. M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 252.

¹²¹ Witkowska A., *Wstęp*, [w:] *Wybór pism filomatów...*, s. CXCVIII.

¹²² Zob. Mościcki H., *Ze stosunków wileńskich w okresie 1816–1823*, [w:] *Z filareckiego świata...*, s. 7; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 669.

¹²³ Więcej na ten temat zob. Shved V. *Organizatorzy i kierownicy legalnych i tajnych towarzystw młodzieży Wileńskiego Okręgu Naukowego z ziem białoruskich*, [w:] *„Będziemy wzorem innym, sobie samym chlubą” – w 200. rocznicę powstania Towarzystwa Filomatów*, red. A. Szmyt, E. Klimus, Olsztyn 2020, s. 48–60.

się zupełne dobru ogólnemu” należy do tych zalet, które „są zasadą, na której byt i trwałość Towarzystwo opiera”¹²⁴. Jednak taka formuła nadal nie satysfakcjonowała Mickiewicza w pełni, ponieważ nie był tam sprecyzowany cel wyzwolenia Ojczyzny.

W projekcie ustaw trzecich (styczeń – marzec 1819 r.) Adam Mickiewicz pisał:

Naprzód co do celu zgadzam się, iż ten powinien być, ile można, najobszerniejszy. W szczególności przedsięwzięcie Towarzystwo rozszerzyć jak tylko można gruntowne oświecenie w narodzie polskim, [...] ugruntować niezachwianie narodowość, rozszerzać zasady liberalne, obudzać duch działania publicznego, zajmowania się rzeczami ogół narodu obchodzącymi; na koniec formować, podnosić i ustalać opinią publiczną.

Podczas dyskusji nad trzecią edycją ustaw Mickiewicz nawoływał do „upowszechniania przyjętych zasad moralności”, narzekając na szerzące się zepsucie wśród młodzieży¹²⁵.

W czerwcu 1819 r. ustawy trzecie zostały przyjęte. Jako cel stowarzyszenia zapisano: „Zaszczepiać między polską młodzieżą uczucia czystej moralności, utrzymywać w niej zamięłowanie rzeczy ojczystych, obudzać chęć do nauk [...]. Wzmacniać w miarę sił narodową oświatę i tym sposobem pracować na dobro i pomyślność kraju”¹²⁶. Trzecia edycja ustaw była obliczona na okres przejściowy, bowiem Mickiewicz zaplanował „wielką reformę”, do której przystąpiono na początku 1819 r. Zaproponował on, by przekształcić stowarzyszenie w ogólnonarodową konspiracyjną organizację polityczną. Miała to być rozgałęziona sieć legalnych i nielegalnych towarzystw na całym obszarze dawnej Rzeczypospolitej. Zgodnie z pomysłem mogli do nich należeć nie tylko studenci, lecz również urzędnicy, mieszcianie, kupcy, rzemieślnicy, rolnicy. Zarządzać całą organizacją zamierzali filomaci. Planowali też druk legalnego czasopisma.

W tym czasie ukształtowała się wśród filomatów „idea dwóch celów”: jawnego i tajnego. Dla jednych – nauczanie i pomaganie w tym innym, krzewienie dobrodziejstwa i miłości braterskiej, zajmowanie się literaturą, sztukami i rzemiosłami, szerzenie oświaty w społeczeństwie. Taki „otwarty” cel, wedle Malewskiego, miał przyciągać każdego przyzwoitego człowieka, który niekoniecznie miałby się domyślać, że to jedynie początkowy punkt wielkich i odważnych zamiarów¹²⁷. Józef Jeżowski w trakcie śledztwa wymieniał powody, dla których celem filomatów była właśnie poprawa edukacji: brak dobrych

¹²⁴ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 67.

¹²⁵ Mickiewicz A., *Dzieła*, t. XIV: *Listy*, cz. 1, Warszawa 1953, s. 26, 37, 47.

¹²⁶ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 1–2.

¹²⁷ Zob. Мохнач Н.Н., *Идейная борьба в Белоруссии в 30–40-е годы XIX в.*, Мінск 1971, s. 26.

wykładowców, niedobór książek i podręczników, niedoskonałość programów nauczania i krajowych instrukcji. Poprzez naukę chcieli umocnić poczucie honoru i sprawiedliwości w przyszłych sędziach, adwokatach, urzędnikach, aby nie mnożyli oni zła, lecz starali się je pomniejszyć¹²⁸.

Dla kierownictwa i czynnych członków nadrzędnym był jednak cel „tajny”: zniesienie poddaństwa, odrodzenie Rzeczypospolitej z zachowaniem autonomii Litwy.

Ignacy Domeyko mówił na przesłuchaniu: „Głównym celem tego towarzystwa, jak sama nazwa wskazuje, był wyłącznie [cel] naukowy. Niczym innym na posiedzeniach nie byliśmy zajęci, jak tylko czytaniem i krytyką prac [...]. Dobro kraju dla nas zawsze polegało na doskonaleniu rolnictwa, podniesieniu przemysłu i korekcie krajowej instrukcji”¹²⁹. Podobne dążenia deklarował Malewski: „Podnieść dobrobyt Ojczyzny, przez którą rozumiano gubernie należące do okręgu Uniwersytetu Wileńskiego [...]. Doskonalic wykładanie nauk, rolnictwa, handlu, rzemiosł”.

Malewski mówił wielkiemu księciu Konstantemu w Warszawie: „Dążenie nasze stało się w pewnym sensie pedagogiczne [...]. Wszystkie nasze pomysły kierowały się ku celowi edukacji, zajęcia nasze były naukowe, i staliśmy się takimi pedagogami, że już nie mieliśmy możliwości wybrania innego sposobu bycia prócz profesorskiego”. I dalej:

Ogólnie cel nasz był zawsze bardzo daleki od celu innych towarzystw studenckich, na przykład niemieckich. Jeżeli młodzieńczy zapał wyprowadzał nas kiedykolwiek poza granice, to nie miało to żadnych następstw. Przeciwnie, zasadą naszą było zapobieganie organizacji takich towarzystw, które miały rozbieżny cel z naszym towarzystwem i rościły sobie prawo do ostatecznego decydowania o wszystkim. Pragnęliśmy uchronić naszych członków od wpływu czasu, który pomieszał miejsca w uczelniach z miejscami w sądach lub Radzie Stanu¹³⁰.

Jak pisał Mickiewicz na początku 1819 roku, stowarzyszenie miało „rozszerzyć [...] oświecenie w narodzie polskim”, „ugruntować niezachwianie narodowość”, „rozszerzać zasady liberalne”, „obudzać duch działania publicznego”, „podnosić i ustalać opinię publiczną”. Z kolei J. Jankowski podczas śledztwa wyznał tajny cel stowarzyszenia, ujawniając, iż musiało ono „tak się starać, aby można było kiedyś, w przebiegu odpowiedniej chwili pomyśleć o odrodzeniu Ojczyzny”¹³¹. Kazimierz Piasecki zaproponował taki oto program, który miał doprowadzić do realizacji tego celu:

¹²⁸ Zob. Mościcki H., *Ze stosunków wileńskich...*, s. 10–11.

¹²⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 25, k. 10v–11.

¹³⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1333, k. 24v–25; *К истории тайных обществ...*, с. 21.

¹³¹ Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 148, 149.

1. potrzeba znieść niewolę chłopów i, obudziwszy takim i innemi sposobami ich przemysłność, dać środki pomnażania ich funduszu i światła;
2. zwrócić nagłym sposobem pewną ilość kapitałów, choćby ze stratą, na pożytki antrepryzom przemysłowym, żeby tę część ludności, która przy rolnictwie pozostanie, pokrzepić i wzbogacić, jak włościan, tak i szlachtę;
3. brak urzędzeń, tamujących nieład w kraju, zastąpić najtrafniejszym doborem osób, z sekretnym dla nich przepisem postępowania tam, gdzie dowolność jego zostawiając, rząd krajowy chce, aby on na korzyść swoją działał ze stratą narodu [...];
4. brak ducha publicznego, który by się utworzył przy odmiennej formie rządu, zastąpić związkowością i w niej częstym nałogiem do poświęcania na korzyść ogółu, nie związku, ale narodu, zrazu przyjemności życia, dalej majątku, sił, honoru, godności i innych, najmilszych dla człowieka rzeczy¹³².

STRUKTURA ORGANIZACJI. Początkowo stowarzyszenie było jednolite, bez podziałów. Jednak ze względu na to, że członkowie studiowali na różnych kierunkach i dla niektórych wystąpienia z innych dziedzin były niezbyt interesujące, postanowiono się podzielić. Nalegali na to Mickiewicz i Malewski. Zgodnie z ustawami drugimi powstały zatem dwa wydziały z oddzielnymi posiedzeniami, które odbywały się już nie cotygodniowo, lecz co 2–3 tygodnie: wydział literacki i wydział nauk matematycznych i fizycznych. Na ich czele stali przewodniczący. Do września 1818 r. wydziałem literackim kierował Franciszek Malewski, później Adam Mickiewicz, sekretarzem zaś był Kowalewski. Wydziałem fizyczno-matematycznym kierowali Tomasz Zan i Pietraszkiewicz, sekretarzem był Jan Sobolewski. Na czele stowarzyszenia stał prezydent – przez cały czas istnienia filomatów tę funkcję nieprzerwanie pełnił Jeżowski¹³³.

Prezydent Jeżowski, kierownicy wydziałów Adam Mickiewicz, Pietraszkiewicz, Malewski, Tomasz Zan i sekretarz stanowili osobną dyрекcję lub „rząd”. Do ich obowiązków należało wymyślanie tematów zajęć, pobudzanie członków towarzystwa do wypełniania swoich obowiązków, zachowywanie porządku, poszukiwanie środków na działalność towarzystwa i wsparcie dla potrzebujących¹³⁴. Raz na trzy miesiące odbywało się „wielkie” zebranie, w którym brali udział prezydent, sekretarz, inne organy zarządzające. Decydowano na nim o najważniejszych sprawach dotyczących działalności stowarzyszenia.

USTAWY. W pierwszym okresie istnienia stowarzyszenia – od 1 października 1817 do 23 czerwca 1818 roku – ustawy składały się z sześciu rozdziałów¹³⁵:

¹³² *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 362.

¹³³ Zob. Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 148.

¹³⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 23, k. 7–7v; *К истории тайных обществ...*, c. 20.

¹³⁵ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 3–10.

1. Cel i zasady Towarzystwa (par. 1–3). Cel w tym okresie był następujący: „ćwiczenia naukowe, mianowicie sztuka pisania, udzielanie wzajemnej w naukach pomocy”¹³⁶. Wśród zasad wymieniono: skromność, otwartość, szczerą chęć pożytku, przyjacielską poufałość członków, tajemnicę wszystkich czynności oraz równość wszystkich członków Towarzystwa bez względu na wiek, stanowiska, bogactwo, zaszczyty.
2. Urzędnicy. Tytuły (par. 4–9). Pierwszym urzędnikiem Towarzystwa był prezydent, obierany co kwartał trzema czwartymi głosów. Prezydent wybierał sobie wiceprezydenta. Większością głosów na ten sam okres wybierano sekretarza. Żaden z urzędników nie mógł porzucić swojej funkcji przed terminem, było to możliwe jedynie w przypadku wykluczenia z Towarzystwa.
3. Podział i wybór członków (par. 10–28). Wszyscy członkowie zostali podzieleni na czynnych i korespondentów, nowych przyjmowano do Towarzystwa na podstawie rekomendacji członków czynnych. Kandydat winien był mieć ukończone pięć klas (wyjątek można było zrobić jedynie dla tych, którzy mieli „umysł wiekiem i doświadczeniem ustalony, a sposób myślenia z zamiarami Towarzystwa zgodny”¹³⁷). Musiał też napisać utwór, wykazujący miarę jego zdolności. Prezydent przekazywał go członkowi, który miał dokonać krytycznej analizy, po czym reszta członków głosowała nad przyjęciem kandydata do stowarzyszenia. Odrzucony kandydat mógł odzyskać swoje pismo, zaś jego imię w zapieczętowanej kopercie spalano. Przyjęci do grona ślubowali zachowanie wszelkich ustaw i podpisywali „zaręczenie” o przestrzeganiu ustanowionych przepisów. Korespondentów przyjmowano wedle tej samej procedury. Różnica polegała tylko na tym, że nie mogli oni pełnić wszystkich obowiązków ze względu na brak stałej obecności w Wilnie (na przykład Mickiewicz przez pewien czas pracował w Kownie, z kolei Pietraszkiewicz studiował w Warszawie – z tej przyczyny nie mogli brać udziału w posiedzeniach i dotrzymywać wszystkich obowiązków przepisanych czynnym członkom).
4. Obowiązki członków czynnych i korespondentów (par. 29–45). Każdy z członków czynnych w przeciągu czterech tygodni musiał przygotować jedno pismo „wierszem lub prozą, w rodzaju poważnym i uczonym, bądź wesołym i do zabawy służącym”. Jeżeli pismo miało charakter satyryczny i dotyczyło znajomej osoby, nie było przyjmowane. Pismo (bez podpisu) oddawano do sekretarza, który wpisywał je do rejestru i przekazywał prezydentowi, po czym ten oddawał je innemu członkowi „pod rozbiór”. W następnym tygodniu rozbiór był odczytywany na posiedzeniu, a pismo

¹³⁶ Tamże, s. 3.

¹³⁷ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 4–5.

- poddawane głosowaniu. Prace akademickie i „rozprawy do stopni uczonych” miały być uprzednio oddane pod sąd Towarzystwa. Członkowie korespondenci mogli oddawać swoje pisma w dowolnym czasie.
5. O posiedzeniach (paragrafy 46–57). Udział w posiedzeniach był obowiązkiem członków. Odbywały się one w niedzielę pod przewodnictwem prezydenta lub wiceprezydenta. Oprócz posiedzeń zwyczajnych były również nadzwyczajne i wielkie (na których raz na 3 miesiące prezydent składał sprawozdanie z działalności i poddawał się procedurze reelekcji). Członkowie podczas zebrań byli zobowiązani do przyzwoitego zachowania, w przeciwnym wypadku narażali się na publiczną naganę od prezydenta.
 6. Archiwum (paragrafy 58–60). Składało się ono z księgi ustaw, listy członków, protokołów posiedzeń, akt Towarzystwa i zbioru pism niewłączonych do akt Towarzystwa. Lista członków i protokoły były składane u prezydenta, reszta dokumentów – u sekretarza.

W „Dodatku” do ustaw była mowa o tym, że członkowie w swojej korespondencji ani pismach nie mogą wspominać o istnieniu stowarzyszenia, wszelkie prośby zaś i projekty osobiście podawać do sekretarza. W ustępie „Zamknięcie Ustaw” stwierdzano, iż żaden z członków Towarzystwa nie przestawał nim być „kiedykolwiek i gdziekolwiek się znajdował”. Członek mógł być wykluczony z towarzystwa trzema czwartymi głosów, jeśli nie wykonywał obowiązków zatwierdzonych w ustawach.

W drugim okresie istnienia stowarzyszenia – od 23 czerwca 1818 do 25 czerwca 1819 – obowiązywały znacznie bardziej rozszerzone i szczegółowe ustawy, które składały się z dwóch części. Pierwsza, zatytułowana „Ustawy ogólne”, zawierała cztery rozdziały liczące 49 paragrafów¹³⁸.

1. Cel, zasada, skład i podział Towarzystwa (par. 1–8). Ogólnie sensem i treścią nie różniły się zbyt wiele od ustaw pierwszych. Niektóre postanowienia były bardziej dopracowane i skonkretyzowane, na przykład wprost stwierdzano, że „religijne i polityczne materye Towarzystwo z prac swoich na zawsze wyłącza”¹³⁹. O celu i wytrwałym dążeniu do niego miał zaświadczać rocznik, w którym członkowie towarzystwa zamierzali drukować swoje prace; do pracy nad nim powołano specjalny komitet. Sprecyzowano, że Towarzystwo składało się z członków czynnych obecnych i nieobecnych, a także korespondentów obecnych i nieobecnych. Towarzystwo zostało podzielone na wydziały, z których każdy miał swojego naczelnika i sekretarza, i które razem podlegały rządowi, złożonemu z prezydenta i rady.

¹³⁸ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 64–73.

¹³⁹ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 66.

2. Członkowie i ich obowiązki (par. 9–22). Pierwszy stopień – korespondent, drugi – czynny członek, który może zajmować się pracą administracyjną. Pojawił się zapis, którego wcześniej nie było, o członkach honorowych i mianowanych (takich kategorii *de facto* w stowarzyszeniu wcześniej nie było).
3. Wydziały, urzędnicy wydziałowi, archiwum, kasa (par. 23–34). Wydziały mogły być tworzone wedle potrzeby (filomaci mieli dwa). Każdy wydział miał naczelnika, wybieranego przez rząd na roczną kadencję, oraz sekretarza, wybieranego również na okres jednego roku przez czynnych członków danego wydziału i zatwierdzanego przez rząd. Członkowie mogli zwracać się do naczelnika we wszystkich sprawach i potrzebach, on też zajmował się zbieraniem składek pieniężnych. Głównym obowiązkiem sekretarza było prowadzenie archiwum wydziałowego oraz wspomaganie naczelnika. Co dwa tygodnie każdy wydział miał zwoływać posiedzenia naukowe z udziałem członków czynnych i korespondentów, na których odczytywano i dyskutowano złożone przez członków prace i ich recenzje. Co miesiąc wydział zwoływał posiedzenie administracyjne, na którym decydowano o kwestiach wewnętrznych, przyjmowano nowych członków i wybierano sekretarza; w tych posiedzeniach mogli uczestniczyć tylko członkowie czynni. Raz na dwa miesiące odbywały się posiedzenia powszechne z udziałem członków wszystkich wydziałów, na czele z naczelnikami i pod przewodnictwem prezydenta. W ich trakcie urzędnicy składali sprawozdanie z dwumiesięcznych czynności, wnoszone były projekty o rozwoju Towarzystwa, wybranym członkom składano podziękowania „za szczególne przysługi”. W razie potrzeby mogły być zwołane posiedzenia nadzwyczajne naukowe, administracyjne i powszechne. Raz do roku odbywało się posiedzenie wielkie, na którym raport składali prezydent, sekretarz rządu i kasjer, wtedy też odbywały się wybory prezydenta. Za zgodą rządu przewodniczący wydziałów mieli prawo zwoływać własne „naczelnicze” posiedzenia, wzywając na nie wybranych członków czynnych. Archiwum każdego wydziału składało się z ustaw obowiązujących członków czynnych i korespondentów oraz dziennika tych ustaw, z listy członków, z protokołów posiedzeń naukowych i administracyjnych, z akt wydziału, ze wszystkich pism urzędowych. Każdy wydział miał obowiązek składania zebranych od członków środków do wspólnej kasy.
4. O rządzie, etacie, sądownictwie (par. 35–49). Z wybranych „od Prezydenta podług formy przepisanej z Naczelników Radcy” tworzyli radę i, wspólnie z prezydentem, stanowili rząd Towarzystwa, który winien był nadzorować wykonanie wszystkich artykułów ustaw, sprzyjać pomnażaniu dobra członków, rozstrzygać ewentualne spory między nimi. Rząd miał pieczęć, którą wykorzystywał do zatwierdzania wszelkich dokumentów.

Z grona radców na roczną kadencję wybierano następujących urzędników stowarzyszenia: sekretarza rządu, który gromadził dokumenty i prowadził ogólne archiwum, i kasjera Towarzystwa, który nadzorował finanse. Każdy wydział miał własną władzę sądowniczą, działającą według przepisów wyłożonych w ustawach szczegółowych.

Druga część nosiła tytuł „Ustawy szczegółowe” i składała się z 223 paragrafów podzielonych na szesnaście rozdziałów¹⁴⁰:

1. Prezydent (paragrafy 1–18)
2. Rada (par. 19–36)
3. Sekretarz Powszechny, czyli Rząd (par. 37–50)
4. Kasjer (par. 51–61)
5. Naczelnik (par. 62–79)
6. Sekretarz wydziału (par. 80–95)
7. Obowiązki naukowe członków czynnych i korespondentów przytomnych (par. 96–119)
8. Obowiązki porządkowe członków czynnych i korespondentów obecnych (par. 120–135)
9. Obowiązki członków czynnych i korespondentów nieobecnych (par. 136–146)
10. Posiedzenia naukowe, porządek, w jakim się odbywają (par. 147–168)
11. Posiedzenia administracyjne (par. 169–177)
12. Obiór członków korespondentów i mianowanych (par. 178–193)
13. Obiór członków czynnych (par. 194–200)
14. Posiedzenie powszechne (par. 201–207)
15. Posiedzenie wielkie (par. 208–214)
16. Sądownictwo (par. 215–223).

Poprzestańmy na powyższych tytułach rozdziałów, jako że najważniejsze postanowienia zostały już omówione i czytelnicy mogli wyrobić sobie podstawowe wyobrażenie o działalności stowarzyszenia.

Ustawy trzeciego okresu, trwającego od 25 czerwca 1819 do 15 października 1821 r., składały się z ustaw ogólnych Towarzystwa Filomatycznego (przyjętych na posiedzeniu nadzwyczajnym 25 czerwca 1819 r.) i ustaw dla członków czynnych (przyjętych 12 października 1819 r.). Wszystkie one obowiązywały do 15 października 1821 r. Ustawy ogólne zawierały dziewięć rozdziałów¹⁴¹:

- 1–3. Ich tytuły i treść były podobne do trzech pierwszych rozdziałów ustaw z drugiego okresu istnienia Towarzystwa. Nowością była rezygnacja z członków korespondentów i podział stowarzyszenia na dwie klasy.

¹⁴⁰ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 74–102.

¹⁴¹ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 1–18.

- Pierwsza (Wstępna) składała się ze związków założonych przez towarzystwo. Drugą klasą byli filomaci, czyli właściwe towarzystwo, które otrzymało nowy kodeks, złożony z ustaw ogólnych i ustaw dla członków czynnych.
4. O Rządzie i etacie. Rząd Towarzystwa składał się z prezydenta i radców wybranych przez niego spośród naczelników. Funkcje prezydenta, radców, kasjera, sekretarza zostały opisane w ten sam sposób, jak w ustawach z okresu drugiego.
 5. Obowiązki naukowe członków (par. 50–72). Do głównych, zachowanych jeszcze z ustaw pierwszych, należało uczestnictwo w posiedzeniach swojego wydziału, prezentacja własnej pracy oraz recenzji pracy innego członka. Nowością był obowiązek zbierania wiadomości naukowych w celu przedstawienia ich innym członkom.
 6. Obowiązki porządkowe członków obecnych (par. 73–88). Zostały zachowane w tej samej formie.
 7. Obowiązki członków nieobecnych (par. 89–98). Były analogiczne do opisanych wyżej w punkcie piątym. Jedyna różnica polegała na tym, że członek wysyłał swoje pismo po otrzymaniu uprzedniej zgody swojego wydziału. Naczelnik przekazywał je recenzentowi. Jeśli członek nieobecny przebywał w miejscu posiedzeń wydziału, mógł brać w nich bezpośredni udział.
 8. Posiedzenia naukowe, porządek, w jakim się odbywają (par. 99–121). Analogicznie do punktu 10 z ustaw drugiego okresu działalności.
 9. O sądownictwie (par. 122–145). Rozdział był podzielony na dwie części. Pierwsza miała tytuł „Kary i występki”. Wśród czynności podlegających karze wymieniono: odkrycie przed obcymi bytu Towarzystwa, jego składu i czynności; przyłączenie się lub założenie innego związku bez zezwolenia rządu Towarzystwa; przepisanie lub ujawnienie ustaw; publiczna zniewaga urzędnika lub członka stowarzyszenia; stawianie oporu urzędnikom działającym z prawa. Kary były następujące: upomnienie naczelnika z zapisaniem do protokołu, upomnienie prywatne naczelnika, opłata pieniężna (jedynie w wypadku zalegania ze składką). Kary poprawcze nie zwalniały od wypełnienia zaniedbanych obowiązków. W drugiej części, zatytułowanej „Proces”, została opisana procedura wykrywania występków i karania winowajcy.

USTAWY CZŁONKÓW CZYNNYCH składały się z ośmiu rozdziałów:

1. Obowiązki członków czynnych (par. 1–2)
2. Posiedzenia administracyjne wydziałowe (par. 3–21)
3. Obiór członków (par. 22–52)
4. Obiór członków czynnych (par. 53–58)
5. Obiór Sekretarza wydziałowego (par. 59–63)
6. Posiedzenia administracyjne powszechne (par. 64–123)

7. Posiedzenie wielkie (par. 124–130)
8. Sądownictwo (par. 131–136). Temat ten został rozwinięty w dwóch częściach: I. Proces oskarżenia (par. 137–152); II. Proces sądenia (par. 153–168)¹⁴².

SKŁAD STOWARZYSZENIA. Do kwestii członkostwa podchodzono bardzo poważnie, procedurę przeprowadzano stopniowo. Na początku nowemu członkowi proponowano sporządzenie szczegółowego opisu własnej osoby, zawierającego odpowiedzi na określone pytania. Każdemu nowicjuszowi zakładano teczkę kwalifikacyjną. Na jej pierwszą część składała się autoprezentacja dokonywana przy wstępowaniu do towarzystwa. Zawierała ona informacje o rodzicach, sytuacji materialnej w rodzinie, wykształceniu, nauczycielach (zwłaszcza tych, którzy wywarli wpływ na formowanie poglądów i charakteru), o naukach, którymi się kandydat interesuje, preferowanych lekturach, znajomości języków obcych, stosunku do sztuki, posiadanych talentach *etc.*). W drugiej z kolei części znajdowały się opinie kierownika wydziału (lub zarządu), który monitorował go w okresie przynależności do stowarzyszenia w charakterze korespondenta. Zgodnie z ustawami pierwszymi filomaci byli podzieleni na dwie grupy: członków czynnych i korespondentów.

Na poniższej liście grubszą czcionką są zaznaczone osoby pochodzące z terenów białoruskich, w nawiasach podane daty dołączenia do stowarzyszenia oraz zmiany stopnia członkostwa:

1. **Budrewicz Wincenty** (korespondent od 22.10.1820, czynny od 15.10.1821)
2. Chlewiński Dionizy (korespondent od 31.10.1818, czynny od 9.05.1919)
3. Chodźko Dominik (korespondent od 2.02.1819, 20.05.1819)
4. **Czczot Jan** (korespondent od 29.06.1818, 12.01.1819)
5. **Domeyko Ignacy** (korespondent od 23.11.1819, czynny od 6.05.1820)
6. **Jeżowski Józef** (1.10.1817)
7. **Kowalewski Józef** (25.11.1817)
8. **Kozakiewicz Stanisław** (wiosna 1822 r.)
9. Łoziński Teodor (korespondent od 28.06.1818, 11.01.1819)
10. Malewski Franciszek (4.11.1817)
11. **Mickiewicz Adam** (1.10.1817)
12. Nowicki Zygmunt (4.11.1817)
13. Piasecki Kazimierz (korespondent od 20.09.1819, czynny od 2.06.1820)
14. **Pietraszkiewicz Onufry** (1.10.1817)
15. Poluszyński Erazm (1.10.1817, zawieszony 25.04.1820)
16. **Rukiewicz Michał** (korespondent od 18.12.1819, czynny od 2.06.1820)
17. Sobolewski Jan (korespondent od 23.11.1819, czynny od 6.05.1820)

¹⁴² Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 9–39.

18. Suchecki Brunon (1.10.1817, zawieszony 25.06.1819)

19. **Zan Tomasz** (1.10.1817)¹⁴³.

Powyższa lista, złożona na podstawie materiałów archiwalnych, zawiera 19 nazwisk. Raport Nowosilcowa sporządzony w wyniku śledztwa w maju 1824 r. wymienia 12 osób, zaś na liście dołączonej przez niego do raportu figuruje jeszcze nazwisko Adama Suzina. Czyli łącznie 13 osób. Polski badacz J.M. Rymkiewicz dodaje do tego tych, których z jakiejś przyczyny pominął Nowosilcow – Rukiewicza, Dionizego Chlewińskiego, Dominika Chodźkę, Stanisława Kozakiewicza¹⁴⁴. Nasza dziewiętnastoosobowa lista jest bogatsza o dwa nazwiska – Sucheckiego i Poluszyńskiego. Pod względem pochodzenia społecznego większość filomatów należała do drobnej szlachty, często nie mającej ani ziemi, ani chłopów.

POGLĄDY FILOMATÓW dobrze oddają ich pisma i referaty wygłaszane na posiedzeniach. W archiwum zachowała się kopia referatu filarety Suzina pod tytułem „Polak do współrodaków swoich”. Autor wysławia w niej Napoleona, który wskrzesił Polaków, stwierdzając, iż „połączenie z Moskalami jak żadnych dla Polaków na przyszłość nie wystawia szczęśliwych widoków, tak nie zaszczytem, nie pomyślnością, ale raczej nazwać się może ostatnią biedą, ostatnim nieszczęściem”. Pragnie przywrócenia dawnych granic Polski. Kolejnym ulubieńcem filomatów był Andrzej Tadeusz Kościuszko. Wychwalali go w swoich dziełach, poświęcali jego działalności referaty, brali udział w nabożeństwach żałobnych w październiku 1817 r., co w mniemaniu pewnej wysoko postawionej osoby z carskiego rządu było „orężem politycznych zamiarów przestępczych”¹⁴⁵. W pismach poruszano tematy historii państwa i prawa WKŁ, Polski, krajów starożytnych¹⁴⁶. Filomaci interesowali się metodami nauczania Josepha Lancastera, na przykład Malewski pisał o tym do Tomasza Zana¹⁴⁷.

LITWINIZM (BIAŁORUSKOŚĆ). Warto odnotować litewski (w historycznym tego słowa znaczeniu – przyp. tłum.) charakter filomatów i zakładanych przez nich stowarzyszeń. Po przeprowadzeniu śledztwa komisarz carski Nowosilcow w raporcie dla wielkiego księcia Konstantego Pawłowicza zaznaczył, że przesłuchania filomatów i filaretów „dobitnie ujawniły, iż pod pojęciem przywiązania do swojego kraju rozumiano nie przywiązanie do Cesarstwa

¹⁴³ Zob. LPAH, z. 567, sygn. 1317, cz. 23, k. 7; 1317, cz. 25, k. 10; *Listy z więzienia*, s. 466–467; *Wybór pism filomatów. Konspiracje studenckie w Wilnie 1817–1823*, oprac. A. Witkowska, Wrocław 1959, s. 447–448; *К истории тайных обществ...*, c. 20.

¹⁴⁴ Zob. Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 148.

¹⁴⁵ RPAWH (Moskwa), z. 156, inw. 1, sygn. 96, k. 469, 471–472, 499.

¹⁴⁶ Zob. *Wybór pism filomatów...*, s. 458–476.

¹⁴⁷ Uniwersytet Wileński, dział rękopisów, z. 24, sygn. 28, k. 12v.

Rosyjskiego jako całości, lecz jedynie do guberni, które składały się na Wileński Okręg Naukowy¹⁴⁸.

Polska badaczka Alina Witkowska słusznie napisała, że w murach Uniwersytetu Wileńskiego spotkała się młodzież wychowana na białoruskiej regionalnej kulturze „herbowego gminu”:

Skomasowani w Wilnie, w murach tej samej uczelni, poczuli się „jednością silni”, uprawnieni do zachowania swej regionalnej osobowości. Więcej nawet. Litewska regionalność stała się bowiem szczególnie aktywną częścią składową stanu ich świadomości, ich sposobu widzenia siebie. Towarzyszy im ona równie nieustępliwie jak trzeźwe rozpoznanie sytuacji społecznej i pozycji w życiu, której ojcowie nie podarowali i którą zdobyć trzeba samemu¹⁴⁹.

Litwę jako „kraj ojczysty” filomaci i filareci opiewali w swoich dziełach literackich, zwłaszcza Adam Mickiewicz, Czeczot, Tomasz Zan, Pietraszkiewicz¹⁵⁰. Z całego serca kochali swoją ojczyznę i nie zapominali o niej, nawet będąc bardzo daleko. Mickiewicz na emigracji wspominał, że nigdzie nie ma takiego beztroskiego życia, jak w litewskich wsiach i zaściankach, tyle tam radości, miłości, nieustannego życia dla wszystkich. Czuł pragnienie, aby zachować to drogie ziarno narodowe i pozwolić innym odczuć jego wartość¹⁵¹.

Aleksander Pypin pisał w *Historii rosyjskiej etnografii*:

była miłość do swojej lokalnej ojczyzny, do jej historycznej i obyczajowej odmienności, do zwyczaju ludowego znanego z dzieciństwa również w pańskim środowisku; w tym środowisku nie był obcy ludowy język (w tym przypadku białoruski), z którym oswajano się dzięki niańkom, służbie domowej i pracownikom folwarkowym; wielu przedstawicieli szlachty, będąc Białorusinami, chyba do dość późnych czasów nie było ostatecznie spolonizowanych i język białoruski po części utrzymywał się w tym środowisku jako ojczysty – tym bardziej wśród drobnej „zaściankowej”, „okolicznej” szlachty. Ludowo-romantyczny nurt literatury zbiegł się z tą pamięcią białoruskości i z przywiązaniem do niej w samym życiu, dlatego w lokalnym patriotyzmie nastąpiło dość niezwykle połączenie bardzo różnych elementów: ten patriotyzm był „białoruski”, zaś jego istota była polska. Był białoruski pod względem zamięłowania do ojczystego terenu, jego krajobrazu i obyczajowości, natomiast całe życie samego narodu białoruskiego postrzegano ze *stricte* polskiego punktu widzenia¹⁵².

Malewski, wyjaśniając własne pojmowanie słowa „ojczyzna”, odpowiedział, że rozumie przez nie „prowincje należące do Wileńskiego Okręgu Naukowego”,

¹⁴⁸ Сут. за: Цвірка К., *Паданне пра філаматаў, або доля аднаго пакалення*, [в:] *Філаматы і філарэты: Зборнік*, уклад. К. Цвірка, Мінск 1998, с. 20.

¹⁴⁹ Witkowska A., *Mickiewicz. Słowo i czyn*, Warszawa 1975, s. 10.

¹⁵⁰ Zob. Цвірка К., *Паданне пра філаматаў...*, с. 20.

¹⁵¹ Zob. Міцкевіч А. *Пан Тадэвуш, або Апошні наезд у Літве*, Мінск 1998, с. 7.

¹⁵² Пыпин А.Н., *История русской этнографии...*, с. 87.

bowiem wszyscy członkowie stowarzyszenia pochodzili z tych terenów i mieli zamiar tam pozostać¹⁵³. Wileński Okręg Naukowego obejmował właśnie ziemie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kiedy Pietraszkiewicz kolportował w Lublinie utwory Trembeckiego, na pytanie „cóż to za autor?” odpowiadał jednym słowem: „Litwin”. W liście, w którym zostało to opisane, są także słowa skierowane do Jana Czeczota: „niewielu Koroniarzy tak dobre piszą wiersze”. Widzimy zatem, że filomaci identyfikowali się jako Litwini i wyodrębniali siebie względem „koroniarzy”, czyli Polaków. W innym liście Pietraszkiewicz żartował na temat tych podziałów, napomykając o Wołyniaku, który Litwinów polubił¹⁵⁴.

Adam Mickiewicz mówił do Aleksandra Chodźki:

Ze wszystkich narodów słowiańskich Rusini, tj. chłopci guberni pińskiej, a po części mińskiej i grodzieńskiej, przechowali najwięcej słowiańskiego. W ich bajkach i pieśniach jest wszystko. Zabytków pisanych mało, tylko Statut Litewski pisany ich językiem, najharmonijniejszym i najmniej skażonym ze wszystkich języków słowiańskich. Życie ich całe w duchu. Na ziemi przeszli całą historię w okropnej nędzy i ucisku. Nawet ziemia, na której mieszkają, uboga, sucha, bezpłodna, piaski albo bagna¹⁵⁵.

Na Uniwersytecie Wileńskim Mickiewicz miał styczność z folklorem i językiem białoruskim, znało go wielu jego przyjaciół, ponieważ pochodzili oni z tych terenów. Głównym propagatorem języka i pieśni białoruskiej wśród uczelnianej młodzieży był Czeczot.

TAJNY CHARAKTER działalności Malewskiego tłumaczył obawą, aby do stowarzyszenia nie trafiały osoby, które nie były w stanie spełniać jego wymogów, „iść spokojnie suchą drogą uczoności”, sumiennie dążyć do upowszechniania swojej wiedzy. Na innym przesłuchaniu dodał: „Takie towarzystwo, gdyby było jawne, szybko by się rozpadło, zaś powiększenie liczby członków doprowadziłoby do utraty pierwotnego podłoża przyjaźni. Teraz mogę jeszcze dodać, że tajność dla młodych ludzi była pociągająca, chociaż nie zwróciliśmy na to naszej uwagi”¹⁵⁶.

Działalność filomatów

POSIEDZENIA ZWYCZAJNE na początku odbywały się co tydzień w ramach wydziałów, później – 1 lub 2 razy na miesiąc w mieszkaniu członka stowarzyszenia (najczęściej u Pietraszkiewicza), rzadziej w mieszkaniu wynajmowanym. W trakcie spotkań odczytywano oryginalne lub tłumaczone dzieła naukowe

¹⁵³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1333, k. 176.

¹⁵⁴ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 24, sygn. 58, k. 18, 26v.

¹⁵⁵ Cyt za: Batowski H., *Mickiewicz a Słowianie do roku 1840*, Lwów 1936, s. 23.

¹⁵⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1333, k. 23v, 175; *К истории тайных обществ...*, c. 21.

i pisma złożone przez członków. Policzono, że w latach 1817–1823 na posiedzeniach wystąpiło 37 członków stowarzyszenia, tylko 17 z nich jednokrotnie¹⁵⁷. Lista pism filomatów zawarta w sprawozdaniach sekretarzy wydziałów za lata 1817–1820 daje nam możliwość poznania tematyki odczytanych utworów poetyckich i wygłoszonych w trakcie posiedzeń referatów z literatury i historii (a były też pisma z chemii, fizyki, geografii, filozofii *etc.*). Oto niektóre z nich: Czeczot – *Duma nad mogiłami Francuzów pod Wilnem*; wiersz *Nawałnica*; wiersz *Prośba do Litwinek i Polek za kontuszami*; ballada *Bekiesz*; Malewski – „Uwagi o stanie sztuk pięknych w Litwie”; Adam Mickiewicz – powieść *Mieszko dziedzic Nowogródka*; powieść *Pani Aniela*; *Rozbiór Jagiellonidy*; *Żywilla*; Kazimierz Piasecki – „O tworzeniu się, wzrastaniu i słabieniu władzy najwyższej w Litwie”; Pietraszkiewicz – *Dumania nad starożytnym zamkiem Jagiełłów*; *Śpiew o Lechu*; sielanka *Kupało*¹⁵⁸.

Szczególne zainteresowanie wywołują wiersze filomatów pochodzących z ziem białoruskich: Adama Mickiewicza, Tomasza Zana, Pietraszkiewicza, Czeczota. Ten pierwszy był bez wątpienia ideologiem filomatów i wspaniałym poetą. Na posiedzeniach zaprezentował utwory *Pani Aniela*, *Mieszko I* (oba były naśladowaniem Woltera), fragmenty tłumaczenia *Dziewicy z Orleanu*, przekłady z Horacego i *Warcaby*, wiersze *Już się z pogodnych niebios...*, *Hej, radością oczy błysną*, *Pieśń filaretów*, poemat *Oda do młodości*. Tomasz Zan napisał ballady *Twardowski*, *Świtez jezioro*, krotoczwilę studencką *Gryczane pierożki*. Pietraszkiewicz przyciągał uwagę pieśniami historycznymi, zaś Czeczot zapoznawał przyjaciół z folklorem białoruskim¹⁵⁹.

CZYTANIE WYKŁADÓW dla niższych stopniem członków w ramach pomocy naukowej. Przykładowo, w roku akademickim 1820–1821 Malewski wykładał prawo, Łoziński – kurs podstaw geometrii i chemię, Józef Kowalewski – język łaciński, Kazimierz Piasecki, Karol Mojszel i Stanisław Marciejewski – język niemiecki, Dominik Orlicki – gramatykę j. francuskiego, Józef Chodźko robił powtórki z algebry i fizyki, także Jan Klukowski, Jan Niepomucen Wiernikowski uczył języka greckiego, Tomasz Zan – arytmetyki¹⁶⁰.

BIBLIOTEKA TOWARZYSTWA. Bibliotekarzem był Pietraszkiewicz, a po jego przenosinach do Warszawy – Dionizy Chlewiński. Pozycje kupowano z zebranych od członków środków, niektórzy z nich składali książki w darze. Wśród

¹⁵⁷ Zob. Beauvois D., *Wilno – polska stolica kulturalna...*, s. 330.

¹⁵⁸ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 31, 37, 232, 233; *Wybór pism filomatów...*, s. 458–470.

¹⁵⁹ Zob. Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 150–151, 616.

¹⁶⁰ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 233; Dunajówna M., *Tomasz Zan. Lata uniwersyteckie...*, s. 192.

podarowanych ksiąg były: Lengnich Gotfryd, *Historia Polona a Lecho ad Augusti II mortem* (Lipsk 1740, Gdańsk 1750); „pięć pism sejmowych oprawionych w jedną książkę” (w tym 3 autorstwa Hugona Kołłątaja); *Przestrogi dla Polski* napisane przez autora *Uwag nad życiem Jana Zamojskiego*; *Reformacya obyczajów polskich*, powtórnie wydana przez Szymona Starowolskiego; Rzewuski Seweryn, *O tronie polskim zawsze obieralnym. Z dziejów i z prawa dowody*; Niemcewicz Julian Ursyn, *Zbigniew. Tragedia w 3 aktach*. W bibliotece gromadzono również czasopisma: „Dziennik Wileński”; „Tygodnik Wileński”; „Pamiętnik Warszawski”; „Pamiętnik Magnetyczny”; „Сын Отечества” (ros. Syn Ojczyzny); 5 czasopism niemieckich, jedno angielskie i jedno francuskie¹⁶¹.

STAŁE KONTAKTY I STOSUNKI CZŁONKÓW TOWARZYSTWA. Należały do nich wspólne spacerowanie w okolicach Wilna, spotkania wieczorne (czasem do rana), w trakcie których rozmawiano o przyszłości WKŁ i Korony Polskiej, omawiano inne projekty¹⁶².

IMIENINY. Obchodzono imieniny Mickiewicza (Adamowe 31 grudnia 1818), Jeżowskiego (Jeżowe 7 marca 1819), Pietraszkiewicza (Onufrowe 30 maja 1819), Czeczota (Janowe 24 czerwca 1819), Jana Sobolewskiego (w 1820 roku), Stanisława Kozakiewicza (7 maja 1821). Organizowano festyny na cześć Tomasza Zana (21 grudnia 1820; 29 maja 1821), uroczystości z okazji przyjazdu z Kowna na Wigilię Adama Mickiewicza, z okazji spotkania z profesorem Lelewelem.

MAJÓWKI PROMIENISTYCH. Filomaci brali udział w majówkach, o których będzie mowa w osobnym rozdziale.

TWORZENIE LEGALNYCH, TAJNYCH I PÓŁTAJNYCH STOWARZYSZEŃ. W tym miejscu jedynie je wyliczymy, w późniejszych rozdziałach monografii przedstawimy każde z nich szczegółowo lub w ogólnym zarysie. W 1819 r. został założony Klub Przyjaciół (zwany później Związkiem Przyjaciół), który od 1822 r. przekształcił się w dwustopniowy Związek Filadelfistów (Błękitnych i Czerwonych). Wiosną 1819 r. rozpoczęli działalność Promieniści, po ich zamknięciu w 1820 r. powstało Zgromadzenie Filaretów. Od lipca 1819 r. (lub od lutego 1820 r.) istniało Towarzystwo Literackie, które następnie zostało przekształcone w Związek Naukowy. W czerwcu 1820 rozpoczął pracę Związek Naturalistów Krajowych.

¹⁶¹ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 333–339.

¹⁶² Zob. [Domeyko I.], *Filareci i Filomaci. List Ignacego Domejki*, „Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu” 1870–1872, Poznań 1872, s. 9.

Wymienione organizacje działały w Wilnie, jednak filomaci nie ograniczali się do dawnej stolicy Wielkiego Księstwa i nie tylko uczniów i studentów przyjmowali jako członków. Nowe ustawy poszerzyły strefę wpływu filomatów na inne ziemie białoruskie oraz na wojskowych i osoby cywilne. Na przykład powstały stowarzyszenia w Świsłoczy w guberni grodzieńskiej, o których czytelnik usłyszy być może po raz pierwszy: Towarzystwo Miłośników Nauki, Towarzystwo Moralne, Zorzanie. Autorowi tej książki przyszło kawałek po kawałku odnajdywać informacje o związkach w Grodnie, Szczuczynie, Białymstoku czy też o Zorzanach w Wilnie. W latach 1822–1826 w Samodzielnym Korpusie Litewskim istniało Towarzystwo Przyjaciół lub Towarzystwo Honoru. Były one prekursorskie wobec Towarzystwa Przyjaciół Wojskowych, które wzniciło powstanie w Brańsku pod Białymstokiem w 1826 r.

WAKACJE. Uczestnicy ruchu filomackiego próbowali badać swój kraj w okresie wakacji. W wileńskiej drukarni bazylińskiej (bez zezwolenia na to władz) został przygotowany i wydrukowany *Opis geograficzny lub instrukcja do opisu parafii*, który w 1821 r. został rozdany filomatom, aby mogli zbadać i statystycznie opisać swoje parafie wedle takich kryteriów, jak: lokalizacja miejscowości, jej przestrzeń i powierzchnia, drogi, rzeki, kanały, klimat, stan ludności, stopień rozwoju gospodarki, stan moralny, obyczaje, tradycje, kultura materialna i duchowa. Jak donosił Nowosilcow, interesował ich również „duch w szlachectwie – miłość do Ojczyzny” oraz „duch narodowy innych stanów społecznych”¹⁶³. Autorowi lub autorom omawianej instrukcji za przykład mogła posłużyć podobna *Instrukcja do składania w gimnazjach i szkołach powiatowych zapisów z przedmiotów różnych nauk* sporządzona przez Zoriana Dołęgi-Chodakowskiego i Krystyna Lacha-Szyrmę, natomiast za wzór do opisu – *Statystyka guberni litewsko-grodzieńskiej* Ignacego Emanuela Lachnickiego, wydana w tejże drukarni Józefa Zawadzkiego. Znane są opisy sporządzone przez Stanisława Kozakiewicza (powiat zawilejski), Adama Suzina (region białoruski), Teodora Łozińskiego (region wołyński), Michała Rukiewicza (obwód białostocki). Kazimierz Piasecki pisał o Żydach, a Lucjan Eysymontt – o żegludze po Niemnie¹⁶⁴.

KONTAKTY FILOMATÓW Z ROSYJSKIMI I POLSKIMI TAJNYMI ORGANIZACJAMI.

Są one mało znane. Z Towarzystwem Północnym dekabrystów prawdopodobnie byli związani przez Pełczyńskiego. Pracował on w kancelarii Ministerstwa Spraw Wyznaniowych i Edukacji Narodowej i miał poglądy postępowe. Do tajnego

¹⁶³ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne (Petersburg), z. 735, inw. 10, sygn. 7, k. 283, 285; zob. też Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 70–73.

¹⁶⁴ Zob. Borowczyk J., *Zesłane pokolenie. Filomaci w Rosji (1824–1870)*, Poznań 2014, s. 438.

stowarzyszenia jednak nie należał, choć Jeżowski, z którym był spokrewniony, zabiegał o jego przyjęcie do Towarzystwa Filomatycznego. W czerwcu 1822 r. został za to członkiem-korespondentem Wolnego Towarzystwa Miłośników Literatury Rosyjskiej, gdzie spotykał się z dekabrystami Kondratijem Rylejewem, Aleksandrem Bestużewem, Wilhelmem Küchelbeckerem. Do jego znajomych należał też poeta Nikołaj Gniedicz. Filomaci utrzymywali korespondencję z Pełczyńskim, z której dowiadywali się o ważnych wydarzeniach politycznych. Co ciekawe, wieści z Warszawy do Petersburga przekazywano „sztafetą” (od Konstantego Pawłowicza do sekretarza stanu Ignacego Sobolewskiego, urzędników jego kancelarii znał z kolei Pełczyński). Wiemy też, że w sierpniu 1821 r. Pełczyński spotykał się z prefektem Uniwersytetu Wileńskiego Ignacym Onacewiczem¹⁶⁵.

W archiwum filomatów zachowała się notatka z sierpnia 1822 r., z której dowiadujemy się, co działo się byłymi filomatami. Jan Horain, Dominik Orlicki i Kajetan Przeciszewski mieszkali w Petersburgu. Dwaj pierwsi byli inżynierami. Bracia Ignacy i Bruno Szemiotowie, Wincenty Bobiński i Józef Szatkiewicz służyli jako junkrzy (podoficerowie pochodzenia szlacheckiego). Niewykluczone, że utrzymywali ze sobą kontakty, być może kontaktowali się również z Pełczyńskim¹⁶⁶. Pod koniec 1819 r. do Petersburga przyjechał Adam Czarnocki – znany już wtenczas etnograf, historyk, badacz starożytnej historii Słowian piszący pod pseudonimem Zorian Dołęga-Chodakowski.

O związkach filomatów z Towarzystwem Południowym dekabrystów świadczy wizyta Michała Bestużewa-Riumina, który przyjechał do Wilna w trakcie przygotowania spisku bobrujskiego w 1823 r. Podczas przesłuchania przez komisję śledczą jako pierwszy do tych związków przyznał się Matwiej Murawjow-Apostoł: „W 1823 r. Dyrektoriat wydał polecenie mojemu bratu [Sergiejowi Murawjowi-Apostołowi – przyp. V.S.] i Michałowi Bestużewowi[-Riuminowi – przyp. V.S.], którzy przebywali w okolicach Kijowa, aby zebrali informacje na temat pewnego towarzystwa politycznego, które przypuszczalnie istniało w Królestwie Polskim i w naszych polskich guberniach. Służba nie pozwalała mojemu bratu na częste wyjazdy. Bestużew wziął to zadanie na siebie. Odbył wyjazd do Wilna, gdzie musiał spotkać się z posłańcem ze strony polskiego towarzystwa”. Sam Bestużew-Riumin zeznał tylko: „Byłem w Wilnie we wrześniu 1823 r. w sprawie prywatnej, przez cały czas przebywałem u jednego znajomego, z nikim się nie poznałem i nikogo z jakkolwiek znaczących osób nie spotkałem”¹⁶⁷.

¹⁶⁵ Zob. Ольшанский П., *Декабристы и польское национально-освободительное движение*, Москва 1959, s. 60; Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*, s. 14; Швед В.В., *Беларускія старонкі гісторыі дэкабрыстаў...*

¹⁶⁶ Zob. Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya 1815–1823*, wyd. J. Czubek, Kraków 1913 (dalej jako Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*), t. 2, s. 255–256.

¹⁶⁷ *Восстание декабристов: Материалы по истории восстания декабристов*, t. 10, Москва 1953, s. 93, 200.

Powyższe zeznanie miało się z prawdą. Za pośrednictwem znajomego nadzorca wileńskich szpitali, Frydberga, Bestużew-Riumin poznał księcia Konstantego Radziwiłła – jednego z kierowników wileńskiej filii Towarzystwa Patriotycznego, od którego mógł się dowiedzieć o filomatach¹⁶⁸. Mickiewicz opisuje w *Dziadach* rozmowę członka towarzystwa Justyna Pola z Bestużewem-Riuminem na balu u Senatora¹⁶⁹. Historyk Szylder w trakcie badań nad materiałami warszawskiej komisji śledczej zwrócił uwagę na to, że członkiem Towarzystwa Patriotycznego w Wilnie był Tomasz Zan¹⁷⁰.

Filomaci utrzymywali kontakty ze związkiem węglarzy (karbonariuszy), którego członkami zostali Teodor Łoziński, Tomasz Zan i Adam Mickiewicz. Filomaci uważali, że węglarze nie potrafią mądrze wykorzystywać swoich zasobów finansowych, a przy tym potrzebują osób z dobrym wykształceniem do pracy w administracji państwowej, lecz nie wiedzą, jak ich pozyskać. Wysyłani do węglarzy filomaci mieli namawiać ich do fundowania co roku kilku stypendiów dla młodych ludzi, finansowania im studiów za granicą i w stolicy, a wreszcie przecierania im drogi do posad w samorządach¹⁷¹. W Warszawie filomaci mieli kontakty ze Związkiem Wolnych Polaków, o czym wspominaliśmy już wcześniej. Po przenosinach do Warszawy Pietraszkiewicz nawiązał kontakt z przewodniczącym tej organizacji i przypuszczalnie prowadził z nim negocjacje. W jego listach do Adama Mickiewicza możemy znaleźć imiona innych członków ZWP (Ludwika Piątkiewicza, F. Kellera, Dembińskiego, Ignacego Chrzanowskiego, Izdebskiego)¹⁷².

Trwałe związki utrzymywali filomaci z lożami masońskimi, które istniały na dawnych ziemiach WKL. Główny udział miał w tym prawdopodobnie Adam Mickiewicz, gdyż w jego rodzinnym mieście działała loża Węzeł Jedności na Wschodzie Nowogródka. Wśród zrzeszonych w niej braci były osoby, o których jeszcze wspomnimy poniżej, między innymi założyciele tajnego Towarzystwa Przyjaciół Wojskowych Aleksander Wegelin i Konstanty Igelström. W lożach masońskich udzielali się Kazimierz Piasecki, Tomasz Zan, Teodor Łoziński¹⁷³.

Rozwiązanie stowarzyszenia

Według Józefa Kowalewskiego stowarzyszenie rozwiązało się, gdyż wszyscy byli już znużeni przygotowywaniem pism naukowych: powstawało ich

¹⁶⁸ Zob. Ольшанский П.Н., *Декабристы...*, s. 62.

¹⁶⁹ Mickiewicz A., *Dziady*, Kraków 2023, s. 181–182

¹⁷⁰ RNB, dział rękopisów, karton 43, nr 84, k. 29v, 101v.

¹⁷¹ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 297, 523.

¹⁷² Zob. Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*, s. 38, 42.

¹⁷³ Zob. Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*, s. 48, 50, 52, 53, 60; Швед В.В., *Масоны і ложы....*

coraz mniej i posiedzenia odbywały się coraz rzadziej. Niektórzy członkowie, jak na przykład Malewski, szykowali się do egzaminu magisterskiego. Tomasz Zan, Jan Sobolewski, Wincenty Budrewicz i Ignacy Domeyko dostali na początku 1820 roku pracę, Jeżowski z kolei zachorował. W lipcu 1820 r. stowarzyszenie zawiesiło działalność. Trzeba przy tym pamiętać, że w tym samym roku przed wakacjami powstał Promieniści, a na początku roku akademickiego 1820/1821 – Zgromadzenie Filaretów. Podobnie przyczyny rozpadu opisywał Ignacy Domeyko. Wspominał, że w tym okresie z Wilna wyjechali Pietraszkiewicz (na studia do Warszawy) oraz Jeżowski (na wieś)¹⁷⁴. Dodajmy, że na początku października 1819 r. przeniósł się do Kowna Mickiewicz, który pracował tam jako nauczyciel. W październiku 1821 r. została podjęta decyzja o nieużywaniu w przyszłości nazwy Towarzystwo Filomatów. W styczniu 1822 roku Filomaci stali się Filadelfistami Białymi.

¹⁷⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 23, k. 7v–8; sygn. 1317, cz. 25, k. 10v.

ROZDZIAŁ 5

ZWIĄZEK (KLUB) PRZYJACIOŁ

NAZWA. Etos przyjaźni był wśród filomatów bardzo silny. Prawdopodobnie był to trend ogólnoeuropejski. W Besançon pod koniec XVIII stulecia istniało Braterskie Stowarzyszenie Filadelfów, najniższy szczebel tej organizacji nosił nazwę Towarzystwo Przyjaciół¹⁷⁵. Początkowo posłużono się w nazwie słowem „klub”, być może po to, aby zaakcentować różnice statusu i zakresu działalności w porównaniu z Filomatami oraz innymi stowarzyszeniami. Gdy klub osiągnął pewien poziom zaawansowania, przekwalifikowano go w związek – organizację już bliższą stowarzyszeniu i podporządkowaną filomatom.

CZAS POWSTANIA. Organizacja powstała z inicjatywy Adama Mickiewicza w 1819 r. Decyzja została podjęta na posiedzeniu Filomatów 12 marca 1819 r., a pierwsze posiedzenie klubu odbyło się 19 kwietnia¹⁷⁶.

CEL. W ustawach Mickiewicz napisał, że „nauka i zabawa są celem Klubu Przyjaciół”, z kolei „otwartość, przyjaźń, szczerowość są jego zasadami, a wspólna pomoc i zupełna pomiędzy członkami równość – najściślejszym węzłem”. Onufry Pietraszkiewicz na posiedzeniu Towarzystwa Filomatów mówił o klubie z jego wyłącznym celem „poznania osób, które można włączyć do Towarzystwa”, że daje możliwość przyjrzenia się kandydatom nim przystąpią do ich grona. O „klasie przygotowawczej” wspominali Malewski i Mickiewicz¹⁷⁷. Ignacy Zdanowicz napisał: „Ten związek był podobny do sita, przez które każdy nowy filomata przejść musiał”¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Zob. Witkowska A., *Wstęp*, [w:] *Wybór pism filomatów...*, s. XXXVII.

¹⁷⁶ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 217–219, 228, 271.

¹⁷⁷ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 147, 263, 302; t. 3, s. 1, 413.

¹⁷⁸ Zdanowicz I., *Kilka szczegółów o Filomatach i Filaretach*, [w:] tegoż, *Pamiętnik o Filomatach i Filaretach*, Paryż 1872, s. 11.

USTAWY. Projekt został złożony przez Adama Mickiewicza w okresie między 12 marca a 7 kwietnia 1819 r. Ta druga data to dzień, w którym ustawy zostały uchwalone. Obowiązywały one od 19 kwietnia 1819 do 9 stycznia 1821 r. W ustawach były opisane obowiązki członków klubu/związku (obecność na posiedzeniach i wystąpienie z własnym pismem raz na miesiąc) i urzędników (prezydent miał kierować porządkiem posiedzeń, kontrolować, czy działalność organizacji przebiega w zgodzie z ustawami, a administrator prowadzić archiwum i przechowywać protokoły posiedzeń). Została też określona procedura przyjmowania w poczet członków (kandydatów zgłaszają członkowie, uzgadniają kandydaturę z urzędnikami, na kolejnym posiedzeniu odbywa się głosowanie, o przyjęciu decyduje się większością głosów; nowy członek podpisuje ustawy) oraz regulamin posiedzeń (odczytanie protokołu poprzedniego posiedzenia, wygłoszenie referatu przez członka klubu, wybory członków i urzędników). Spośród osób, które przez miesiąc należały do klubu i dopełniały wszystkich obowiązków, prezydent i administrator wybierali „gości”, którzy byli zobowiązani do wypełniania wszystkich poleceń tego ostatniego. Tylko pod takim warunkiem mogli mieć nadzieję na przejście na wyższe szczeble w klubie/związku (korespondenta lub od razu członka czynnego). W ustawach podkreślano rygorystyczny wymóg zachowania tajemnicy, jej wyjawienie zostało uznane za „jedno z największych przestępstw”¹⁷⁹.

SKŁAD. Do klubu/związku wchodzi członkowie (osoby, które wypełniają wszystkie wyznaczone obowiązki) i goście (osoby, które nie mogą wykonywać określonych obowiązków). Niżej podajemy listę jego członków. Pogrubioną czcionką wyróżnione zostały nazwiska tych, którzy pochodzili z terenów białoruskich, w nawiasach podana jest data wstąpienia do organizacji:

1. **Borysewicz** [Borysowicz] **Antoni** (21.11.1820)
2. Budrewicz Wincenty (27.05.1820)
3. **Chodźko Józef** (7.11.1820)
4. **Czczot Jan** (7.04.1819)
5. **Domeyko** [Domejko] **Ignacy** (19.04.1819)
6. Duszakiewicz Wiktor (21.02.1820, wykluczony w 1820 r. z powodu ignorowania obowiązków)
7. Dziewiątkowicz Adam (13.12.1819, zmarł 26.05.1820)
8. **Eysymontt Lucjan** (7.11.1820)
9. Galicki Stanisław (10.05.1819, wykluczony z powodu trzech nieobecności na posiedzeniach)
10. Giecołd Wincenty (24.05.1819, wykluczony w 1820 r. z powodu ignorowania obowiązków)

¹⁷⁹ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 147–150; t. 3, s. 1–4.

11. Hanusowicz [Husanowicz] Jan (26.04.1819)
12. Janowicki Paweł (19.04.1819, usunięty w 1820)
13. **Jeżowski Józef** (13.01.1821)
14. Jurewicz Fortunat (2.02.1820)
15. **Kowalewski Józef** (7.04.1819)
16. **Kozakiewicz Stanisław** (2.02.1820)
17. **Kulesza Michał** (8.02.1820)
18. Łoziński Teodor (7.04.1819)
19. **Malewski Franciszek** (13.01.1821)
20. Michalewicz Jan (13.12.1819)
21. **Mickiewicz Adam** (7.04.1819)
22. Mojszel Karol (19.05.1821)
23. **Morawski Stanisław** (24.04.1820)
24. **Nowicki Napoleon** (19.05.1821)
25. Piasecki Kazimierz (10.05.1819)
26. Piasecki Marian (27.06.1821)
27. Pietkiewicz Dominik (26.04.1819)
28. **Pietraszkiewicz Onufry** (7.04.1819)
29. **Porębski Wincenty** (21.11.1820)
30. Przeciszewski Kajetan (20.03.1820)
31. **Rukiewicz Michał** (18.10.1819)
32. Sobolewski Jan (19.04.1819)
33. Staniewicz Longin (18.10.1819)
34. Staniewicz Zygmunt (8.11.1819)
35. Wierzbilowicz Michał (24.04.1820)
36. Wiszniewski Stanisław [Stefan] (8.11.1819, przerwał kontakty ze związkiem po wyjeździe z Wilna)
37. **Zan Ignacy** (13.12.1819)
38. **Zan Tomasz** (7.04.1819)¹⁸⁰.

Daty obok nazwisk Malewskiego i Jeżowskiego wskazują na dzień, w którym zostali przedstawieni innym członkom stowarzyszenia jako jego dawni członkowie, którzy przez pewien czas nie mogli brać udziału w pracach organizacji. Trzeciego stycznia 1820 r. na posiedzeniu Związku Przyjaciół zgodnie z decyzją rządu Towarzystwa Filomatów ze składu związku zostali wyłączeni Czeczot, Łoziński, Sobolewski i Pietraszkiewicz¹⁸¹. (W zamyśle mieli oni two-

¹⁸⁰ Zob. *Listy z więzienia*, s. 468–469; Arcy: *Tomasz Zan i przyjaciele*, wyb. i oprac. G. Połozynski, [Warszawa] 2014, s. 46; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 191, 320, t. 3, s. 8.

¹⁸¹ Zob. *Wybór pism filomatów...*, s. 448–449; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 56.

rzyć nowe stowarzyszenia, a kiedy tak się nie stało, na powrót czynnie włączyli się w działania Związku Przyjaciół).

Klubowi przewodniczył prezydent wybierany na okres jednego miesiąca (mógł nim zostać każdy członek klubu) wraz z administratorem, którego wybierano na okres 3 miesięcy. Stanowisko prezydenta obejmowali kolejno: Tomasz Zan, Mickiewicz, Łoziński, Kowalewski, Czeczot, Sobolewski, Ignacy Domeyko, Kazimierz Piasecki, Wincenty Budrewicz, Michał Rukiewicz, Longin Staniewicz, Zygmunt Staniewicz, Jan Michalewicz, Stanisław Kozakiewicz, Fortunat Jurewicz, Stanisław Morawski i ponownie Czeczot. Znamy też nazwiska trzech administratorów: Pietraszkiewicza (19.04–20.12.1819), Tomasza Zana (20.12.1819–10.06.1820), który 20 marca 1820 r. został wybrany na drugą kadencję, i Łozińskiego (19.06.1820–9.01.1821). Po reformie związku przeprowadzonej 9 i 13 stycznia 1821 r. stanowisko prezydenta objął na stałe Tomasz Zan, zaś sekretarzami zostali kolejno Józef Chodźko, Kajetan Przeciszewski i Dominik Pietkiewicz¹⁸².

DZIAŁALNOŚĆ. Zwykle członkowie związku prezentowali na posiedzeniach swoje pisma naukowe. Organizowano też warsztaty naukowe (wykłady pomocnicze) dające działaczom okazję do powtórzenia i zgłębienia wykładów uniwersyteckich. W latach 1820–1821 rząd Filomatów zaproponował członkom Związku Przyjaciół udział w zbieraniu materiałów statystycznych. Zbierali je podczas wakacji, posługując się przy tym tajnie wydaną *Instrukcją do układania opisu parafii*, a przy związku powstał Komitet Statystyczny¹⁸³.

W styczniu 1821 r. Związek Przyjaciół został zreformowany i stał się stowarzyszeniem podległym Filomatom. Rozwiązanie nastąpiło przed wakacjami w 1821 r. W rezultacie w styczniu 1822 były Związek Przyjaciół przybrał nazwę Filadelfiści Błękitni i wraz z innymi stowarzyszeniami filomackimi wszedł w skład Towarzystwa Patriotycznego. Część członków związku przystąpiła do Filadelfistów Czerwonych¹⁸⁴.

¹⁸² Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 147, 206, 217; t. 2, s. 49, 71, 84, 221, 377; t. 3, s. 8–9; Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 256.

¹⁸³ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 288, 313, 389; t. 3 s. 9.

¹⁸⁴ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 308, 515.

ROZDZIAŁ 6

TOWARZYSTWA ŚWISŁOCKIE

W omawianym okresie w Świsłoczy działały trzy stowarzyszenia: Towarzystwo Miłośników Nauki i Rodzimego Słowa (występujące też pod nazwą Miłośników Nauki i Rodzimej Literatury lub Amatorów Nauki i Literatury Krajowej), inaczej Towarzystwo Naukowe; Towarzystwo Moralne i Zorzanie. W tym rozdziale skupimy uwagę na dwóch pierwszych, Zorzanom zaś poświęcimy osobny rozdział, w którym omówimy ich aktywność w Świsłoczy, Białymstoku i Wilnie.

Towarzystwo Miłośników Nauki i Rodzimej Literatury lub Towarzystwo Naukowe

NAZWA. Obecność w różnych jej wersjach słów „nauka” czy „naukowe” wskazuje na cel stowarzyszenia, który miał charakter edukacyjny: pomoc słabszym uczniom, usprawnienie i doskonalenie procesu nauczania. Filareta Dionizy Szlajewski podaje też inną nazwę – Towarzystwo Zgody, Jedności i Porządku¹⁸⁵.

CZAS POWSTANIA. Pomysł założenia stowarzyszenia podsunął Józefowi Heltmanowi jego brat Wiktor, wydawca warszawskiej „Dekady” – organu Związku Wolnych Polaków¹⁸⁶. Józef zeznał przed komisją śledczą, że podczas wakacji w 1819 r. Wiktor egzaminował go z krasomówstwa i uznał, że nie jest dobrze przygotowany. W tym samym roku w liście poradził

¹⁸⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, c. 1318, k. 1v.

¹⁸⁶ Wiktor Heltman również był absolwentem gimnazjum w Świsłoczy. W późniejszych latach został karnie wcielony do wojska, gdzie otrzymał stopień oficerski. Walczył w powstaniu listopadowym, był członkiem Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, brał udział w powstaniu krakowskim w 1846 r., dowodził obroną zbuntowanego Drezna podczas Wiosny Ludów i walczył w czasie Komuny Paryskiej (zob. Клейн Б., *Найдено в архиве*, Мінск 1968, c. 31–34).

Józefowi, aby namówił swoich kolegów, uczniów szóstej klasy gimnazjum w Świsłoczy, do założenia towarzystwa wzajemnego nauczania krasomówstwa. Na początku 1820 r. Józef Heltman przekazał treść listu kolegom, którzy przystali na tę propozycję. O decyzji powołania stowarzyszenia poinformował brata listownie.

W odpowiedzi z 26 grudnia 1819 r. Wiktor nie krył entuzjazmu:

Jak przyjemnie widzieć te źródła przyszłej oświaty narodu, to dążenie i zapał do nauki, tylko one szczęście i wolność przywrócić nam mogą. Może kiedyś, z pewnością, w dzisiejszych dla narodu naszego nieszczęśliwych okolicznościach złączyć się powinny odosobnione części narodu wzajemnym węzłem przyjaźni nauk i dobra społecznego. Niech pobudza jeden duch obywateli jednej ojczyzny, choć nie jednego kraju, acz w razie potrzeby będą mogli umieć zjednać siły, tak jak złączyli serca i cele swoje. Na tych, z pozoru słabych podstawach może zostać zbudowane szczęście narodowe, którego istnienia żadna siła zburzyć nie będzie w stanie. Nie było jeszcze tyrana, który byłby zdolny przewyciężyć poglądy albo zlikwidować ducha narodowego. Powinniśmy dokładać wszelkich starań, aby wpajać jednomyślność, miłość do Ojczyzny i edukacji, które tyle dobra i przyjemności do wspólnego życia wnoszą¹⁸⁷.

Wiktor Heltman radził, by po ukończeniu gimnazjum członkowie stowarzyszenia nie zrywali kontaktów, by w wolnej chwili odzywali się do siebie, przesyłali sobie nawzajem swoje pisma. Uważał też, że do towarzystwa należy przyjmować uczniów klas trzeciej i czwartej, aby zapewnić mu ciągłość działania. Na koniec pisał: „Nie mając Ojczyzny, niestety, powinniście ją jeszcze mocniej kochać! Nie zapominajcie o tej wielkiej zalecie, która wyróżniała wybitnych Polaków, ona jedyna może przynieść wam sławę (jeśli do niej dążycie) i szacunek współobywateli z ich wdzięcznością”¹⁸⁸. W następnym liście Wiktor przysłał obiecany wcześniej projekt ustaw organizacji. List i projekt zostały odczytane na posiedzeniu stowarzyszenia, następnie trafiły na przechowanie do Jana Jankowskiego. W trakcie śledztwa zeznał on: „Dochodziły do nas informacje, że istnieją towarzystwa w Warszawie i Wilnie, w tym drugim o nazwie Promieniści, zaś w Warszawie o nieznanej nam nazwie, to właśnie było powodem do założenia u nas czegoś podobnego”¹⁸⁹.

DATA POWSTANIA. Można ją ustalić dzięki znalezionemu w papierach Jankowskiego protokołowi posiedzenia – stało się to 21 października 1819 r.¹⁹⁰. O tym, że towarzystwo rozpoczęło działalność jesienią lub pod koniec 1819 r.,

¹⁸⁷ *К истории тайных обществ...*, c. 5.

¹⁸⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 21v; sygn. 1318, k. 71–72.

¹⁸⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 39, 62–63, 100v.

¹⁹⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 5214, k. 5v; sygn. 1318, k. 14–14v.

zeznavali też w śledztwie jego członkowie¹⁹¹. Myli się zatem Sergiej Szołkowicz, twierdząc, iż powstało ono w 1820 r.¹⁹²

CEL. W protokole pierwszego posiedzenia zanotowano, że „proponowaliśmy wspólnymi swoimi pismami doskonalić język ojczysty i powiększać dorobek polskiego krasomówstwa”. W projekcie ustaw stwierdzano: „Towarzystwo naukowe ma na celu wzajemną oświatę. Dlatego obiera sobie zajęcia i prace: pisanie twórczych wypracowań z różnych przedmiotów, omawianie ich i poprawianie”. Dionizy Szłajewski zeznał przez komisją śledczą, że stowarzyszenie miało dwie „intencje”: „pierwszą, aby nie oddawać się próżności, wykorzystywać cały czas do doskonalenia polskiego krasomówstwa, zaś drugą, aby pokazując wzór cnoty społecznej, zachęcać innych do naśladowania oraz rezygnowania ze wszystkiego, co hańbi młodego człowieka”. W przemówieniu zachęcającym kolegów do założenia stowarzyszenia Szłajewski stwierdzał: „Nie ma nikogo, kto nie odczuwałby satysfakcji za sprawą przyjaźni, zgody i jedności osób, stanowiących jakieś towarzystwo. [...] Zgodziliśmy się założyć towarzystwo, dzięki któremu zachowamy bezpieczeństwo i sławę, o nie będą się rozbić wszelkie podstępstwa i zamiary niegodziwych”¹⁹³.

Podczas przesłuchania 11 września 1823 r. Józef Heltman zeznał, że „myśli mego brata zawarte w tamtym liście [z 26.12.1819 – przyp. V.S.] dotyczyły tego, aby w tworzonem towarzystwie wzniecić i utrwalić ducha narodowego, jedność, równość, miłość do Ojczyzny i nauki, oraz wzbudzać nadzieję na wyzwolenie Ojczyzny”¹⁹⁴.

USTAWY. Prezydent stowarzyszenia, Szłajewski, przekonywał komisję śledczą, że towarzystwo nie miało żadnych przepisów – przysłany przez Wiktora Heltmana projekt był przyjęty bez entuzjazmu i z niego nie skorzystano. Jan Jankowski tłumaczył śledczemu, że przepisy z projektu nie przystawały do tego, co zamierzali członkowie stowarzyszenia: część odpowiadała ich celom, inne zaś należało przerobić. Pierwotny projekt ustaw został prawdopodobnie dopracowany przez Jankowskiego (sam on twierdził, że zlecono to Szłajewskiemu). Ostatecznie ustawy składały się z siedmiu części i trzydziestu paragrafów, które określały: cel towarzystwa (par. 1 i 2), strukturę (par. 3–7), obowiązki członków, przewodniczącego i sekretarza (par. 8–10), porządek posiedzeń i pisma członków (par. 11–18), sposób wybierania członków czynnych (par. 19–25) i urzędników towarzystwa (par. 26–30)¹⁹⁵.

¹⁹¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1335, k. 54.

¹⁹² Zob. Шолкович С., *Польская пропаганда...*, s. 250.

¹⁹³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 6, 20, 50–50v; *К истории тайных обществ...*, s. 4, 5.

¹⁹⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 73v–74.

¹⁹⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 7v, 14v, 20–21; sygn. 1335, k. 22.

Do przewodniczącego należało zwoływanie i prowadzenie posiedzeń; wykluczanie ze składu stowarzyszenia osób, które trzykrotnie opuściły posiedzenia lub wykazały się w ich trakcie nagannym zachowaniem; wyznaczanie referentów i recenzentów spośród członków czynnych; złożenie sprawozdania ze swojej pracy na koniec kadencji; wyznaczanie sekretarza.

Do sekretarza należało sporządzanie protokołów z posiedzeń; nadzór nad archiwum stowarzyszenia i rejestrowanie wszystkiego, co niezbędne.

Funkcję przewodniczącego powierzano tylko najbardziej szanowanym członkom. Wybory na to stanowisko były tajne i rozstrzygane większością co najmniej 2/3 głosów. Sekretarz nie był wybierany, wyznaczał go, jak już wiemy, sam przewodniczący¹⁹⁶.

Przewodniczący i sekretarz mieli obowiązek zaszczepiać członkom „miłość do Ojczyzny i ducha narodowego”¹⁹⁷.

SKŁAD. Członkowie stowarzyszenia zostali podzieleni na rzeczywistych (inaczej czynnych), korespondentów, honorowych oraz członków kandydatów. Czynni członkowie powinni uczestniczyć we wszystkich posiedzeniach stowarzyszenia, raz w tygodniu przygotować pismo literackie lub referat na wybrany temat i wygłosić na posiedzeniu; gromadzić dane i wiadomości na temat dobrostanu społecznego; pisać sprawozdania z przeczytanych lektur i opatrywać je własnymi komentarzami. Członkowie korespondenci, czyli absolwenci gimnazjum, którzy pozostawali w stowarzyszeniu, mieli obowiązek przysłać własne pismo raz na trzy miesiące, utrzymywać kontakt z towarzystwem, brać udział w posiedzeniach w przypadku obecności w Świsłoczy. Członkowie honorowi musieli wspierać stowarzyszenie swoimi radami. Kandydaci, czyli osoby, które przygotowywały się do wstąpienia do organizacji, miały uczestniczyć w posiedzeniach i poznawać obowiązujące tam zasady i praktyki.

Do stowarzyszenia należała cała klasa szósta:

1. Ciepliński Paweł
2. **Ejchler** [Eichler, Eychler] **Franciszek** – członek rzeczywisty
3. **Heltman Józef**
4. **Jankowski Jan** – członek rzeczywisty
5. Kiernożycki Alojzy
6. Konachowicz [Kunachowicz] Antoni – członek rzeczywisty
7. **Kraskowski Tomasz**
8. Kryński Zygmunt
9. Małachowski Kazimierz
10. Małachowski Ludwik

¹⁹⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 20v–21v.

¹⁹⁷ *К истории тайных обществ...*, c. 4–6.

11. Pokroszyński [Pokrosiński] Erazm
12. Przebylski Józef
13. Rajuniec Seweryn
14. **Szłajewski** [Szolajewski] **Dionizy** – prezydent
15. Waszczyłowicz [Woszczyłowicz] Grzegorz – sekretarz¹⁹⁸.

Do powyższej listy badacz białoruski Siarhiej Talaronak dodaje jeszcze dwa nazwiska, na które nie natknęliśmy się w dokumentach ani literaturze: Antoni Kaczałowicz i Józef Massalski¹⁹⁹. Oznaczałoby to, że do stowarzyszenia przystąpiło 17 młodych ludzi, wszyscy oni byli uczniami szóstej klasy gimnazjum. Co ciekawe, była to cała klasa. Pod względem społecznym członkowie byli reprezentantami drobnej białoruskiej i polskiej szlachty, urzędników (Heltmanowie) i duchowieństwa (Jankowski, Kraskowski). O ich stanie materialnym dobitnie świadczy to, że po ukończeniu nauki prawie wszyscy członkowie stowarzyszenia pozostali w kręgu swej *Alma Mater*, zatrudniając się charakterze guwernerów uczniów świsłockiego gimnazjum.

POGLĄDY. W raporcie Nowosilcowa czytamy, że pisma i przemówienia członków stowarzyszenia „zawierały poglądy patriotyczne w duchu polskim, wspomnienia o sławnych osobach dawnej Rzeczypospolitej, wpajanie myśli o naśladowaniu tych osób ku chwale Ojczyzny i nakłanianie do tego, aby towarzystwo utrzymywało jednomyślność, równość, tajemnicę oraz [dla niepoznaki – V.S.] posłuszeństwo wobec władz gimnazjum”²⁰⁰. W przemowie wygłoszonej na zebraniu 21 października 1819 r. Dionizy Szłajewski ubolewał nad nieszczęściami, z którymi borykał się polski naród, nawoływał członków do wzorowania się na odważnych Sarmatach, którzy wymuszali szacunek do siebie, siejąc spustoszenie i zadając śmierć wrogom, wzywał do rezygnacji z łagodności i udowodnienia, że w ich żyłach płynie polska krew. Mimo że w zeznaniach przed komisją śledczą Szłajewski utrzymywał, iż miał na myśli aspekty moralne w zachowaniu młodych ludzi, które w ostatnich czasach uległo zgorzeniu, polityczny wymiar jego przemowy da się dostrzec gołym okiem.

Nastawienie patriotyczne jest widoczne również w znalezionych przez śledczych papierach Szłajewskiego: gromadzonych przez niego wycinkach z periodyków, pism Grzegorza Piramowicza, Filipa Golańskiego, Potockiego. Były wśród nich noty biograficzne Polaków poległych w bitwach; *Duma o generale Grabowskim, poległym pod Smoleńskiem* (autorstwa Antoniego Górskiego);

¹⁹⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 2v–3; *К истории тайных обществ...*, с. 4, 8; *Filomaci na prowincji*, oprac. M. Dunajówna, Wilno 1935, s. 31; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 178.

¹⁹⁹ Zob. Таляронак С.В., *Грамадска-палітычны рух на Беларусі (канец XVIII – 30-я гг. XIX ст.)*, Мінск 1998, с. 38, 47; *К истории тайных обществ...*, с. 8.

²⁰⁰ *К истории тайных обществ...*, с. 5.

poemat Józefa Bogdana Zaleski *Duma o Wacławie*; elegia Juliana Ursyna Niemcewicza *Wygnaniec*; wiersze o śmierci księcia Józefa Poniatowskiego; kilka wierszy Franciszka Wężyka z okresu wojny 1812 roku, w których poeta wysławia Napoleona i jego czyny korzystne dla Polski i nawołuje Polaków do udziału w walce zbrojnej²⁰¹.

Franciszek Ejchler, członek rzeczywisty stowarzyszenia, napisał przemowę *Patriam haud deleriores tradam* (Pozostawię Ojczyznę nie gorszą). Nawołuje w niej rodaków do przekazania potomnym kraju ojczystego w stanie nie gorszym od tego, w którym go zastali: „Nie pozwólmy, aby wraz z upadkiem narodu sarmackiego zniszczona została również pamięć o jego istnieniu, w tym celu niech każdy z nas, dopóki starczy żywota, ucieleśnia ten sygnał *Patriam haud deleriores tradam*”²⁰².

Członkowie stowarzyszenia dyskutowali o rozbiorach Rzeczypospolitej, oskarżając w tej kwestii przede wszystkim imperium rosyjskie. Jankowski pisał: „Północny barbarzyńca, który wykradł w rozwścieczeniu dzieci matki naszej Polski, mężne plemię Polaków zostało rozdarte na strzępy [...], na wolny naród nałożono kajdany. Synowie Polski zginęli”²⁰³. Za jedną z przyczyn upadku Rzeczypospolitej członkowie uważali „zepsucie moralne Polaków”. Popierali ideę odrodzenia dawnej konfederacji Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wiktor Heltman mówił: „Celem towarzystwa jest odrodzenie zaginionej Ojczyzny [...], wyzwolenie Ojczyzny”²⁰⁴.

KWESTIA TAJNOŚCI. Kraskowski podczas przesłuchania zeznawał: „Muszę powiedzieć, że towarzystwa nie można nazwać tajnym lub jakimkolwiek jeszcze, gdyż wymienione działania [czytanie pism – V.S.] odbywały się w klasie szóstej, więc mogli o nich wiedzieć uczniowie innych klas”. Dalej mówił: „Radziłem zachować sekretność, ponieważ między nami mogli się znaleźć tacy, którzy poprzez lekkomyślność swoich pism mogli wywołać złe mniemanie. Pragnąłem, aby nasze zajęcia, które nie miały, moim zdaniem, żadnej ważnej lub szkodliwej postaci, poprzez nierozsądne rozpowszechnianie nie wydały się jakkolwiek dziwne lub mające szkodliwe zamiary”²⁰⁵.

DZIAŁALNOŚĆ. Aktywność stowarzyszenia sprowadzała się do posiedzeń, które były zwyczajne i nadzwyczajne. Odbywały się zwykle we wtorki i czwartki w sali szóstej klasy gimnazjum, przed przyjściem nauczyciela, i trwały nie dłużej

²⁰¹ Zob. Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 135, 143, 180–182; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 13–13v, 15v–17, 22–31; 51–51v, 52v.

²⁰² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 13–13v, 15v–17, 22–31; 51–51v, 52v.

²⁰³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 32–33v.

²⁰⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 24v, 25, 28.

²⁰⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1335, k. 54, 59.

niż pół godziny. Czasem gromadzono się w mieszkaniu jednego z uczniów. Charakter wystąpień musiał być zgodny z celami towarzystwa. Tematyka pism nie wychodziła poza historię i literaturę. Poprawione pisma wędrowały do specjalnie założonej książki²⁰⁶.

W ocenie Nowocilcowa znalezione podczas śledztwa pisma Szłajewskiego, Ejchlera i Jankowskiego były utrzymane w duchu polskiego patriotyzmu: wspomniano w nich dawną świetność narodu polskiego, uczniowie nawoływali do naśladowania słynnych przodków²⁰⁷. Szłajewski, na przykład, napisał wiersz na cześć Tadeusza Kościuszki.

ROZWIĄZANIE. Józef Heltman zeznał w trakcie przesłuchania: „Lenistwo członków i inne okoliczności, jak również kłopoty uczelniane doprowadziły Towarzystwo do zapomnienia, zatem istniało nie więcej niż sześć lub siedem tygodni, zaś potem całkiem odeszło w niepamięć”. Pierwsze pisma zarejestrowano w protokole 21 października, z kolei ostatnie – 20 listopada 1819 r. Być może stowarzyszenie istniało w stanie nieaktywnym aż do zakończenia szóstej – ostatniej – klasy. Później jednak definitywnie się rozwiązało, chociaż – wedle słów Pawła Cieplińskiego – pod koniec roku szkolnego Szłajewski proponował kolegom wspólne spotkania w ramach zajęć dodatkowych²⁰⁸. Wedle raportu Nowocilcowa, stowarzyszenie istniało przez trzy miesiące. Jego członkowie wyjechali ze Świsłoczy w lipcu 1820 lub 1821 r. Niewykluczone, że istniało ono do aresztowania Wiktora Heltmana w 1821 r.²⁰⁹.

Towarzystwo Moralne

Równoległe z Towarzystwem Naukowym istniało w Świsłoczy drugie stowarzyszenie. Być może ono również powstało w odpowiedzi na pomysł Wiktora Heltmana, wyłożony w cytowanym wcześniej liście, bowiem w jego skład, jak przekonamy się niżej, wchodził absolwenci gimnazjum. Niewykluczone, że do jego powstania przyczynił się też filaret Adam Suzin. Odnalezione przez śledczych listy (z maja lub czerwca 1820 r.) dowodzą, że korespondował on z Ignacym Koczalskim, w jednym z listów wypytywał o powstałą w Świsłoczy organizację²¹⁰.

²⁰⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 20v, 40, 63v, 91; sygn. 1315, k. 18–19; *К истории тайных обществ...*, c. 4–6.

²⁰⁷ Zob. *К истории тайных обществ...*, c. 9.

²⁰⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 21v; sygn. 1318, k. 109.

²⁰⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 8v–11; sygn. 1318, k. 64; *К истории тайных обществ...*, c. 9.

²¹⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1335, k. 48v–49v; *Proces filaretów w Wilnie. Dokumenty urzędowe z „Teki” rektora Twardowskiego*, zebrał, wydał i życiorysem Twardowskiego poprzedził dr. Szeliga, Kraków 1888, s. 64.

CZAS POWSTANIA. Towarzystwo Moralne powstało we wrześniu lub październiku 1819 r.²¹¹.

CEL. W raporcie Nowosilcowa dla wielkiego księcia Konstantego Pawłowicza wspomniano, że stowarzyszenie zostało założone w celu „doskonalenia czyściej polszczyzny, zajmowania się różnymi pismami”²¹². Wedle Cieplińskiego powstało z zamiarem „doskonalenia się w krasomówstwie, tworzenia różnych pism nie z przedmiotów, które są wykładane przez nauczycieli, lecz z wybranych przez nas samych”²¹³.

USTAWY. Zostały napisane przez Jakuba Abramowicza 14 stycznia 1820 r. Podpisali się pod nimi wszyscy członkowie stowarzyszenia. Określono w nich procedurę posiedzeń, obowiązki członków i kary za ich niewykonywanie²¹⁴.

SKŁAD. Nazwiska wszystkich członków stowarzyszenia są zapisane pogrubionym drukiem, wszyscy bowiem pochodzili z ziem białoruskich.

1. **Abramowicz Jakub – prezydent**
2. **Ejchler Kazimierz**
3. **Heltman Józef**
4. **Koczalski Ignacy – sekretarz**
5. **Korhanowicz [Korganowicz] Andrzej**
6. **Kraskowski Tomasz**
7. **Szłajewski [Szolajewski] Dionizy**
8. **Zabiello Mikołaj**
9. **Zieliński Tadeusz**

Wszyscy wyżej wymienieni ukończyli gimnazjum, lecz pozostali z nim związani w tym sensie, że pracowali jako guwernerzy lub prywatni nauczyciele młodszych uczniów. Przynależność do stowarzyszenia potwierdzał patent podpisany przez prezydenta i sekretarza i podbity specjalną pieczęcią²¹⁵.

POGLĄDY. Zarówno wiersze Jakuba Abramowicza, jak i przemowa Ignacego Koczalskiego wysławiały Napoleona oraz jego zwolennika Józefa Poniatowskiego²¹⁶. Nowosilcow informował cesarzewicza, że wystąpienia na zebraniach towarzystwa cechował „duch wolnomyślności właściwy dla

²¹¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 21v.

²¹² *К истории тайных обществ...*, c. 11.

²¹³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 21v.

²¹⁴ *Zob. К истории тайных обществ...*, c. 11–12.

²¹⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 2, 25; sygn. 1318, k. 91, 109; sygn. 1335, k. 60v; *К истории тайных обществ...*, c. 11.

²¹⁶ *Zob. К истории тайных обществ...*, c. 13.

innych tajnych stowarzyszeń²¹⁷. W przemowach wyraźnie manifestował się litewsko-polski duch patriotyczny: wysławiano Leona Sapiechę, Hugona Kołłątaja, Juliana Żeligowskiego, Jana Zamojskiego, Jana Tarnowskiego i inne wybitne postacie dawnej Rzeczypospolitej, idealizowano jej przeszłość. Sekretarz towarzystwa, Koczalski, w swojej przemowie umieścił wyraźną aluzję do Aleksandra I: „Na co władcom świata ogromne państwa i nienasycona żądza podboju nowych krajów, skoro sami u siebie rządzić nie umieją”²¹⁸.

Wiemy, że Koczalski prowadził korespondencję z Suzinem, filaretą i byłym uczniem gimnazjum w Świsłoczy, od niego dowiedział zatem o istnieniu wileńskiego towarzystwa Promienistych, że ich myślą przewodnią jest „pogarda do tego, co obce”, że odbywają wspólne spacery za miasto, mają własne znaki rozpoznawcze dla członków²¹⁹. To bez wątpienia odbiło się na jego poglądach.

W papierach Abramowicza z kolei w trakcie przeszukania znaleziono utwór francuskiego poety, satyryka i wolnomysliciela La Fontaine’a w polskim przekładzie zatytułowanym „Natura i miłość lub Obraz ludzkiego serca”²²⁰.

DZIAŁALNOŚĆ. Posiedzenia miały odbywać się w każdą środę w mieszkaniu członka, który akurat występował z własnym pismem. Częściej jednak zbierano się w domu Koczalskiego. Początkowo członkowie przychodzili ubrani na czarno, jednak później, ze względów konspiracyjnych, zrezygnowano z tego pomysłu. Posiedzenia trwały od dwóch do czterech godzin. Prezentowane pisma wpisywano do specjalnej księgi, którą prowadził sekretarz²²¹.

ROZWIĄZANIE. Stowarzyszenie istniało do lipca 1820 r. Jego członkowie opuścili Świsłocz w latach 1820–1821, jedni wyjechali do pracy, inni – na studia²²².

²¹⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 25.

²¹⁸ *К истории тайных обществ...*, c. 12, 14.

²¹⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1335, k. 47–48.

²²⁰ NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 2, sygn. 246, k. 43.

²²¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 2; sygn. 1318, k. 18v; *К истории тайных обществ...*, c. 13.

²²² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 8v–11; sygn. 1318, k. 109; *К истории тайных обществ...*, c. 12.

ROZDZIAŁ 7

ZORZANIE W BIAŁYMSTOKU, ŚWISŁOCZY I WILNIE

Stowarzyszenia Zorzan w Białymstoku i Świsłoczy zostały założone wedle wytycznych trzech ustaw Filomatów. W Wilnie połączyli się ci, którzy ze Świsłoczy i Białegostoku przyjechali studiować na tamtejszym uniwersytecie. Z danych Wacława Pelikana, pełniącego wówczas obowiązki rektora, wynika, że łączna liczba zorzan wynosiła 53 osoby (stan z 11 lipca 1826 r.). W areszcie w Wilnie przebywało 16 osób, w Białymstoku – 17, w Krzemieńcu – jedna osoba, 29 zorzan pozostało na wolności²²³.

Zorzanie w Białymstoku

NAZWA. Początkowo towarzystwo przyjęło nazwę Zgodni Bracia (być może jako filia wileńskiego Związku Przyjaciół). W 1823 r. zmieniono ją na Zorzanie, idąc za przykładem Świsłoczy, gdzie stowarzyszenie nosiło taką nazwę od początku istnienia.

CZAS POWSTANIA. 25 marca 1821 r. Związek Przyjaciół uzgodnił projekt organizacji mniejszych związków. Zgodnie z nim każdy filareta musiał stworzyć takie stowarzyszenie, aby – na przykład – odbywać wspólne spacery „i tam czytaniem pism periodycznych lub jaką użyteczną zabawą czas zająć”, a członkowie Związku Przyjaciół powinni otaczać je opieką. Tomasz Zan uważał, że „każdy stosownie do charakteru dobierze sobie podobnych i z tymi w umówionym czasie pewnym sposobem czas przepędzać będzie”²²⁴. Byli filomaci Michał Rukiewicz i Zygmunt Nowicki wzięli pod swoje skrzydła ucznia białostockiego

²²³ Zob. *Promieniści, Filareci i Zorzanie. Dokumenty urzędowe dotyczące towarzystw tajnych na Litwie (1822–27)*, wydał Z. Wasilewski, Kraków, 1896, s. 102.

²²⁴ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 76–77.

gimnazjum Feliksa Lachowicza i w roku szkolnym 1820/1821 wspólnie założyli tajne towarzystwo Zgodnych Braci, utrzymane w duchu trzecich statutów filomackich.

CEL był, jak zwykle, kulturowo-edukacyjny: „przyjaźń wzajemna, miłość do bliźniego, pomaganie biednym i nadzór nad sprawowaniem się swoich kolegów”²²⁵. W materiałach ze śledztwa w sprawie Zorzan znajdujemy stwierdzenie, że „celem tego towarzystwa były ćwiczenia w pracy naukowej, dawanie przykładu uczniom niższych klas poprzez dobre uczynki, szacunek wobec nauczycieli i pomoc biednym uczniom”²²⁶.

USTAWY napisał Lachowicz w oparciu o książkę profesora Uniwersytetu Wileńskiego Chodaniego *Wykład nauki obyczajowej*²²⁷.

FORMY ORGANIZACYJNE stowarzyszenia zostały zapożyczone od filaretów, zasady działalności również były podobne i miały charakter patriotyczny. Zorzanie marzyli o niepodległej Rzeczypospolitej i przygotowywali opinię publiczną na przemiany istniejącego ładu, pragnęli lepiej wyedukowanego i moralniejszego społeczeństwa.

SKŁAD. Poniższa lista osób, które w różnych okresach należały do stowarzyszenia, nie jest kompletna, albowiem skład organizacji szybko się zmieniał: jedni dołączali, inni odchodzili. A i autor raczej nie zidentyfikował wszystkich jej członków, ponieważ zapewne nie odnalazł wszystkich źródeł. Pogrubione są nazwiska zorzan z terenów białoruskich²²⁸.

1. Aleksandrowicz Gabriel
2. **Borkowski Feliks**
3. **Daszkiewicz Cyprian**
4. Friese Albert
5. Holonkiewicz Teodor (wiceprzewodniczący)
6. Hryniewicki Adam
7. Janiewicz Aleksander
8. Kaczkiełło Szymon
9. Karśnicki Leon
10. **Lachowicz Feliks** (przewodniczący)
11. Murawski Feliks

²²⁵ Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojenno-Historyczne (Moskwa, dalej RPAWH), z. 36, inw. 5/848, sygn. 221, k. 2–3, 16v.

²²⁶ LPAH, z. 567, sygn. 1326, k. 188v–189.

²²⁷ *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 109.

²²⁸ Zob. tamże, s. 89, 96, 97, 106, 109.

12. Odyniec Jakub (radca)
13. Olszewski Franciszek
14. Ordyński Karol
15. Skulski Aleksander
16. Sokołowski Wojciech
17. Szumowicz Wincenty (radca)
18. Wielowiejski Feliks
19. Wiewiórowski Józef
20. Wirjon Aleksander (radca)
21. Wroński Ludwik
22. Wysocki Jan
23. **Zagórski Franciszek** (radca)
24. Zaleski Kuźma

Jak utrzymywał Albert Friese, wstąpienie do stowarzyszenia wymagało złożenia dwóch przysięg. Pierwszą złożył on Odyńcowi, gdy tamten odkrył mu fakt istnienia tajnej organizacji, drugą – na posiedzeniu, gdy obiecał wykonywać wszystko, co będzie mu polecone przez stowarzyszenie, a także być dobrym zorzaninem.

DZIAŁALNOŚĆ. Była ona wzorowana na filaretach i miała charakter patriotyczny. Do obowiązków członków należało przestrzeganie prawa Chrystusowego, utrzymywanie zgody, jedności, równości, miłość wobec bliźniego, pomaganie biednym członkom, porzucenie palenia i alkoholu. Wedle relacji Aleksandra Wirjona posiedzenia odbywały się o 3–4 w nocy w podmiejskich lasach pod Białymstokiem²²⁹.

ROZWIĄZANIE STOWARZYSZENIA nastąpiło w 1824 r. po wakacjach. Pięciu zorzan, a mianowicie Karol Ordyński, Feliks Borkowski, Ludwik Wroński, Jan Wysocki, Aleksander Janiewicz, dołączyło do Towarzystwa Przyjaciół Wojskowych (utworzyli w nim trzeci stopień)²³⁰.

Zorzenie w Świsłoczy

NAZWA STOWARZYSZENIA wzięła się z tego, że członkowie zbierali się na posiedzenia w okolicach Świsłoczy w czasie porannej zorzy. Opowiedział o tym Aleksander Lewoniewski w czasie przesłuchania 22 czerwca 1826 r.²³¹.

²²⁹ Zob. *Promieniści, Filareci i Zorzenie...*, s. 89.

²³⁰ Zob. tamże, s. 77.

²³¹ Zob. tamże, s. 93.

CZAS POWSTANIA. Na rok szkolny 1822/1823 Feliks Lachowicz, założyciel tajnego stowarzyszenia Zgodnych Braci, przeniósł się do gimnazjum w Świsłoczy. Tam, przy udziale Andrzeja Koźmińskiego i Ignacego Łabuńskiego założył w październiku 1822 r. organizację zorzan. Zgodnie z dokumentami ze śledztwa pomysłodawcą utworzenia stowarzyszenia był Rajnold Suchodolski, który zaproponował, by spotkać się przed lekcjami w celu czytania pamiętników i wspomnień. Wierzbicki natomiast dodał, że każdy może przygotować w domu przemowę i odczytać ją w klasie²³².

CEL. Zgodnie z ustawami celem stowarzyszenia była pomoc biednym uczniom (zbiórka składek), „czytanie pożytecznych ksiąg i przynoszenie ze sobą własnego pisma do odczytania”. Zorzanie mieli „zachowywać się we wszystkim wzorowo i wyróżniać od uczniów innych klas dobrym zachowaniem”. Przypomnijmy raz jeszcze opinię komisji śledczej o Zorzanych: „Celem tego towarzystwa były ćwiczenia w pracy naukowej, dawanie przykładu uczniom niższych klas poprzez dobre uczynki, szacunek wobec nauczycieli i pomoc biednym uczniom”²³³.

USTAWY napisali Rajnold Suchodolski, Józef Wierzbicki, Stefan Maroczyński, Napoleon Orda i Feliks Lachowicz. Zawarto w nich cele stowarzyszenia, opisano funkcje kasjerów i obowiązki członków. Za zgodą klasy ustawy zostały spalone przez Maroczyńskiego w piecu w jego mieszkaniu po wydanym przez dyrektora zakazie działalności.

STRUKTURA ORGANIZACYJNA przypuszczalnie zapożyczona od filaretów.

SKŁAD. Na liście w nawiasach podane są przydomki członków, wyróżnione są nazwiska osób pochodzących z ziem białoruskich. Do stowarzyszenia należeli głównie uczniowie piątej klasy gimnazjum (łącznie liczyła ona wówczas 30 osób, uczniowie klasy czwartej są wyszczególnieni na liście). Do składu towarzystwa nie weszli jedynie gimnazjaliści S. Radowicki i K. Kozakiewicz. Członkami były też osoby niezwiązane z gimnazjum: Wincenty Sperski – zdymisjonowany oficer, Józef Czajkowski – uczeń aptekarski, Feliks Okieńczyk – geometra²³⁴.

1. **Biryłkowicz Bazyli**

2. **Bogurski Adolf**, 4 kl. (Dziewanowski)

3. **Bruszewski Wincenty**

4. **Bułharowski Ignacy**, 4 kl. (Borysowicz)

²³² LPAH, z. 567, sygn. 1326, k. 108; *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 110.

²³³ LPAH, z. 567, sygn. 1326, k. 188v–189.

²³⁴ RPAWH, z. 36, inw. 5/848, sygn. 221, k. 17–17v, 18–19, 32v; LPAH, z. 567, sygn. 1326, k. 173v; 184v, 189v; NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 2, sygn. 1482, k. 1, 2v; *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 86, 110, 117–122, 125–128.

5. Ciechanowski Andrzej (Zgłobicki)
6. Czajkowski Józef
7. Czechowski Eustachy (Bolesta)
8. **Ejsmont** [Eysymontt] **Aureli**
9. Estka Roman
10. **Głowacki Jan** (Odrowąż)
11. **Heltman Leon**
12. Huwald [Houwaldt] Stanisław
13. **Koźmiński Andrzej**
14. **Koźmiński Jan** (Ryszkiewicz)
15. Krzywicki Konstanty
16. **Kunachowicz Teodozy**
17. **Lachowicz Feliks** (Suryń)
18. Lewoniewski Aleksander (Kossowski)
19. **Łabuński Ignacy** – przewodniczący (Lubomirski)
20. Malewicz Seweryn
21. Maroczyński Stefan
22. **Okieńczyć Feliks**
23. **Orda Napoleon** (Młodzianowski)
24. Rajuniec Apoloniusz
25. Skoczyński Marceli
26. Sperski Wincenty (Działyński)
27. **Strawiński Adam**, 4 kl.
28. Suchodolski Jacek
29. **Suchodolski January**
30. **Suchodolski Rajnold** (Górowicki)
31. **Suchodolski Walenty**
32. **Tołoczko Julian**
33. Tomaszewski Bonifacy
34. **Wierzbicki Antoni**
35. **Wierzbicki Józef**
36. Włodek Konstanty
37. Wolf Aleksander
38. Wysocki Jan, 4 kl.
39. Zabiello Benedykt
40. Zdanowicz Ignacy
41. **Zieliński Franciszek** (Chłudziński)²³⁵

Działacze towarzystwa obierali sobie przydomki od imion lub nazwisk znanych Polaków. Jak to ujęli członkowie specjalnej komisji śledczej w raporcie

²³⁵ Zob. *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 106–109.

dla Nowosilcowa, chcieli poprzez „wspomnienia ich imion wzbudzić poczucie patriotyzmu wśród członków stowarzyszenia”²³⁶.

DZIAŁALNOŚĆ. Posiedzenia odbywały się codziennie przed rozpoczęciem zajęć o 7.30 rano oraz po południu, o 13.30 w pomieszczeniu klasy. Gdy dyrektor zakazał przychodzenia do klasy wcześniej, uczniowie zaczęli się gromadzić w domach kolegów, którzy mieszkali nieopodal gimnazjum (Eustachego Czechowskiego i Jan Koźmińskiego). W październiku 1822 r. Jacek Suchodolski zaproponował (a Antoni Wierzbicki poparł jego propozycję), by zbierać się w klasie między pierwszym a drugim dzwonkiem po to, aby czytać „periodyczne i inne pożyteczne pisma”, jak również teksty własne. Wszyscy się na to zgodzili. Pisma własne zapisywano później w specjalnym zeszycie²³⁷.

Zorzanie ze Świsłoczy podtrzymywali kontakty ze stowarzyszeniem Zgodnych Braci w Białymstoku. Świadczą o tym znalezione przez białostocką komisję śledczą listy Feliksa Lachowicza do braci Wojciecha i Piotra Sokołowskich²³⁸.

Każdy członek stowarzyszenia musiał co miesiąc wpłacać do kasy organizacji 20 kopiejek srebrem. Składki przyjmowali Konstanty Krzywicki i Julian Tołoczko (kasjerzy), notując je w specjalnym zeszycie. Zeszyty przechowywał Stefan Maroczyński. Środki szły na potrzeby stowarzyszenia oraz na pomoc biednym uczniom, wyłącznie za zgodą wszystkich członków²³⁹.

Dziesiątego października 1824 r. o 8 godzinie rano w klasach piątej i szóstej gimnazjum w Świsłoczy znaleziono drukowane teksty modlitw, w których był wykreślony zwrot „Gosudariowi zaś”. Zgodnie z rozporządzeniem ministra spraw wyznaniowych i oświaty modlitwa była odczytywana przed i po zajęciach. Jak wiadomo, po wygłoszeniu chwały Boga należało zrobić to samo w odniesieniu do jego namiestnika na Ziemi, czyli „gosudaria imperatora”, jednak odczytanie tych słów stało się dla uczniów niemożliwe. Ponadto tablica z naklejoną modlitwą została z klasy szóstej przeniesiona do klasy piątej, podobno w celu nauczania się jej tekstu na pamięć, zgodnie z wymaganiem nauczyciela języka rosyjskiego Newila. Śledztwo ustaliło, kto i w jakich okolicznościach tego dokonał.

Otóż 9 października uczeń klasy piątej Antoni Glazer na lekcji języka rosyjskiego wziął tablicę z modlitwą na kolana, zamalował ołówkiem słowa „Gosudariowi zaś” i położył tablicę na ławce przed sobą. Obok niego siedzieli Ignacy Bułharowski (zorzanin) i Jacek Suchodolski, którzy w śledztwie stwierdzili, że niczego nie widzieli i nic im nie wiadomo o danym zdarzeniu. Glazer

²³⁶ Таляронак С., *Грамадска-палітычны...*, с. 52.

²³⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1326, k. 186v–198v.

²³⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1331, k. 42–44v.

²³⁹ LPAH, z. 567, sygn. 1326, k. 96, 98.

powiedział śledczym, że później opamiętał się i chciał zetrzeć ślady ołówka, jednak nie mógł tego zrobić niepostrzeżenie, więc zaniechał próby.

Paweł Zienkowicz (jego brat Leon przebywał w areszcie w związku ze śledztwem w sprawie tajnego stowarzyszenia), jak się wydaje, jeszcze bardziej zamazał zepsutą kartkę z modlitwą pożyczonym od sąsiada z ławki grafionem. W czasie przerwy tablicę z klasy szóstej przyniósł prawdopodobnie Ignacy Bułharowski, ponieważ kolejną lekcją była religia. Po niej, przed lekcją języka francuskiego, Zienkowicz, chcąc ukryć ślady swojego przewinienia, wziął kawałek ołowiu i starł z tablicy te same słowa „Gosudariowi zaś”²⁴⁰.

Wszyscy zamieszani w to zdarzenie uczniowie zostali ukarani fizycznie w obecności kolegów i nauczycieli: Glazer dostał 75 uderzeń, Zienkowicz – 50, Suchodolski i Bułharowski – po 30, Jakow Wołkow, cenzor piątej klasy, został ukarany za niedopatrzenie – 30 uderzeń. Uczniów, którzy siedzieli obok Glazera – Aleksandra Polakowskiego, Leona Koźmińskiego, Antoniego Szrecera, Karola Butkiewicza, Jana Kołłątaja, Ludwika Langejma, Oktawiusza Ejsmonta – ukarano piętnastodniowym aresztem (wszystkie wyroki wykonano 31 grudnia 1824 r.). Nauczyciel Newil dostał surową naganę i zakaz awansu w tabeli rang, został też przeniesiony do szkoły powiatowej w Łucku. Stracił posadę dyrektor gimnazjum, radca dworu Krusiński, usunięto też następujących nauczycieli: Wolskiego (fizyka), Maksymowicza (matematyka), Osmólskiego (historia), Chruckiego (gramatyka polska i łacińska). Nauczyciel krasomówstwa Puszkarewicz oraz nauczyciel języków starożytnych Mikulski (filareta) zostali wykluczeni z zarządu szkolnego, podlegającego Uniwersytetowi Wileńskiemu²⁴¹.

Wielki książę Konstanty Pawłowicz zastrzył karę. Glazer i Zienkowicz zostali wzięci do wojska jako szeregowi: pierwszy do pułku piechoty w Brześciu, drugi – do 48 pułku strzelców w Grodnie. Newila, Puszkarewicza i Mikulskiego osadzono na dwa miesiące w aresztach wojskowych, odpowiednio w Grodnie, Białymstoku i Brześciu. Podjęto decyzję o rozmieszczeniu w Świsłoczy – mieście, w którym dotąd nie stacjonowało wojsko – kompanii 47 pułku strzelców, mających pilnować uczniów i wspierać administrację gimnazjum. Jednostka pod dowództwem majora Truniewskiego stawiała się w Świsłoczy 15 stycznia 1825 r.

Pełniący obowiązki rektora Uniwersytetu Wileńskiego Wacław Pelikan wysłał dwunastopunktowe zalecenie pełniącemu obowiązki dyrektora nadzorującego szkoły guberni grodzieńskiej Brodowskiemu: nakazywał m.in. noszenie przez uczniów munduru; przestrzeganie wyznaczonego porządku dnia; nadzór nad wykonaniem rozporządzeń należało zlecić wychowawcom domowym,

²⁴⁰ ЛПАИ, з. 567, інв. 2, сыгн. 1433, к. 4–11, 19; Клейн Б., *Найдено в архіве...*, с. 38–39.

²⁴¹ ЛПАИ, з. 567, інв. 2, сыгн. 1433, к. 4–15, 50v; Клейн Б., *Найдено в архіве...*, с. 39.

guwernerom, cenzorom, nauczycielom; na spacerzy pozwalać tylko najlepszym uczniom (nie więcej niż trzy osoby i tylko za zgodą podpisaną przez dyrektora); przechadzki poza miasto dopuszczać jedynie w obecności nadzorców, cenzora, zastępcy dyrektora; wychodzić z domu uczniowie mogli tylko na pół godziny, za pozwoleniem wychowawcy domowego; spotkania uczniów w celu powtórzenia lekcji możliwe były jedynie w obecności nadzorcy; właściciele mieszkań powinni byli przeciwdziałać zebraniom uczniów i donosić w razie, gdyby do takich doszło; w trakcie zajęć nadzorcy, cenzorzy, dyrektor i jego zastępca musieli pilnować zachowania uczniów; na stanowiska wychowawców domowych zalecano przyjmowanie osób, które przedstawiły „chwalebne recenzje o doskonałości moralnej” oraz „dobrym sposobie myślenia”²⁴².

ROZWIĄZANIE STOWARZYSZENIA. W listopadzie 1822 r. uczniowie czwartej klasy poskarżyli się na uczniów klasy piątej zastępcy dyrektora Bokszczaninowi, który nakazał wydanie mu księgi z pismami (która w tamtym czasie była pusta, więc Ignacy Zdanowicz i Suchodolski wpisali do niej osiem tekstów) i zakazał zebrania. Wcześniej nagany klasie piątej udzielił nauczyciel fizyki Wolski, który o jej zachowaniu (na podstawie relacji uczniów czwartej klasy Adama Strawińskiego, J. Krzywickiego, A. Olendzkiego) raportował dyrektorowi gimnazjum. Ten z kolei, po naradzie z nauczycielami, zwołał 2 grudnia 1822 r. zebranie uczniów klasy piątej i udzielił im nagany, grożąc bardziej surowymi karami, jeśli nie zaprzestaną swoich posiedzeń.

W listopadzie 1823 r. została powołana komisja śledcza ws. towarzystw w Świsłoczy. Weszli do niej sędzia ziemski z Wołkowyska Aleksander Bychowiec oraz nauczyciel matematyki Wincenty Naksyjanowicz. Komisja pracowała od 28 grudnia 1823 r. do 12 lutego 1824 r. Na przesłuchania zwożono uczniów z powiatów słonimskiego, brzeskiego i wołkowyskiego guberni grodzieńskiej oraz powiatu bielskiego obwodu białostockiego. Wszystkich 30 uczniów przesłuchano i zarekwirowano im papiery, zebrano zeznania od dyrektora i nauczycieli gimnazjum. Śledczy złożyli raport, w którym stwierdzili, że stowarzyszenie nie przyjmowało do swojego składu obcych osób, nie utrzymywało kontaktów z żadnymi uczelniami, nie było związane z działającym wcześniej w gimnazjum Towarzystwem Naukowym, że uczniowie, kiedy dowiedzieli się o zakazie podobnych stowarzyszeń, przestraszyli się i zaprzestali spotkań. Nie wszystkie wnioski komisji były zgodne z rzeczywistością. Być może dlatego, że kiedy powoływano komisję, do jej składu nie dołączył Bychowiec, wymawiając się chorobą. Po przesłuchaniach wszyscy uczniowie wrócili do domu²⁴³.

²⁴² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1433, k. 27–28v, 43–47v, 58.

²⁴³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1326, k. 3, 171–182, 185, 191–198.

Wcześniej, w październiku 1823 r., pracowała białostocka komisja śledcza, która badała sprawę listów napisanych przez Feliksa Lachowicza do ucznia czwartej klasy gimnazjum w Białymstoku Wojciecha Sokołowskiego. Jak twierdził brat Sokołowskiego, Piotr, śledczy byli przekonani, że były zaszyfrowane – napisane za pomocą jakichś specjalnych znaków, jednak przesłuchanie Wojciecha Sokołowskiego wykazało, że w listach po prostu używano skrótów słów i nazwisk. Mimo to Lachowicz został aresztowany i osadzony w więzieniu miejskim w Białymstoku, a jego papiery zarekwirowano. Lachowicza i Sokołowskiego wypuszczono 11 grudnia 1823 r.²⁴⁴

Zgodnie z wnioskami komisji stowarzyszenie istniało tylko w październiku i listopadzie. Sami uczniowie twierdzili, że działało nie dłużej niż dwa tygodnie). A jak było naprawdę?

W 1824 r. 10 gimnazjalistów zakończyło naukę, Wincenty Sperski przeniósł się do Wilna, a Feliks Okieńczyć zaprzestał kontaktów, wobec tego po wakacjach posiedzenia już się nie odbywały. W 1825 r. przyjeżdżał do Świsłoczy Jan Wysocki, żeby odrodzić stowarzyszenie i włączyć je do Towarzystwa Przyjaciół Wojskowych, jednak nie zdołał namówić Ignacego Łabuńskiego, który w tamtym czasie był przewodniczącym Zorzan w Białymstoku²⁴⁵.

Zorzanie w Wilnie

CZAS POWSTANIA. W 1825 r. niektórzy zorzanie z tajnych stowarzyszeń z Białegostoku i Świsłoczy (łącznie osiem osób) dostali się na studia na Uniwersytecie Wileńskim. Pomysłodawcą założenia tam towarzystwa Zorzan był prawdopodobnie Michał Rukiewicz. W trakcie śledztwa przeciw filaretom członkowie towarzystwa podczas konfrontacji nie potwierdzili jego przynależności do Towarzystwa Filaretów. Upierał się przy tym jedynie Jan Jankowski. Wobec tego Rukiewicza zwolniono pod warunkiem złożenia przezeń deklaracji, że w przyszłości nie będzie przynależał do tajnych stowarzyszeń, a gdy dowie się o ich istnieniu, powiadomi o tym władze. Kiedy w 1826 r. rozpoczęło się śledztwo w sprawie Zorzan, pełniący obowiązki rektora Pelikan doniósł Nowosilcowowi, że Rukiewicz należał do Filaretów i nosił się z zamiarem założenia podobnego stowarzyszenia²⁴⁶.

²⁴⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 39–52, 74–75; sygn. 1331.

²⁴⁵ RPAWH, z. 36, inw. 5/848, sygn. 221, k. 18v–19; НАНВ в Гродне, z. 1, inw. 1, c. 255, k. 6; zob. też Шолкович С.В., *О тайных обществах в учебных заведениях Северо-Западного края при князе А.А.Чарторыйском*, [в:] *Памятники новой русской истории*, т. 2, ред. В. Кашпирёв, Санкт-Петербург 1872, c. 161.

²⁴⁶ Zob. Kamiński A., *Polskie związki młodzieży...*, s. 508; *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 35, 82–83.

CELE były takie same, jak Zorzan w Białymstoku i Świsłoczy, do najważniejszych należały przyjaźń i gotowość pomocy bliźniemu.

STRUKTURA ORGANIZACYJNA STOWARZYSZENIA. Komisja śledcza ws. Zorzan uznała, że nie istniała ich osobna organizacja w Wilnie. W opinii komisji członkowie stowarzyszeń z Białegostoku i Świsłoczy przyjechali na studia na Uniwersytecie Wileńskiego. Być może śledczy zasugerowali się tym, że w Wilnie nie odbywały się posiedzenia²⁴⁷.

USTAWY były analogiczne do podstawowych zasad przyjętych przez Zorzan z Białegostoku i Świsłoczy.

SKŁAD. Zgodnie z dokumentami komisji śledczej skład prezentował się następująco (jak zwykle pogrubieniem zaznaczyliśmy nazwiska osób pochodzących z terenów białoruskich)²⁴⁸:

1. Aleksandrowicz Gabriel
2. Bronikowski, student Uniwersytetu Wileńskiego
3. Czechowski Eustachy
4. **Ejsmont** [Eysymontt] **Aureli**
5. Friese Albert
6. **Heltman Józef**
7. Holonkiewicz Teodor
8. Hryniewicki Adam
9. Kossowski Jan, aktor
10. **Koźmiński Andrzej**, student Uniwersytetu Wileńskiego
11. Kraskowski Tomasz
12. Leszczyński Franciszek, student Uniwersytetu Wileńskiego
13. Lewoniewski Aleksander, student Uniwersytetu Wileńskiego
14. **Orda Napoleon**
15. Sperski Wincenty, zdymisjonowany oficer
16. **Strawiński Adam**
17. **Suchodolski Rajnold**
18. Szlegel Henryk, student Uniwersytetu Wileńskiego
19. **Zieliński Franciszek**

DZIAŁALNOŚĆ członków towarzystwa jest mało znana. Wiadomo, że utrzymywali przyjacielskie kontakty, które przypuszczalnie polegały na wzajemnej pomocy w nauce i sprawach codziennych, wiadomo też, że odbywali wspólne

²⁴⁷ Zob. *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 112.

²⁴⁸ Zob. *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 28, 90–91, 98, 110, 112.

spacery (we 2–4 osoby). Należy zaznaczyć, że czasy zdecydowanie nie sprzyjały istnieniu stowarzyszenia: w grudniu 1825 r. w Petersburgu, na pl. Senackim dekabryści wznicieli powstanie. Wszczęte w tej sprawie śledztwo wykazało ich związki z polskimi stowarzyszeniami. Podczas dochodzenia ws. Towarzystwa Przyjaciół Wojskowych wykryto związki z Zorzanami. Zorzanie w Wilnie musieli szybko reagować²⁴⁹.

ROZWIĄZANIE. Na początku 1826 r., ze względu na urzędowy zakaz tajnych organizacji, Teodor Holonkiewicz przygotował projekt likwidacji stowarzyszenia („co było zapomnieć i nikomu o nim nie mówić”) i przedłożył go Andrzejowi Koźmińskiemu. Ten się przychylił, wystosował odezwę do wszystkich członków i otrzymał ich pisemne zgody. Odebrał je Lachowicz, który odwiedził Wilno w drugim kwartale roku szkolnego 1825/1826 i zgodził się na rozwiązanie towarzystwa²⁵⁰.

Śledztwo i ukaranie Zorzan

Komisja śledcza ws. Zorzan rozpoczęła swoją działalność 8 kwietnia 1826 r., kiedy sąd wojskowy w Białymstoku zajmujący się Towarzystwem Przyjaciół Wojskowych dowiedział się od Wrońskiego i Wysockiego o ich istnieniu. Przewodniczący sądu generał-major Claude-Viktor Perrin poinformował o tym Pelikana w raporcie z 30 maja 1826 r. W skład komisji weszli pełniący obowiązki rektora Uniwersytetu Wileńskiego Pelikan, prokurator gubernialny radca kolegialny Hieronim Botwinko oraz policmajster podpułkownik Chrzastowski. Komisja prowadziła działalność w Wilnie. To tu zwożono i przesłuchiowano oskarżonych. Później podzielono ich na trzy grupy zgodnie z wyrokiem, który zatwierdził najpierw generał-gubernator Aleksander Rymkiewicz-Korsakow, potem zaś – 23 października 1827 r. – wielki książę Konstanty. Ten ostatni wydał wskazówki, gdzie należy ich osadzić, dokąd zesłać, do której jednostki wojskowej wcielić²⁵¹:

1. Lachowicza, Borkowskiego, Janiewicza – uwięzić w twierdzy w Bobrujsku odpowiednio na 6, 4 i 4 miesiące, następnie wcielić do Kaukaskiego Samodzielnego Korpusu w charakterze szeregowych, bez prawa ubiegania się o awans na stopnie podoficerskie wcześniej niż po dwóch latach służby.
2. Studentów Koźmińskiego, Czechowskiego, Lewoniewskiego, Bronikowskiego, Leszczyńskiego wydalić z uniwersytetu i zesłać jako szeregowców

²⁴⁹ Zob. *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 112.

²⁵⁰ RPAWH, z. 36, inw. 5/848, sygn. 221, k. 23–24; *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 98.

²⁵¹ *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 85, 108, 125.

- do Drugiej Armii (głównodowodzący Wittgenstein), gdzie powinni pozostawać pod czujnym nadzorem, bez prawa ubiegania się o awans na stopnie podoficerskie wcześniej niż po dwóch latach służby.
3. Sperskiego, Okieńczyca, Czajkowskiego, Huwalda osadzić w areszcie – pierwszych trzech na cztery miesiące, ostatniego na sześć, następnie wypuścić, z tym jednak, żeby w miejscu zamieszkania pozostawali pod surowym nadzorem policyjnym.
 4. Wirjona, Karśnickiego, Szumowicza, Holonkiewicza, Hryniewickiego, Friesego, Szległa, Aleksandrowicza, Wielowiejskiego, Morawskiego, Olszewskiego, Łabuńskiego zwolnić, zaliczając im do kary dotychczasowy areszt, i oddać pod nadzór władz i policji do czasu, póki nie przedstawią świadectw, że zmienili dawny sposób myślenia i dobrze się sprawują.
 5. Przebywających w wojsku Zielińskiego, Skulskiego, R. Suchodolskiego, Sokołowskiego, Wiewiórowskiego pozostawić na służbie wojskowej, bez możliwości awansu przez dwa lata. Dwóch ostatnich wysłać w charakterze podoficerów do 25 dywizji piechoty Samodzielnego Korpusu Litewskiego.
 6. 17 pozostałych zorzan uwolnić, wliczając do kary odbyty areszt, i oddać pod nadzór władz i policji do czasu ich poprawy.
 7. Od wszystkich oskarżonych wyegzekwować wszelkie koszty poniesione z powodu tej sprawy. Odpowiedzialność za tę kwestię nałożono na pełniącego obowiązki rektora Pelikana²⁵².

²⁵² Zob. *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 117–122, 125–128.

ROZDZIAŁ 8

TOWARZYSTWO LITERACKIE ALBO ZWIĄZEK NAUKOWY

NAZWA. W dokumentach stowarzyszenia występuje jako Towarzystwo Naukowe lub Literackie. Na posiedzeniu rządu Towarzystwa Filomatów 4 lutego 1820 r. odczytano list Teodora Łozińskiego, z którego wynikało, że ustawy zostały zatwierdzone i stowarzyszenie przyjęło nazwę Związku Naukowego. Niemniej w dokumencie z dnia 3 kwietnia 1820 r. pada już nazwa Związek Literacki²⁵³. 31 grudnia nazwa organizacji powraca do poprzedniej formy: Związek Naukowy.

CZAS POWSTANIA. Stowarzyszenie zostało założone w lipcu 1819 r. przez osoby oburzone tym, że nie zostały przyjęte do Związku Przyjaciół. Później wykonały krok pojednawczy wobec filomatów, przyjmując do swojego grona Teodora Łozińskiego. Dzięki swoim wpływom podporządkował on sobie tę część Związku Literackiego, która w grudniu 1819 r. oddzieliła się od reszty. 2 grudnia 1819 r. Łoziński wysłał do Rządu Filomatów ustawy Towarzystwa Literackiego, wcześniej zaś, bo jeszcze 15 listopada, opowiedział o nim na posiedzeniu Związku Przyjaciół²⁵⁴.

CELE. Zostały one zapisane w paragrafie pierwszym ustaw: „Kształcenie umysłu i serca, jak zdolne jest obudzić szlachetne uczucia, podnieść do prawdziwej godności i szczęście człowieka zapewnić”²⁵⁵. Wynika z tego, że członków omawianego związku uznano za osoby, które po doksztalceniu można będzie włączyć do organizacji wyższego szczebla (na przykład Związku Przyjaciół). Jednym z zadań było wykształcenie członków Związku Literackiego na tłumaczy²⁵⁶.

²⁵³ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 52, 62, 74; t. 3, s. 27; Pietraszkiewiczówna S., *Dzieje Filomatów w zarysie*, Kraków 1912, s. 55–56.

²⁵⁴ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 170; t. 2, s. 52, 53, 293; Dunajówna M., *Tomasz Zan. Lata uniwersyteckie...*, s. 135.

²⁵⁵ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 170.

²⁵⁶ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 134.

STRUKTURA ORGANIZACYJNA. Początkowo rząd Filomatów nie chciał zajmować się tym stowarzyszeniem, zakładając, że ulegnie ono samorozwiązaniu. Jednak po informacji z dnia 17 grudnia 1819 r. o tym, że na przewodniczącego wybrano tam Łozińskiego, zlecił mu przerobienie ustaw i usunięcie paragrafów, które są zbieżne z filomackimi. Następnie miał on poznać bliżej członków stowarzyszenia i pozbyć się tych, którzy nie przejawiali ducha filomackiego, tak aby z czasem można było przerobić związek w filię Towarzystwa Filomatów. W końcu związek trafił pod zwierzchnictwo rządu Towarzystwa Filomatycznego²⁵⁷.

USTAWY liczyły 53 paragrafy. Zawarto w nich obowiązki członków: przygotowywanie pism w języku ojczystym z jakiegokolwiek gałęzi nauk i występowanie z oryginalnym lub tłumaczonym tekstem na posiedzeniu towarzystwa; przyjaźń i wzajemna pomoc wśród członków; zachowanie tajemnicy istnienia stowarzyszenia i powiadamianie o ewentualnym niebezpieczeństwie. Urzędnikami związku byli prezydent, wiceprezydent, sekretarz i kasjer. Ich obowiązki były podobne jak w innych towarzystwach filomackich. Członkowie mieli możliwość wolnego głoszenia swoich poglądów (nowo przyjęci nabywali takie prawo dopiero po upływie miesiąca od momentu wstąpienia do stowarzyszenia). Posiedzenia zwyczajne odbywały się co tydzień w sobotę o godz. 17. Na początek odczytywano protokół z poprzedniego posiedzenia, następnie wysłuchiowano wystąpień członków (każdy występował raz w miesiącu), omawiano referaty i odczytywano wiadomości literackie, wybory nowych członków lub urzędników odbywały się pod koniec posiedzeń. Kasę związku zasilaly obowiązkowe comiesięczne składki oraz okazjonalne darowizny²⁵⁸.

SKŁAD. Łoziński postulował, by członkom Związku Naukowego zakazać wstępowania do innych stowarzyszeń. Po debacie porzeczono na propozycji Pietraszkiewicza: można to było zrobić jedynie za zgodą Związku Przyjaciół i z zachowaniem tajemnicy o jego istnieniu. Przewodniczącym (prezydentem) stowarzyszenia był Łoziński, który dostawał instrukcje od Związku Przyjaciół i tam też składał sprawozdania z działalności. Po kilku miesiącach od założenia Związek Naukowy liczył około 20 członków, jednak wkrótce rozpadł się na dwie organizacje, z których jedna dość szybko zakończyła działalność. Co do składu związku, znamy jedynie nazwiska tych osób, które 3 kwietnia 1820 r. zostały wydelegowane tam z grona filomatów należących do Związku Przyjaciół:

²⁵⁷ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 52, 53.

²⁵⁸ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 170–177.

1. **Ignacy Domeyko** – filomata
2. Teodor Łoziński – filomata, prezydent stowarzyszenia
3. **Jan Czeczot** – filomata²⁵⁹.

ROZWIĄZANIE. Posiedzenia zakończyły się wraz z wyjazdem studentów na wakacje w czerwcu, natomiast formalne rozwiązanie związku nastąpiło przypuszczalnie po 13 października 1820 r.²⁶⁰.

²⁵⁹ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 74, 77, 79.

²⁶⁰ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 98, 313; Pietraszkiewiczówna S., *Dzieje filomatów w zarysie...*, s. 56.

ROZDZIAŁ 9

ZWIĄZEK NATURALISTÓW KRAJOWYCH

CZAS POWSTANIA. Rząd Towarzystwa Filomatycznego wysłał 12 czerwca 1820 r. list do swojego członka Tomasza Zana, w którym polecił mu zorganizowanie Związku Naturalistów Krajowych zgodnie z załączonymi do listu ustawami. Zobowiązano Zana, by 13 czerwca 1820 r. zwołał posiedzenie i odczytał na nim ustawy. Raport o utworzeniu stowarzyszenia Zan miał wysłać do rządu²⁶¹.

Jeżowski poinformował o tych planach Adama Mickiewicza, który w swojej odpowiedzi z 17 maja 1820 r. (czyli jeszcze przed założeniem związku) napisał: „Projekt o związku Tomasza naturalistów arcyzbawienny. Chciałbym tylko, aby i zwierzątka, i motyle, i ptaki litewskie zbierano dla utworzenia gabinetu historii naturalnej litewskiej. Każdy niechby dołączył przy ofiarowanym egzemplarzu jego opisanie, co o nim słyszał, co czytał i co sam spostrzegł, gdyż wielu, zwłaszcza owadów, nie znamy, o innych fałszywie wiemy”²⁶².

CEL był *stricte* naukowy i zapisany w ustawach: „Poznawać plody przyrodzone ziemi ojczystej, opisywać je sposobem naukowym, a stąd doskonalić się w historii naturalnej z pożytkiem dla kraju”²⁶³. Zamierzali utworzyć gabinet historii naturalnej prezentujący eksponaty z zakresu zoologii, botaniki i mineralogii.

USTAWY zostały opracowane przez Jeżowskiego i zachowały się w dwóch egzemplarzach (pierwszy zapisany ręką Jeżowskiego, drugi – Pietraszkiewicza). Zawierały 35 paragrafów. W paragrafie pierwszym była mowa o celu stowarzyszenia, w drugim i trzecim – o przedmiotach prac naturalistów: ruchomych

²⁶¹ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 80–81.

²⁶² *Korespondencja filomatów (1817–1823)*, wyb. i opr. M. Zielińska, Warszawa 1989, s. 100.

²⁶³ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 178; t. 2, s. 309.

(okazy ze świata zwierzęcego, roślinnego i mineralnego, które z miejsca znalezienia mogły być przeniesione do gabinetu) oraz nieruchomych (z zoologii, botaniki, mineralogii, które są przywiązane do jednego miejsca). W paragrafie czwartym i piątym tłumaczono, co powinni opisywać naturaliści i w jaki sposób. Paragraf szósty wymieniał dziewięć obowiązków członków stowarzyszenia: dostarczanie do gabinetu godnych uwagi okazów zwierząt, roślin i minerałów; przygotowanie ich do przechowania; opisywanie eksponatów; opisanie nieruchomych przedmiotów wartych utrwalenia w historii naturalnej; lektura i pogłębianie wiedzy dzięki specjalistycznej literaturze. W paragrafie ósmym wspomniano o obowiązku przedstawiania wyników swoich badań na posiedzeniach stowarzyszenia. Ustalono, że posiedzenia letnie będą się odbywały co tydzień (od 1 kwietnia do 1 października), a zimowe raz na dwa tygodnie (przez resztę roku). Udział w posiedzeniach był obowiązkiem członków. Na utrzymanie gabinetu każdy winien był wnieść do kasy odpowiednią składkę (20 złotych srebrnych na rok). Towarzystwo miało trzech urzędników: prezesa, odpowiedzialnego za zwoływanie posiedzeń, przewodniczenie w ich trakcie, pilnowanie wypełniania ustaw; sekretarza, zajmującego się prowadzeniem gabinetu i archiwum; kasjera, który przyjmował składki i prowadził księgi rachunkowe. Prezesa i sekretarza wybierano większością głosów na półroczną kadencję, daty wyborów ustalono na 1 kwietnia i 1 października. Kasjera mianował prezes. Paragraf 22 zobowiązywał członków do zachowania w tajemnicy faktu istnienia stowarzyszenia. Paragrafy 25–30 omawiały procedurę naboru członków Związku Naturalistów (na pierwszym posiedzeniu nowicjusz jest zgłaszany jako kandydat, na drugim następuje głosowanie, na trzecim jest przyjmowany do towarzystwa). W ustawach opisano też status członków honorowych (mieli pomagać związkowi, wykonywać określone obowiązki, posiadali głos doradczy)²⁶⁴.

SKŁAD. Do Związku Naturalistów wstąpili członkowie I i II grona Towarzystwa Filomatów. Wszyscy wymienieni niżej (z wyjątkiem numerów 2 i 7) byli też filomatami, wszyscy bez wyjątku należeli także do Związku Przyjaciół. Nazwiska członków pochodzących z ziem białoruskich zostały pogrubione:

1. **Jeżowski Józef**
2. Jurewicz Fortunat
3. Łoziński Teodor Bożydar
4. Malewski Józef
5. Morawski Stanisław
6. Sobolewski Jan
7. Zan Ignacy

²⁶⁴ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 178–183.

8. Zan Tomasz²⁶⁵.

ROZWIĄZANIE. Nie udało się ustalić, kiedy dokładnie doszło do rozwiązania stowarzyszenia, jednak po 31 października 1820 r. informacje o nim się nie pojawiają²⁶⁶.

²⁶⁵ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 80–81; Pietraszkiewiczówna S., *Dzieje filomatów w zarysie...*, s. 57.

²⁶⁶ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 183.

ROZDZIAŁ 10

PROMIENIŚCI LUB PRZYJACIELE POŻYTECZNEJ ZABAWY

NAZWA. We wniosku do rektora studenci proszący o zgodę na powołanie nowej organizacji nazwali swoją grupę Towarzystwem Przyjaciół Pożytecznej Zabawy. Wedle słów Tomasza Zana na jego członków mówiono „mlekopoje”. Wielu uczestników zeznało później przed komisją śledczą mniej więcej to samo, co powiedział Jan Sobolewski: „Ani myślałem, żeby wychodzących za miasto na przechadzkę i pijących mleko nazwano towarzystwem”²⁶⁷. Teodor Łoziński tłumaczył: „Nazwisko zgromadzenia dane zabawom majowym za cześć tylko uważałem i uważam, i pojąć nie mogę, jak je za towarzystwo uważać można, gdy żadnego zobowiązania nie było”²⁶⁸.

Nazwa „promieniści” nawiązuje do teorii Zana o promienistości. Jego zdaniem „każdy człowiek promieniuje stosownie do ścisłości i ładu swego połączenia duszy z ciałem i tworzy wokoło siebie atmosferę obszerniejszą lub ściślejszą, mniej lub więcej ujmującą lub wstrętną”. Szubrawcowi Kazimierzowi Kontrymowi Zan powiedział: „Wszystkie siły, które prowadzą do dobrego, nazywamy promienistością, do złego – rozpustą”. Mickiewiczowi tłumaczył nazwę w ten sposób: „Promienistymi dlatego się nazywamy, że siłą, która człowieka prowadzi do tego, co jest dobrem i pięknem, nazwaliśmy promionkiem; poznanie tego i polubienie – promienistością”²⁶⁹.

Koncepcja promienistości (inaczej światła fizycznego i moralnego) Zana opierała się zarówno na teorii magnetyzmu, którą upowszechniał poprzez swoje czasopismo („Pamiętnik Magnetyczny Wileński”, 1816–1818) Ignacy Emanuel Lachnicki, jak też na koncepcji Sylvaina Maréchała dotyczącej pochodzenia zjawisk moralnych. Na wykładach profesora Jędrzeja Śniadeckiego z chemii

²⁶⁷ Cyt za: Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 290.

²⁶⁸ Cyt za: tamże, s. 634; zob. też: Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 2, sygn. KC436, k. 53, 57; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 22, k. 7.

²⁶⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1312, k. 2; Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 2, sygn. KC436, k. 70v–71; Arcy: *Tomasz Zan i przyjaciele...*, s. 18.

Zan dowiadywał się o promienistej energii w przyrodzie – świetlnej, ciepłej, elektrycznej, magnetycznej²⁷⁰. Wśród pism Zana są prace poświęcone teorii elektryczności, w tym przegląd artykułów z czwartego numeru „Pamiętnika Naukowego” (1819), w którym ukazał się artykuł Jędrzeja Śniadeckiego o teorii przemiany stanu ciała, zawierający między innymi fragmenty prac Alexis-Thérèse’a Petita i Pierre’a Louisa Dulonga – jest tam mowa o powietrznych promieniach wydzielanych przez ciało²⁷¹. Ignacy Domeyko wspominał o Zanie: „Kiedy śpiewał, improwizował i wpadał w uniesienie, mówiono, że z jego czoła i oczu strzelały jakoby promienie, którymi zdobywał i pokonywał serca tych, co go słuchali. Stąd poszła owa promienistość i nazwanie Promienistych”²⁷².

Alina Witkowska uważa, że młodzież wileńska mogła wiedzieć o tajnej włoskiej organizacji „Promieniści”, do której należało wielu polskich legionistów²⁷³.

CZAS POWSTANIA. Stanisław Jundziłł wspominał, że stowarzyszenie sformowało się wiosną 1819 r. za sprawą Tomasza Zana, Franciszka Malewskiego i Jana Czeczota²⁷⁴. Pod koniec lutego 1820 r. Malewski i Łoziński pisali do Mickiewicza, że Zan rozmawia „językiem promionków”, jest pochłonięty „atmosferą miłosnych promionków i nurtem magnetycznym”. W maju 1820 r. Zan wystarał się u rektora Szymona Malewskiego o pozwolenie dla studentów uniwersytetu na majowe spacery. W trakcie śledztwa, w zeznaniu złożonym 16 lipca 1823 r. potwierdził to sam Malewski, wówczas już emerytowany profesor i były rektor Uniwersytetu Wileńskiego. Zeznał, że nie miał nic przeciwko temu, aby studenci „zajmowali się zabawami naukowymi i zachęcali siebie nawzajem do należytego sprawowania, a mianowicie, żeby wszyscy regularnie byli obecni w kościele i na wykładach”. W raporcie dla Nowosilcowa Malewski pisał, że po majówce widział studentów w kościele. Przyznał, że dostarczono mu 15 zasad promienistych, które zatwierdził pod warunkiem, że w majówkach będą brać udział jedynie studenci uniwersytetu. Kiedy przekonał się, że tak nie jest, zakazał studenckich spacerów i poprosił Tomasza Zana o zwrot zatwierdzonych zasad²⁷⁵.

W czasie dochodzenia w 1822 r. Łoziński zeznał, że podczas wiosennych spacerów poza miasto Zan i Antoni Frejend chętnie rozmawiali o teorii „istot promienistych”. Uczestnikiem tych rozmów był też on sam, później grupa spacerowiczów powiększyła się do 10 osób. Nie tylko matematycy, lecz także fizycy, prawnicy i literaci wybierali się niemal codziennie na przechadzki. Wtedy

²⁷⁰ Uni. Wil., dział rękopisów, z. 2, sygn. KC436, k. 53.

²⁷¹ LAN BW, dział rękopisów, z. 60, sygn. 60, k. 32–39v, 68–71.

²⁷² Domeyko I., *Filareci i Filomaci*, [w:] *Z filareckiego świata...*, s. 80; Dunajówna M., *Tomasz Zan. Lata uniwersyteckie...*, s. 144–149.

²⁷³ Witkowska A., *Wstęp*, [w:] *Wybór pism filomatów...*, s. XCII.

²⁷⁴ Zob. *Obrazki litewskie*, s. 69.

²⁷⁵ *Proces Filaretów w Wilnie...*, s. 62.

właśnie narodził się pomysł Zana o masowych spacerach połączonych ze śniadaniem poza miastem. Warto zaznaczyć, że takie wspólne przechadzki praktykowano już w gimnazjach i że były one organizowane oficjalnie.

CEL. Zgodnie z ustawami celem Promienistych było zachęcenie młodzieży do nauki, dobroczynności, cnoty, rozważności, dobrego sprawowania, przyjaźni i wzajemnej pomocy. Jak wspominał promienista Karol Kaczkowski: „praca, pilne i sumienne pełnienie swych obowiązków, moralne prowadzenie się i wzajemna baczność na siebie, wreszcie stałe pielęgnowanie ojczystego języka, literatury i historii i w ogóle wszystkich nauk, o ile się da po polsku i współdziałanie do najobszerniejszego rozwinięcia oświaty w kraju”²⁷⁶. Pod oficjalnie zatwierdzonymi zasadami moralnymi krył się patriotyczny charakter promienistych. Zasady VII i VIII ustaw podkreślały „przywiązanie do ziemi ojczystej”, nazywając je wielkim krokiem na drodze doskonalenia twojego serca, gdyż zawiera się w nim życzliwość okazywana „ziomkom każdej klasy i całemu narodowi w ogólności”, zachowywanie obyczajów oraz znajomość i naśladowanie „dzieła przodków”. Jak pamiętamy, Nowosilcow w takich postulatach dopatrywał się przywiązania nie tyle „do Cesarstwa Rosyjskiego jako całości”, ile „do guberni wchodzących w skład Wileńskiego Okręgu Naukowego”²⁷⁷.

Jan Kaszuba zeznał na przesłuchaniu, że towarzystwo przyciągnęło go możliwością wspólnej zabawy podczas spacerów poza miasto, a także czytania błahych utworów literackich. Pozwalało też wyróżnić się na tle kolegów z roku – gorliwiej wypełniać obowiązki studenta nałożone przez uniwersytet, pilniej uczęszczać na wykłady i do kościoła. To samo deklarował Jan Sobolewski: „przestrzegać się nawzajem w rzetelnym wykonywaniu obowiązków ucznia uniwersytetu i powtarzać wykłady”²⁷⁸. Adam Mickiewicz mówił, że chcieli „odciągnąć od zabaw bilardowych i tym podobnych gier niezdyscyplinowanych uczniów uniwersytetu, a także obudzić w nich twórczość literacką”²⁷⁹.

STRUKTURA ORGANIZACYJNA. Stowarzyszenie składało się z czterech wydziałów oraz sześciu województw, które miały przypisane kolory (zielony, różowy, granatowy, amarantowy, błękitny i biały). W dokumentach są wymienieni członkowie

²⁷⁶ [Kaczkowski K.], *Wspomnienia*, z papierów pozostałych po ś.p. Karolu Kaczkowskim, generał sztab-lekarzu wojsk polskich ułożył T. Oksza-Orzechowski, Lwów, 1876, t. 1, s. 91.

²⁷⁷ *К истории тайных обществ...*, c. 22, 70; zob. też Czarnocki M., *Krótką wiadomość o tajnych towarzystwach uczniów Uniwersytetu Wileńskiego aż do ich rozwiązania w r. 1824*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1907, t. 1, s. 3–7; Цвірка К., *Паданне пра філаматаў...*, c. 20.

²⁷⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 21, k. 1v; cz. 22, k. 7v.

²⁷⁹ Uni. Wil., dział rękopisów, z. 2, sygn. KC436, k. 50v.

(„obywatele”) tylko dwóch pierwszych. Jakub Jagiełło twierdził z kolei, że członkowie towarzystwa podzielili się na siedem oddziałów lub województw²⁸⁰ z własnymi kancelariami i urzędnikami: marszałek wielki pilnował porządku na posiedzeniach i ogłaszał postanowienia, marszałek nadworny nabywał żywność na majówki, podskarbi zbierał składki, szambelani dostarczali polecenia Arcego (Arcypromienistego), byli też stolnicy, łowczy, wojewodowie i inne urzędy na wzór dawnej Rzeczypospolitej. Tytuł Arcy nosił Tomasz Zan, który cieszył się wśród studentów dużym szacunkiem. Jak zeznawał później Franciszek Malewski: „Był on założycielem, przewodniczącym i duszą towarzystwa, w moim dzisiejszym mniemaniu nazwałbym go konduktorem panującego wtedy poglądu na narodowość”. Wojewodami byli Karol Kozakiewicz, Jan Sobolewski, Antoni Zenowicz (województwo różowe) i Józef Chodźko (zielone). Skarbnikami byli Antoni Kamiński (zielone) i Kwieciński (różowe), referendarzami – Zygmunt Staniewicz (zielone), Teodor Wierzbowski (różowe). Stolnikiem zielonego województwa był Józef Szelking, różowego – Eliaś Ostaszewski. „Dwór” (najwyższy szczebel kierownictwa) stanowili Arcy (Zan), który wyznaczał urzędników, zwoływał zebrania i przewodniczył zabawom; podkanclerzy (Pietraszkiewicz), który prowadził archiwum; marszałek wielki (Łoziński), który ogłaszał rozkazy i pilnował porządku; marszałek nadworny (Rukiewicz), który kupował na majówki pieczywo, masło, mleko; podskarbi (Kazimierz Piasecki), który zbierał składki; szambelani (Ignacy Domeyko, Napoleon Nowicki, Piotr Zdanowski, Henryk Romer, Hipolit Drzewicki), którzy przekazywali członkom zalecenia Arcy²⁸¹.

Z opisanego powyżej schematu organizacyjnego majówek formował się plan przyszłej struktury związku Promienistych, który został zatwierdzony 18 czerwca 1820 r. Zgodnie z nim towarzystwo miało cztery wydziały: fizyczny (składał się z województw/związków amarantowego i zielonego), prawniczy (związków białego i powstałego później liliowego), literacki (związek błękitny) oraz medyczny (granatowy)²⁸². Zan przygotował referat poświęcony Pitagorasowi „Recenzja dzieła o nazwie «Krótki zarys o Pitagorasie i tak zwanej szkole pitagorejskiej»”. Widocznie był obeznany z jej działalnością²⁸³. Być może, jak piszą niektórzy współcześni badacze, idea i struktura Promienistych została zapożyczona właśnie od pitagorejczyków²⁸⁴.

Ustawy albo „Piętnaście prawideł postępowania dla młodzi należącej do zgromadzenia Przyjaciół Pożytecznej Zabawy” napisali Jezowski i Zan. Omówiono

²⁸⁰ Mylił się, gdyż województw było sześć.

²⁸¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1296, k. 1v; sygn. 1333, k. 177v; *К истокам*, c. 32, 69; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 108–109; Pietraszkiewiczówna S., *Dzieje filomatów w zarysie...*, s. 63.

²⁸² Pietraszkiewiczówna S., *Dzieje filomatów w zarysie...*, s. 68.

²⁸³ LAN BW, dział rękopisów, z. 60, sygn. 191, k. 17–20v.

²⁸⁴ Zob. Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*

je na majówkach 17 maja i 3 czerwca, zaś rektor Uniwersytetu Wileńskiego Szymon Malewski zatwierdził je 22 maja 1820 r. Prawidła przytaczamy w całości:

1. Każdego poranku, zaraz po ocknieniu się ze snu, powiedz do siebie: „Młody jestem, a więc mam jeszcze porę do nabycia nauki, cnoty, do zabawy, a stąd do zapewnienia sobie szczęścia. Ale czas szybko i bez powrotu ubiega, nuż tedy co prędzej na to wszystko dobro moje pracować”.
2. Chceszże posiąść naukę, popracuj naprzód nad odkryciem twoich niewiadomości. Gdy zaś poznasz, czego i jak wiele nie umiesz, czego i jak wiele chciałbyś się nauczyć i czego nieuchronnie do twojej nauki potrzebujesz, natenczas bądź przekonany, że uczyniłeś pierwszy, lecz wielki krok na drodze doskonalenia twojego umysłu.
3. Staraj się nabywać nauki z gruntownością stosowną do sił twoich i powołania. W tym zamiarze ułóż sobie doskonalenia się twojego, abyś wiedział, gdzie jest początek, gdzie środek, gdzie granice twojej nauki. Bez takiego planu nie nadasz pracy twojej porządku, tak nieuchronnie w całym życiu potrzebnego; bez porządku nie nabędziesz w nauce gruntowności, a bez tej, bądź przekonany, że nauka twoja stać się może szkodliwą.
4. Nie nazywaj nauką wiadomości usłyszanych z ust obcych albo wyczytanych z książki, lecz staraj się nadto sam nad wszystkim, co widzisz, słyszysz i pojmujesz, ciekawie i rozumnie zastanawiać się i myśleć, aby nabywane wiadomości przerabiały się w istotny pożytek i własność twojego umysłu, podobnie jako pokarm, użyty i przetrawiony, zamienia się w posiłek, krew i właściwe części twojego ciała.
5. Nie uwielbiaj rodzaju twojej nauki lub powołania nad inne rodzaje powołania i nauk, ponieważ każda, w sobie uważana, jest równie użyteczna, potrzebna i godna człowieka. Uprzedzenie takowe, mając źródło w miłości własnej, może łatwo wprowadzić duszę w przesąd, zagorzałość, a następnie w pewny fanatyzm, którego straszne są skutki.
6. Im skromniejszy coraz będziesz się stawał w twoich rozmowach, opiniach, zdaniach, tym większego coraz postępu w doskonaleniu się twoim będziesz miał dowody. Jeżeliby zaś w jakiej twojej sprawie przebiła się pycha lub wysokie o sobie porozumienie, natenczas uderz się w piersi i zawołaj: „Zgubiony jestem”. Bież co rychlej do umiarkowańszego od ciebie, użyj jego rady albo innych sposobów do odkrycia twoich niedoskonałości.
7. Chcesz być cnotliwym, zapatruj się na sprawy wielkich cnotami ludzi, ażebyś usposobił się czuć szlachetnie. Gdy zaś uczujesz przywiązanie do ziemi ojczystej, skłonność do przyjaźni z towarzyszami swego wieku i powołania, miłość bliźniego i troskliwość o samego siebie, natenczas możesz być przeświadczony, że uczyniłeś pierwszy, ale wielki krok na drodze doskonalenia twojego serca.
8. Przywiązanie do ziemi ojczystej zależy na tym, ażebyś życzył dobrze ziomkom każdej klasy i całemu narodowi w ogólności, ażebyś zachowywał zbawienne ojców obyczaje, kochał mowę rodowitą i jej się uczył, rozpamiętywał cnoty i dzieła przodków i te stosownie do sił twoich i powołania starał się naśladować.

9. Słodkich owoców przyjaźni z twoimi towarzyszami możesz być pewny, jeżeli stłumisz w sobie do szczeru samolubstwo, zazdrość, jeżeli będziesz szacował chwalebne postępy towarzyszy, będziesz szczerzy i otwarty, bez żadnej urazy będziesz słuchał wad swoich i z pociechą przyjmował rady i przestrogi.
10. Miłości bliźniego pokażesz dowody, jeżeli będziesz umiał litować się nad cierpieniem drugich, bez względu na ród, stan, opinie, wiek i płeć cierpiącego społecznika.
11. Troskliwość o samego siebie zakładaj na tym, ażebyś wszelkimi siłami doskonalił umysł i serce, tudzież utrzymywał w czerstwości zdrowie, chroniąc się gnusności i rozpusty.
12. Im łagodniejszy coraz będziesz się stawał i prostszy w pożyciu z drugimi, tym większego postępu w moralności będziesz miał dowody. Jeżeli kto naruszy twoją łagodność, bądź spokojny; jeśli cię dotkliwiej obrazi, przebac mu; jeśli natrętnik dalej się uniesie, ulituj się jeszcze nad jego nierozsądkiem i proś go, aby cię wyzwolił ze swojej napaści; jeżeli i tym sposobem nie ustanie w złośliwości, przebac mu jeszcze i proś go jeszcze i nie używaj gwałtownego odporu, chyba w przypadku niebezpieczeństwa.
13. Nie nazywaj próżnowania zabawą, bo są różne od siebie i wcale przeciwnych skutków. Zabawa twoja zależy jedynie na krzepieniu sił ciała i rozweseleniu umysłu strudzonego nauką.
14. Chcesz być szczęśliwym, nie obieraj stanu, aż póki nie dopełnisz każdego, choć w części, z podanych tu prawideł, te albowiem wyjaśnią ci dokładnie twoją skłonność i przeznaczenie. A jeśliś obrał już powołanie, tedy staraj się według sił swoich wyłożonym tu sposobem poświęcać się nauce, cnocie, zabawie.
15. Każdego wieczora, biorąc się do spoczynku, rozważ piętnaście tych prawideł, zdając ściśle przed sobą samym sprawę z tego dobra, któregoś w ciągu dnia dostał, albo z zawał, którycheś doświadczył, ażebyś wiedział, jak nazajutrz masz podobnych zawał uniknąć i być większego dobra pewniejszym²⁸⁵.

SKŁAD. Na podstawie dokumentów spraw archiwalnych odnaleźliśmy nazwiska 55 członków. Na odszukanej liście aresztowanych przez komisję śledczą widnieje 56 nazwisk. Poniżej zamieszczamy uzupełnioną listę 87 osób (grubą czcionką zaznaczeni są członkowie, którzy pochodzą z terenów białoruskich):

1. Brodowicz Maciej Jan
2. Chlewiński Dionizy
3. **Chodźko Aleksander**
4. **Chodźko Józef**
5. Ciecierski Justyn
6. Czarnocki Michał
7. **Czczot Jan**
8. **Daszkiewicz Cyprian**

²⁸⁵ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 184–187; Arcy: Tomasz Zan i przyjaciele..., s. 14–17, pisownia została nieco zmodyfikowana.

9. **Dąbrowski Stefan**
10. **Domeyko Ignacy**
11. **Dudin Antoni**
12. **Dziwiątkowicz**
13. **Ejchler** [Eichler, Eychler] **Franciszek**
14. **Eysymontt** [Eysymont] **Lucjan**
15. **Frejend Antoni**
16. **Giedroń Adolf**
17. **Hejdatel** [Heydatel Antoni] **Antoni**
18. **Hejdatel** [Heydatel Rothuill Jan] **Jan**
19. **Ignatowicz Wincenty**
20. **Jagiello Jakub** (sam twierdził, że nie przynależał)
21. **Jankowski Jan**
22. **Januszewski Ignacy**
23. **Jasiukiewicz**
24. **Jenc Karol**
25. **Jeżowski Józef** (syn Jacka)
26. **Jeżowski Józef** (syn Pawła)
27. **Jundziłł Jan**
28. **Jurewicz**
29. **Kaczkowski Karol**
30. **Kamiński Antoni**
31. **Karabanowicz** [Karbonowicz] **Ignacy**
32. **Kaszuba Jan**
33. **Kłukowski Jan**
34. **Kocewicz Adam**
35. **Kołąkowski Feliks**
36. **Korsak Seweryn**
37. **Kowalewski Józef**
38. **Kozakiewicz Stanisław**
39. **Kraskowski Józef**
40. **Kraskowski Tomasz**
41. **Krynicky Jan**
42. **Kulesza Michał**
43. **Lejnard**
44. **Lwowicz Kalasanty**
45. **Łoziński Teodor**
46. **Łukaszewski Hilary**
47. **Malewski Franciszek**
48. **Malinowski Mikołaj**
49. **Michalewicz Jan**

50. **Mickiewicz Adam**
51. **Mickiewicz Aleksander**
52. Miłakowski Tadeusz
53. Morawski Stanisław
54. **Nowicki Napoleon**
55. **Odyniec Edward**
56. Ogiński, książę
57. **Orlicki Dominik**
58. **Pawłowicz Tomasz**
59. Piasecki Kazimierz
60. Pietraszkiewicz Onufry
61. Przecławski Konstanty
62. **Pułjanowski Edward**
63. **Romer Henryk**
64. **Rukiewicz Michał**
65. **Sleżanowski [Sliżanowski] Józef**
66. Sobolewski Jan
67. **Sosnowski Leopold**
68. **Staniszewski Józef**
69. **Suzin Adam**
70. **Szemiot Bruno**
71. **Szemiot Ignacy**
72. **Szłajewski Dionizy**
73. **Ślizień Otto**
74. **Turski Ksawery**
75. **Tyszkiewicz Józef**
76. **Wiernikowski Jan**
77. Zaleski Konstanty
78. Zaleski Zenon
79. **Zan Ignacy**
80. **Zan Stefan**
81. **Zan Tomasz**
82. **Zarzecki Józef**
83. Zdanowski Piotr
84. **Zenowicz Ignacy**
85. **Zenowicz Wincenty**
86. Zgierski
87. Zieliński Tadeusz
88. Żebrowski Tadeusz²⁸⁶.

²⁸⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2091, k. 119–119v, 126–131v.

Wstąpienie do związku odbywało się bez formalności. Chętni do udziału w majówkach byli zapisywani do rejestru Tomasza Zana. Wiadomo o kilku przypadkach, kiedy chętnych nie przyjęto ze względu na złą reputację²⁸⁷. Nazwiska wymienionych wyżej osób znaleźliśmy w materiałach komisji śledczej, natomiast łącznie do tego grona należało około 200 osób. Tę liczbę podał Łoziński, mówiąc o trzeciej, ostatniej majówce, jak również badaczka Stanisława Pietraszkiewiczówna²⁸⁸. Inne dane mówią o 200–300 promienistych, co stanowiłoby około 33 proc. wileńskich studentów. Historyk Bolesław Limanowski uważa, że wpływ stowarzyszenia Promienistych rozprzestrzenił się na młodzież uczniowską „daleko po za mury Wilna, aż w okolicę Siebieża na Białej Rusi, i z innej strony do Krzemieńca i Białegostoku”²⁸⁹.

Kontrym pisał: „Zatem dureń lub łajdak, jeśli nie należysz do promienistych, bo to dobrzy ludzie”²⁹⁰. Ci właśnie „durnie lub łajdaki”, których nie dopuszczono do Promienistych, nazywali siebie antypromienistymi. Przewodził im niejaki Smokowski. A. Suzin mówił podczas śledztwa, że antypromieniści rozpowszechniali obraźliwe treści na temat członków towarzystwa²⁹¹.

Działalność

POSIEDZENIA. Jedyną informację o zebraniach promienistych odbywających się w mieszkaniu Edwarda Tomasza Massalskiego w domu Huta znaleźliśmy u Jankowskiego. Czytano tam „wiersze napisane przez każdego z własnej woli”²⁹². Być może jednak myli on promienistych z filaretami. W zimie promieniści zbierali się wieczorami przy kominku w pokojach studenckich. Bracia Zanowie, Tomasz, Stefan i Ignacy, śpiewali; Tomasz deklamował swoje wiersze, ballady, elegie; Jan Czeczot śpiewał piosenki białoruskie; Onufry Pietraszkiewicz deklamował ody; Adam Mickiewicz improwizował²⁹³.

BIBLIOTEKA. Promieniści gromadzili własne księgozbiory, czytali i wymieniali się książkami o treściach patriotycznych, przepisywali i uczyli się na pamięć patriotycznych wierszy i dzieł.

²⁸⁷ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 2, sygn. KC436, k. 50v, 55.

²⁸⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1294, k. 4; sygn. 1306, k. 1; sygn. 1317, cz. 15, k. 3v; Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 2, sygn. KC436, k. 59; Pietraszkiewiczówna S., *Dzieje filomatów w zarysie...*, s. 63.

²⁸⁹ Limanowski B., *Historia demokracji polskiej w epoce porozbiorowej*, Warszawa 1983, s. 241.

²⁹⁰ *К истории тайных обществ...*, c. 70; Kallenbach J., *Ród filomatów*, „Biblioteka Warszawska” 1914, t. 1(293), s. 37.

²⁹¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1335, k. 42, 48v; Kallenbach J., *Ród filomatów...*, s. 38.

²⁹² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1335, k. 18v.

²⁹³ Zob. *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 7.

SAMOPOMOC. Pomagali słabszym studentom w nauce. Od 1820 r. Tomasz Zan, Franciszek Malewski i Teodor Łoziński organizowali dla członków towarzystwa dodatkowe zajęcia z prawa, języka niemieckiego, kosmografii, matematyki²⁹⁴. Biednym studentom pomagali znaleźć pracę w charakterze guwernerów, korepetytorów lub zbierali składki na doraźną pomoc finansową.

SPACERY, MAJÓWKI, „PRZECHADZKI NA MLEKO”. Sporym rozgłosem cieszyły się majówki promienistych, które odbyły się 6[18] maja (spotkali się na Polu Jagiellońskim, w alei przy Górze Zamkowej i poszli przez Popławy do Rybiszek), 17[29] maja (zbiórka za Markuciami, folwark z młynem na Popławach, na wzniesieniu Pohulanki), 30 maja [11 czerwca] 1820 r. (w Górach, przy młynie na Popławach)²⁹⁵. Malewski nazwał spacerzy „cudownym pokłonem wschodzącemu słońcu”. Zapraszano na nie za pomocą biletów, które rozdawał przewodniczący towarzystwa. Uczestnicy docierali na miejsce przed świtem (ok. piątej rano), z różnych punktów, w grupach po 20–30 osób, żeby nie wzbudzać podejrzeń policji. Na majówkach czytali własne wiersze i prozę, wygłaszali przemowy (wcześniej musieli pokazać dzieła Tomaszowi Zanowi, żeby nie dopuścić nieprzyzwoitych treści), grali na różnych instrumentach, śpiewali, bawili się w różne gry (karty i bilard były zabronione), żartowali. W przerwach posilali się mlekiem (napoje alkoholowe były zakazane) i białym pieczywem. Żywność nabywano wcześniej ze składek uczestników²⁹⁶. Śpiewali:

„Bodaj to złote wieki,
Kiedy miodem i mlekiem
Słodkie płynęły rzeki
I człek był słodkim człkiem.
Serce, słodkie jak z miodu,
Dusza, jak mleko biała,
Czarnych zbrodni zarodu
I gorzkich trosk nie znała”²⁹⁷.

Na pierwszej majówce (6[18] maja) Michał Rukiewicz wygłosił *Modlitwę promienistych*, żartobliwie naśladującą *Ojciec nasz*²⁹⁸, oraz wiersz w duchu filomackim. Zan przedstawił swoją teorię promionków, dyrygował śpiewami,

²⁹⁴ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 127.

²⁹⁵ Zob. *Filomaci w Wilnie*, oprac. M. Dunajówna, Wilno 1935, s. 17–19.

²⁹⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1333, k. 26v; sygn. 1335, k. 42; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 38–39; Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 2, sygn. KC436, k. 54; zob. też *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 15.

²⁹⁷ Uni. Wil., dział rękopisów, z. 2, sygn. KC436, k. 73.

²⁹⁸ Zob. *Poezja Filomatów...*, t. 2, s. 302–303.

cytował jamby, a pod koniec każdego ucałował. Studenci nadali mu tytuł Arcypromienistego. W wydarzeniu wzięło udział 45 osób.

Podczas drugiej majówki (17[29] maja) Zan zapoznał wszystkich z „Piętnastoma prawidłami postępowania dla młodzi należącej do zgromadzenia Przyjaciół Pożytecznej Zabawy”. Uczestnicy obiecali trzymać się zatwierdzonych przez rektora zasad. Wystąpił Józef Chodźko, który między innymi powiedział: „Zapytajmy się samych siebie, jak postępujemy? Jak wykonujemy nasze obowiązki? Jaką mamy więź z narodowością i tym wszystkim, co jest polskie [...]. I jeśli nasze dobro jest jeszcze nam miłe, czas zdjąć zasłonę zapomnienia”. To wówczas podzielono wszystkich zebranych na sześć województw i wyznaczono kierowników. Pieśń pożegnalną zaśpiewał Czeczot:

„Wstał pan Kwiecień z martwych ninie
[...]
I może błysną te lata,
Że z filareckiego świata
Powstanie zmarły Sarmata,
Alleluja
Powstanie z martwych Sarmata
Do rządu i do bułata,
I krzywdy swoje połata!
Alleluja!”²⁹⁹

Do miasta wrócili wieczorem, około godziny dziewiętej, i udali się na mszę do kościoła Św. Jana³⁰⁰. Uczestników było trzykrotnie więcej niż na pierwszej majówce (ok. 150 studentów uniwersytetu).

Trzecia majówka odbyła się 30 maja (11 czerwca) 1820 r. w Górach. Efekt majówek był widoczny: studenci wzięli się do pracy, aule uniwersyteckie wypełniły się, zapanowało w nich skupienie, studenci zmienili stosunek do wykładowców i polepszyli kontakty między sobą. Filomaci biorący udział we wspólnych spacerach poznawali młodzież, spośród której „szczerych i otwartych” werbowali do tajnych stowarzyszeń³⁰¹.

²⁹⁹ Domeyko I., *Filareci i Filomaci...*, [w:] *Z filareckiego świata...*, s. 93–94, nieco inną wersję tej zwrotki przytacza Henryk Mościcki, zob. tenże, *Przedmowa*, [w:] *Z filareckiego świata...*, s. 1.

³⁰⁰ LAN BW, dział rękopisów, z. 60, sygn. 18, k. 2–2v; Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 2, sygn. KC436, k. 75.

³⁰¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 15, k. 3; sygn. 1317, cz. 27, k. 10; Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 2 KC, sygn. 436, k. 54v, 57; *К истории тайных обществ...*, c. 18; Dunajówna M., *Tomasz Zan. Lata uniwersyteckie...*, s. 149–155.

Msza. W 1820 r. uczniowie szóstej klasy złożyli się na mszę w kościele w dniu 3 maja. Cała klasa uczestniczyła w liturgii o 5 rano³⁰².

Rozwiązanie

Czarnocki i Zan utrzymują, że doszło do niego przed wyjazdem studentów na wakacje, jako termin podają maj–czerwiec 1820 r. Z kolei Ignacy Zdanowicz mówi o roku 1821 i pisze, że ci, którzy przeszli kontrolę filomatów, weszli do Towarzystwa Filaretów³⁰³. Popularność Promienistych budziła niezadowolenie wśród kręgów konserwatywnych, rodziców studentów, reakcyjnej części ciała profesorskiego i duchowieństwa, skutkiem czego pod koniec czerwca rektor Malewski wycofał swój podpis pod ustawami Promienistych i wydał zakaz stowarzyszania się. Po powrocie studentów z wakacji Zan starał się wydobyć od każdego pisemne poświadczenie, iż nie będzie już przynależał do Promienistych. Później te poświadczenia spalił i powiadomił rektora o rozwiązaniu towarzystwa.

Zdaniem Stanisława Jundziłła do rozwiązania przyczyniły się ówczesne nastroje religijne i polityczne. Duchowieństwu nie spodobała się *Modlitwa promienistych*, odpowiedni wniosek w tej sprawie wpłynął do rektora uniwersytetu. Działalność tajnych stowarzyszeń studentów w północnych, niemieckich uniwersytetach obudziła czujność carskiego rządu. Na domiar tego w kraju wykryto łóżę masonskie. Jak pisze Jundziłł, w połowie maja 1821 r. rektor Szymon Malewski, otrzymując wcześniej wiadomość o czasie i miejscu zgromadzenia młodzieży, „udał się doń, towarzystwu niezwłocznie rozejść się kazał i zgromadzać się na potem surowie zabronił”³⁰⁴.

Pierwsze śledztwo w sprawie promienistych wszczęto 28 kwietnia 1822 r. po donosie profesora matematyki Wyrwicza. Komisja śledcza, w skład której weszli profesorowie Bojanus, Kłagiewicz i Łobojko, przesłuchiwała Tomasza Zana, Teodora Łozińskiego i Adama Mickiewicza. Ostatni zeznał, że słyszał jedynie o istnieniu dozwolonego przez rektora towarzystwa. Jego koledzy również potwierdzili legalny charakter stowarzyszenia. Zan nie przyznał się, że był jego założycielem i przewodniczącym. Komisja śledcza złożyła Czartoryskiemu taki raport, jakiego oczekiwał: żadne tajnego towarzystwa nie było, istniało jedynie dozwolone przez rektora³⁰⁵.

³⁰² Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 2: 1820, List CLXIV. Jeżowski do Ad. Mickiewicza, 10–22.05.1820, s. 64.

³⁰³ Zdanowicz I., *Kilka szczegółów o Filomatach i Filaretach...*, s. 13.

³⁰⁴ *Obrazki litewskie*, s. 69–70, zwracam uwagę na inną datę.

³⁰⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2091, k. 1–3; Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 2, sygn. KC436, k. 49–60v; *К истории тайных обществ...*, с. 58–59.

Kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego Czartoryski w tajnym poleceniu dla rektora Malewskiego z dnia 11 maja 1822 r. stanowczo go pouczył, aby na przyszłość nie zezwalał na działalność żadnych stowarzyszeń bez uzgodnienia z wyższymi władzami, wraz z dziekanami pilnował, aby studenci zajmowali się wyłącznie nauką, i zapobiegał powstawaniu nielegalnych związków. Zalecił też pilny nadzór nad Zanem, Łozińskim i Mickiewiczem. W sierpniu 1823 r., kiedy rozpoczęła działalność komisja Nowosilcowa, odbyły się kolejne dochodzenia przeciw Promienistym³⁰⁶.

³⁰⁶ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 2, sygn. KC436, k. 102–103; *К истории тайных обществ...*, c. 61; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2091, k. 15.

ROZDZIAŁ 11

ZGROMADZENIE FILARETÓW (MIŁOŚNIKÓW CNOTY)

NAZWY. „Organizacja Zgromadzenia Uczniów Cesar[skiego] Wileńsk[iego] Uniwersytetu, w celu wzajemnej pomocy w naukach i potrzebach utworzonego”³⁰⁷, Towarzystwo lub Zgromadzenie Filaretów – takie nazwy odnajdujemy w dokumentach³⁰⁸.

CZAS POWSTANIA. W źródłach i literaturze przedmiotu podawane są różne daty założenia omawianego stowarzyszenia. Filareta Zygmunt Nowicki pisze, że nastąpiło to w lutym 1820 r., z kolei inni członkowie wymieniają wrzesień 1820 r.³⁰⁹. W książce *Mickiewicz. Encyklopedia* podany jest czerwiec 1820 r., kiedy „T. Zan wśród około 200 członków Związku Promienistych wybrał 77 członków przyszłego Towarzystwa”³¹⁰. Józef Massalski zeznał na przesłuchaniu: „Początek wszystkiego był następujący. Aleksander Chodźko, Edward Odyniec, Rajmund Korsak, Wiernikowski, Ludwik Spitznagel, Jankowski, Zahorski i nie pamiętam, czy był kto jeszcze, kiedy ten projekt, nie wiem przez kogo wniesiony, nie rychło doczekał się realizacji, i nie w jednym miejscu, i nie w jednym czasie o nim mówiono. Bodajże wtedy wyżej nazwani postanowili, aby w wolnych od pracy dniach, takich jak wtorek, schadzać się u kogoś na stacji w celu odczytania pism i zachęcania siebie do nauki przez emulację i określone zadanie”³¹¹. Wymienieni powyżej byli studentami dwóch wydziałów – filologicznego oraz moralno-politycznego.

Sobolewski wspominał, że po wakacjach (po rozwiązaniu Promienistych) przyszedł do niego Kajetan Przeciszewski i poprosił o wznowienie dla niego

³⁰⁷ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 196.

³⁰⁸ Tamże, s. 155, 568.

³⁰⁹ *К истории тайных обществ...*, с. 15, 31.

³¹⁰ *Mickiewicz. Encyklopedia*, s. 146.

³¹¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 128v.

i kilku jego kolegów zajęć z matematyki i fizyki. Gdy pewnego razu przybył na miejsce, zobaczył, że przyszło z nimi jeszcze kilku studentów oraz Tomasz Zan. Ostatni zaproponował zbieranie się w celu powtarzania wykładów, gdyż razem będzie łatwiej osiągnąć sukcesy w nauce. Wszyscy obecni poparli tę propozycję³¹². Wymienieni powyżej byli studentami Wydziału Fizyczno-Matematycznego. Z podanych cytatów można wnioskować, że pomysł założenia stowarzyszenia popierało wielu byłych promienistych. Nie przez przypadek Józef Chodźko nazwał Filaretów „tajnym [towarzystwem] Promienistych”³¹³.

CEL. W dwóch paragrafach ustaw było zapisane: „Wszelka wzajemna pomoc do korzystnego nabywania nauk, moralności, ażebyśmy mogli skutecznie usposobić się do każdego powołania, jest celem Zgromadzenia”; „Przyjaźń, szczerość, skromność, pobłażliwość w dawaniu sobie wzajemnych porad i miłość do pracy i obowiązków są jego zasadą”. Prócz tego członkowie w swoim sprawowaniu musieli stosować się do „Piętnastu prawideł”, napisanych wcześniej dla Promienistych³¹⁴.

W zeznaniach Kalasantego Lwowicza, Macieja Brodowicza i wielu innych wymieniane są następujące cele: doskonalenie stylu pisanie studentów (po to pisano prace, które później czytano na posiedzeniach); wzajemne wsparcie w nauce, pomoc dla nowo przybyłych studentów (korepetycje); pomoc w finansowaniu książek, ubrań, mieszkania dla biedniejszych kolegów *etc.* (po to zbierano składki); moralne wychowanie młodzieży w szacunku do swoich i ludzi starszych wiekiem (filareta musiał być wzorcem dobrego i uczciwego zachowania)³¹⁵.

Jednak tajny cel był inny. Z zeznań Jankowskiego dowiadujemy się, że „głównym tego towarzystwa przedmiotem było złączenie wspólnych sił, ażeby odnowić Polskę w dawnym jej blasku”. Podczas innego przesłuchania wspomniał, że przywódcy stowarzyszenia mówili o potrzebie zaszczepiania w sobie „zgody, umocowania jedności i miłości braterskiej, łączenia się w jedną całość, innymi słowy tak zrobić, aby kiedyś, przy blasku odpowiedniej chwili, pomyśleć o odrodzeniu Ojczyzny”³¹⁶. Czeczot w swojej pieśni wielkanocnej w 1821 r. pisał: „Miłością Ojczyzny gorą, / Ojczyźnie chcą być podporą”³¹⁷.

³¹² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 22, k. 8.

³¹³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1308, k. 27v, 43v.

³¹⁴ *К истории тайных обществ...*, c. 24–25.

³¹⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1294, k. 2–2v, 25.

³¹⁶ *К истории тайных обществ...*, c. 15; *Listy z więzienia*, s. 436.

³¹⁷ Domeyko I., *Filareci i Filomaci...*, s. 94; zob. też *Poezya Filomatów...*, t. I, s. 9–114, choć akurat tego wiersza Czeczota tam nie ma.

USTAWY. Przyjęto te same ustawy, które mieli Promieniści, ale zreagowane. Poprawkami zajmowali się Tomasz Zan i Franciszek Malewski³¹⁸. Nowy tekst składał się z 72 paragrafów³¹⁹.

W pierwszym była mowa o tym, że celem stowarzyszenia są wzajemna pomoc w potrzebie, nauce, szerzeniu postaw moralnych, aby członkowie mogli je wykorzystać w przyszłej służbie państwu.

Paragraf drugi był poświęcony podstawowym zasadom stowarzyszenia i wymieniał: przyjaźń, szczerość, skromność, pobłażliwość, pracowitość, dawanie sobie wzajemnych porad. Podkreślał też, że członkowie muszą się trzymać 15 prawideł Promienistych. Środkami do osiągnięcia zamierzonych celów mogą być: w życiu codziennym – pomoc materialna i wszelka inna pomoc w znalezieniu sposobów utrzymania się; w nauce – powtarzanie wykładanych kursów, pomoc w nauce języków obcych, użyczanie książek, wspólne ćwiczenia z krasomówstwa; w moralności – wzajemne nadzorowanie, naprowadzenie i przestrogi.

W paragrafie czwartym zapisano, że pomoc pieniężna będzie realizowana z comiesięcznych składek lub jednorazowych dobrowolnych dotacji. W tym celu zostanie stworzony Komitet Pożyczkowy.

W paragrafie piątym tłumaczono, w jaki sposób będzie zorganizowana pomoc w nauce. Miał o to zadbać Komitet Naukowy: organ ten decydował, które książki należy zakupić, tworzył też listę pozycji dostępnych w księgozbiorach członków.

O tajnym charakterze stowarzyszenia była mowa w paragrafie szóstym. Stwierdzano tam, że jeśli początkowe zamiary okażą się pożyteczne, wtedy będzie można prosić władze uniwersytetu o zatwierdzenie towarzystwa. Tymczasem należy zachować tajemnicę, dlatego członkowie składają obietnicę, że nie będą nikomu opowiadać o jego istnieniu i działalności. Poświadczenie takiej obietnicy (albo przysięgi) było podpisywane przez członków Towarzystwa. W paragrafie siódmym przewodniczącemu pozwalano na naruszenie tej zasady w wypadku, jeśli to będzie korzystne dla stowarzyszenia.

Paragraf ósmy zakazywał członkom zajmowania się polityką i religią, jako nieodnoszących się do nauki na uniwersytecie oraz celów towarzystwa. Z paragrafów dziewiątego i dziesiątego dowiadujemy się o strukturze, a z paragrafów od 11 do 16 – o funkcjach urzędników zgromadzenia (bardziej szczegółowo opiszemy ją poniżej). Procedury wyboru urzędników zostały opisane w paragrafach 19–34.

Zgodnie z paragrafem 17 członkowie byli zobowiązani do udziału w posiedzeniach swojego stowarzyszenia, jak również, w charakterze delegatów,

³¹⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1296, k. 2; sygn. 1333, k. 177.

³¹⁹ *К истории тайных обществ...*, с. 24–21;

na zebraniach innych związków; w trakcie posiedzeń powinni utrzymywać dyscyplinę; raz do roku występować z referatem na tematy z nauk, którymi się zajmują; wносить składki do kasy (z przeznaczeniem dla biednych studentów); brać udział w wyborach urzędników stowarzyszenia zarówno jako głosujący, jak i kandydaci; wypełniać wszystko, co zostało zapisane w ustawach; zawsze być uczynnymi, pilnymi i przykładowymi studentami uniwersytetu. Paragrafy 34–39 wyjaśniały, kto może zostać członkiem zgromadzenia: nieprzyjęty trzykrotnie kandydat tracił możliwość dalszego ubiegania się o członkostwo; opuszczający Wilno tracił związek ze stowarzyszeniem, ale po ponownym zamieszkaniu w Wilnie mógł być przyjęty z powrotem. Posiedzeniom był poświęcony paragraf 40, w którym stwierdzano, iż każdy związek powinien zbierać się na jedno posiedzenie co dwa miesiące, w wyznaczonym dniu.

W paragrafie 41 poruszono kwestie, którymi miała zajmować się Izba Dozorcza: doniesienia radców o działalności związków; zatwierdzanie działalności przez przewodniczącego; propozycje przewodniczącego dla radców w kwestiach naukowych i dobroczynnych; nadzór nad działalnością komitetów Naukowego i Pożyczkowego; rewizja kasy. Przewodnicy, wybierani na tę posadę do trzech razy, mogli brać udział w posiedzeniach Izby Dozorczej (par. 70).

W paragrafach od 42 do 58 był opisywany porządek posiedzeń związków i zasady wyboru oraz obowiązki członków komitetów Naukowego i Pożyczkowego. Paragrafy 58 i 59 wyjaśniają tryb procedowania propozycji i projektów. W paragrafie 66 jest mowa o tym, gdzie trafiają zebrane środki (składki), w paragrafach 67–68 – o bibliotece stowarzyszenia i jego członków. Paragraf 69 ostrzegał członków, że powinni dbać o zachowanie nie tylko swoje, lecz także kolegów i się nawzajem po koleżeńsku przestrzegać. Ostatnie dwa paragrafy 71 i 72 były poświęcone archiwom związków i towarzystwa. Zaznaczono, że ustawy zawsze są przechowywane przez przewodniczącego.

STRUKTURA ORGANIZACYJNA opierała się na istniejących na Uniwersytecie Wileńskim czterech wydziałach: matematyczno-fizycznym, medycznym, prawniczym oraz wydziale literatury. Z drugiej strony fizyk lub matematyk nie musiał należeć do związków zielonego, amarantowego czy różowego. Jeśli pisali wiersze lub prozę, mogli wstąpić do związku błękitnego. I odwrotnie, literat nie musiał trafić do związku błękitnego. Związków (fili lub oddziałów) było sześć, później siedem, zostały one oznaczone kolorami: biały i (od kwietnia 1821 r.) liliowy (wydział prawa, przewodnik Wincenty Porębski); różowy, zielony i amarantowy (wydział matematyczno-fizyczny, przewodnicy, wedle kolejności – Łoziński, Jan Sobolewski, Antoni Kamiński); błękitny (wydział literatury, przewodnik Czeczot); granatowy (wydział medyczny)³²⁰. Wybór

³²⁰ *Listy z więzienia*, s. 185; Pietraszkiewiczówna S., *Dzieje filomatów w zarysie...*, s. 77.

kolorów na nazwy Jakub Jagiełło uzasadniał w ten sposób: „Ponieważ światło słoneczne zgodnie z prawami fizyki jest dzielone przez pryzmat na siedem kolorów, przeto tymi kolorami oznaczono oddzielne związki członków, należących do wspólnego towarzystwa”. Liczba członków w każdym związku nie powinna była przekraczać 20 osób. Gdy było ich więcej, zakładano nowy związek na danym wydziale.

Stowarzyszenie nie dzieliło się na związki – jak zwykle piszą badacze – lecz związki stanowiły jedno stowarzyszenie. Zwracali na to uwagę Sobolewski, Kowalewski, Józef Chodźko. Wskazuje na to również sposób tworzenia Zgromadzenia Filaretów, opisany przez nas powyżej w akapicie „Czas powstania”. Ignacy Domeyko zeznawał: „Po powrocie z wakacji miło nam było przypomnieć nasze majowe zebrania i wymyśliliśmy, ponieważ jesienna pora nie sprzyjała ich kontynuacji, zebrania w mieszkaniach. A dlatego, że w mieście zbierać się dla zajęć wielką gromadą nie było możliwe, podzieliliśmy się na mniejsze grupy i powzięliśmy nazwę filaretów lub miłośników cnoty”. Jak twierdził, każdy związek pisał oddzielnie ustawy, następnie delegaci związków spotkali się i ułożyli wspólne ustawy, które zostały uchwalone przez wszystkich.

WŁADZE były wybierane dla każdego związku oddzielnie³²¹. Każdy związek miał przewodnika, radcę i sekretarza. Przewodniczącym całego towarzystwa (prezydentem) był jego główny organizator, Tomasz Zan. Pomagał mu wiceprezydent. Obu wybierano na 6 miesięcy: na ogólnej liście kandydatów podkreślano nazwisko osoby, którą głosujący uważał za najbardziej godną; ten, kto uzyskał najwięcej głosów, zostawał prezydentem, osoba z drugim wynikiem – wiceprezydentem. Zana wybierano za każdym razem (trzykrotnie podczas istnienia stowarzyszenia), chociaż on sam proponował, żeby wybrano kogoś innego. Wiceprezydentem był Franciszek Malewski. Prezydent był pierwszą osobą w zgromadzeniu, nadawał kierunek całej jego działalności: zgłaszał i zatwierdzał projekty, tworzył i likwidował związki, przechowywał i rozporządzał kasą i biblioteką, wychodził naprzeciw potrzebom członków, rozwiązywał spory, zatwierdzał lub odrzucał kandydatury nowych członków, utrzymywał kontakty z przydatnymi osobami oraz innymi stowarzyszeniami³²².

Przewodnicy byli pierwszymi osobami w swoich związkach. Do ich obowiązków należało pilnowanie porządku wewnątrz związków, zwoływanie posiedzeń i przewodniczenie im, wyznaczanie kolejności występujących, przyjmowanie od nich pism, wygłaszanie przemów podczas przyjmowania nowych

³²¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 25, k. 1v–2v; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 147.

³²² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1295, k. 7; sygn. 1296, k. 2v; sygn. 1297, k. 37; sygn. 1308, k. 29; sygn. 1312, k. 2; sygn. 1317, cz. 27, k. 18v; *К истории тайных обществ...*, s. 15, 27, 32; *Proces Filaretów w Wilnie...*, s. 143.

członków, zbieranie składek, zgłaszanie projektów, utrzymywanie kontaktów z prezydentem, innymi związkami stowarzyszenia (osobiście i przez delegatów). Przewodnikami związków w różnych okresach byli: białego – Stanisław Kozakiewicz, Kazimierz Piasecki, Franciszek Malewski, Hilary Łukaszewski; błękitnego – Czeczot, Kowalewski, Mikołaj Malinowski; różowego – Łoziński, Adolf Giedroń, Kalasanty Lwowicz; liliowego – Stanisław Kozakiewicz, Kazimierz Piasecki, Maciej Brodowicz; amarantowego – Jan Sobolewski, Józef Chodźko, Antoni Kamiński; granatowego – Stanisław Morawski i Antoni Hejdatel; zielonego – Jan Sobolewski, Jan Jarmołowicz, Jan Rothuill Hejdatel.

Radcy na posiedzeniach Izby Radczej informowali prezydenta stowarzyszenia o oczekiwaniach członków oraz pracach i postanowieniach związków, przekazywali związkom informacje o propozycjach, projektach i decyzjach prezydenta oraz pilnowali przestrzegania zawartych w ustawach przepisów. Radcami w różnym czasie byli: związku różowego – Napoleon Nowicki, Jan Klukowski; amarantowego – Antoni Frejend, Wincenty Budrewicz; błękitnego – Feliks Kułakowski, Józef Kowalewski, Jakub Jagiełło, Mikołaj Malinowski; zielonego – Kajetan Przeciszewski, Brunon Szemioth; białego – Kazimierz Piasecki, Aleksander Mickiewicz.

Sekretarze (pisarze) zajmowali się przygotowaniem kolejnych posiedzeń, miejsc, w których miały się odbyć, przyjmowali pisma przeznaczone do czytania lub już odczytane, prowadzili protokoły posiedzeń, pilnowali obecności, tworzyli listy członków, wysyłali delegatów na posiedzenia innych związków. Sekretarzami w różnych okresach byli: związku różowego – Ignacy Domeyko, Jan Klukowski; liliowego – Jan Michalewicz, Cyprian Daszkiewicz; zielonego – Kajetan Przeciszewski, Józef Zarzecki, Adam Suzin; granatowego – Franciszek Dolner, błękitnego – Stanisław Marciejewski, Aleksander Chodźko, Feliks Kułakowski; białego – Kazimierz Piasecki, Aleksander Mickiewicz, Stefan Zan; amarantowego – Emeryk Staniewicz, Antoni Frejend.

Wszystkich wymienionych kierowników związków wybierano na okres 3 miesięcy w taki sam sposób jak prezydenta stowarzyszenia. Opuszczając stanowisko kierownik składał sprawozdanie ze swojej działalności.

Organem zarządzającym towarzystwa była Izba (Komitet) Radcza lub Dozorcza, która składała się z prezydenta i radców z każdego związku. O procedurze wyboru prezydenta mówił przesłuchiwany przez komisję śledczą Jankowski. W każdym związku każdy członek na posiedzeniu odbierał z rąk przewodnika przygotowaną listę wszystkich członków towarzystwa, na której miał podkreślić imię wybranego przez siebie kandydata. Następnie przewodnik zbierał wszystkie listy, opieczętowywał je swoim herbem i herbem radcy lub jednego z członków i przez radcę odsyłał je do Izby Radczej. Izba rozpieczętowywała przysłane przez związki listy i liczyła głosy. Kandydat, który uzyskał najwięcej podkreśleń, zostawał prezydentem. Drugi w kolejności zostawał

wiceprezydentem, a trzeci – zastępcą wiceprezydenta. Izba Radcza zaproponowała zmianę tej procedury, ponieważ w wolnej elekcji trafiały się osoby niegodne urzędu. Wedle jej projektu ci, którzy uzyskaliby najwięcej głosów wewnątrz związków, zostawaliby kandydatami, z których już sama Izba finalnie wybierałaby prezydenta. Jankowski nie pamiętał lub nie chciał powiedzieć, czy ten projekt ostatecznie wszedł w życie. Wiedział tylko, że w związku błękitnym został on odrzucony³²³.

Izba Radcza *de facto* była rządem Towarzystwa Filaretów. Organ ten zbierał sprawozdania od związków, ogłaszał decyzje Zana o przyjęciu nowych członków do stowarzyszenia, wносił projekty dotyczące spraw naukowych i dobroczynnych, przyjmował raporty kasjera izby pożyczkowej, przeprowadzał rewizję kasy. Izba (komitet) miała sekretarza, do którego obowiązków należało spisywanie szczegółowych protokołów posiedzeń. Te odbywały się co dwa tygodnie, z reguły w mieszkaniu Zana: w roku akademickim 1820/1821 – w domu Świąckiego przy ul. Łotoczka, a w 1821/22 – w domu Kukiewicza przy ul. Wielkiej.

W Izbie Pożyczkowej (lub Komitecie Pożyczkowym) zasiadało po jednym przedstawicielu z każdego związku. Wyznaczał ich prezydent. W różnych okresach w Izbie zasiadali, na przykład, Kazimierz Piasecki, Jan Jundziłł (prezes), kasjerami byli Czczot, Dominik Pietkiewicz, Ignacy Domeyko. Przez pewien czas sekretarzem był Mikołaj Malinowski, później Jan Jankowski. Izba zajmowała się kwestiami finansowymi: zbieraniem składek miesięcznych i rocznych, prowadzeniem rachunków, zbiórką pieniędzy na obchody imienin, kupnem książek dla wspólnej biblioteki. Budżet był uzupełniany w następujący sposób: od wstępującego do Towarzystwa pobierano 2 ruble, identyczną sumę należało wpłacić na początku roku akademickiego, oprócz tego co miesiąc pobierano po złotówce z groszami. Członkowie zgromadzenia mogli dostać pożyczkę na okres trzech miesięcy, z oprocentowaniem wynoszącym 1 złoty od 3 rubli. Często jednak kasa świeciła pustkami, a potrzebujących wsparcia było wielu³²⁴.

SKŁAD. Członkami zgromadzenia mogli zostać tylko słuchacze Uniwersytetu Wileńskiego wpisani do rejestru studentów. Podczas posiedzenia dana kandydatura musiała zostać zarekomendowana przez jednego z członków organizacji. Następnie przewodnik wyznaczał dwie osoby, które miały bliżej zapoznać się z kandydatem. Obserwowali go przez pewien czas, zwracając uwagę na chęć

³²³ *Listy z więzienia*, s. 433.

³²⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1294, k. 3, 8, 8v, 25v, 26; sygn. 1295, k. 3, 7; sygn. 1296, k. 2v, 4; sygn. 1300, k. 7; sygn. 1308, k. 29–21, 32–33v, 35v, 36–36v; sygn. 1317, cz. 13, k. 5; *К истории тайных обществ...*, c. 26–27, 29; *Listy z więzienia*, s. 427, 428.

do nauki i przyjazne nastawienie do innych, dobre skłonności i uczynność. Swoje wnioski przedstawiali na posiedzeniu związku. Następnie odbywało się głosowanie: kartkę z nazwiskiem kandydata przekazywano do wszystkich związków, każdy miał możliwość poparcia lub odrzucenia kandydatury. Jeśli ostateczna decyzja była korzystna, rekomendujący przyprowadzał nowicjusza na posiedzenie. W ten oto sposób Eliasza Ostaszewski wprowadził do stowarzyszenia Jana Jundziłła i Wierzbickiego, Jan Sobolewski – Jana Hejdatela, Antoni Hejdatel – Mikołaja Jabłońskiego³²⁵.

Przewodnik związku witał nowo przyjętego członka przemową, w której krótko przedstawiał mu cele towarzystwa, podkreślając, iż filareta nie zajmuje się religią i polityką. Mówił też o obowiązkach filarety i pytał się nowicjusza, czy jest gotowy do ich wypełniania, zachęcał do pilnej nauki i przykładowego zachowania³²⁶.

Dalej wstępujący do zgromadzenia podpisywał pisemną przysięgę i odczytywał ją na głos. Malinowski określił tę procedurę jako „ślubowanie”. Jankowski podczas przesłuchania zacytował z pamięci treść przysięgi: „Przysięgam słowem Polaka i uczciwego człowieka, że wszystko, do czego mię ustawy zobowiązają, święcie zachowam i że o bycie i czynnościach towarzystwa tajemnicy dochowam”³²⁷. Wedle Lwowicza brzmiała ona trochę inaczej: „Przysięgam słowem Polaka i uczciwego człowieka, że danego słowa i obietnicy dotrzymam i że każdemu potrzebującemu pomocy młodzieńcowi nie odmówię. W przeciwnym wypadku będę uznany za człowieka podłego”. Napoleon Nowicki dodaje, że przysięga była potwierdzana podpisem, ponadto każdy przyrzekał, że zachowa w tajemnicy istnienie i działalność towarzystwa³²⁸. Suzin w trakcie śledztwa przypomniał fragment przysięgi, który dotyczył dochowania tajemnicy: „Na miłość do religii i honoru przysięgam obowiązki filaretów wykonywać i sekretu o ich istnieniu przed nikim nie odkrywać”³²⁹. Zgodnie zeznaniem Józefa Chodźki pełny tekst „zaręczenia” brzmiał następująco: „Słowem Polaka i poczciwego człowieka zaręczam, że całą siłę i pracę ku dobru związku skieruję, że tajemnicy przed obcymi osoby zachowam. Czego, gdybym nie dotrzymał, będę uważanym za podłego i pogardy wszystkich godnego. Takowe zaręczenie własną podpisuję ręką NN”³³⁰.

Po ceremonii ślubowania ogłaszano, iż kandydat został przyjęty do odpowiedzialnego związku. Członkowie, którzy zakończyli studia na Uniwersytecie

³²⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1298, k. 2v; sygn. 1300, k. 9v; sygn. 1306, k. 7; sygn. 1317, cz. 15, k. 14; cz. 18, k. 2v.

³²⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1297, k. 39; sygn. 1298, k. 3v.

³²⁷ *Listy z więzienia*, s. 431.

³²⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1294, k. 2odw.; sygn. 1296, k. 2v.

³²⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1297, k. 38.

³³⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1308, k. 344; *Proces Filaretów w Wilnie...*, s. 142.

Wileńskim, mogli przychodzić na posiedzenia tylko wtedy, gdy kontynuowali swoje naukowe i twórcze poczynania oraz chcieli nieść pomoc kolegom. Ci, którzy opuścili Wilno, mogli przychodzić na posiedzenia po powrocie³³¹.

Do obowiązków członka należało:

- wykonywanie wszystkich obowiązków zapisanych w ustawach stowarzyszenia;
- bycie pilnym i moralnym studentem oraz szlachetnym, przyzwoitym i przykładnym we wszystkim człowiekiem;
- uczęszczanie na posiedzenia swego związku oraz inne, na które zostanie oddelegowany;
- przygotowanie raz na trzy miesiące (później raz na rok) pisma twórczego lub przekładu dzieła z języka obcego w przedmiocie swojej nauki;
- regularne wnoszenie składek pieniężnych;
- rekomendowanie kandydatów godnych wstąpienia do stowarzyszenia;
- branie udziału w wyborach urzędników związku;
- omawianie propozycji przewodników i prezydenta;
- utrzymywanie kontaktów z prezydentem zgromadzenia;
- przestrzeganie innych członków przed błędami³³².

Zgodnie z raportem Nowosilcowa z maja 1824 r. i dołączoną do niego listą do zgromadzenia należało 108 filaretów, „pomówieni, nienależący do towarzystwa” – 27 osób, nieodszukani – 31, łącznie – 166 osób³³³. Badacz Adam Krechowiecki dodaje do tej liczby nazwiska wymienione przez dr. Szeligę (34 osób) i Eliasza Ostaszewskiego (29 osób)³³⁴. Razem otrzymujemy 229 filaretów, jednak ta lista wymaga weryfikacji nazwisk i wyłączenia tych, które zostały wymienione dwukrotnie. Józef Chodźko twierdził, że do Filaretów należało około 200 osób³³⁵. Lista członków Zgromadzenia Filaretów podana w pierwszej części *Archiwum filomatów* wymienia 207 osób (186 obecnych i 39 nieobecnych)³³⁶. Na podstawie materiałów ze śledztwa zestawiliśmy własną listę zawierającą nazwiska 282 filaretów, uwzględniającą dane z raportu Nowosilcowa i opracowania Krechowieckiego, a także spisu zamieszczonego w *Archiwum*. Tak jak w poprzednich zestawieniach, pogrubiona czcionka wskazuje filaretów urodzonych na ziemiach białoruskich (opowiemy o nich bardziej szczegółowo w rozdziale „Rodzina przyjaciół”):

³³¹ К истории тайных обществ..., с. 29.

³³² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1308, k. 31–21v; К истории тайных обществ..., с. 28.

³³³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 260–290; К истории тайных обществ..., с. 19.

³³⁴ Krechowiecki A., *Do historyi Filaretów*, [w:] Rok Mickiewiczowski. Księga pamiątkowa, wydana staraniem Kółka Mickiewiczowskiego we Lwowie 1899, s. 364–365. „Dr. Szeliga” to pseudonim Józefa Bielińskiego.

³³⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1308, k. 11v.

³³⁶ Archiwum filomatów. Cz. I: Korespondencja, t. 3.

1. Abramowicz Herkulan
2. **Abramowicz Jakub**
3. Abrusznikow Aleksy (pochodzenie nieznane)
4. Adamowicz Ferdynand
5. Adamowicz Kajetan
6. Antoniewicz Michał
7. Bartoszewicz Józef (poch. nieznane)
8. Berens Adolf (poch. nieznane)
9. Biergiel [Bürgel] Władysław (poch. nieznane)
10. **Bobiński Wincenty**
11. **Borysewicz** [Borysowicz] **Antoni**
12. Brodowicz Bartłomiej (ksiądz pijar?)
13. Brodowicz Maciej Jan
14. Budrewicz Jerzy (poch. nieznane)
15. Budrewicz Wincenty
16. Burnejko (Żmudzin, imię nieznane)
17. **Butkiewicz Tomasz**
18. Chlewiński, ksiądz (imię nieznane)
19. Chodasiewicz [Chodasewicz] Michał (poch. nieznane)
20. Chodorowicz Józef (poch. nieznane)
21. **Chodźko Aleksander**
22. Chodźko Dominik
23. **Chodźko Józef**
24. Chodźko Michał ³³⁷
25. Chomiński (imię nieznane)
26. **Chromowicz Jan**
27. **Chrzczonowicz Kazimierz**
28. Ciecierski Justyn
29. Cwiklicz Jan
30. **Czczot Jan**
31. **Danejko Michał**
32. Dargusz Teofil (poch. nieznane)
33. **Daszkiewicz Cyprian**
34. Dąbrowski Stefan
35. **Derszkow Piotr**
36. Dmochowski Aurelian
37. Dolner Franciszek (poch. nieznane)

³³⁷ Filaretą nazywa go badacz Janusz Skuczyński (Skuczyński J., „Dziesięć obrazów z wyprawy do Polski 1833 r.” *Michała Chodźki. Dziady demokratyczne*, [w:] *W cieniu Mickiewicza*, red. J. Lyszczyna, M. Bąk, Katowice 2006, s. 172.

38. **Domeyko** [Domejko] **Aleksander**
39. **Domeyko** [Domejko] **Ignacy**
40. Domeyko [Domejko] Kazimierz I
41. Domeyko [Domejko] Kazimierz II
42. Dowejko August (poch. nieznane)
43. Dragat Józef (poch. nieznane)
44. Drzewicki Hipolit
45. Drzewiecki [Drzewicki] Wiktor
46. **Dudin Antoni**
47. Dziakoński Michał [Mikołaj] (poch. nieznane)
48. **Ejsmont** [Eysymontt] **Lucjan**
49. Ejtmin Adrian
50. Florentini Jan (poch. nieznane)
51. Frąckiewicz Jerzy
52. **Frejend Antoni**
53. Frejend Janusz
54. Fryczyński (imię nieznane)
55. Gałęzowski Seweryn (poch. nieznane)
56. Giecołd I (imię nieznane)
57. Giecołd II (imię nieznane)
58. Giedrojc Adolf
59. Giedrojc Józef
60. Ginet Wiktor
61. Głowacki Franciszek (poch. nieznane)
62. **Gnoiński Konstanty**
63. Gnoiński Piotr (?)
64. Grodkowski Ferdynand
65. Grodkowski Jakub
66. Grodkowski Jan
67. Groński Justyn (poch. nieznane)
68. **Grudziński Urban**
69. Gutt Ferdynand (poch. nieznane)
70. **Haciski** [Hacyski] **Jan**
71. **Hamlikiewicz Mikołaj**
72. Hanusowicz Jan
73. **Hejdatel Antoni**
74. **Hejdatel Jan**
75. **Hejdatel Władysław**
76. Homolicki, lekarz (poch. nieznane)
77. Horain Jan
78. **Hrehorowicz** [Grigorowicz] **August**

79. **Hrehorowicz** [Grigorowicz] **Tadeusz**
80. Hromowicz [Gromowicz] Józef
81. Ihnatowicz [Ignatowicz] Jan?
82. **Ihnatowicz** [Ignatowicz] **Wincenty**
83. Iwanowski Eustachy
84. Jabłoński Mikołaj
85. Jacun [Jacyna] I (poch. nieznane)
86. Jacun [Jacyna] II (poch. nieznane)
87. Jagiełło Jakub [Jerzy]
88. **Jankowski Jan**
89. Januszewski Ignacy
90. **Januszkiewicz Adolf**
91. Januszkiewicz Eustachy (poch. nieznane)
92. **Jarmołowicz Jan**
93. Jentz [Jenc] Karol
94. Jeżowski Józef (syn Jacka)
95. **Jeżowski Józef** (syn Pawła)
96. **Jundziłł Jan**
97. **Jundziłł Rufin**
98. Jurewicz Fortunat
99. Kaczkowski Karol (poch. nieznane)
100. Kaczkowski Michał (poch. nieznane)
101. **Kamiński Antoni**
102. Kamiński Jan (poch. nieznane)
103. **Kamiński Karol**
104. **Kaszuba Jan**
105. Katkowski Michał (poch. nieznane)
106. **Kazimirski Cyprian**
107. Kelner Konstanty
108. Klukowski [Kłukowski] Jan
109. **Kocewicz Adam**
110. **Koczalski Ignacy**
111. Koczan Damazy
112. Konarski Szymon (poch. nieznane)
113. Kontrym Bolesław
114. **Korbanowicz Ignacy**
115. Korbanowicz Wincenty
116. Korsak Julian
117. **Korsak Rajmund**
118. **Korsak Seweryn**
119. Kossowski Fortunat (poch. nieznane)

- 120. **Kowalewski Józef**
- 121. Kozakiewicz Aleksander (poch. nieznane)
- 122. Kozakiewicz Karol (poch. nieznane)
- 123. **Kozakiewicz Stanisław**
- 124. Koziół Paweł (poch. nieznane)
- 125. Kozłowski Mikołaj
- 126. Krasicki Gracjan (poch. nieznane)
- 127. **Kraskowski Józef**
- 128. **Kraskowski Tomasz**
- 129. Krechowiecki Jan
- 130. Kruszczyński Aleksander
- 131. Krynicki Jan
- 132. Krzywiec (imię nieznane)
- 133. Kublicki (poch. nieznane)
- 134. Kublicki Adolf (poch. nieznane)
- 135. **Kulesza Michał**
- 136. Kułakowski Dominik
- 137. Kułakowski Feliks (poch. nieznane)
- 138. **Kułakowski Ignacy**
- 139. **Kurowski Adam**
- 140. Laskowicz Karol (poch. nieznane)
- 141. Lebel Julian (poch. nieznane)
- 142. Lewandowski Franciszek (poch. nieznane)
- 143. Lwowicz Kalasanty
- 144. Łoziński Teodor
- 145. Łukaszewski Hilary
- 146. Łukaszewski Stanisław
- 147. Łyszczyński Feliks (poch. nieznane)
- 148. **Makowiecki Stanisław**
- 149. **Makowiecki Stefan**
- 150. Malewski Antoni
- 151. **Malewski Franciszek**
- 152. Malinowski Karol
- 153. Malinowski Mikołaj
- 154. Malinowski Stanisław
- 155. Marciejewski [Marciszewski] Stanisław
- 156. **Massalski Józef**
- 157. **Massalski Edward Tomasz**
- 158. Michalewicz [Michajłowicz] Jan
- 159. **Mickiewicz Adam**
- 160. **Mickiewicz Aleksander**

161. **Mickiewicz Jerzy**
162. **Mikulski Karol**
163. Miłakowski Tadeusz [Teodor]
164. Miszkiel Jan
165. Mojszel [Mujszel, Mujschel] Karol
166. Morawski Stanisław
167. Morze Franciszek
168. Murawski [Morawski], lekarz (imię i poch. nieznane)
169. **Nowicki Ferdynand**
170. **Nowicki Napoleon**
171. **Nowicki Tadeusz**
172. **Odyniec Antoni Edward**
173. Ogiński Ksawery, książę
174. Orlicki (imię nieznane)
175. **Orlicki Dominik**
176. Ostaszewski Elias
177. Ostrowski Franciszek
178. **Paprocki Ludwik**
179. Parczewski (imię nieznane)
180. **Pawłowicz Tomasz**
181. Petrulewicz, ksiądz (imię nieznane)
182. Piasecki Kazimierz
183. Piasecki Marian
184. Pierożyński, lekarz (imię i poch. nieznane)
185. Pietkiewicz Dominik (poch. nieznane)
186. **Pietraszkiewicz Onufry**
187. Pilar [Pimiar] Aleksander
188. Piotrowski Franciszek
189. Plater Aleksander (poch. nieznane)
190. Plater Józef, hrabia
191. Pohl Justyn Romuald
192. **Popejko Jan**
193. **Porębski Wincenty**
194. Porzycki Ludwik (poch. nieznane)
195. Przeborowski Stefan
196. Przeciszewski Kajetan (poch. nieznane)
197. Przecławski (imię nieznane)
198. Ptaszyński Antoni
199. Pulkiewicz Dominik (poch. nieznane)
200. **Puljanowski Edward**
201. Renard Jan

- 202. Rener, farmaceuta (imię i poch. nieznane)
- 203. **Rodkiewicz Mikołaj**
- 204. Rogalski Adam (poch. nieznane)
- 205. Rogalski Leon (poch. nieznane)
- 206. Römer (imię nieznane)
- 207. Römer [Romer] Henryk
- 208. Roszkowski Arkady (poch. nieznane)
- 209. **Rukiewicz Michał**
- 210. Rutkiewicz Tomasz (poch. nieznane)
- 211. Siezieniewski [Siedzieniewski] Paweł
- 212. Skorulski Wincenty
- 213. Sławiński Ksawery (poch. nieznane)
- 214. Smokowski (imię nieznane)
- 215. Snarski Józef (poch. nieznane)
- 216. Sobolewski Adam (poch. nieznane)
- 217. Sobolewski Jan
- 218. Sosnowski Leonard [Leopold] (poch. nieznane)
- 219. **Sosnowski Leopold**
- 220. Spitznagel Ludwik
- 221. Staniewicz Emeryk [Zygmunt]
- 222. Staniewicz Longin
- 223. Staniewicz Zygmunt
- 224. Staniszewski Józef
- 225. Staniszewski Wincenty
- 226. Stankiewicz Antoni
- 227. Stankiewicz Ignacy
- 228. **Stankiewicz Józef**
- 229. **Strawiński Adam**
- 230. **Strawiński** (brat Adama)
- 231. **Suzin Adam**
- 232. Szelking Józef
- 233. **Szemiot Bruno**
- 234. Szemiot Franciszek
- 235. **Szemiot Ignacy**
- 236. Szestkiewicz [Szetkiewicz] Józef
- 237. **Szłajewski** [Szołajewski] **Dionizy**
- 238. Szrejber
- 239. Szydłowski Walenty [Wincenty] (poch. nieznane)
- 240. Szymkajło Daniel (poch. nieznane)
- 241. Szyrma Michał

-
- 242. Szyryn Napoleon
 - 243. **Śleżanowski Józef**
 - 244. **Ślizień Edward**
 - 245. **Ślizień Otto**
 - 246. **Ślizień Rafał**
 - 247. Świtkowski Kazimierz
 - 248. **Tarasiewicz Ksawery**
 - 249. **Terlecki Ignacy**
 - 250. **Terlecki II** (imię nieznane)
 - 251. **Turski Ksawery**
 - 252. **Tyszkiewicz** (nie Józef)
 - 253. **Wańkowicz Karol**
 - 254. Weryha Ignacy
 - 255. **Wiernikowski Jan**
 - 256. **Wierzbicki Konstanty**
 - 257. **Wierzbołowicz** [Wierzbilowicz] **Michał**
 - 258. Woelk [Welk] Paweł
 - 259. Wołodkowicz I (brak imienia, być może Aleksander, syn masona Józefa, w 1830 r. dowódcy w pow. nowogródzkim)
 - 260. Wołodkowicz II (brak imienia, poch. nieznane)
 - 261. Wołowicz Michał (poch. nieznane)
 - 262. Wysocki Jan
 - 263. **Zabiello Mikołaj**
 - 264. **Zahorowski Franciszek**
 - 265. Zahorowski [Zaborowski] Serafin
 - 266. **Zahorski Jan**
 - 267. Zakrzewski Stanisław
 - 268. Zaleski Konstanty
 - 269. Zamojski Henryk (poch. nieznane)
 - 270. **Zan Ignacy**
 - 271. **Zan Stefan**
 - 272. **Zan Tomasz**
 - 273. **Zarzecki Józef**
 - 274. **Zawadzki Michał**
 - 275. **Zawadzki Wincenty**
 - 276. Zenowicz Antoni
 - 277. Zieliński Tadeusz
 - 278. **Ziemacki Michał**
 - 279. Żebrowski Tadeusz (poch. nieznane)
 - 280. Żyliński Hipolit, młodszy (poch. nieznane)

281. **Żyliński Marcin**

282. Żyliński Wincenty³³⁸.

Na uzupełnionej przez nas liście „pochodzenie nieznane” oznacza brak informacji o miejscu urodzenia oraz zamieszkania rodziców filaretów.

Dane z raportu Nowosilcowa (135 filaretów) pozwalają na przeanalizowanie składu stowarzyszenia. Zdecydowana większość filaretów była wyznania katolickiego. Tylko 9 należało do Kościoła unickiego, 5 z nich pochodziło z terenów Białorusi: Tomasz Pawłowicz, Józef Kowalewski, Urban Grudziński, Adam Kocewicz, Jan Jankowski. Z 282 filaretów, zgodnie z naszymi szacunkami, 112 pochodziło z ziem białoruskich (przedstawione tu liczby nie są zapewne ostateczne). Stan majątkowy filaretów przedstawiał się następująco: 57 posiadało własny lub rodzicielski majątek (w tym 33 pochodzących z Białorusi), 8 było właścicielami domów (4 z nich pochodziło z Białorusi), o 68 wiemy, że nie mieli majątku (w tym 22 z Białorusi). Większość filaretów była w wieku od 20 do 23 lat (41 osób). Wiek filaretów z terenów Białorusi wahał się między 17 a 27 lat, jedynie Onufry Pietraszkiewicz miał 30 lat; Tomasz Zan, Czeczot i Ignacy Korbanowicz mieli po 27 lat, do najmłodszych należeli Ślizień i Makowiecki. Najwięcej filaretów było w wieku 20–23 lat (41 osób).

Członkowie stowarzyszenia porozumiewali się za pomocą specjalnych znaków i gestów rozpoznawczych. Gdy się witali, przykładali prawą rękę do serca. Na pytanie: „Która godzina?”, odpowiadali: „Poranek”. Aleksander Chodźko tłumaczył komisji śledczej, co mieli na myśli: „Nauki w naszym kraju są tak jakby w poranku, bardzo dalekie od tego, aby lśnić w całym świetle dnia, a zatem trzeba pracować, ile sił i zdolności starczy”. Spóźniając się na posiedzenie, należało zapukać do drzwi w szczególny sposób: z przerwą po każdych 2 uderzeniach. Należy jednak zaznaczyć, że używanie znaków (być może z wyjątkiem tego ostatniego) nie było obowiązkowe lub nie przyjęło się³³⁹.

W ogłoszonym przez Izbę Radczą konkursie na pieśń Towarzystwa zwycięzca miał otrzymać tom utworów Juliana Ursyna Niemcewicza; wziął w nim udział między innymi Jan Wiernikowski. Piosenka napisana przez Antoniego Odyńca weszła do zbioru poezji filomackiej, opublikowanego przez Jana Czubka³⁴⁰. Filareci jednak często śpiewali inną piosenkę. Józef Kraskowski zatytułował

³³⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1294, k. 3, 8, 8v, 25v, 26, 27v; sygn. 1295, k. 4, 7–7v; sygn. 1296, k. 3–2v; sygn. 1303, k. 4; sygn. 1311, k. 4v–5; sygn. 1313, k. 4–4v, sygn. 1314, k. 3v; sygn. 1316, k. 3–2v; sygn. 1317, cz. 18, k. 2–2v; cz. 76, k. 3v–4; sygn. 1318, k. 128v; sygn. 1322, k. 189–190v; sygn. 5214, k. 69–69v; Krechowicki A., *Do historii Filaretów...*, s. 363–364; *Listy z więzienia*, s. 476–491.

³³⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1295, k. 8v–9; sygn. 1298, k. 3v; sygn. 1306, k. 5; sygn. 1308, k. 13v; sygn. 1320, k. 8.

³⁴⁰ Odyniec E.A., *Pieśń Filaretów* [Precz, precz od nas smutek wszelki!], [w:] *Poezya Filomatów...*, t. I, s. 154–156.

ją – od pierwszych słów – *Hej, użyjmy żywota*, Antoni Frejend przytoczył jej fragment w odpowiedzi na pytanie komisji śledczej, jej autora jednak nie ujawnił³⁴¹. Obecnie jest on powszechnie znany – to Adam Mickiewicz, wiersz ma tytuł *Pieśń filaretów*. Komisja śledcza odnalazła jego pełny tekst wśród papierów Kozakiewicza. Nie wiadomo, czy Mickiewicz napisał ten utwór z okazji wspomnianego konkursu, jednak stał się on swoistym hymnem towarzystwa, który śpiewano na zebraniach, posiedzeniach i różnych obchodach. Przytoczmy więc dwie zwrotki:

Ot tam siedzą prawnicy,
I dla nich puchar staw,
Dzisiaj trzeba prawicy,
A jutro trzeba praw.

Wymowa wznieść nie zdoła
Dziś na wolności szczyt;
Gdzie przyjaźń, miłość woła,
Tam, bracia, cyt! tam cyt!³⁴²

POGLĄDY. W papierach Stefan Makowieckiego znaleziono jego przemowę, która zawiera takie oto słowa: „przyjaźń i zjednoczenie młodzieńców w jeden związek jest konieczne, aby przy okazji można było odrodzić Ojczyznę i wskrzesić jej dawny byt”³⁴³. Podczas rewizji u Jankowskiego odnaleziono wierszowaną dedykację dla Józefa Massalskiego z okazji jego imienin, która zdaniem Nowosilcowa „zawiera ewidentnie buntownicze myśli, niebywałą zniewagę czci-godnej osoby monarchy i złośliwą wrogość wobec całego narodu rosyjskiego”. Jaka zatem była treść tej dedykacji? W naszym tłumaczeniu prozą z języka rosyjskiego brzmi ona tak:

Im dalej myśli mkną w marzeniach o Ojczyźnie, tym bardziej gaśnie nadzieja. Synowie Polski zginęli. Już barbarzyńca z Północy, porwawszy w swoich okrutnych pazurach miliony dzieci naszej matki, pożera niewinnych, i dziki potwór nie daje nadziei choćby na promyk szczęścia. [...] Czy da się znieść taką niedolę? Bracia, którzy nie zdradzili plemieniu swojemu! Wy, którzy kochacie swobodę, pragniecie być wolnymi. Wy, potajemnie pokładając ufność w świętej Opatrzności Bożej, czekacie aż szczęśliwa gwiazda rozerwie swoim blaskiem łańcuchy olbrzymich chmur. Wy, po których widać jeszcze żyjącą ojczystą cnotę, młodość Polski, wartą tego imienia! Jeżeli tyran zabrania nam kochać swą matkę jawnie, będziemy kochać ją tajnie, łagodząc swój

³⁴¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1295, k. 9v; sygn. 1307, k. 7v; sygn. 1315, k. 5v; sygn. 1316, k. 5v.

³⁴² Mickiewicz A., *Dzieła*, t. I., Warszawa 1955, s. 76–78.

³⁴³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 16, k. 10–10v.

los. Być może kiedyś bogowie zlitują się nad nami, być może nieszczęścia nasze już osiągnęły swój cel. Być może dla tyranów już są gotowe zabójcze sztylety...

Dlatego właśnie, zdaniem Jankowskiego, „ściśły braterski związek” filaretów musi się powiększać³⁴⁴.

W znalezionej przez śledczych przemowie Suzina Napoleon jest wychwalany „jako odnowiciel dawnego Księstwa Warszawskiego i za obietnicę odnowić Polskę; jednocześnie rzuca on obelgi z powodu dołączenia polskiego kraju do Rosji, mówiąc przy tym, że i wraz z odnowieniem obecnie Królestwa Polskiego nie ma dla Polaków żadnego szczęścia”³⁴⁵.

Bodaj najbardziej demokratyczne poglądy miał Józef Massalski, który na przesłuchaniu 11 czerwca 1823 r. nazwał siebie „konstytucjonalistą, niecierpiącym władzy monarchicznej”. Później tłumaczył owe słowa tym, że były powiedziane w rozpacz, że nie może pomóc swoim rodzicom i zmienić swego losu. Wprawdzie mógł tak tłumaczyć się przed śledczymi, aby pomniejszyć swą winę, ale fakty świadczą o czym innym. Massalski wziął udział w powstaniu listopadowym, w trakcie którego, jak wiemy, Mikołaj I został faktycznie zdetronizowany przez polski sejm³⁴⁶.

Wszyscy przesłuchiwanie w trakcie śledztwa członkowie Zgromadzenia Filaretów podkreślali jego apolityczność, utrzymywali, że na posiedzeniach nikt nie nawoływał do odrodzenia Rzeczypospolitej, do sprzeciwu wobec władzy monarchy. Zan i przewodnicy związków podczas przyjmowania nowych członków przypominali, że rozmów o polityce i religii zakazują ustawy stowarzyszenia. Józef Chodźko zeznał przed komisją śledczą, że: „Tomasz Zan, jako prezydent, Łoziński, Kozakiewicz, Sobolewski oraz ja, jako przewodnicy, mający zgodnie z ustawami prawo do przestrzegania tych, którzy nie trzymali się wyznaczonych zasad, publicznie na zebraniach potępialiśmy takie czyny”. Szczególnie powstrzymywano członków związku błękitnego, „gdzie wierszopisarze o płomiennym, lecz mniej rozważnym usposobieniu często w wierszach okazywali nastrój wyraźnie przeciwny rządowi”³⁴⁷. Zapewniał też przesłuchujących, że nigdy nie słyszał, aby w którymkolwiek związku dążono do odrodzenia Rzeczypospolitej: „Żeby ktoś mógł pomyśleć o środkach do powstania, liczyć siły i sposoby do realizacji tego pomysłu, o tym nic zupełnie nie słyszałem, jak również pisma utrzymujące podobne projekta w mojej obecności nigdy nie były czytane”. Jednocześnie zaznaczył, że każdy Polak winien znać historię swojego kraju, swoich sławnych i szlachetnych przodków, doskonalić język ojczysty, znać rodzimą literaturę.

³⁴⁴ Wszystkie cytaty na tej stronie: LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 28, 32–23.

³⁴⁵ *К истории тайных обществ...*, c. 50, 55.

³⁴⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 127.

³⁴⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1308, k. 46, 53, 56.

W podobnym duchu odpowiedział komisji śledczej Jagiełło, odpierając zarzut antyrządowej działalności stowarzyszenia:

Nikt z naszych rodaków nie rezygnuje z poczucia narodowości, tym bardziej filareta, który tę narodowość umacnia na fundamencie czystej cnoty, szacunku, wierności i szczerego posłuszeństwa wobec tronu, na zachowaniu dobrych i nieszkodliwych zwyczajów, uświęconych przez religię lub opinię społeczną, który te zasady podtrzymuje poprzez oświecenie rozumu i nabywanie gruntownej wiedzy. Wreszcie, skoro pozostawiono nam naród, jakże on może istnieć bez tożsamości?³⁴⁸.

Filareci zapewniali podczas przesłuchań, że Jankowski, Malewski, Czeczot i im podobni wyrażali własne poglądy, a nie towarzystwa. Przykładowo Józef Zarzecki powiedział:

Domyślam się, że są osoby, które w celu pokrycia swoich własnych błędów wykorzystują czarne uczynki całego towarzystwa. Czyż mógłbym w tym względzie zaufać charakterowi Jankowskiego, którego nie najlepsze cechy były znane wszystkim kolegom?³⁴⁹.

Widocznie, wiedząc o zachowaniu Jankowskiego w trakcie śledztwa, inni filareci zrzucaли winę na niego i jemu przypisywali antyrządowe poglądy. Jankowski się bronił:

Jeśli Chodźko [Aleksander – przyp. V.S.] i ci, którzy wraz z nim twierdzą, że filaretyzm nie miał patriotyzmu, robią to dla obrony wszystkich, kto należy do tego towarzystwa, pragnąc zrujnować jego, Jankowskiego, jako haniebnego, a wielu innych w duchu patriotycznym piszących, zatem on, Jankowski chętnie poświęci się dla wszystkich, jednak od stwierdzenia swego na świętej prawdzie nigdy za nic nie odstąpi, że prócz niego nikt więcej nie pisał najniegodziwszych wierszy i bluźnierstwa jego mogły być przez kogokolwiek potępiane³⁵⁰.

Wiersze Jankowskiego rzeczywiście były najbardziej radykalne, czasami ocierające się o egzaltację. Sam przyznawał to przed komisją śledczą: „Nie mogłem się nigdy przeciwstawić nierozważnej mojej imaginacji, która rodziła w mojej głowie bluźniercze myśli i zamiary, do obłąkania rozwścieczony wylewałem na papier żale bez jakiejkolwiek przyczyny”. W dedykacji dla Mikołaja Malinowskiego, na przykład, Jankowski napisał: „Skoro pozbawiono nas Ojczyzny i założono nam kajdany, zatem Bóg, utrudniając nasz los, starodawnych Polaków przemienił w nas samych, przeto musimy przez całe życie pamiętać, że jesteśmy Polakami, mieć nienawiść do tych, którzy krępują naszą wolność”. W wierszu dedykowanym Józefowi Massalskiemu żałował utraconej Ojczyzny, którą

³⁴⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1308, k. 44v–45, 54, 54v; sygn. 1312, k. 5v.

³⁴⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1314, k. 2.

³⁵⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1320, k. 40.

teraz rząd rosyjski trzyma w niewoli, co nie wróży na przyszłość żadnego szczęścia, wspominał o śmierci Józefa Poniatowskiego, nawoływał do przygotowania do „sprzyjającego czasu, gdy będzie można zrzucić z siebie uciążliwe pęty”. W papierach Jankowskiego znaleziono przemowę Napoleona do Polaków w Paryżu z 1813 r.; odpowiedź polskich żołnierzy generałowi Janowi Henrykowi Dąbrowskiemu; dwie rozmowy Pawła I z Tadeuszem Kościuszką³⁵¹.

Z raportu Nowosilcowa dowiadujemy się, że Franciszek Malewski nie ukrywał tego, iż „patriotyczny duch był okazywany w tym towarzystwie i wspomnienia o dawnej Polsce wielu rozpalały”. Zarazem cesarzewiczowi Malewski mówił:

Tematy, które od pewnego czasu nurtują Europę, nigdy nas nie zajmowały. Nie dlatego, że nie są nam wcale potrzebne, jednak byliśmy dostatecznie rozsądni, aby dostrzegać, że nasza młodość, nasza wiedza i położenie musiały utrzymywać nas z dala od politycznego teatru. Nigdy nie myśleliśmy o wstąpieniu na ścieżkę sprzeciwu wobec naszych władz, o wyzbyciu się naszych obowiązków. Zakres działań zawartych w prawodawstwie wydawał się nam dostateczny do oddania długu, który jesteśmy winni naszej Ojczyźnie, i nigdy nie myśleliśmy o wyjściu poza te granice.

Później na przesłuchaniu przed wileńską komisją śledczą powiedział:

Duch patriotyczny przebiegał się w towarzystwie, nie mogę tego zaprzeczyć, że wspomnienie o dawnej Polsce żyło w duszach jego członków, też nie przeczę, ale że te mrzonki przynoszone były przez każdego do towarzystwa, że nie były jego dziełem, że nigdy nie zamieniły się na przedmiot jego obowiązkowy – tego powinienem dowodzić, dokładając ostatnich swych sił... Przeciwnie, sumienna gorliwość w towarzystwie powinna była odwieść od tych mrzonek³⁵².

Działalność

Tajność. Ks. Kalasanty Lwowicz w trakcie śledztwa podał dwa powody, dla których Towarzystwo było tajne. Po pierwsze, chciano w ten sposób zadbać o wyróżniających się dobroczynnością studentów, by nie narażać ich na negatywne reakcje ze strony pozostałych; po drugie, dla utrzymania porządku w stowarzyszeniu nie chciano przyjąć zbyt wielu członków, jako że trudniej byłoby nimi zarządzać. To samo stwierdził Maciej Brodowicz. Napoleon Nowicki dodał jeszcze, że tajemnica potrzebna była po to, aby ukryć istnienie towarzystwa przed władzami uczelni, które wcześniej zakazały Promienistych. Józef Chodźko mówił, że „nie trzeba wychwalać się dobrymi zamiarami”³⁵³.

³⁵¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 102v–103, 107–107v.

³⁵² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1333, k. 30–20v, 184.

³⁵³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1294, k. 9, 27v; sygn. 1296, k. 2; sygn. 1308, k. 28.

Przypomnijmy argumenty Malewskiego, których użył, dementując zeznania Jankowskiego o antyrządowej działalności filaretów mającej na celu odrodzenie Rzeczypospolitej. Wiceprezydent stwierdził, że w takim wypadku organizacja miałaby inną strukturę, więcej formalności (przysięgi, obrzędy, znaki), inny charakter działalności (nie tylko czytanie wypracowań *etc.*), prawdziwą tajność, kontakty zewnętrzne i wpływy poza kołem członków stowarzyszenia³⁵⁴.

POSIEDZENIA. Każdy związek zbierał się na posiedzeniu raz na dwa tygodnie. Liliowy obradował w niedziele po południu w mieszkaniach Edwarda Tomasza Massalskiego w domu Ogińskiego przy ul. Biskupiej i w domu Czyńskiego przy ul. Rudnickiej, jak również w mieszkaniach Tomasza Zana, Józefa Tyszkiewicza w domu Hana, mieszkaniu Antoniego Kamińskiego w domu mariawitek w zaułku Pohulańskim, w mieszkaniu Teodora Łozińskiego w domu Pomarnackiego. Związek różowy miał posiedzenia w domu Hana w mieszkaniu Tyszkiewicza. Związek biały spotykał się w domu Jucinieckiego przy ul. Skopówka i w domu Kukiewicza przy ul. Wielkiej w mieszkaniu Tomasza Zana. Związek błękitny odbywał posiedzenia w domu konsystorskim, w którym mieszkał Jan Czeczot, a następnie w pałacu Ogińskiego³⁵⁵.

Rozpoczynano zwykle od odczytania protokołu z poprzedniego posiedzenia, po czym prezentowano własne prace z dziedziny nauki (przedmiotu), którą wybierał sam zainteresowany. Pod względem formy były to przemowy, wypracowania, wiersze, recenzje dzieł, książek, artykułów, przeglądy czasopism naukowych, informacje na temat publikacji naukowych. Często filareci wybierali zagadnienia, które były poruszane na wykładach uniwersyteckich lub były tematem prac dyplomowych. Tomasz Zan zatem zeznał podczas przesłuchania, że przygotowywał się do egzaminu magisterskiego, kładąc szczególny akcent na matematykę³⁵⁶. Przewodnik zwykle zachęcał członków do zrecenzowania wysłuchanej pracy i udziału w dyskusji. Na zakończenie zapoznawano się z rozporządzeniami Izby Radczej, przydzielano zadania i przyjmowano nowych członków.

W związku zielonym tematy prac były czerpane, między innymi, z wyższej matematyki, algebry, astronomii, architektury, hydrauliki, fizyki, chemii, historii naturalnej (biologii, zoologii, mineralogii, geologii)³⁵⁷. W związku literackim zainteresowania koncentrowały się na literaturze starożytnej (w tym także tłumaczono Homera, Owidiusza, Horacego, Anakreonta), estetyce, historii sztuki i literaturze polskiej, uczestnicy czytali wiersze i prozę własnego autorstwa (jeśli

³⁵⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1333, k. 185–186v.

³⁵⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1294, k. 25v–26; 1295, k. 3v; sygn. 1307, k. 3v.

³⁵⁶ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 2, sygn. KC436, k. 69.

³⁵⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1294, k. 10; sygn. 1296, k. 4; sygn. 1300, k. 8.

głosowała za tym większość członków, dzieło przesyłano do druku do jednego z wileńskich czasopism). W związku medycznym zajmowano się historią chorób, badano wrodzone wady i dolegliwości³⁵⁸.

Filareci poświęcali sporo uwagi wybitnym postaciom dawnej Rzeczypospolitej. Tomasz Zan pisał: „Biografia jest jedną z najbardziej znaczących części historii. Opisuje ona życie poszczególnych ludzi, pozwala ich poznać, uczy piszącego i czytelnika wyrabiania rzetelnej opinii o człowieku, zaś wzorzec postępowania przedstawiony potomnym kształtuje serce i charakter”³⁵⁹. Na posiedzeniach – i to nie tylko związku literackiego, lecz również innych – wygłaszano przemowy i recenzje dzieł poświęconych takim osobom.

Dla przykładu, Lucjan Eysymontt wygłosił referat „Życie i śmierć Jana Tarnowskiego, kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego”. We wstępie podkreślił, jak ważna jest znajomość rodzimej historii:

Wiadomości o wydarzeniach historycznych w Ojczyźnie bez wątpienia są rzeczą najpotrzebniejszą dla człowieka dobrze myślącego i prawdziwie kochającego Ojczyznę. To wiadomość dla tego, kto ma szczęście posiadać swój kraj i cieszyć się ulubionym imieniem swojej Ojczyzny, przynosi honor i rodzi w jego sercu swoisty rodzaj dumy z powodu, iż może powiedzieć: „Te cudowne wydarzenia historii miały miejsce w mojej Ojczyźnie za sprawą moich braci!” Z kolei człowiek, który dawniej cieszył się bytem swojego kraju, lecz który przez nieszczęście stracił ten tak drogi skarb, znajdzie w swym sercu prawdziwą uciechę wtedy, gdy, znając chwalebne historyczne dzieje i bohaterskie czyny swoich przodków, może sobie powiedzieć: „Te sprawy miały miejsce w mojej niegdyś Ojczyźnie, były owocem trudów moich rodaków i braci”³⁶⁰.

BIBLIOTEKA. Księgozbiór składał się w większości z ksiąg ofiarowanych przez członków stowarzyszenia (w zamian mogli korzystać z książek innych). Przykładowo, Jan Wiernikowski podarował dwa tomy *Historii* Tacyty po łacinie, z kolei Łoziński oddał Konstytucję 3 maja. Każdy przedstawiał bibliotekarzowi spis posiadanych pozycji, z których mogła korzystać reszta. Oprócz tego kupowano książki z jednorazowych składek. Na przykład została zakupiona *Revue encyclopédique des sciences et des arts* Bretona w 40 tomach w języku francuskim³⁶¹. Członkowie rozdysponowali je między sobą, żeby przetłumaczyć na język polski, jednym z entuzjastów tego pomysłu był Jan Jundziłł.

W bibliotece były książki o przewrocie pałacowym w Rosji w 1762 r. (Paryż), o rozbiorach Rzeczypospolitej, o zagrożeniach dla równowagi politycznej

³⁵⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1303, k. 6v–7; sygn. 1318, k. 108–108v.

³⁵⁹ LAN BW, dział rękopisów, z. 60, sygn. 191, k. 7.

³⁶⁰ LAN BW, dział rękopisów, z. 60, sygn. 30, k. 1.

³⁶¹ Chodzi zapewne o *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, publikowaną przez wydawnictwo Andrégo François le Bretona.

związanych z objęciem tronu przez Katarzynę II (Warszawa 1790), o buntach ukraińskich w 1790 r. (Warszawa 1790). Prenumerowano też czasopisma: „Literacką Gazetę Warszawską”, „Dziennik Wileński”, „Kurier Litewski”, „Pamiętnik Warszawski”, „Pamiętnik Lwowski”, „Dzieje Dobroczynności”. Księgozbiór przechowywano u Tomasza Zana i w mieszkaniach innych członków stowarzyszenia. Bibliotekarzami byli Maciej Brodowicz, Stefan Zan³⁶².

WZAJEMNA POMOC. Fundusze na utrzymanie biblioteki i wparcie finansowe dla biedniejszych studentów (głównie filaretów) pochodziły ze składek. Każdy członek miał obowiązek raz w roku ofiarować 1 rubel srebrny i raz na miesiąc 1–2 złote. Przewodnicy mieli zeszyty, w których notowali, kto i ile wpłacił do wspólnej kasy³⁶³. Edward Odyniec wspominał o korepetycjach z przedmiotów uniwersyteckich. Franciszek Malewski pomagał z łaciny i literatury starożytnej. Adam Suzin przez pewien czas uczył Kajetana Przeciszewskiego³⁶⁴. Elias Ostaszewski douczał Rufina Jundziłła języka niemieckiego, Jan Wiernikowski pomagał chętnym w nauce greki, Jan Sobolewski udzielał Wincentemu Zawadzkiemu korepetycji z chemii i fizyki³⁶⁵.

UCZTY, OBCHODY. W 1821 r. na Popławach (niektórzy wskazywali na sąsiednie Markucie), w polu między wzgórzami celebrowano Tomasza Zana. Aleksander Chodźko podczas przemowy podziękował mu za oddanie sprawie dobra ogólnego i starania na rzecz towarzystwa. Łoziński odczytał wiersz, w którym jambami i bez używania imion nakreślił postaci wielu filaretów. Po nim wystąpili Jan Miszkiel i Jan Wiernikowski, a Łoziński z Ignacym Kułakowskim zatańczył poloneza. Na głowę Zana założono wieniec z dębowych liści, podarowano mu także stalowy pierścień z napisem „Od Przyjaciół”. Jankowski przyznał się w śledztwie, że również deklamował wiersze na cześć Zana „jako wyzwoliciela Ojczyzny”, a wśród recytujących wymienił Odyńca i Mickiewicza. Innym razem uroczystość na cześć Zana odbyła się w jego mieszkaniu³⁶⁶.

Za zbierane na ten cel składki uroczystość obchodzono imieniny przewodników albo innych członków towarzystwa. W taki sposób uczczono choćby przewodników związków Józefa Chodźkę, Józefa Jeżowskiego, Józefa Kowalewskiego. Na imieninach tego ostatniego Odyniec i Feliks Kułakowski recytowali żartobliwe wiersze, postarano się o muzykę, śpiewano, za dobrowolne składki zakupiono

³⁶² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1294, k. 10v–11; sygn. 1295, k. 10; sygn. 1296, k. 5; sygn. 1298, k. 4v; sygn. 1299, k. 7v; sygn. 1303, k. 8v; sygn. 1306, k. 6; *К истории тайных обществ...*, c. 30, 32, 57.

³⁶³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1295, k. 7v; sygn. 1311, k. 5v.

³⁶⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1297, k. 35v.

³⁶⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1298, k. 2v; sygn. 1303, k. 6; sygn. 1309, k. 3.

³⁶⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1303, k. 7v; sygn. 1317, cz. 18, k. 3v–4; *Listy z więzienia*, s. 438.

poczęstunek (były słodkości, wino, herbat, mleko)³⁶⁷. Poza tym filareci zbierali się razem na Wielkanoc. Jankowski w trakcie śledztwa opowiedział o spotkaniu za Popławami, w górach, w jakiejś stodole, do której filareci przynieśli święcone. Przy okazji recytowali też żartobliwe wiersze, a bracia Zanowie, Stefan i Ignacy wraz pozostałymi świętującymi odśpiewali *Pieśń filaretów*³⁶⁸.

ZADANIA. Filareci nosili się z zamiarem przeprowadzenia opisu statystycznego (geograficznego) kraju, przyjmując za punkt wyjścia opisy parafii, w których mieszkali. W kwestionariuszu przesłuchania znalazły się specjalne pytania na ten temat, co pokazuje, jak bardzo komisja śledcza była tym zainteresowana. Każdy przesłuchiwany był obowiązkowo pytany: „Czy dostałeś i od kogo konkretnie drukowaną instrukcję do statystycznego opisania kraju? Kto ją ułożył i komu ją rozdano? Czy taki opis został zrobiony przez ciebie lub innych członków i której konkretnie części kraju? Komu przekazano te opisy? Do czego te opisy były potrzebne towarzystwu?”

Instrukcja do zbierania materiałów faktycznie istniała, rozdano ją członkom stowarzyszenia w 1821 r., przed wyjazdem na wakacje. Dostał ją także Rufin Jundziłł, wiedział, że została napisana przez Franciszka Malewskiego i Tomasza Zana. Instrukcja filaretów była wzorowana na *Instrukcji do układania po gimnazjach i szkołach powiatowych zapisów w przedmiotach różnych nauk*, wydaną „od rządu głównego szkół” w 1812 r. Malewski i Zan wydrukowali swoją instrukcję w 1821 r. w drukarni bazylińskiej³⁶⁹. Za druk odpowiedzi Jan Czczot oraz brat Rufina: pierwszy zajmował się finansami, drugi pertraktował z prefektem drukarni bazylińskiej. Nie obyło się bez problemów. Ksiądz cenzor Golański nie zgadzał się na podpisanie instrukcji do druku, póki nie będzie na niej podpisu autora. Autorzy z kolei uważali ją za publikację prywatną. Nie chcieli jej wydawać oficjalne, by nie wystawiać się pod osąd opinii publicznej. Ostatecznie Jundziłłowi udało się dojść do porozumienia z drukarzami, którzy za rozsądną cenę wykonali zlecenie. Tymi pracownikami drukarni byli Mikołaj Jundziłł, Kazimierz Kramkowski, Ignacy Brudziłowski i Polikarp Zakrzewski³⁷⁰.

W liście do Stanisława Kozakiewicza z 19 lipca 1820 r. Pietraszkiewicz napisał: „zakupiłem także *Instrukcję do układania zapisów statystycznych*”. Była przetłumaczona z języka rosyjskiego na polski i opatrzona dodatkowymi pytaniami, które – zdaniem komisji śledczej – nie dotyczyły statystyki: ilu i w jakich

³⁶⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1295, k. 9–9v; sygn. 1296, k. 4v; sygn. 1298, k. 4; sygn. 1303, k. 7v; *Proces Filaretów w Wilnie...*, s. 148.

³⁶⁸ *Listy z więzienia*, s. 438.

³⁶⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1298, k. 3v–4; więcej na ten temat, w tym tomie, s. 68; zob. też Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 237.

³⁷⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1310, k. 3; sygn. 2145, k. 19v.

stopniach służą w wojsku przedstawiciele szlachty oraz w których pułkach; ilu z chłopów i mieszczan powołano w trakcie poborów jako rekrutów od 1812 r.; liczebność wojska obecnego na danym terenie i należących do niego osób obojga płci; stosunek wojska do lokalnej ludności; liczba i rodzaj urzędników koronnych i ziemskich; gdzie odbywają się wybory urzędników, czy istnieją partie i intrygi; czy urzędnicy sumiennie wykonują swoje obowiązki; czy sądownictwo jest sprawiedliwe, czy podczas obsadzania stanowisk wliczane są zasługi, czy też dominuje intryga; czy zachowywana jest narodowość; jaki jest pogląd na prawo własności. Było też pytanie o cudzoziemców: charakter, strój, styl życia, zachowanie, zwyczaje, czy organizują własne zebrania³⁷¹.

W pracy nad opisem statystycznym wzorem do naśladowania była dla filaretów *Statystyka guberni litewsko-grodzieńskiej* Ignacego Emanuela Lachnickiego³⁷². W materiałach śledczych udało się znaleźć wzmiankę o Adamie Suzinie, który od lipca 1821 r. mieszkał w majątku Mogilna hrabiego Ogińskiego, będąc guwernerem jego synów. Tam Suzin otrzymał list od Jankowskiego z prośbą o zrobienie opisu Białej Rusi. Nie wiadomo, czy spełnił tę prośbę, on sam zapewniał śledczych, że nie. Z kolei Józef Chodźko, który przebywał w powiecie rosieńskim guberni wileńskiej, dostał egzemplarz *Instrukcji do układania opisu parafii* od Malewskiego. On również mówił przed komisją śledczą, że niczego nie napisał: „ani jedna parafia nie została statystycznie opisana i nie wiadomo mi, aby takowy opis do Towarzystwa Filaretów został dostarczony”³⁷³. A jednak próby takich opisów były podejmowane. Józef Zarzecki zeznał, że dokonał opisu mineralogii i agronomii okolic Lidy³⁷⁴. Rukiewicz w liście do Czczota pisał, że „zbiera materiały do wiadomości statystycznych”³⁷⁵. Tomasz Zan przygotował „Opis powiatu lidzkiego”, który zachował się w zbiorach Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego.

KSIĄŻKA LUDOWA. Wedle tego, co Malewski powiedział cesarzewiczowi, z zebranych pieniędzy zakupiono ponad 100 egzemplarzy wydanej w języku polskim „książki ludowej o nazwie *Pan Jan ze Świsłoczy*, w celu rozdania jej młodym chłopom, chętnym do nauki czytania”³⁷⁶. Mowa była o książce Jana ze Świsłoczy (Jana Chodźki) zatytułowanej *Pan Jan ze Świsłoczy, kramarz wędrujący* (1821 r.), która była wtenczas bardzo popularna.

³⁷¹ *К истории тайных обществ...*, c. 33–24.

³⁷² *Proces Filaretów w Wilnie...*, s. 147.

³⁷³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1297, k. 40; sygn. 1308, k. 13v, 37v.

³⁷⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1314, k. 4v.

³⁷⁵ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 24, sygn. 87, k. 2v.

³⁷⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1333, k. 27v.

UKRYWANIE REWOLUCJONISTY. W 1822 r. Jankowski pomógł ukryć się przed policją Benedyktowi Kalinowskiemu, członkowi Związku Wolnych Polaków i uczestnikowi powstania neapolitańskiego w 1820 r. Znalazł dla niego schronienie w klasztorze unickim w Chełmie (woj. podlaskie), gdzie oficjałem był jego wujek i gdzie rewolucjonista przebywał jako nowicjusz (kandydat do zakonu)³⁷⁷. Kontakty Jankowskiego ze Związkiem Wolnych Polaków potwierdza list jego ojca, w którym ten pisze o aresztowaniu w 1821 r. Wiktora Heltmana i prosi syna o bycie ostrożnym³⁷⁸.

Rozwiązanie stowarzyszenia

Na posiedzeniu Związku Przyjaciół 13 stycznia 1821 r. Tomasz Zan poprosił każdego z członków o spisanie własnych pomysłów dotyczących celu, przeznaczenia i dalszych losów filaretów. Ogólne wnioski z zaproponowanych projektów wyciągnął Stanisław Kozakiewicz, który przedstawił je na posiedzeniu 17 maja 1821 r. W 26 punktach wyłożył cel stowarzyszenia, potrzebę upowszechniania wśród młodzieży gruntownych nauk, cnót i uczuć narodowych, wzajemnej pomocy w nauce i życiu codziennym. Członkami organizacji mogli zostać studenci uniwersytetu, osoby duchowne, kandydaci do stanu nauczycielskiego i członkowie Związku Przyjaciół, z którego był wybierany prezydent Zgromadzenia Filaretów. Filareci powinni byli wybrać sobie przedmiot z jakiejś dziedziny nauk i występować z rozprawami na posiedzeniach. Padła propozycja, aby nie powiększać już liczby związków w Zgromadzeniu Filaretów oraz aby ich skład nie odzwierciedlał przynależności do uniwersyteckich wydziałów, lecz powołanie i usposobienie członków. Podkreślono też obowiązek dochowania tajemnicy o istnieniu i działalności stowarzyszenia³⁷⁹.

Pod koniec kwietnia 1822 r. Tomasz Zan zarządził, by zaprzestano wszelkich prac na czas nieokreślony. Na pytanie Napoleona Nowickiego, dlaczego nie rozwiązuje Zgromadzenia ostatecznie, tylko zawiesza działalność, Zan odpowiedział, że robi to po to, aby młodzież nie zawiązała jakiegoś nowego stowarzyszenia. Józef Chodźko powiedział komisji śledczej: „Przestałem być filaretem od czasu zamknięcia towarzystwa, to znaczy: od miesiąca kwietnia 1822 r. i od tego czasu zerwałem z nimi wszystkimi wszelkie kontakty”. Zan jednego dnia wysłał do wszystkich przewodników decyzję o zamknięciu stowarzyszenia. Przewodnicy na posiedzeniach związków zebrali od wszystkich członków

³⁷⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1335, k. 13–14; Ольшанский П.Н., *Декабристы и польское национально-освободительное движение...*, s. 67, 139; *Литературное наследство*, t. 60, kn. 1, Moskwa 1956, s. 249.

³⁷⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 5214, k. 8.

³⁷⁹ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 154–157.

pisemne zobowiązania, że dochowają tajemnicy o istnieniu Filaretów, nie będą przynależać do innych towarzystw ani nie założą własnego, przekażą przewodnikowi wszystkie papiery dotyczące towarzystwa. Na ostatnim posiedzeniu komitetu radcy przekazali Zanowi protokoły, listy członków, inne dokumenty³⁸⁰. Wszystkie księgi i akta stowarzyszenia oraz różne inne papiery miały zostać, jak twierdzili jego członkowie, spalone przez Zana w kwietniu 1822 r. Jednak nie było to do końca prawdą, ponieważ wiele prac i listów filomatów i filaretów znaleźliśmy po latach w działach rękopisów Biblioteki im. Wróblewskich oraz Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego.

Wśród powodów rozwiązania stowarzyszenia Zan wymieniał następujące: „zaczęła stygnąć szczerłość i dążenie do wypełniania swoich obowiązków”; z Wilna wyjechała większość korepetytorów (którzy przyciągali wielu do uczestnictwa w Zgromadzeniu); wyszedł dekret carski o zamknięciu łóż masońskich i innych tajnych stowarzyszeń (Zan był masonem); powstało jawne stowarzyszenie pomocy dla biedniejszych studentów uniwersytetu. Wspomniał też, że sam musiał wyjechać z Wilna w poszukiwaniu pracy, a brak było odpowiedniej osoby, która zastąpiłaby go na stanowisku prezydenta. Jankowski podawał jeszcze jeden powód: wzmocnienie nadzoru policyjnego w związku z oczekiwanym przyjazdem do Wilna cara na inspekcję jednostek wojska rosyjskiego. Przypomnijmy raz jeszcze, że w kwietniu 1822 r. na skutek donosu profesora matematyki Wyrwicza wszczęto pierwsze śledztwo w sprawie Promienistych³⁸¹.

³⁸⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1296, k. 5v; sygn. 1303, k. 9v; sygn. 1308, k. 16–16v, 60; sygn. 1314, k. 5v; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 147.

³⁸¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1294, k. 13, 27 i 29v; sygn. 1298, k. 5v; sygn. 1308, k. 16; *К истории тайных обществ...*, c. 36–27.

ROZDZIAŁ 12

TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ ALBO TOWARZYSTWO HONORU W SAMODZIELNYM KORPUSIE LITEWSKIM

NAZWA stowarzyszenia prawdopodobnie odzwierciedlała jego cele: dążenie do zawiązania między oficerami przyjaźni opartej na poszanowaniu zarówno dla cudzego honoru, jak i obrony własnego; udzielanie wsparcia tym, którzy go potrzebują; obrona niewinnych przed przełożonymi³⁸².

CZAS POWSTANIA. Zostało założone w 1822 r. przez sztabsrotmistrza Chełmickiego i porucznika Józefa Wołodźko w miasteczku Dereczyn, pow. słonimski (obecnie rejon zelwieński w obwodzie grodzieńskim). W skład organizacji weszli oficerowie jednostek Samodzielnego Korpusu Litewskiego (z Litewskiego, Tatarskiego i Wołyńskiego pułków ułańskich, 29 Kompanii Artylerii Konnej)³⁸³.

CEL. Jak zeznał w trakcie śledztwa Skałkowski, należący do stowarzyszenia od 1822 r, jego celem było „poprawianie obyczajów oraz doskonalenie przyjaźni i zgody między członkami”. Chełmicki mówił, że w ustawach zostało zapisane, iż członkowie powinni się „starać zawiązać w całym pułku przyjaźń między oficerami, aby dzięki niej można było wspierać każdego członka naszego, który żyje w niedostatku lub z powodu jakiegoś nieszczęścia czy choroby potrzebuje pomocy”³⁸⁴.

STRUKTURA ORGANIZACYJNA. Stowarzyszenie miało dwustopniową organizację. Na niższym szczeblu stosowano masoński rytuał przyjmowania nowych

³⁸² Zob. Łanda S., *Mickiewicz i tajny Związek Przyjaciół*, „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego” 1956, nr 1(14), s. 182, 197; Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*, c. 46, 57, 60.

³⁸³ Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*, c. 43.

³⁸⁴ Tamże c. 43–44.

członków, który wymagał od kandydatów, by podczas ślubowania, że docho-
wają tajemnicy, trzymali skrzyżowane szable³⁸⁵.

USTAWY. Nazywane „Prawidłami przyjaciół”, zostały napisane przez Chełmickiego i Wołodzkę. Ich główne założenia można z pewnym prawdopodobieństwem zrekonstruować z na podstawie zeznań Chełmickiego przed komisją wojskowo-sądową.

Ich główne założenia można z pewnym prawdopodobieństwem zrekonstruować na podstawie zeznań Chełmickiego przed komisją wojskowo-sądową. Zamieszczamy je poniżej z zastrzeżeniem, że tylko część tych zasad odpowiadała rzeczywistym obowiązkom członków i że podczas śledztwa autorzy czuli się zmuszeni, by dodać do tekstu ustępy świadczące o lojalności wobec władz.

GLÓWNE ZASADY TOWARZYSTWA można streścić w dwunastu punktach:

1. bycie czynnym pod każdym względem w odniesieniu do służby, tak jak tego wymaga jej obowiązek;
2. posłuszeństwo wobec przełożonych, wykonywanie wszystkich ich rozkazów musi być ściśle zachowywane;
3. przyjazne traktowanie równych sobie, uprzejme wobec otoczenia, łaskawe traktowanie podwładnych;
4. okazywanie wsparcia kolegom, jeśli ktoś go potrzebuje z powodu jakiegokolwiek zdarzenia lub choroby;
5. nieprzyzwoite zwroty, używanie wulgarnych słów, pociąg do gry w karty, pijaństwa i rozpusty muszą być całkowicie zaprzestane;
6. obowiązkiem każdego jest pilnowanie przyjaciela, mającego skłonność do jakiegokolwiek złego nawyku;
7. wszystkie spory muszą być rozwiązywane po przyjacielsku, jeśli zaś nie sposób rozstrzygnąć ich między sobą, wtedy należy poinformować o tym wybranym na tę okoliczność członkom, jeśli zaś wydarzy się to pomiędzy oficerami, którzy nie należą do Towarzystwa, to próbować namówić ich, aby wybrali kogoś, kto ich rozsądzi;
8. jeśli ktoś będzie uznany przez naczelnika za winnego, będzie musiał wytłumaczyć się przed przyjaciółmi, jeśli będzie faktycznie niewinny, koledzy muszą starać się o jego uniewinnienie; jeśli zaś będzie winny, wtedy muszą zaakceptować wymierzoną karę lub naganą;
9. nikt nie może proponować tego, co mogłoby być sprzeczne z prawem i służb i nigdy nie wolno dopuszczać między sobą do podobnych rozmów;

³⁸⁵ Швед В.В., *Паміж Польшчай і Расіяй: Грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863)*, Гродна 2001, с. 294.

10. jeśli ktoś z przyjaciół zostanie upomniany za złe czyny, których nie zaprzestanie, wtedy należy prosić zwierzchnika o usunięcie go z pułku;
11. wreszcie cały obowiązek na tym polega: być wiernym monarsze, posłusznym względem przełożonych, przyjaznym między przyjaciółmi, uprzejmym dla otoczenia i łaskawym wobec podwładnych;
12. honor przyjaciela szanować jak swój własny, bronić go, jeśli zostanie przez kogoś urażony³⁸⁶.

SKŁAD. Materiał źródłowy nie zawiera niestety pełnych imion, przy niektórych nazwiskach nie występują nawet pierwsze litery imion (np. nie znamy inicjałów imion żadnego z Gierłowiczów):

1. Chełmicki A.
2. Diamandi D.
3. Gierłowicz
4. Gierłowicz
5. Hryniewicz
6. Jasiński
7. Jastrzębski
8. Jezierski
9. Kalczewski
10. Kosarzewski
11. Krzyżanowski J.
12. Kulikowski J.
13. Lewicki
14. Masłowski J.
15. Massalski
16. Mogielnicki
17. Piasecki D.
18. Pietryński W.
19. Ratyński E.
20. Romanow M.
21. Samborzecki
22. Skałkowski
23. Songajło K.
24. Wizimberg M.
25. Wołodźko Józef
26. Wołodźko A.³⁸⁷

Sekretarzem Towarzystwa był kornet Kosarzewski.

³⁸⁶ Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*, с. 46.

³⁸⁷ Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*, с. 44, 60; zob. też Швед В.В., *Паміж Польщай і Расіяй...*, с. 294.

Działalność

Członkowie stowarzyszenia powinni byli uczestniczyć w posiedzeniach, organizowanych raz w miesiącu; na posiedzeniach odczytywać swoje rozprawki satyryczne dotyczące wszystkiego, co działo się w pułku; zgłaszać swoje uwagi o czyimś zachowaniu i wymagać jego poprawy³⁸⁸. O tym, że działalność Towarzystwa Przyjaciół miała charakter polityczny, świadczą kontakty z filomatami – junkier D. Piasecki znał Adama Mickiewicza; z Towarzystwem Przyjaciół Wojskowych – z Konstantym Igelströmem i Aleksandrem Wegelinem – kontaktowali się W. Chelmicki i Wołodźko; utrzymywano także kontakty z braćmi loży masońskiej Węzeł Jedności na Wschodzie Nowogródka (dziewięciu członków stowarzyszenia było masonami). Towarzystwo obiecało wsparcie podczas wystąpienia Litewskiego Batalionu Inżynieryjnego w grudniu 1824 r.³⁸⁹. Widocznie mieli też jakieś związki z dekabrystami, gdyż Siergiej Wołkoński w trakcie przesłuchania 30 stycznia 1826 r. zeznał: „Już z siedem lat temu było mi powiedziane, że w polskim wojsku jest towarzystwo filadelfów, od wojska francuskiego przejęte, jednak w polskim obrało zupełnie inny kierunek. To znaczy patriotyczny polski”³⁹⁰. Można się domyślać, że chodzi o Towarzystwo Przyjaciół, stworzone z inspiracji Filomatów, którzy w 1822 r. stali się najwyższym szczeblem Związku Filadelfistów – Filadelfistami Białymi. Opublikowane tomy dokumentów dotyczących powstania dekabrystów nie zawierają zbyt wiele materiałów wskazujących na ich kontakty z filomatami i filaretami. Zapewne dalsze poszukiwania archiwalne (które teraz nie są możliwe) ujawnią więcej faktów świadczących o związkach polskich i rosyjskich patriotów³⁹¹.

Rozwiązanie

W 1826 r. od oficerów Samodzielnego Korpusu Litewskiego po raz kolejny zażądano zadeklarowania, że nie przynależą do tajnych stowarzyszeń. Skałkowski przyznał się, że jest członkiem Towarzystwa Przyjaciół i wymienił dodatkowo Chelmickiego, Jasińskiego, korneta Wołodźkę, Kosarzewskiego. Chelmicki w swoim poświadczeniu napisał, że do 1822 r. był członkiem loży masońskiej, Jasiński nie przyznał się do udziału w tajnych stowarzyszeniach. Kosarzewskiego zwolniono z wojska już w roku 1825. Zimą 1826 r. głównodowodzący korpusu wielki książę Konstanty Pawłowicz wydał rozkaz o wszczęciu śledztwa.

³⁸⁸ Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*, с. 43.

³⁸⁹ Швед В.В., *Паміж Польшчай і Расіяй...*, с. 294.

³⁹⁰ *Восстание декабристов...*, с. 127.

³⁹¹ Zob. Швед В.В., *Беларускія старонкі гісторыі дэкабрыстаў...*

W czasie śledztwa Chełmicki powiedział o istnieniu Towarzystwa Przyjaciół i przyznał się do napisania jego ustaw.

Dochodzenie prowadził dowódca brygady generał-major Gustaw Igelström. W sprawie jego syna toczyło się inne śledztwo, dotyczące dekabrystów i powstania wznieconego przez Batalion Inżynieryjny, w którym tamten służył. W związku z tym dochodzenie było prowadzone pobłażliwie, bez szczególnej dociekliwości, a podejrzani prawdopodobnie zdołali zlikwidować kompromitujące papiery i dowody. Igelström udzielił nagany „panom oficerom za nierozważny uczynek”, zaś dowódca dywizji generałowi-majorowi Włodkowi zameldował, że Towarzystwo to „raczej dziecinada”³⁹². We wrześniu 1826 r. wszyscy aresztowani członkowie zostali uwolnieni „z powodu niedostatecznych dowodów”.

³⁹² Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*, с. 43–45.

ROZDZIAŁ 13

FILADELFIŚCI I ZWIĄZEK PATRIOTYCZNY

NAZWA. Marian Kukiel stawia tezę, że zarówno nazwa, jak i cele związku miały zabarwienie religijno-moralne „w duchu kwakerskim z nawiązaniem do Filadelfii, do Williama Penna i jego konstytucji”³⁹³.

CZAS POWSTANIA. W styczniu 1822 r. przy aktywnym udziale Adama Mickiewicza przygotowywano zmiany strukturalne w organizacjach filomackich. Ich pierwszy etap (wiosna–jesień 1822 r.) obejmował reorganizację Filaretów, w trakcie drugiego w 1823 r. powstały ustawy Filadelfistów Białych, Zielonych i Czerwonych, którzy utworzyli trzon Związku Patriotycznego³⁹⁴.

CELE. S. Szpotański pisze, że ze znanych Zasad Białych, jak również z Prawideł Sekretnych wyłania się polityczny aspekt działalności, czyli ten, który wcześniej był wykluczany przez władze organizacji filomackich³⁹⁵.

STRUKTURA ORGANIZACYJNA. Związek Patriotyczny stanowili Filadelfiści Błękitni (dawny Związek Przyjaciół), Filadelfiści Biali (byli filomaci) – organ zarządzający wszystkimi stowarzyszeniami i związkami, Filadelfiści Czerwoni, którzy zrzeszali przewodniczących organizacji młodzieżowych 1, 2 i 3 stopnia, Filadelfiści Zieloni, do których należeli członkowie towarzystw, klubów *etc.*, działających na prowincji, oraz Filadelfiści Czarni, którzy byli zrzeszeniem osób duchownych³⁹⁶.

³⁹³ Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 262

³⁹⁴ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 289.

³⁹⁵ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. XIV; *Żywot Adama Mickiewicza. Podług zebranych przez siebie materiałów oraz z własnych wspomnień*, opowiedział Władysław Mickiewicz, t. 1, Poznań 1929.

³⁹⁶ Zob. *Listy z więzienia*, s. 246, 261, 366; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 298–203, 326–235.

USTAWY Związku Patriotycznego napisali Pietraszkiewicz, Domeyko i Stanisław Kozakiewicz w oparciu o opracowane przez filomatów plany i projekty³⁹⁷. Składały się one łącznie ze 109 paragrafów. Pierwsze 40 opisywało organizację Filadelfistów Białych, Zielonych i Czerwonych. Najwyższą władzę mieli sprawować Filadelfiści Biali, byli „głównym ogniskiem”, kierującym jednomyślnie w sprawach wewnętrznych (przygotowanie planu działań) i zewnętrznych (realizacja planu). Plany rozciągały się zarówno na miasto, jak i na prowincję, dlatego zadaniem Filadelfistów Czerwonych było wywieranie wpływu na młodzież, Zielonych zaś – na obywateli. Paragraf 13 wyjaśniał, czym konkretnie powinni zajmować się Filadelfiści Zieloni. Ich działalność została rozdzielona między różne komitety: sądowniczy, rolniczy, przemysłowy i handlowy, instrukcyjny (edukacyjny), wojskowy, skarbowy oraz kierujący wyborami. Już same nazwy wskazują, jak szeroką działalnością zajmowali się członkowie związku, usiłujący wywrzeć wpływ na współobywateli w dziedzinach gospodarki, oświaty, wojskowości, czy też w kwestii wyborów. Paragraf 14 podkreślał potrzebę pracy Filadelfistów Czerwonych z młodzieżą, aby można było „mieć ludzi gorliwych, poświęcających życie, majątek i zdolności sprawie powszechnej” i gotowych na każde zawołanie. Kolejny paragraf wymieniał komitety powołane do zarządzania związkami tworzonymi przez Czerwonych wśród młodzieży akademickiej i szkolnej, księży wykładających w seminariach, pijarów, bazylianów. Bardziej szczegółowo funkcje komitetów zostały opisane w paragrafach 41–109:

Komitet kierujący Filadelfistami Błękitnymi, to jest młodzieżą w miastach (par. 41–53), miał za zadanie dbanie o to, żeby członkowie „wykształcili władze umysłu i serca, ulubili przyjaźń i szczerść i harmonijną jednomyślność, słowem staranie, ażeby podnieść uczucia narodowości i cnoty”. Przewodniczył mu dyrektor, którego obowiązkiem było zwoływanie posiedzeń, dostarczanie poleceń naczelnika, składanie mu raportów z postępu prac. Komitet miał też dbać o rozwój związków i ich kierunek, oraz utrzymywać ścisły kontakt z Komitetem naukowym.

Komitet naukowy (par. 54–63), założony w celu nadania „najlepszego kierunku naukowości, ułatwienia nabywania nauk”. W przyszłości przewidywano utworzenie szkół guwernerów, sekretarzy do różnych biur, geometrów, architektów, administratorów lasów, księgowych i kierowników fabryk. Komitet miał zorganizować bibliotekę złożoną z dzieł z historii, literatury polskiej, prawa, administracji, polityki, filozofii i edukacji.

Komitet duchowny (par. 64–79) miał zajmować się osobami duchownymi, aby nakierować je na działania zgodne z celami Towarzystwa: obudzić w nich „ducha narodowości” i dobra powszechnego. W tym celu należało zakładać związki wśród duchowieństwa w seminariach.

³⁹⁷ Zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 257.

Komitet korespondencyjny (par. 80–100) miał na celu utrzymanie związków z osobami, które należały do środowiska filomackiego lub miały z nim kontakt (byłymi filaretami, członkami Związku Przyjaciół *etc.*). Przedmiotem korespondencji mogła być statystyka, historia, administracja, moralność, zwyczaje i obyczaje obywateli.

Komitet interesów wewnętrznych (par. 101–109) miał zadbać o bezpieczne miejsca do odbywania posiedzeń, zawiadować kasą, utrzymywać wewnętrzną policję do pilnowania dyscypliny wśród młodzieży³⁹⁸.

SKŁAD Filadelfistów Błękitnych z dawnego Związku Przyjaciół (w nawiasach daty przyjęcia):

1. Daszkiewicz Cyprian (11.10.1823)
2. Giedroń Adolf (15.02.1823)
3. Hejdatel Antoni (maj 1823)
4. Hejdatel Jan (4.04.1822)
5. Januszewski Ignacy (czerwiec 1823)
6. Krynicki Jan (4.04.1822)
7. Mickiewicz Aleksander (4.04.1822)
8. Nowicki Ferdynand (4.04.1822)
9. Sosnowski Leopold (11.10.1823)
10. Suzin Adam (11.10.1823)
11. Wysocki Jan (15.02.1823)
12. Zarzecki Józef (11.10.1823)
13. Zawadzki Wincenty (15.02.1823).

Na posiedzeniu Związku Przyjaciół 30 czerwca 1823 r. zagłosowano za przyjęciem do Filadelfistów Błękitnych Wincentego Budrewicza, Mikołaja Rodkiewicza i Jana Zahorskiego, jednak dokumenty potwierdzające ich dołączenie do towarzystwa się nie zachowały. Stanowisko prezydenta zajmował najpierw Tomasz Zan, później Stanisław Kozakiewicz.

Poniższa lista Filadelfistów Czerwonych powstała ze złożenia listy Błękitnych i Czerwonych (materiał źródłowy nie podawał imion):

1. Borysowicz Antoni
2. Chodźko Józef
3. Domeyko Ignacy
4. Eysymontt Lucjan
5. Jeżowski Józef
6. Jurewicz Fortunat
7. Kozakiewicz Stanisław
8. Kulesza Michał

³⁹⁸ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 257–276, 333, 336–238.

9. Malewski Franciszek
10. Michalewicz Jan
11. Mickiewicz Adam
12. Mojżel Karol
13. Morawski Stanisław
14. Piasecki Marian
15. Pietkiewicz Dominik
16. Pietraszkiewicz Onufry
17. Piniecki
18. Porębski Wincenty
19. Przeciszewski Kajetan
20. Rukiewicz Michał
21. Sobolewski Jan
22. Staniewicz Longin
23. Staniewicz Zygmunt
24. Wierzbilowicz Michał
25. Zan Ignacy
26. Zan Tomasz³⁹⁹.

³⁹⁹ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 475–476.

ROZDZIAŁ 14

TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ WOJSKOWYCH

NAZWA. Towarzystwo Przyjaciół Wojskowych, Przyjaciele Wojskowych. Być może było ono powiązane z Towarzystwem Przyjaciół, które istniało w Samodzielnym Korpusie Litewskim (jeden z jego członków, koronet Masłowski, należał do Towarzystwa Przyjaciół Wojskowych). Konstanty Igelström i Aleksander Wegelin mogli utrzymywać kontakt z W. Chełmickim i Józefem Wołodźką (należeli do tej samej loży masońskiej Węzeł Jedności na Wschodzie Nowogródka)⁴⁰⁰. Dwaj ostatni wiedzieli o działalności filomatów. W albumie Aleksandra Chełmickiego (z lat 1820–1825) śledczy znaleźli wiersze Adama Mickiewicza, Czeczota i Zana⁴⁰¹.

CZAS POWSTANIA. Stowarzyszenie zostało założone latem 1825 r. przez byłego filomata Rukiewicza wraz z oficerami Litewskiego Batalionu Inżynieryjnego, stacjonującego w guberni grodzieńskiej: kapitanem Konstantym Igelströmem, jego bratem stryjcznym, porucznikiem Aleksandrem Wegelinem i zdegradowanym do szeregowego A. Uhryczyszem-Trzebińskim⁴⁰².

CIELEM – wedle słów Uhryczysza-Trzebińskiego – były „wolność”, „oświecanie siebie i drugih, pomoc wzajemna i dobro ogółu”. Później, w śledztwie, Hofman

⁴⁰⁰ Швед В.В., *Масоны і ложы на землях Беларусі (конец XVIII – першая чвэрць XIX ст.)*, Гродна 2007, с. 58–60.

⁴⁰¹ Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»...*, с. 57, 58, 60; zob. też Mickiewicz A., *Dzieła wszystkie*, t. 1, cz. 2: *Wiersze 1825–1829*, Wrocław 1971, s. 269, gdzie wspomniany jest album, który został udostępniony wydawcy przez S.S. Łandę, a którego właścicielem był „Aleksander Chełmicki, porucznik wojsk korpusu litewskiego”.

⁴⁰² Швед В.В., *Декабристки Рукевичи*, [в:] *Научно-исследовательский кружок и историческое краеведение: Сборник статей*, Гродно 1990, с. 57–59; tenże, „Трымаць пад арыштам у кляштары”, [в:] *Гарадзенскія запісы: Старонкі гісторыі і культуры*, Гародня 1993, с. 75–79.

powie, że w przyszłości „owe towarzystwo byłoby przekształcone do innych celów”. Piotrowski, pytany o cele, zezna dobitnie: „Wolność”. Wtenczas pod tym słowem rozumiano walkę przeciwko samodzierżawiu, poddaństwu, politycznemu bezprawiu *etc.*⁴⁰³.

STRUKTURA ORGANIZACYJNA. Pierwszy stopień stowarzyszenia, jego komitet, stanowiło pięciu wojskowych: kapitan Igelström, porucznik Wegelin, były oficer zdegradowany do stopnia szeregowego Uhryczycz-Trzebiński, podporucznik Żmudzkiego Pułku Grenadierów E. Piotrowski oraz Piotr Hofman. Do ich obowiązków należało powiększanie towarzystwa (tj. werbowanie nowych członków), pilnowanie jego bezpieczeństwa i konspiracji, nie szczędząc sił i środków, „miłości, przyjaźni, a nawet związków krwi” oraz życia. Drugi stopień (samodzielne Towarzystwo Zgody) stanowiły osoby cywilne: kancelista białostockiego Sądu Głównego Ludwik Wroński, pracownik samorządu szlacheckiego w Białymstoku A. Hryniewicki, szlachcic Jan Wysocki, nauczyciel gimnazjum Feliks Ordyński. Zajmowali się oni „oświatą, udoskonaleniem umysłu i serca”, musieli wykazywać się wzorowym zachowaniem, zgodnym z zasadami moralnymi przyjętymi przez Towarzystwo. Członków Towarzystwa Zgody również dotyczył wymóg konspiracji i poświęcenia swojego życia na rzecz tajnej organizacji. Trzecim stopniem Przyjaciół Wojskowych stało się było samodzielne stowarzyszenie uczniów gimnazjum w Białymstoku – Zorzanie. Jego członkowie Wroński (naczelnik), Feliks Borkowski, Karol Ordyński, Aleksander Janiewicz przyjęli na siebie następujące obowiązki: „ukształcenie rozumu, udoskonalenie serca i wzmocnienie ciała”, mieli zalecenie, by oddawać się ćwiczeniom gimnastycznym: strzelaniu do celu, fechtunkowi, jeździe konnej itp. Członkowie każdego z trzech stopni składali odrębną przysięgę, gromadzili bibliotekę, płacili składki pieniężne (zwyczajne, dobrowolne, nadzwyczajne) i przestrzegali obowiązujących „Maksym przeznaczonych dla towarzystw”⁴⁰⁴.

USTAWY Przyjaciół Wojskowych zostały zatwierdzone pod koniec czerwca 1825 roku.

SKŁAD. Do stowarzyszenia należało 45 członków, ale do tej pory udało się zidentyfikować tylko piętnastu wymienionych poniżej⁴⁰⁵:

1. Borkowski Feliks
2. Hofman Piotr
3. Hryniewicki A.

⁴⁰³ Zob. Швед В.В., *Беларускія старонкі гісторыі дзекабрыстаў...*, с. 43–50; tenże, *Военные друзья*, Гродно–Мінск 1989, с. 117.

⁴⁰⁴ Tenże, *Заране*, [в:] *Беларуская гістарычная энцыклапедыя*, т. 3, Мінск 1998, с. 537.

⁴⁰⁵ *Проміенісці, Filareci i Zorzanie...*, s. 77, 111–112.

4. Igelström Konstanty
5. Janiewicz Aleksander
6. Ordyński Feliks
7. Ordyński Karol
8. Piotrowski E.
9. Rukiewicz Michał
10. Uhryczycz-Trzebiński A.
11. Wegelin Aleksander
12. Wilkaniec M.
13. Wojechowicz
14. Wroński Ludwik
15. Wysocki Jan

Na liście widzimy jedynie zorzan z Białegostoku. Uhryczycz-Trzebiński wysłał do Świsłoczy Wysockiego z zadaniem namówienia tamtejszych zorzan do przyłączenia się do związku białostockiego, jednak ich przewodniczący Ignacy Łabuński odmówił. Feliks Lachowicz, dowiedziawszy się, że Wroński i Wysocki wstąpili do innego towarzystwa, polecił Borkowskiemu wykreślić obu z towarzystwa świsłockiego⁴⁰⁶.

Działalność

Towarzystwo Przyjaciół Wojskowych było dopiero w stadium kształtowania się, kiedy zostało zmuszone do działania w związku z nagłą śmiercią cara Aleksandra I. Dnia 24 grudnia 1825 r. Litewski Batalion Inżynieryjny, jednostki furszacka i pontonowa stawily się na uroczystym apelu w Brańsku, niedaleko Białegostoku. Obecnych było 1020 z 1109 służących w tych jednostkach żołnierzy i oficerów. Igelström i inni dowódcy kompanii zakłócili czytanie przysięgi, żołnierze wykrzykiwali „Niech żyje Konstanty!”, następnie zostali wyprowadzeni przez dowódców kompanii z miejsca uroczystości. Złożenie przysięgi na wierność nowemu cesarzowi, Mikołajowi I, nie doszło jednak do skutku. Przyjaciele Wojskowi próbowali porwać do powstania pułki Żmudzki, Białostocki i Łucki, jednak bez powodzenia.

Rozwiązanie stowarzyszenia

Następnego dnia, 25 grudnia 1825 r. batalion złożył przysięgę – jak donosił naczelnik sztabu korpusu Mikołaj Weljaminow – „w najlepszym porządku”.

⁴⁰⁶ Tamże, s. 112.

Zaczęły się aresztowania. Jako pierwsi zostali zatrzymani Igelström, Wegelin i Wojechowicz. 21 stycznia 1826 r. w pałacu Branickich w Białymstoku rozpoczęła pracę komisja śledcza, która w ciągu 9 miesięcy przesłuchiwała ponad 140 osób. W 1827 r. Wegelin, Rukiewicz i Igelström zostali skazani na 10 lat katorgi, następnie na osiedlenie na Syberii. Na 5 lat katorgi i osiedlenie na Syberii skazano Hryniewickiego, Wrońskiego, Wysockiego, dwóch braci Ordyńskich. Do więzienia w twierdzy w Bobrujsku trafili na 6 miesięcy: Hofman, Piotrowski, Wilkaniec, Wojechowicz; Borkowski i Janiewicz – na 4 miesiące; Uhryczycz-Trzebiński – na 5 lat⁴⁰⁷.

Komisja śledcza przesłuchiwała także siostry Rukiewicza – Kornelię i Ksawerę. Nie tylko wiedziały one o istnieniu stowarzyszenia, lecz także brały udział w niektórych jego posiedzeniach. Siostry Rukiewicza wyświadczyły tajnej organizacji bezcenną przysługę. Kiedy aresztowano Igelströma, jego służący Paweł Porszniow przywiózł do Zawyk i przekazał Ksawerze zielony kuferek z papierami. Opowiedziała ona komisji śledczej, co zrobiła po swoim pierwszym przesłuchaniu przez generała-majora Perrina, przewodniczącego sądu wojskowego:

Po powrocie z Białegostoku do Zawyk w niedzielę zastałam siostrę swoją [przypuszczalnie Antoninę – V.S.], która wybierała się do kościoła, i wysłałam z nią prawie wszystkich ludzi. Zostałam sama w domu, doczekałam się, kiedy cotygodniowy dozorca zapalił piec w moim pokoju. Najpierw włożyłam do pieca papiery, później oderwałam obcęgi od kuferka zawiasy, rzuciłam do pieca najpierw wieko, później kuferek z zamkiem i żelazem. Zawiasy rzuciłam do piwnicy do innych żelaznych rzeczy, a kluczyk – do rzeki. Gdy siostra wróciła z kościoła i weszła do mnie, w piecu jeszcze się paliło, lecz żadnych oznak spalenia kuferka już nie było⁴⁰⁸.

Ksawera tłumaczyła swoje zachowanie strachem przed karą za spalenie masonskich symboli i patentu. Jak wiadomo, w 1822 roku na mocy dekretu Aleksandra I loże masonskie zostały zakazane, dlatego aby zatrzeć ślady niszczenia dowodów przynależności do loży, spaliła wszystkie pozostałe dokumenty i kuferek. Senator Nowosilcow w raporcie do cesarzewicza Konstantego Pawłowicza inaczej przedstawił motyw Ksawery: „Zrobiła to z lęku i dobroci swej do brata, wynikających z moralności i prawa, jak również z tego, że nie wiedziała o ważności tych papierów”⁴⁰⁹. Owszem, Ksawera kochała brata, jak również swojego narzeczonego Aleksandra Wegelina, jednak to nie lęk ani słabość popchnęły ją do spalenia papierów z kuferka, tylko

⁴⁰⁷ Zob. Швед В.В., *Беларускія старонкі гісторыі дэкабрыстаў...*, с. 40–43; tenże, *Літоўскага піянернага батальёна выступленне 1825*, [в:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, Мінск 1997, т. 4, с. 384; Szwed W., *Echo petersburskich dekabrystów w Brańsku*, „*Ziemia Brańska*” 1989, т. 1, s. 27–32.

⁴⁰⁸ NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 2, sygn 1892; Клейн Б., *Найдено в архиве...*, с. 38–45.

⁴⁰⁹ NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 2, sygn. 1892.

właśnie świadomość „ważności tych papierów” i tego, że z istoty swej były one antyrządowe. Podsycając ogień w piecu, Ksawera wiedziała, że swym uczynkiem ratuje brata, swojego ukochanego oraz innych Przyjaciół Wojskowych. Dzięki temu, że te dokumenty nie trafiły w ręce śledczych, mogli im przedstawić siebie jako członków organizacji oświatowej, a nie tajnej, jak na przykład Północne czy Południowe towarzystwa dekabrystów. Dlatego właśnie wyroki sądu wojskowego w Białymstoku były bardziej łagodne od decyzji komisji śledczej w Petersburgu.

Siostry Rukiewicz zasłużyły na swój wyrok i, jak dekabrystki, poniosły karę. Kary nie wymierzył jednak sąd wojskowy, który przekazał decyzję do „rozpatrzenia przez obecne kierownictwo”. Były dowódca Samodzielnego Korpusu Litewskiego, generał piechoty Fedor Dovre [Friderich D'Auvray], uważał, że Ksawera Rukiewiczówna, która od 29 kwietnia 1826 r. przebywała w areszcie w białostockim klasztorze, poniosła już dostateczną karę, Kornelię Rukiewiczównę zaś należy „utrzymać w areszcie w klasztorze przez jeden miesiąc”. Cesarzewicz Konstanty Pawłowicz, głównodowodzący Samodzielnego Korpusu Litewskiego, nie był tym usatysfakcjonowany. Uważał, iż uczynki sióstr „podług prawa rujnują godność szlachecką”, za co należy je „zesłać na osiedlenie na Syberii”. Jednak carska confirmacja była łagodniejsza: „sióstr szlachcica Rukiewicza, Ksawerę i Kornelię, zamiast wyznaczonej przez Jego Wysokość kary trzymać w klasztorze, Ksawerę – jeden rok, Kornelię – sześć miesięcy”⁴¹⁰.

Należało jeszcze zdecydować, w którym klasztorze osadzić dekabrystki. Rozpoczęła się korespondencja w tej kwestii między gubernatorem obwodu białostockiego, hrabią Joachimem Ignacym Wołłowiczem a grodzieńskim gubernatorem cywilnym, radcą stanu Michałem Bobiatyńskim. Wołłowicz pytał 19 maja 1827 r.: „Czy nie będzie jakich przeszkód do uwięzienia w którymkolwiek z wymienionych klasztorów Kornelii i Ksawery Rukiewiczównien? Czy mógłbym po otrzymaniu wiadomości od Szanownego Pana wysłać je w tym celu od razu do Grodna?”. Gubernator odpowiedział już 20 maja: w Grodnie są trzy żeńskie klasztory, jednak „panny Rukiewiczówny” lepiej osadzić u brygidek, bo jest „bardziej przestronny niż dwa pozostałe” (czyli klasztory bernardynek i bazylianek)⁴¹¹.

⁴¹⁰ Там же; Клейн Б., *Найдено в архиве...*, с. 38–45.

⁴¹¹ НАНБ в Гродне, з. 1, інв. 2, sygn. 1892.2; Швед В.В., *Губернскі Гродна: апавяды з гісторыі горада (канец XVIII – пач. XX ст.)*, Баранавічы 2003, с. 61–65.

ROZDZIAŁ 15

MNIEJ ZNANE I NIEZNANE STOWARZYSZENIA

Analiza źródeł archiwalnych, dokumentów i dzieł literackich, których autorzy działali w tajnych i legalnych organizacjach, oraz dokumentów ówczesnych rosyjskich urzędów państwowych pozwoliły nam na odkrycie nowych stowarzyszeń działających w „kraju filomatów”, jak również na potwierdzenie niektórych też wysuniętych dotąd przez badaczy.

Stowarzyszenie w Grodnie

NAZWA. Maria Dunajówna jako jedyna spośród polskich badaczy używa wobec tej organizacji terminu „stowarzyszenie”⁴¹². Żaden inny nie wskazał jej nazwy. Nie wiadomo też, jakiej nazwy używali sami członkowie.

CZAS POWSTANIA. 25 marca 1821 r. Związek Przyjaciół wystąpił z projektem organizowania małych związków. Zgodnie z nim każdy filareta miał założyć taki związek w celu, na przykład, wspólnych spacerów, by „tam czytaniem pism periodycznych lub jaką użyteczną zabawą czas zająć”. Opiekę nad związkami mieli roztoczyć członkowie Związku Przyjaciół. Tomasz Zan – jak już wspominałem – uważał, że członkowie takich związków dobiorą się „stosownie do charakteru”, po to by „z podobnymi sobie” spędzać pożytecznie czas⁴¹³. Wydaje się, że jednym z takich związków było właśnie stowarzyszenie w Grodnie.

CEL. Składki wpłacane przez członków stowarzyszenia miały iść na pomoc stypendialną dla biednego studenta Uniwersytetu Wileńskiego. Poza tym zamierzało ono wpływać na obsadzanie samorządów lokalnych godnymi urzędnikami i przyczyniać się do polepszenia bytu włościan.

⁴¹² Zob. *Filomaci na prowincji...*, s. 30.

⁴¹³ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 76–77.

SKŁAD. M. Dunajówna uważa, że stowarzyszenie założył Michał Rukiewicz. Grodno odwiedza też parokrotnie inny filomata, Onufry Pietraszkiewicz. Mieszka tu uczennica Tomasza Zana, Ela Łuczkówna, której Pietraszkiewicz składa wizytę w 1820 r. W 1841 r. na „wierzbną niedzielę” przyjeżdża do Grodna Tomasz Zan⁴¹⁴.

O DZIAŁALNOŚCI stowarzyszenia informacji jest niewiele. Zbierano składki na stypendium dla biednego studenta Uniwersytetu Wileńskiego, a także na nagrodę za pracę traktującą o polepszeniu bytu włościan. Działalność Rukiewicza zyskała uznanie filomatów, a on sam – opinię „wybornego członka na prowincji”.

Niestety to wszystko, co do dziś udało się odnaleźć. Sądzymy, że archiwa w Rosji i Białorusi mogłyby pomóc w zgłębieniu losów tej organizacji, jak również następnej opisaney, w Szczuczynie.

Związek Obywatelski w Szczuczynie guberni grodzieńskiej

NAZWA. Nazwa stowarzyszenia mogła nawiązywać do tego, że przystąpili do niego „obywatele”. Oprócz tej nazwy pojawiają się też inne. Małgorzata Cwenk, autorka monografii o Onufrym Pietraszkiewicz, pisze o Związku Aplikantów, Związku Młodzieży Litewskiej oraz proponując nazwę Związek Szczuczynski⁴¹⁵.

CZAS POWSTANIA. Ignacy Domeyko w liście z maja 1821 r. pisze, że po wakacjach być może znowu przyjedzie do Szczuczyna, zwłaszcza jeśli przybędą tam z wykładami Lelewel i Sławiński. Onufry Pietraszkiewicz pochodził z tego miasta i utrzymywał z nim związki podczas studiów w Wilnie i Warszawie. Z kolei Domeyko przed studiami na Uniwersytecie Wileńskim uczył się w szczuczynskiej szkole pijarów, a Pietraszkiewicz był jego guwernerem.

Pod koniec 1821 lub na początku 1822 r. wileński Związek Przyjaciół usłyszał od Rukiewicza, że ma on w guberni grodzieńskiej i obwodzie białostockim „po kilka osób dobrze myślących, troskliwych o pomyślność krajową, gotowych pracować dla dobra powszechnego, słowem takich, jakimi być powinni zacięci obywatele”⁴¹⁶. Rukiewiczowi polecono założenie Związków Przyjaciół: jednego w guberni grodzieńskiej, drugiego w obwodzie białostockim tejże guberni. W 1822 r. podczas wakacji Pietraszkiewicz spotykał się z Rukiewiczem, który

⁴¹⁴ Zob. *Filomaci na prowincji...*, s. 30.

⁴¹⁵ Zob. Cwenk M., *Onufry Pietraszkiewicz. Biografia zesłańca*, Lublin 2006.

⁴¹⁶ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 102

opowiedział o swojej pracy na Grodzieńszczyźnie i Białostocczyźnie. Być może wtedy właśnie zostało stworzone przez Pietraszkiewicza tajne stowarzyszenie o nazwie Związek Obywatelski. W protokole posiedzenia filomatów z 19 lutego 1823 r. wspomniano o nim jako o już istniejącym.

CEL. Związek został założony w myśl wizji filomatów, którzy pragnęli stworzyć stowarzyszenia na terenie całego kraju. Wstępowali do niego „obywatele w celu udoskonalenia rolnictwa, ulepszenia losu poddaństwa i uzyskania wpływu na obióry urzędników pocziwszych”⁴¹⁷.

SKŁADU organizacji nie udało się nam ustalić w oparciu o źródła ani literaturę, spróbujmy zatem dokonać jego rekonstrukcji. Wiadomo, że w szkole pijarów w Szczuczynie od roku 1814 lub 1815 r. wykładał matematykę, język grecki i plastykę ksiądz Kalasanty Lwowicz, przyszły filareta⁴¹⁸. Do tejże szkoły uczęszczał Cyprian Daszkiewicz, który wyjechał stąd, by kontynuować naukę w gimnazjum w Białymstoku (od 1 do 6 klasy). Jego ulubionym przedmiotem była historia, którą wykładał profesor Zygmunt Nowicki, filomata⁴¹⁹. Jeszcze jeden uczeń tej szkoły – Julian Korsak, przyszły poeta i tłumacz, na Uniwersytecie Wileńskim zaprzyjaźnił się z Mickiewiczem, Odyńcem oraz Ignacym i Aleksandrem Chodźkami⁴²⁰.

⁴¹⁷ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 288; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 769.

⁴¹⁸ Domeyko I., *Filareci i Filomaci...*, s. 81; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 188.

⁴¹⁹ Zob. Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 769.

⁴²⁰ Zob. Archiwum filomatów. T. 1: *Listy z zesłania. Krąg Onufrego Pietraszkiewicza i Cypriana Daszkiewicza*, oprac. i wstęp Z. Sudolski, współpr. M. Grzebień, Warszawa 1997, s. 118–119.

ROZDZIAŁ 16

ŚLEDZTWO I WYROKI

Ten rozdział opisuje przebieg śledztw przeciw filomatom, filaretom i członkom innych opisanych wcześniej organizacji młodzieżowych i wojskowych: przedstawia śledczych i pytania, które zadawali, cele i taktykę przesłuchań, ale też taktykę obrony przyjętą przez przesłuchiwanym, a wreszcie wyroki, które im wymierzono.

Akt I. Śledztwo w sprawie Towarzystwa Promienistych (1822 r.)

Pierwsza komisja śledcza pracowała w kwietniu i maju 1822 r. po donosie adiunkta matematyki Antoniego Wyrwicza. Kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego, Czartoryski, przebywał w Wilnie i tam, w trakcie obiadu u rektora Uniwersytetu Wileńskiego Szymona Malewskiego dowiedział się o działalności Towarzystwa Promienistych oraz że o sprawie poinformowany został generał-gubernator Aleksandr Michajłowicz Rymkowski-Korsakow. Nie można było zbyć tematu milczeniem, należało zatem powołać komisję śledczą składającą się z zaufanych osób. Wybrano prof. Bojanusa, ks. prof. Kłagiewicza i prof. Łobojkę.

Bojanus Ludwik – więcej informacji o nim można znaleźć we wcześniejszym rozdziale „Okoliczności powstania i działalności tajnych stowarzyszeń” (s. 30).

Kłagiewicz Andrzej [Jędrzej] **Benedykt** (1767–27.12.1841) – profesor teologii, ksiądz z Katedry Wileńskiej (kościół zamkowy).

Łobojko Jan (więcej na jego temat, s. 37–38) był Rosjaninem, przyjechał do Wilna pod koniec 1821 lub na początku 1822 r.; dość szybko objął stanowisko kierownika katedry języka, literatury i historii rosyjskiej na Uniwersytecie Wileńskim. Interesował się piśmiennictwem słowiańskim i jego pomnikami, językiem litewskim i historią. Pod jego kierownictwem studenci dokonali

opisu 80 litewskich miejscowości. Filomaci i filareci oceniali go niejednoznacznie. Pełczyński napisał w liście do Jeżowskiego, że jest on „człowiekiem niezłym, trochę dziwnym”, z kolei Leon Janowski twierdził, że widział brudnopisy donosów na młodzież wileńską, „które nie wiemy, dokąd [Łobojko] posyłał”. Profesor Ignacy Daniłowicz uważał, że Łobojko „dąży do przerobienia nas w Rosjan”⁴²¹. Pracując w komisji śledczej, Łobojko wskazał Mikołaja Malinowskiego jako osobę, która dała mu *Opis geograficzny*, instrukcję będącą dla Nowosilcowa głównym dowodem na nielegalną działalność studentów. Z drugiej strony Łobojko był członkiem Wolnego Towarzystwa Miłośników Słowa Rosyjskiego w Petersburgu, do którego należeli także niektórzy dekabryści – działacze tajnych towarzystw rosyjskich. To dzięki Łobojuce filareci zetknęli się z dekabrystami, na przykład Mickiewicz za jego pośrednictwem poznał Kondratija Rylejewa⁴²².

Komisja zażądała dokumentów, które były w posiadaniu podejrzanych Tomasza Zana, Adama Mickiewicza i Teodora Łozińskiego. Chociaż zostali oni uprzedzeni, Łoziński nie pozbył się wszystkiego i podczas przeszukania znaleziono u niego papiery kompromitujące filaretów. U Zana z kolei znaleziono *15 prawideł postępowania dla młodzi, należącej do Zgromadzenia Przyjaciół Pożytecznej Zabawy, Pytania od tajnego konsyliarza Tadeusza Czackiego podane w Brusilowie 1803 r. oraz listę nazwisk osób, które wносиły składki*⁴²³. Dlatego śledczy musieli wykazać się odwagą i – żeby pójść na rękę księciu-kuratorowi – musieli przyjąć tłumaczenia Łozińskiego za dobrą monetę. Odpowiedzi Mickiewicza trochę złagodziły sytuację i Czarotoryski mógł napisać raport dla rządu, w którym przedstawił towarzystwo studentów jak legalne i dozwolone przez rektora. Malewski został zastąpiony na stanowisku rektora przez młodego i energicznego Józefa Twardowskiego (który znał blisko Lelewela). Zana, Łozińskiego i Mickiewicza objęto nadzorem policyjnym. Część archiwum filaretów została spalona (27 lub 29 kwietnia)⁴²⁴. Sytuacja na pewien czas się uspokoiła, niemniej sprawa obudziła czujność władz rosyjskich, zwłaszcza Nowosilcowa, który usiłował ingerować już w to śledztwo.

⁴²¹ Cyt. za: Janowski L., *W promieniach Wilna i Krzemieńca...*, s. 108; zob. też Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 280–281; Archiwum filomatów. T. 1: *Listy z zesłania. Krąg Onufrego Pietraszkiewicza...*, s. 163.

⁴²² Griskaite R., *Iwan Łobojko w historii i historiografii*, tł. M. Duškin, aneks: M. Prussak, *Archiwalia białoruskie, litewskie, rosyjskie i polskie*, „Pamiętnik Literacki” 2013, r. 54, z. 2, s. 186–187.

⁴²³ Zob. Dunajówna M., *Tomasz Zan. Lata uniwersyteckie...*, s. 209.

⁴²⁴ Zob. Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 263.

Akt 2. Sprawa przeciw studentom, którzy wdali się w potyczki z oficerami rosyjskimi

Po buncie Lejb-Gwardyjskiego Pułku Siemionowskiego w Petersburgu podjęto decyzję wysłać całą gwardię „w pochód zachodni”. W ten sposób wojskowi trafili do stolicy guberni wileńskiej, do Wilna. Pierwszym głośnym konfliktem z żołnierzami tego pułku była awantura między studentem Uzłowskim a oficerem Tyzenhauzem. Z kolei 4[16] marca 1822 r. grupa sześciu studentów, wśród których byli Edward Pułjanowski (dawny uczeń Tomasza Zana z pow. słuckiego), Aleksander Chodźko, Ignacy i Stefan Zanowie, Rafał i Otto Ślizieniowie, ścięła się na przedmieściu Antokolskim z Pelskim, chorążym Lejb-Gwardyjskiego Pułku Strzeleckiego. Jeden ze studentów potrafił niechcący Pelskiego, ten wyzwał ich od „szewców”, popchnął jednego z nich, a nazajutrz poszedł na policję. Następnie wezwał Pułjanowskiego na pojedynek, twierdząc, że został przez niego uderzony w twarz. Sprawę rozpatrywał gubernator wojskowy, zaś z ramienia Uniwersytetu Wileńskiego – profesor August Bécu. Trafiła ona do sądu grodzkiego, następnie została przekazana do I departamentu Sądu Głównego, jednak do czasu śledztwa w sprawie filaretów nie została rozstrzygnięta. Studenci bez skrepowania omawiali to zdarzenie między sobą na ulicach i w teatrze, aż wreszcie sprawa stała się głośna. W rezultacie studentom zakazano bywania w miejscach publicznych bez munduru lub surduta mundurowego⁴²⁵.

21 czerwca 1822 r. odbyło się posiedzenie sądu Uniwersytetu Wileńskiego, w którym tym razem zasiadali były rektor Szymon Malewski, pełniący obowiązki rektora Tomasz Życki, dziekani ks. Jan Kanty Chodani oraz Gotfryd Ernest Grodek. Postanowili oni ukarać „upomnieniem” wyżej wymienionych studentów, uczestników zajścia z Pelskim⁴²⁶. Z rozkazu cara naczelnik Sztabu Głównego książę Piotr Wołkoński rekomendował gubernatorowi wileńskiemu postawienie oskarżonych studentów przed sądem grodzkim.

Akt 3. Proces filaretów i filomatów (lata 1823–1824)

W klasie piątej wileńskiego gimnazjum 3 maja 1823 r. pojawił się na tablicy napis przypominający o rocznicy konstytucji z 1791 r. Wedle słów cenzora klasy, K.S. Maksiewicza, wyglądał następująco: „Vivat Konstytucja 3 maja!

⁴²⁵ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 185, k. 8–15, 31; Dunajówna M., *Tomasz Zan. Lata uniwersyteckie...*, s. 213–215; Ślizień O., *Z pamiętnika (1821–1824)*, [w:] *Z filareckiego świata*, s. 127–128.

⁴²⁶ Zob. Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 88–89.

Ach jak słodkie wspomnienie dla Polaków”. Napis wykonali wspólnie czterej uczniowie: Michał Plater, który napisał „Vivat Konstytucja”, a po dopisku Jana Czechowicza („3 maja”) uzupełnił „Ach jak słodkie wspomnienie dla Polaków”. Józef Kułakowski napisał wszystko od nowa, zamieniając kilka słów: „ach” na „o”, „Polaków” na „rodaków”, zauważając, że może tu być obecny ktoś „ruski”, i dopisał słowa „lecz nie masz kto by się o nią dopomniął”. Benedykt Kościalkowski był obecny podczas pisania i udzielał rad w kwestii doboru słów. Jeden z uczniów – Kułakowski (który prawdopodobnie należał do Promienistych) – zeznał później, że słyszał o istnieniu filaretów.

10 maja na ścianie klasztoru dominikanów pojawił się kolejny napis, znany w kilku wersjach: „Niech żyje Konstytucja 3 maja! Śmierć despotom! Daj Boże, gdyby się to sprawdziło”; „Niech żyje Konstytucja 3 maja! Powstań, Ojczyzno, z ruin”; „Niech żyje Konstytucja 3 maja! Śmierć despotom! Ojczyzna się odrodzi”. O wykonanie tego napisu oskarżono ucznia Stanisława Zabiełłę, jednak rada pedagogiczna gimnazjalna nie znalazła dowodów. Z kolei czterech uczniów, którzy zrobili wpis na tablicy, rada postanowiła skazać na areszt o chlebie i wodzie: Michała Platera na dziesięć dni, Czechowicza i Kułakowskiego – na osiem dni, Benedykta Kościalkowskiego – na dwa, a Kajetana Maksiewicza na dziewięć dni⁴²⁷.

W ten oto sposób Nowosilcow otrzymał pierwsze obiektywne powody, aby dopiąć swojego prywatnego celu: usunąć Czartoryskiego ze stanowiska kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego i zająć jego miejsce. Było to też zgodne z nowym zamysłem Aleksandra I, by zlikwidować Uniwersytet Wileński jako ośrodek ducha polskiego⁴²⁸.

W czerwcu 1823 r. student Józef Massalski zażądał od wileńskiego policmajstra Piotra Szłykowa, aby ten go aresztował i odwiózł do wielkiego księcia Konstantego Pawłowicza. Przeprowadzono przeszukania, podczas których u studenta Jankowskiego znaleziono dokumenty tajnego stowarzyszenia, które istniało w gimnazjum w Świsłoczy. Podczas drugiego przesłuchania Jankowski powiedział o istnieniu filaretów, później wymienił też nazwiska 83 członków. Na rozkaz Konstantego Pawłowicza 7[19] lipca 1823 r. do Wilna przyjechał Nowosilcow⁴²⁹.

Nowosilcow Nikołaj Nikołajewicz (1761[1762]–1836[1838], Petersburg) – tajny radca, senator. W młodości był wojskowym, w czasach Katarzyny II brał udział w wojnach szwedzkiej i polskiej. W latach 1797–1801 wyjechał na naukę do Anglii. Za rządów Aleksandra I należał do grona jego „młodych

⁴²⁷ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne, z. 735, inw. 10, sygn. 7, k. 11v–21; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 67–104, 115–116.

⁴²⁸ Zob. Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 18, 20; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 65–84.

⁴²⁹ Zob. Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 438–439.

przyjaciół” (wraz z Czartoryskim i Aleksiejem Stroganowem). Na służbie państwowej był urzędnikiem do zadań specjalnych, zajmował się reformami w rolnictwie, handlu, kulturze i edukacji. Został przewodniczącym Akademii Nauk, kuratorem Petersburskiego Okręgu Naukowego. W tamtym czasie miał dobre relacje z Czartoryskim, który poparł jego kandydaturę na członka Komisji Gospodarczej w Warszawie. Wkrótce potem, w maju 1816 r. Nowosilcow został członkiem Rady Stanu Królestwa Polskiego. W lata 20. XIX w. wszedł już bez liberalnych poglądów (idąc zapewne w ślady cara) i przygotowywał reformę polskich szkół i uniwersytetów (wrzesień 1821 r.) pozwalającą na kontrolowanie i usuwanie z nich „niebezpiecznych” studentów i profesorów⁴³⁰.

Łobojko w swoich *Zapiskach* wspomina, że Nowosilcow „lubił pić wina i napoje kosztowne, osobiwie podczas obiadu, który zwykle był o godzinie szóstej wieczorem, wstawał on od stołu niemal na pół pijany”⁴³¹. W swoich pamiętnikach z lat 1818–1825 Stanisław Morawski pisze o Nowosilcowie: „może od lat dwudziestu zupełnie trzeźwy nigdy już ani w dzień, ni w nocy nie był”⁴³². „W najwyższym stopniu rozwiąły, rozpustny, bez sumienia sprzedajny”; „sumienia, cnoty, moralności, wstydu ani szeląga”⁴³³. Cytowany przez Lelewela Ignacy Onacewicz wymienia nazwiska „biednych wdów”, którymi „opiekował się” Nowosilcow: hrabiny Aleksandra Branicka i Rzewuska, księżne Tekla Zubowa i Elena Radziwiłł. Dodaje, że „Niezgłębnym jest w środkach zdobywania pieniędzy, również nienasycony, ponieważ jest marnotrawcą, ponieważ także otoczył się złodziejami”⁴³⁴. Postać Nowosilcowa w ciemnych barwach przedstawił Mickiewicz w III części *Dziadów*, w tym we wstępie od autora.

Można uznać, że śledztwo w sprawie filomatów i filaretów rozpoczęło się w lecie 1823 r., kiedy do Wilna przybył Nowosilcow i stopniowo dołączali do niego kolejni członkowie komisji śledczej:

Andersen Otto – radca dworu.

Bajkow Lew [Leon] (1776–1829, Wilno) – radca stanu, sekretarz kancelarii Nowosilcowa. Kazał się nazywać generałem, chociaż nie było ku temu podstaw. W młodości dosłużył się posady sekretarza ambasady rosyjskiej w Paryżu.

⁴³⁰ Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 356–258.

⁴³¹ Wspomnienia M. Makarowa na ten temat zob. Лобойко И.Н., *Мои воспоминания...*, s. 276.

⁴³² Morawski S., *Kilka lat młodości mojej w Wilnie. 1818–1825*, wyd. A. Czartkowski, H. Mościcki, Warszawa 1959, s. 261.

⁴³³ Zob. Bajkow L.S., *Z karteł pamiętnika rękopiśmiennego (1824–1829)*, wyd. Alkar [A. Kraushar], Kraków 1913; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 8.

⁴³⁴ Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 112–114; zob. też Bajkow L.S., *Z karteł pamiętnika...*; Morawski S., *Kilka lat młodości...*, s. 255.

W latach 1820. kontrolował kasę uniwersytecką i nadużywał swojej władzy podczas rewizji. Był najbliższym współpracownikiem Nowosilcowa oraz towarzyszem jego zabaw erotycznych i imprez alkoholowych. Sądząc po wspomnieniach Bajkowa, kariera niezbyt go interesowała, bardziej go pociągały uciechy cielesne (seks, alkohol i gra na bałajce). Badacz A. Kraushar we wstępie do wspomnień Bajkowa opisał go jako urzędnika-karierowicza, którego celem było dogadzanie własnym zachciankom, człowieka wysoce szkodliwego, zrażającego moralnie, lecz zachowującego jeszcze pewne rysy dobroduszości; człowieka bez zasad moralnych i obyczajowych. Zmarł w 1829 r. w trakcie przejazdu pod Ostrą Bramą, z powodu zatrzymania akcji serca⁴³⁵.

Barkman [Bärkman] **Jan Karol** (1783–1856) – profesor Uniwersytetu Wileńskiego, wykładał medycynę sądową, bezpieczeństwo i higienę lekarską. Pracę doktorską obronił w Berlinie w 1814 r., potwierdził stopień naukowy na Uniwersytecie Wileńskim w 1817 r. Tam też wstąpił do Towarzystwa Młodzieży, krzewiącego ideę doskonalenia wiedzy i umiejętności praktycznych (od stycznia 1808 r. nazwanego Filomatycznym). Badacz dziejów Uniwersytetu Wileńskiego Bieliński zarzuca Barkmanowi, że był leniwy – nie śledził rozwoju nauki w wykładanych przez siebie dziedzinach, nie napisał podręcznika dla swojego przedmiotu, lecz poprzestał na podręcznikach rekomendowanych przez radę uczelni. Autor książki *Descriptionem febris castrensis sistens* (1814)⁴³⁶.

Botwinko Hieronim – wileński prokurator gubernialny, który zawsze i wszędzie podkreślał, że jest Rosjaninem i rozmawiał tylko po rosyjsku, w związku z czym zasłynął jako „unikat na Litwie”. Lelewel określa go epitetami „łotra i niecnoty w całym znaczeniu”⁴³⁷.

Kukolnik Paweł (1795–1884) – profesor historii współczesnej i statystyki ogólnej (od 1826). Przyjęty na uczelnię przez Pelikana, który odwdzieczył się w ten sposób za pomoc otrzymaną od rodziców Kukolnika podczas studiów medycznych w Petersburgu. Początkowo zajmował stanowisko sekretarza rady, później cenzora, bibliotekarza. „Wszystkich tajnych rad i działań jego [Pelikana – przyp. V.S.] czynnym był uczestnikiem, a w czasie bezustannych uczt i biesiad zwyczajnym bawicielem”. W grudniu 1824 r. został profesorem zwyczajnym na Uniwersytecie Wileńskim, a po zwolnieniu Pelikana – rektorem. Na posadzie

⁴³⁵ Zob. Bajkow L.S., *Z karteł pamiętnika...*, s. 20, 21, 25; Iwaszkiewicz J., *Plemię Sarmatów. Kartka z dziejów tajnych związków na Uniwersytecie Wileńskim*, „Ateneum Wileńskie” 1923, r. 1, nr 3/4, s. 483; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 32–23; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 94–95; *Towarzystwo Filomatów. Wybór tekstów, wstęp i objaśnienia* A. Łucki, Kraków 1924, s. XLV.

⁴³⁶ Zob. Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. II, s. 47, 286, 355, t. III, s. 118.

⁴³⁷ Bajkow L.S., *Z karteł pamiętnika...*; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 16.

cenzora Kukolnik sprzyjał drukowaniu polskiej literatury, co później wypominali mu litewscy generał-gubernatorowie M. Murawjow i Kaufman i prześladowali jako zwolennika Polaków. W latach 1818–1820 dokonał przekładu pięciu tomów historii Francji Filipa Paula de Ségura. Napisał kilka prac z historii i etnografii Litwy⁴³⁸.

Kukolnik Platon (ok. 1804, Zamość – 1848, Petersburg) – wykładowca, brat Pawła Kukolnika. Od 1824 r. pracował na stanowisku egzekutora na Uniwersytecie Wileńskim⁴³⁹.

Ławrynowicz Wincenty – mason wileńskiej loży Szkoła Sokratesa. Lelewel charakteryzował go jako „z rodziny żmudzkiej Polaka moskiewskiej służbie z duszą i z ciałem oddanego”. Miał stopień radcy, od 1819 r. pełnił służbę w wileńskim rządzie gubernialnym. Nie doczekał zakończenia śledztwa, w listopadzie 1824 r. zmarł w gorączce, odczuwając podobno wielkie wyrzuty sumienia. Opinia publiczna orzekła, że to kara za prześladowanie młodzieży. Za trumną rzekomo biegł tylko pies, odziany w żałobne szaty, z tablicą na szyi⁴⁴⁰.

Mianowski Mikołaj – dziekan Wydziału Medycznego, od 1810 r. wykładał fizjologię, od 1813 i 1814 – anatomię i fizjologię. Profesorem nadzwyczajnym fizjologii został w 1815 r.; w następnym roku wyjechał za granicę celem dalszego kształcenia się w swojej dziedzinie, a w 1819 r. został mianowany profesorem położnictwa. Był masonem, mistrzem w loży Gorliwy Litwin, do której należeli m.in. profesor Uniwersytetu Wileńskiego Jan Wolfgang, Kazimierz Kontrym, Jan Szymkiewicz, Antoni Marcinowski. Próbowali oni przekształcać masonerię, tworząc lożę zreformowaną. Gdy rozpoczęto śledztwo w sprawie tajnych stowarzyszeń, Mianowski przeszedł na stronę Nowosilcowa i Pelikana, gorliwie im pomagając⁴⁴¹.

Neve – materiały o nim na razie nie zostały odnalezione.

Pelikan Waław (1780, Słonim – 1873, Moskwa) – profesor Uniwersytetu Wileńskiego. Wedle Stanisława Jundziłła, Waław Pelikan był synem czeskiego muzyka z orkiestry hetmana Ogińskiego, który później miał zajmować się handlem winem. Waław uczył się w słonimskiej szkole kanoników luterzańskich.

⁴³⁸ Zob. *Obrazki litewskie*, s. 188–189.

⁴³⁹ https://ru.wikipedia.org/wiki/Кукольник,_Платон_Васильевич [dostęp 30.12.22].

⁴⁴⁰ Zob. Bajkow L.S., *Z karteł pamiętnika...*; *К истории тайных обществ...*, s. 7; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 16, 54; *Listy z więzienia*, s. 340; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 94.

⁴⁴¹ Zob. *Obrazki litewskie*, s. 173–175.

Po kursach medycznych w Wilnie pojechał do Petersburga, gdzie kontynuował naukę na Akademii Medyko-Chirurgicznej; został tam adiunktem, z powodzeniem praktykował jako chirurg. W 1817 r. powrócił na Uniwersytet Wileński, był profesorem zwyczajnym chirurgii, przeprowadzał sekcje w teatrze anatomicznym, W Wilnie także doczekał się sławy znakomitego chirurga praktyka. Pomimo przyzwoitych dochodów z chirurgii stale szukał pieniędzy i przymykał oko na ich pochodzenie. Mówiono, że miał słabość do kobiet⁴⁴² (z Petersburga przywiózł żonę majora Protopopowa i mieszkał z nią oraz ich synem). Podczas śledztwa Pelikan początkowo zajmował stanowisko neutralne, lecz gdy przekonał się, że Czartoryski straci kuratorstwo, zaczął gorliwie pomagać Nowosilcowowi. 21 października 1824 r. dostał posadę zastępcy rektora uniwersytetu, zaś w 1826 r. – dożywotni tytuł rektora. Po zamknięciu uniwersytetu i następnie Akademii Medyko-Chirurgicznej w Wilnie wyjechał do Moskwy. Mickiewicz wspominał o nim w III części *Dziadów*⁴⁴³.

Szłykow Piotr – policmajster wileński, radca stanu, Rosjanin. Żonaty z Polką, Justyną Górską herbu Nałęcz, znał język polski. Wedle opinii Lelewela „umiał dłużej niż jego poprzednicy na policmajstroście utrzymywać się, ssać biednych i miasto, pobłażać uczuciom narodowym miejscowym”. Studenci uważali go za osobę kontaktową, uprzejmą i współczującą, choć tak naprawdę Szłykow ich nienawidził⁴⁴⁴.

Twardowski Józef – profesor matematyki, w 1823 został rektorem Uniwersytetu Wileńskiego dzięki protekcji księcia Czartoryskiego, który chciał poprzez niego przeprowadzić na uniwersytecie reformy. Twardowski miał słaby charakter, uległ Nowosilcowowi, znosił wszystkie jego zniewagi, prześladował studentów. Wreszcie podał się do dymisji, a kiedy wniosek został odrzucony, wystąpił o urlop, zasłaniając się chorobą oczu⁴⁴⁵.

Przedstawiony tu i poniżej obraz członków śledczej komisji wyłania się ze znanych nam dzisiaj źródeł. Pokazują one sędziów-profesorów zarówno jako naukowców, jak i jako inkwizytorów oraz innych śledczych, którzy działali ze względu na swój osobisty interes, często z chęci pozostania na państwowej posadzie. Nowe źródła mogą ten obraz uzupełnić lub skorygować.

⁴⁴² Zob. Iwaszkiewicz J., *Plemię Sarmatów...*, s. 483.

⁴⁴³ Zob. *Obrazki litewskie*, s. 127–130; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 388–389; Trzebiński S., *Wydział lekarski dawnego Uniwersytetu Wileńskiego...*, s. 381–383.

⁴⁴⁴ Zob. *К источнику тайных обществ...*, c. 7; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 16; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 94.

⁴⁴⁵ Zob. Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 93.

Komisja objęła śledztwem około 300 osób; byli wśród nich podejrzani w sprawie napisów o Konstytucji 3 maja oraz w sprawie Massalskiego, zorzanie ze Świsłoczy i filareci. Nie wszystkich przeszukano i zatrzymano (jest to uwzględnione na liście aresztowanych członków tajnych stowarzyszeń, zob. s. 170–171). Odnalezionych członków aresztowano i zwożono do Wilna. Komisja śledcza pracowała w pałacu gubernatorskim, w którym mieszkał Nowosilcow. Nie brał on udziału w przesłuchaniach, jednak zapraszał członków komisji do siebie na obiady, by w ten sposób kontrolować postępy śledztwa.

W Wilnie wiadano o pijanych orgiach Pelikana, Nowosilcowa, Bajkowa, Mianowskiego, braci Kukolników, Baerkmana, Neve i innych, o słabości do kart⁴⁴⁶. Potwierdzał to Onacewicz: „Jakiż wzór stawić może dla moralności młodzieży życie prywatne PP. kuratora, rektora, dziekana Mianowskiego i sekretarza Mierzejewskiego! Każdy z nich, wyjąwszy rektora, pije po angielsku, kosztem cudzym, nie zachowując ani przyzwoitości, ani miary, wszystko to wykonywając w oczach młodzieży, którą chcą zreformować”⁴⁴⁷. Ich pomocnikami byli, wedle słów Onacewicza, „ludzie bez opinii, złodzieje, bandyci jako to: Krulikowski, Muszyński, Krukowski, wyciskali zeznanie od dzieci”. Krulikowski, zanim został policjantem, należał do bandy złodziei. Nowosilcow dostrzegł jego zdolności, tak jak i cesarzewicz Konstanty, który po zakończeniu śledztwa przyznał mu order. W latach 1827–1828 wymieniona trójka była zamieszana w różne sprawy kryminalne.

Przyjaźń z Nowosilcowem zadzierzgnął profesor medycyny, August Bécu (1771, Grodno – 26.08[7.09].1824)⁴⁴⁸, który pragnął zostać rektorem i by osiągnąć ten cel donosił na swoich uniwersyteckich kolegów: Kontryma, Lelewela, Gołuchowskiego, Jana Śniadeckiego. Mówiło się, że samo niebo ukarało Bécu, ponieważ zginął podczas burzy we wrześniu 1824 r., w łóżku we własnym mieszkaniu rażony piorunem. W to, że śmierć od pioruna była karą boską, wierzył także Mickiewicz, który sportretował Bécu w VIII i IX scenie III części *Dziadów* jako Doktora – stronnika Senatora i donosiciela⁴⁴⁹. Stanisław Jundziłł, który uczył się razem z Bécu, a potem przez 20 lat z nim współpracował, wspominał, że pod koniec 1822 r. profesor zaczął zabiegać o zwolnienie go ze służby z należną mu dożywotnią pensją. Ministerstwo nie spieszyło się z rozpatrzeniem tej prośby, zwłaszcza że właśnie rozpoczęło się śledztwo w sprawie filomatów i filaretów. Kiedy do Wilna przyjechał Nowosilcow, Bécu zwrócił się doń o pomoc, wiedząc o jego kontaktach z Konstantym Pawłowiczem i o wpływach w Ministerstwie Oświaty. Te starania miały być powodem jego częstych

⁴⁴⁶ Zob. Iwaszkiewicz J., *Plemię Sarmatów...*, s. 483

⁴⁴⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 260–261.

⁴⁴⁸ A. Bécu był drugim mężem Salomei Słowackiej i ojczymem poety Juliusza Słowackiego.

⁴⁴⁹ Zob. Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 42–45, 54, 99; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 39.

wizyt u Nowosilcowa w trakcie trwania pracy komisji. Widziało go tam wielu sympatyzujących z oskarżonymi, stąd wnoszono, że donosi na studentów⁴⁵⁰.

ARESZTY I WIĘŹNIOWIE. Do 3 grudnia 1823 r. do Wilna zwieziono 85 filaretów z różnych guberni Białorusi, z Ukrainy, Petersburga, Warszawy, z zagranicy. Jak pisał Onacewicz: „Wrywano dzieci z łona ich rodziców, o północy, od stołu; zatrzymywano je na ulicy, w szkołach, w kościele”⁴⁵¹. Lista filaretów sporządzona na podstawie zeznań zawierała 166 nazwisk⁴⁵².

Wedle danych z 5 listopada 1823 r. do tego czasu aresztowano 85 osób, które przetrzymywano w pałacu gubernatorskim, na zamku, u policmajstra, u starszego dozorczy kwartałowego, u Ławrynowicza i na terenie ośmiu klasztorów. Przewodniczący towarzystwa Zan przebywał w zamku więziennym na Łukiskach. Niżej podajemy listę członków tajnych stowarzyszeń wraz ze wskazaniem miejsca, w którym byli przetrzymywani:

W pałacu gubernatorskim: Franciszek Ejchler, Antoni Hejdatel, Jakowlin, Jan Jankowski.

W zamku więziennym w pobliżu placu Łukiskiego przetrzymywano Massalskiego i Tomasza Zana.

U policmajstra: Lucjan Ejsmont, Gobiata, Wismont.

U Ławrynowicza osadzony został Odyniec, którego później przeniesiono do klasztoru karmelitów.

W klasztorze bazylianów przy ul. Ostrobramskiej 9: Aleksander Chodźko, Stefan Dąbrowski, Ignacy Domeyko, Antoni Frejend, Adolf Giedrojc, Jakub Jagiełło, Cyprian Janczewski, ksiądz Kalasanty Lwowicz, Stanisław Makowiecki, Adam Mickiewicz (do 21.04[3.05].1824⁴⁵³), Tomasz Pawłowicz, Jan Sobolewski,

⁴⁵⁰ Zob. *Obrazki litewskie*, s. 205–206.

⁴⁵¹ Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 100.

⁴⁵² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 260–290.

⁴⁵³ W artykule A. Łuckiewicza *Więzienie Adama Mickiewicza*, który ukazał się w 1923 r., jest mowa o oskarżeniach ze strony polskich badaczy wobec Białorusinów o znieważenie celi Mickiewicza („celi Konrada”) – od czasów rosyjskich mieściła się tam ubikacja. Białoruskie Towarzystwo Naukowe zwróciło się do departamentu oświaty Litwy Środkowej z propozycją powołania białorusko-polskiej komisji. Ze strony białoruskiej w jej skład weszli B. Taraszkiewicz, A. Łuckiewicz oraz inżynier A. Nekanda-Trepka. Udało się im dowiedzieć, że pomieszczenie, w którym znajduje się ubikacja, za czasów Mickiewicza nie istniało – nie jest ono zaznaczone na mapach z lat 1814 i 1846. Zostało też odszukane miejsce, gdzie mógł być więziony poeta. Budynek już nie istniał, jednak białoruscy członkowie komisji na podstawie znalezionej inwentarza klasztoru bazylikańskiego z dnia 23.04.1841 r. ustalili, że lokale mieszkalne znajdowały się na piętrze budynku, które łączyło klasztor z kościołem. Jest to zgodne z fragmentem z twórczości Mickiewicza, w którym pisał, iż celi Konrada przytyka do muru kościoła. W rezultacie tej dyskusji stało się jasne, że więzienie Mickiewicza już wówczas nie istniało (https://be.wikisource.org/wiki/Вязьніца_Адама_Міцкевіча). Zob. też: Pigoń S., *Głosy z przed wieku. Szkice z dziejów procesu filareckiego*, Wilno 1924.

Adam Suzin, Dyonizy Szlajewski. W czerwcu 1824 r. przeniesiono tu Jana Czeczota, Tomasza Zana i Jana Jankowskiego.

W klasztorze bernardynów przy ul. Bernardyńskiej: Jakub Abramowicz, Antoni Dudin, Ignacy Januszkiewicz, Antoni Kamiński, Ignacy Karabanowicz, Jan Klukowski, Adam Kocewicz, Feliks Kułakowski, Mikołaj Malinowski, Płusznia, Edward Pułjanowski, Leopold Sosnowski, Jan Wiernikowski, Ignacy Zan, Zawadzki.

W klasztorze karmelitów bosych przy ul. Ostrobramskiej: Czapracki, Aleksander Domeyko, Karol Jentz, Rufin Jundziłł, Seweryn Korsak, Stanisław Kozakiewicz, Adam Kurowski, Emeryk Staniewicz, Konstanty Wierzbicki, Jan Witkiewicz, Jan Zahorski.

W klasztorze franciszkanów przy ul. Trockiej i Franciszkańskiej: Czeczot (uprzednio przebywał w kościele św. Kazimierza, pod koniec procesu został przeniesiony do klasztoru bazylianów), Jan Hejdatel, Kowarski, Tomasz Kraskowski, Jan Krynicki, Michał Kulesza, Hilary Łukaszewski, Aleksander Mickiewicz, Kazimierz Piasecki, Michał Rukiewicz, Stefan Zan (w 1824 r. przeniesiony do bazylianów), Tadeusz Zieliński.

W klasztorze dominikanów: Aleksander Chodźko, Józef Heltman, Józef Jeżowski, Teodor Łoziński, Stanisław Marciniewski, Jan Michalewicz, Antoni Ślizień, Otto Ślizień, Rafał Ślizień, Ksawery Turski, Józef Tyszkiewicz. Na początku śledztwa przetrzymywany był tu również rektor Józef Twardowski.

W klasztorze lazarystów: Marian Piasecki.

W klasztorze misjonarzy przy ul. Misjonarskiej: Wincenty Bobiański, Wiktor Iwaszkiewicz, Wincenty Sawicki, Mikołaj Suchocki, Bruno Szemiot, Józef Szetkiewicz, Konstanty Zalewski.

W klasztorze pijarów przy ul. Dominikańskiej: Justyn Ciecierski, Jan Jundziłł, Jan Kaszuba, Józef Kraskowski, Monc, Napoleon Nowicki, Alojzy Pieślak, Michał Szyrma, Feliks Zielinowicz.

W klasztorze Wszystkich Świętych przy ul. Rudnickiej, Koński Targ: ksiądz Maciej Brodowicz, Wincenty Ihnatowicz, Konstanty Kielner, Ignacy Koszalski, Bolesław Kontrym, Teodor Miłakowski, Szczotkowski, Józef Zarzecki⁴⁵⁴.

Niektórzy członkowie stowarzyszeń, odszukani dopiero pod koniec śledztwa, nie trafili do aresztu, lecz dostali zakaz opuszczania miasta, jak również zakaz dzielenia się informacjami o przesłuchaniach przed komisją śledczą. Od 16 listopada 1823 r. do 12 grudnia 1824 r. 33 osoby zostały zwolnione za poręczeniem krewnych lub innych osób bądź za kaucją (zob. w notach biograficznych). Wedle danych z 19 kwietnia 1824 r. w areszcie przebywało już tylko 28 osób.

⁴⁵⁴ Zob. *Listy z więzienia*, s. 472–475.

Pomimo starań policji i władz lokalnych 31 członków stowarzyszeń nie odzyskano⁴⁵⁵. Oto nazwiska osób, do których komisja śledcza nie dotarła: Józef Choderowicz/Chodorowicz, Jan Popejko, Wincenty Żyliński, Tadeusz Nowicki, Tadeusz Żebrowski, Kajetan Przeciszewski, Ksawery Ogiński, Jan Horain, Franciszek Dolner, Wincenty Porębski, Ksawery Sławiński, Dominik Pietkiewicz, Wańkowicz, Ludwik Paprocki, Michał Dziekoński, Mikołaj Hamlikiewicz, Jan Krekowiecki/Krechowiecki, Jan Krasicki, Wincenty Szydłowski, August Hrehorowicz, Tadeusz Hrehorowicz, Henryk Zamajski/Zamojski, Wiktor Ginet, Wierzbolowicz, Borysewicz, Jan Jarmołowicz, Stankiewicz, Lebel, Tomasz Butkiewicz/Budkiewicz, Michał Zamacki/Ziemacki⁴⁵⁶.

Na listach członków tajnych stowarzyszeń znajdują się informacje o pomieszczeniach, w których byli przetrzymywani w trakcie śledztwa. Tomasz Zan, jak wiemy, przebywał w więzieniu na Łukiszkach. W liście do Zosi Malewskiej pisał: „Więzienie moje, albo raczej altana zawsze zamknięta, długa na kroków 9, szeroka na 4, dosyć obszerna dla żyjącego ciała, dwa razy mniejszej potrzeba po śmierci [...]. Stolik, dzbanek, łóżko i miotła całym moim meblem, zwierciadełko i grzebień, gotownia, Biblia”⁴⁵⁷.

Lelewel pisał:

Matki, krewni, przyjaciele z trwogą dopytywali się, gdzie i jaką drogą zasiłek i pierwsze potrzeby dostarczyć. Nim się to do przytrzymanych docisnąć mogło, niejednemu kilkuniedniowy głód i zimno twardej jesieni wskrusz przejęły; a chociaż miał posiłek i ogrzany był, po wielkiej części w zamknięciu swoim pozbawieni umysłowego zasiłku, mogli się lękać, że ich nuda trawić będzie. Wszakże mimo wielotygodniowego lub kilkomiesięcznego więzienia, towarzyszyła im pogoda duszy i spokojność umysłu, jakie są udziałem prawego serca i prawdziwej cnoty⁴⁵⁸.

W kwestii utrzymania aresztowanych studentów i gimnazjalistów władze Uniwersytetu Wileńskiego starały się przed kuratorem Czartoryskim, a ten z kolei – przed Ministerstwem Spraw Wyznaniowych i Edukacji o wyasygnowanie 500 rubli srebrnych, które zostały przydzielone w lipcu 1824 r. Do tego czasu Uniwersytet Wileński wykorzystywał własne środki z Funduszu Edukacyjnego, które później mógł sobie zrekompensować z ośrodków edukacyjnych Wileńskiego Okręgu Naukowego. Środkami rozporządzał oficjalista Uniwersytetu Wileńskiego Radziszewski. Poza tym wydatki pokrywano również ze zbiorów prywatnych⁴⁵⁹.

⁴⁵⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1341, k. 44–54; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 191–192; sygn. 1336, k. 66–68; *К истории тайных обществ...*, s. 19.

⁴⁵⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 208–211v.

⁴⁵⁷ *Listy z więzienia*, s. 73.

⁴⁵⁸ Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 20.

⁴⁵⁹ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 1078, k. 1–2.

Z artykułu Władysława Mickiewicza dowiadujemy się, że więźniowie mieli kontakty z miastem, przekazywano im listy, jedzenie, pieniądze. Na przykład Tomasza Zana odwiedziły księżne Czetwertyńska i Lubecka z córkami, które go skrycie podziwiały. W liście do swojej ukochanej Zosi Zan pisał: „Kawa, herbata, konfitury i wino miłym moim posileniem i zawsze tak syty jestem, jak nigdy nie byłem”. W innym liście pisze: „Jestem niewymyślny, chcę się przyzwyczaić, nawet nigdy się mnie o jedzeniu nie myśli, [...] kto wie skąd mam chleb smaczny i biały, ryby smaczne i wina nigdy nie brakuje, piję z wodą. Święte posłanki łaskawe o mnie mają staranie”⁴⁶⁰.

TAKTYKA ZACHOWANIA W ŚLEDZTWIE. Tomasz Zan postanowił wziąć na siebie całą winę za działalność towarzystwa. Oto, co pisał do Pietraszkiewicza w sprawie Malewskiego: „Co zaś do powodów i przyczyn tak u Promienistych, jak u Filaretów, niech składa jedynie na mnie, trzeba się zniżyć, tak stan rzeczy wymaga, albo jeżeli zmuszony wyklądać powody, niech ostrzega, że to on sam tylko tak uważa, tak sądzi, ja zaś mogę inaczej”⁴⁶¹. Zan usiłował wspierać przyjaciół w trakcie śledztwa, pokierować nimi. Malewskiemu, na przykład, radził mówić, że tamten wykonywał jego zadania i że po wyjeździe za granicę zgodnie z zasadami towarzystwa przestał doń przynależeć. Zan wysunął również pomysł (poddając go pod osąd innych członków stowarzyszeń i im pozostawiając decyzję), aby do papierów, które były przechowywane w mieszkaniu Malewskiego, podrzucić przepisane i złagodzone Ustawy Filaretów⁴⁶².

Instrukcję dla Malewskiego z datą „marzec 1824” zachował Pietraszkiewicz. Było w niej dziewięć punktów, których tamten miał się trzymać podczas przesłuchań: Filareci od Promienistych różnią się tylko tym, że do zabawy dodano naukę i pomoc ubogim uczniom – to był jedyny cel; dlatego istniały dwa komitety – naukowy i pożyczkowy; nie było ani religijnych, ani politycznych celów; towarzystwo takie zostało skasowane przez władze uniwersyteckie, które zawiesiły je na czas nieograniczony; Tomasz Zan był tylko pierwszym w radzie dozorczej, [...] był tylko stróżem utrzymania prawnego porządku, pierwszym w nagleniu do nauk, porządnej edukacji; zeznawać tylko same fakty, w wielkie opisy nie wchodzić i wszystko podawać koniecznie na piśmie; pochodzenie i autorstwo instrukcji (statystycznej, którą rozdawano przed wakacjami) jest nieznane, nigdy nie była ona przedmiotem posiedzeń; pierścień podarowany Zanowi był dowodem wdzięczności wspieranej młodzieży; działania członków zgromadzenia nie było nakierowane przeciw porządkowi publicznemu

⁴⁶⁰ Mickiewicz W., *T. Zan w więzieniu*, [w:] *Rok Mickiewiczowski. Księga pamiątkowa*, Łwów 1899, s. 60, 62, 68; *Listy z więzienia*, s. 73, 114–115.

⁴⁶¹ *Listy z więzienia*, s. 179.

⁴⁶² Zob. tamże, s. 101, 103; 136–137, 148.

i opinii rządowej; nie było żadnej przysięgi, lecz tylko zaręczenie pod słowem uczciwego człowieka⁴⁶³.

Przed komisją śledczą każdy zeznawał zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami z Zanem lub wskazówkami otrzymanymi od niego za pośrednictwem Pietraszkiewicza. Przykładowo, wielu na pierwszym przesłuchaniu nie przyznało się do przynależności do stowarzyszeń, z kolei już na drugim tłumaczyli swoje zachowanie tym, że wiedzieli o spaleniu papierów, zatem nie mieli pisemnych dowodów na to, aby mówić o „niewinnych i czystych zamiarach towarzysstwa”. Inni mówili, że zadawane pytania dotyczyły tylko Promienistych, a oni do nich nie należeli; albo że nie przyznali się, obawiając się udzielenia niewłaściwej odpowiedzi lub pomówienia niewinnych osób, że potrzebowali czasu, aby więcej sobie przypominąć i szczerze zeznawać w przyszłości⁴⁶⁴.

Ci, którzy nie przyznali się od razu, to: Jan Czeczot, Feliks Kułakowski, Aleksander Chodźko, Adam Suzin, Adam Mickiewicz, Kazimierz Piasecki, Jan Wiernikowski, Wincenty Ihnatowicz, Tadeusz Zieliński, Tomasz Kraskowski, Justyn Ciecierski, Aleksander Mickiewicz, Józef Jeżowski (syn Pawła), Józef Jeżowski (syn Jacka), Ignacy Januszewski, Jan Hejdatel, Adam Kocewicz, Michał Kulesza, Józef Zarzecki, Edward Pułjanowski, Jan Krynicki, Tadeusz Miłakowski, Antoni Kamiński, Antoni Dudin, Hilary Łukaszewski, Michał Rukiewicz, Bolesław Kontrym, Konstanty Kelner, Aleksander Domeyko, Marian Piasecki, Jan Zahorski, K. Zaleski, Wincenty Bobiński, Dominik Orlicki, Józef Szatkiewicz, Bruno Szemiot, Ignacy Szemiot⁴⁶⁵. Twarde zachowanie Adama Suzina irytowało Nowosilcowa. W raporcie z dnia 20 listopada 1823 r. do księcia Konstantego Pawłowicza narzekał, że Suzin odmawia przyznania się do przynależności do Zgromadzenia Filaretów, jednak udziela wnikliwych zeznań⁴⁶⁶.

W klasztorze franciszkanów filomaci stworzyli sobie możliwość wzajemnych kontaktów. Na przykład Rukiewicz przez dwa wieczory robił dziurę w ścianie, żeby komunikować się z sąsiadem Hejdatelem, porozumiewał się też z Łukaszewskim. Hejdatel utrzymywał kontakt z Kuleszą. Łącznie ten łańcuch komunikacyjny obejmował osiem osób. Aleksander Mickiewicz miał kontakt z Czeczotem, ten z kolei zrobił dziurę w ścianie do Kraskowskiego, który komunikował się z Zielińskim. Początkowo utrzymywali też kontakty przez otwarte okna (rozmawiali i śpiewali). Sierżanci, kapitan i major, którzy pilnowali aresztantów u franciszkanów, również nie byli zbyt surowi i skrupulatni w wykonaniu swoich obowiązków⁴⁶⁷. Więźniowie, jak się okazało, mogli uczyć imieniny

⁴⁶³ Zob. tamże, s. 229–230.

⁴⁶⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1303, k. 2; sygn. 1313, k. 3; zob. też Mickiewicz W., *T. Zan w więzieniu...*, s. 63.

⁴⁶⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 196–204v.

⁴⁶⁶ Zob. Szyncler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 103.

⁴⁶⁷ Zob. *Listy z więzienia*, s. 240, 253, 300.

Tomasza Zana. Dziesięciu z nich złożyło mu życzenia: poeci spisali na jednej kartce papieru swoje wiersze, Kulesza namalował transparent. Wiersze, które ułożył Czeczot, odczytał później przez okno Aleksander Mickiewicz, inni recytowali własne, wznosząc przez okno szklankę wina. Aleksander Mickiewicz zadeklamował wiersz, który kończył się słowami: „Gdy pijem dzisiaj zdrowie lubego Tomasza”⁴⁶⁸. Czasem mieli możliwość odwiedzania się w celach. Z listu Kazimierza Piaseckiego z 3 lutego 1824 r. dowiadujemy się na przykład, że gościł on u siebie Rukiewicza, Czeczota, Kuleszę i Stefana Zana⁴⁶⁹.

W klasztorze misjonarzy rozmawiano przez okna w środy, piątki i niedziele. Wiemy o tym, gdyż w liście do Pietraszkiewicza z 10[22] lutego 1824 r. Kazimierz Piasecki pisał o zapieczętowaniu okien na polecenie podpułkownika. Nie zrobiono tego jedynie u Rukiewicza i Piaseckiego, którzy oczekiwali na zwolnienie za poręczeniem⁴⁷⁰.

Zgadzamy się z badaczką Aliną Witkowską, która zauważyła w swojej książce: „Mickiewicz doskonale rozumiał, że wileńskie więzienia nie stanowiły dobrego przykładu surowości turmy carskiej. Zebrał co prawda dużo realiów, które mogły świadczyć o ciężkim losie aresztowanych filaretów, jednak to nie one musiały stać się argumentami dla tezy o mękach pokolenia”. Mickiewicz wśród bohaterów *Dziadów* ukazał uczniów i zrobił z nich główny obiekt carskich prześladowań. Wyszło na to, że car mścił się na dzieciach, którzy dostali ciężkie, niesprawiedliwe wyroki⁴⁷¹.

PROCEDURA ŚLEDZTWA. Z dziennika filarety Ottona Ślizienia dowiadujemy się, jak przebiegało śledztwo.

Trzeciego lub czwartego dnia (od aresztowania) zaprowadzono mnie do komisji, która przez drzwi była skomunikowana z drzwiami mieszkania Nowosilcowa. Wprowadzono mnie do wielkiej sali z pięcioma lub sześcioma ogromnymi oknami; z boku stał wielki stół pokryty czerwonym suknem, na nim dużo papierów [...]. Przy stole siedział Bajkow, prokurator Botwinko, radca Ławrynowicz, policmajster Szłykow. Ktoś z nich podał mi arkusz papieru, z napisanymi obok pytaniami, naprzeciwko których potrzeba było udzielić odpowiedzi; pokazali mi stolik na końcu ostatniego okna, abym tam na punkty zapytań odpowiedział [...]. Odniosłem papier na stół i do swojego nieprzyjemnego pokoiku zostałem odprowadzony⁴⁷².

⁴⁶⁸ Tamże, s. 273–274.

⁴⁶⁹ Zob. tamże, s. 307.

⁴⁷⁰ Zob. tamże, s. 311, 328.

⁴⁷¹ Zob. Witkowska A., *Równieśnicy Mickiewicza. Życiorys jednego pokolenia*, Warszawa 1998, s. 358, 359.

⁴⁷² Cyt. za: Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 108.

CELE ŚLEDZTWA I ZAMIARY NOWOSILCOWA. Lelewel twierdzi, że Nowosilcow „szukał na młodzież wpływów ustronnych; szukał domysłem swoim urojonych osób wiekiem od młodzieży doświadczeńszych i starszych, których obiebrał za inwentorów i opiekunów związku filareckiego poczytywać”⁴⁷³. Z pytania dwunastego, zadanego Lwowiczowi i Brodowiczowi (i zapewne wszystkim członkom towarzystwa), widać, że było to zgodne z prawdą: „Czy wiedziała o waszym towarzystwie zwierzchność uniwersytetu lub ktoś z profesorów, albo ktoś postronny i kto mianowicie kierował działalnością towarzystwa przez prezydenta waszego Tomasza Zana? Ponadto z kim on w Wilnie lub gdzie indziej spomiędzy znaczniejszych osób miał kontakty i z kim był najbardziej związany?”⁴⁷⁴. Odpowiedzi były przeczące: ani władze, ani profesorowie nie wiedzieli o istnieniu tajnego stowarzyszenia, ponieważ każdy wstępując do niego, składał przysięgę o zachowaniu swojej działalności w tajemnicy przed innymi, a tym bardziej przed władzami uniwersytetu, które zakazały zebrań studentów.

Pytano także o to, „[k]iedy kto zbierał się w Domu Konsystorskim lub innym miejscu u sekretarza konsystorium Kiszki-Zgierskiego, oraz jaki cel był tego stowarzyszenia i czym się zajmowało?”⁴⁷⁵. Widocznie Nowosilcow pragnął skojarzyć Filaretów ze Zgierskim. I na to pytanie odpowiadali, że nic o tym nie wiedzieli. Jagiełło zeznał, że należał do towarzystwa literackiego, którego celem było wydanie „Dziennika Literackiego”, jednak istniało ono tylko przez miesiąc, po czym się rozpadło. Z filaretów należeli do niego Łoziński i Żebrowski⁴⁷⁶.

Kolejne pytanie dotyczyło innych organizacji: „Czy wiesz o jakichkolwiek podobnych tajnych towarzystwach w kraju, w Królestwie Polskim albo zagranicą organizowanych, i czy wasze towarzystwo lub tylko wasz prezydent miał z nimi łączność i z jakimi towarzystwami?”⁴⁷⁷. Filareci odpowiadali, że o takich związkach nic nie wiedzą, że ustawy zakazują zajmowania się polityką. Odpowiadali też przecząco na pytanie, czy wyjeżdżający za granicę dostawali jakieś instrukcje. Przypomnijmy, że na studia za granicę wyjeżdżali Malewski i Marian Piasecki. Nowosilcow bardzo chciał udowodnić, że Filareci mieli związki z towarzystwami niemieckimi⁴⁷⁸.

Malewski przed aresztowaniem wiedział tylko o stowarzyszeniach, których działalność w zasadzie nie wychodziła poza ramy pracy naukowej i pracy moralnej. Po siedmiu miesiącach śledztwa został on wreszcie zatrzymany w Berlinie i odwieziony do Wilna. Po drodze, w Warszawie Malewski

⁴⁷³ Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 22.

⁴⁷⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1294, k. 11v, 29; sygn. 1317, cz. 13, k. 9.

⁴⁷⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1296, k. 5v.

⁴⁷⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1312, k. 7v.

⁴⁷⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1296, k. 5.

⁴⁷⁸ Zob. Лобойко И.Н., *Мои воспоминания...*, с. 184.

opowiedział cesarzewiczowi Konstantemu Pawłowiczowi o filomatach, którzy mieli *stricto* naukowe i moralne cele, wymienił niektórych swoich kolegów i wziął całą odpowiedzialność na siebie⁴⁷⁹.

Niektórych członków udało się zwolnić z aresztu za poręczeniem. Pułkownik hrabia Michał Tyszkiewicz zapłacił Nowosilcowowi 4000 dukatów za swego kuzyna Józefa Tyszkiewicza, Makowiecki – 20 tys. rubli za synów Stanisława i Stefana. Rodzina i przyjaciele prosili o tymczasowe choćby zwolnienie aresztowanych pod dozór policyjny: Turski poręczył za brata Ksawerego, Onufry Gnatowski – za Odyńca, Józef Borejko – za bratanków Ignacego i Aleksandra, Ignacy Lachnicki – za Napoleona Nowickiego. Komisja śledcza rozpatrzyła te prośby 16 grudnia 1823 r., jednak wszystkie odrzuciła⁴⁸⁰.

WYROKI DLA CZŁONKÓW TAJNYCH STOWARZYSZEŃ. Ostateczny wyrok wydał komitet złożony z głównego przewodniczącego Kancelarii Własnej Jego Cesarskiej Mości i niesławnego organizatora osiedli wojskowych hrabiego gen. Aleksieja Arakczajewa, ministra oświaty wiceadmirała Aleksandra Szyszkowa oraz Nikołaja Nowosilcowa. Ten ostatni uznał, że filareci popełnili trzy przewinienia. Pierwsze polegało na tym, że pomimo zakazu i oświadczenia składanego przez wszystkich studentów podczas wstępowania na studia utworzyli tajne towarzystwo. Drugie – na tym, że członkowie tajnych stowarzyszeń, bez pozwolenia władz, uzurpowali sobie prawo wpływu na edukację młodzieży poprzez zmianę sposobu nauczania, jego celu i kierunku rozumowania. Trzeciego przewinienia upatrywano w antyrządowych wystąpieniach członków towarzystw – wierszach, przemowach, dedykacjach⁴⁸¹.

Wyrok, zdaniem Nowosilcowa, musiał być wydany zgodnie z „duchem miłosierdzia”. Na mocy dekretu carskiego 14[26] sierpnia 1824 r. większość filaretów została uznana winnymi „przewinienia pierwszego”. Tym, którzy opłacą koszty sądowe, obiecano zaliczyć na poczet kary siedem miesięcy spędzonych w areszcie podczas śledztwa.

Czterech profesorów i 20 studentów skazano na deportację, 11 filomatów i ośmiu filaretów, którzy poświęcili się działalności nauczycielskiej, „zesłano do oddalonych od Polski guberni rosyjskich” z prawem zatrudnienia ich w ośrodkach edukacyjnych. Spośród filomatów taki wyrok dostali Budrewicz, Tomasz Zan, Kowalewski, Łoziński, Malewski, Adam Mickiewicz, Pietraszkiewicz, Sobolewski, Suzin, Czeczot, Józef Jeżowski. Przed deportacją Zan musiał odsiedzieć jeden rok w twierdzy, z kolei Czeczot i Suzin – po sześć miesięcy.

⁴⁷⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1333, k. 23–22, 35; zob. też Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 38–29.

⁴⁸⁰ Zob. Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 105.

⁴⁸¹ Zob. *К истории тайных обществ...*, c. 74; Arcy: Tomasz Zan i przyjaciele..., s. 23; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 119–129.

Zesłani zostali też filareci: Kozłowski, Krynicki, Feliks Kułakowski, Jan Hejdatel, Wiernikowski, Daszkiewicz, Hilary Łukaszewski, Michalewicz, Jankowski. Kowalewski, Kułakowski i Wiernikowski zostali wysłani do Uniwersytetu Kazańskiego celem kształcenia się w językach wschodnich⁴⁸².

Wszystkim zesłanym udzielono pomocy finansowej z kasy uniwersyteckiej, aby mogli oni dotrzeć do miejsca docelowego (*nb.* nalegał na to minister Szyszkow, który częściej jest wspominany w negatywnym świetle). Wszystkim dawano możliwość wstąpienia na służbę w randze odpowiedniej do stopnia naukowego uzyskanego na uniwersytecie. Można było nawet wybrać miejsce zesłania w „guberniach oddalonych od Polski” (wliczały się w to również ziemie białoruskie)⁴⁸³.

Filomaci Kazimierz Piasecki, Ignacy Domeyko i filareta Stefan Makowiecki, którzy nie poświęcili się działalności nauczycielskiej, zostali pozostawieni w miejscu zamieszkania pod ścisłym nadzorem policji; nie mieli prawa do zatrudnienia bez pozwolenia na to wielkiego księcia Konstantego⁴⁸⁴.

Wykładowców szkoły pijarów w Połocku Brodowicza i Lwowicza pozbawiono stanowisk nauczycielskich i przekazano pod nadzór organów duchownych. Ściągniętych z Petersburga braci Szemiotów, Orlickiego, Szatkiewicza, Bobińskiego oraz Konstantego Zaleskiego odesłano tam z powrotem, Zaleskiego oddając pod nadzór policji⁴⁸⁵. Założycielom świsłockich towarzystw Naukowego i Moralnego, Dionizemu Szłajewskiemu i Jakubowi Abramowiczowi, zaliczono do kary czas spędzony w areszcie i zwolniono z dalszej kary. Pozostałym członkom wymienionych stowarzyszeń, podobnie jak filaretom, zaliczono do kary dotychczasowy pobyt w areszcie pod warunkiem uiszczenia wydatków związanych ze śledztwem.

Z czterech ukaranych profesorów Uniwersytetu Wileńskiego Lelewela zesłano do miejsca pochodzenia – Królestwa Polskiego; Michała Bobrowskiego jako duchownego oddano pod nadzór władz kościelnych pod warunkiem opuszczenia przez niego Wilna. Daniłowiczowi pozwolono wybrać miejsce zamieszkania poza granicami „polskich guberni”, tj. terenów dawnego Wielkiego Księstwa

⁴⁸² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 186–187; *Listy z więzienia*, s. 493–494. Ustęp sprawozdania Nowosilcowa poświęcony „dziesięciu członk[om] Towarzystwa Filomatycznego, którzy się poświęcili stanowi nauczycielskiemu, a także i tych z Filomatów, którzy się okazali czynniejszymi w szkodliwych widokach tego towarzystwa” zalecał, by nie pozostawiać ich w polskich guberniach, „gdzie myśleli rozszerzyć nierozsądny nacjonalizm polski” (*Proces Filaretów w Wilnie...*, s. 152, 158).

⁴⁸³ Zob. Bujakowski Z., *Z młodości Mickiewicza. Nieznane szczegóły z lat 1815–1825*, Warszawa 1914, s. 546–547.

⁴⁸⁴ Zob. *Listy z więzienia*, s. 494; Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 119–121.

⁴⁸⁵ Zob. *К истории тайных обществ...*, c. 77–79; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 56–63.

Litewskiego. Gołuchowskiego zwolniono z Uniwersytetu Wileńskiego, „pozwalając mu wydalić się z Rosji do swojej ojczyzny”⁴⁸⁶.

Studenci pozostawali w Wilnie przez następnych pięć tygodni, kończąc naukę, załatwiając sprawy prywatne i przygotowując się do podróży w nieznane. Lelewel pisał:

Wszędzie znaleźli w Rosji osoby czułe na ich położenie i dosyć śmiało nimi się interesujące. Ale te dowody ocenienia ich krzywd nie zdołały polepszyć ich losu. Wygnańcy nie byli zamożni, od rodziny i domów, a przeto od zasiłków jakieby mieć mogli oderwani, komunikacja utrudzona. Ci, którzy czyny pozyskali, z tych czynów nie mieli dostatecznych dochodów do utrzymania, a środki, jakie są w Rosji przyjęte do pomnożenia dochodów, nie mogły się z ich przekonaniem i uczciwością pogodzić. Znajdowali się w niedostatku. Niedostatek ten, jakkolwiek nieraz dolegliwy, nie był jednak do tego stopnia przykry, ile odludna próżnia, w jakiej się wygnańcy znajdowali, pozbawieni rodzinnych stosunków, odosobnieni od swoich. Dolegliwość ta dawała się czuć nawet tym, co w Moskwie bawili⁴⁸⁷.

W rezultacie swojej działalności komisja śledcza nie dowiedziała się o wileńskich filadelfistach (którzy wówczas byli organem kierowniczym i motorem) ani Towarzystwie Patriotycznym (zrzeszającym wszystkie związki filomatów), nie zajęła się też rozpracowaniem filomatów, o których dowiedziała się przypadkiem w trakcie przesłuchań.

Polski badacz Marian Kukiel pisze, że naciski Nowosilcowa powstrzymał cesarz Aleksander I, który poprosił brata, namiestnika Królestwa Polskiego Konstantego, by ograniczył się do śledztwa przeciw Walerianowi Łukasińskiemu i jego przyjaciółom z Wolnomularstwa Narodowego, którzy na to zasłużyli.

⁴⁸⁶ Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 64–65, 72; zob. też *К истории тайных обществ...*, c. 79.

⁴⁸⁷ Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 119.

ROZDZIAŁ 17

RODZINA PRZYJACIOŁ ALBO „OBYWATELE” PAŃSTWA FILOMATÓW

Prezydent Towarzystwa Filomatycznego Józef Jeżowski podczas omawiania nowych ustaw w sierpniu 1820 r. mówił, iż celem organizacji jest „szukanie przyjaciół w ścisłym znaczeniu tego słowa”. Zgodnie z tym założono Towarzystwo Sześciu⁴⁸⁸. Jak wiadomo, istniały stowarzyszenia, w których nazwach użyto słowa „przyjaciele”: Promieniści (Towarzystwo Przyjaciół Pożytecznej Zabawy), Związek Przyjaciół, Towarzystwo Przyjaciół Wojskowych, Towarzystwa Białych i Czerwonych Filadelfistów (miłośników braterstwa). Zapewne również członkowie innych stowarzyszeń, o których traktuje ta książka, uważali zdolność do przyjaźni za ważną cechę człowieka, co było ich kodem, znakiem rozpoznawczym. Oto, co pisał Tomasz Zan do Onufrego Pietraszkiewicza z więzienia 27–28 grudnia 1823 [8–9 stycznia 1824]: „W najżywszym uniesieniu błogosławię te dni, w których nas najdroższa przyjaźń niebieskim zespoliła węzłem, świętym zapaliła ogniem, boskim poświęciła duchem. [...] Przyjaźń ta jak nas zawsze do doskonalenia się pobudzała, jak wszystko wokoło nas szczęśliwym czyniła i czyni jeszcze dotąd, tak na zawsze nasze sprawy pobudzać, nasze siły pokrzepiać, nasze nadzieje rzeczywistymi robić będzie i powinna”⁴⁸⁹.

Pietraszkiewicz, wspierając Adama Mickiewicza w trudnej dla niego chwili, pisał: „Adamie, ty nie jesteś sam; straty i gorycze cała nasza dzieli rodzina; nie upadaj na umyśle, pomnij sobie, coś rodzinie naszej winien”⁴⁹⁰. Mowa tu o rodzinie filomatów, choć wydaje się, że określenie to obejmuje wszystkich członków tajnych stowarzyszeń Wileńskiego Okręgu Naukowego, którzy poświęcali się działalności patriotycznej, dążąc do odrodzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego w Rzeczpospolitej. Można również przypomnieć teorię promienistości Zana.

⁴⁸⁸ Witkowska A., *Wstęp*, [w:] *Wybór pism filomatów...*, s. X.

⁴⁸⁹ *Listy z więzienia*, s. 150.

⁴⁹⁰ Kallenbach J., *Ród filomatów...*, s. 19.

Poniżej zamieszczono wykaz członków „rodziny filomatów” pochodzących z ziem białoruskich.

Abramowicz Jakub (ur. 1794) – przewodniczący Towarzystwa Moralnego w Świsłoczy, filareta. Pochodził z powiatu prużańskiego w guberni grodzieńskiej. W 1823 r. pracował w kancelarii 1 departamentu Sądu Głównego w Grodnie. We wrześniu 1823 r. został wysłany do komisji śledczej w Wilnie⁴⁹¹.

Biryłkowicz Bazyli – członek Zorzan w Świsłoczy.

Bobiński Wincenty (ur. 1798) – członek Promienistych, filareta (związek liliowy, 27.06.1820). Pochodził z powiatu kobryńskiego w guberni grodzieńskiej, gdzie rodzice wynajmowali folwarki Michalino i Józefpole. Ukończył szkołę pijarów w Lubieszowie. W 1819 r. rozpoczął studia na wydziale moralno-politycznym Uniwersytetu Wileńskiego, które ukończył, uzyskując stopień kandydata (czyli niższy niż stopień magistra) obojga praw. Przez pięć miesięcy mieszkał w majątku rodziców, od 1 stycznia 1823 r. pracował jako ekspedytor w kancelarii Uniwersytetu Wileńskiego. 15 maja wyjechał do Petersburga w poszukiwaniu posady w służbie państwowej. Dzięki rekomendacji różnych osób, w tym brata, który był adiutantem petersburskiego gubernatora wojskowego Michaiła Miłoradowicza, udało mu się dostać do kancelarii Miłoradowicza (16.08–16.09.1823). W trakcie śledztwa przeciw filomatom i filaretom dzięki poręczeniu Joachima Lelewela Bobiński dostał pozwolenie na czteromiesięczny wyjazd do rodziców⁴⁹².

Bogurski Adolf (ur. 1807) – uczeń gimnazjum w Świsłoczy w latach 1819–1824, w roku szkolnym 1823/1824 należał do Zorzan. Pochodził z Dereczyna w powiecie kobryńskim. W 1826 r. prawdopodobnie przebywał w domu lub na służbie urzędniczej w Grodnie. W 1826 r. został objęty śledztwem w sprawie Zorzan i oddany pod nadzór urzędu, w którym miał pracować, oraz ścisły nadzór policji. Do marca 1830 r. był objęty nadzorem policyjnym w miejscu zamieszkania w powiecie kobryńskim w guberni grodzieńskiej⁴⁹³.

Borejko Aleksander (ur. 1803) – brat Ignacego. Pochodził z powiatu nowogródzkiego. Józef Borejko prosił komisję śledczą o zwolnienie bratanka, za

⁴⁹¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 2, 7, 9, 27.

⁴⁹² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 20, k. 1, 2, 15, 17, 18; sygn. 2145, k. 88; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 52; zob. też *К истории тайных обществ...*, c. 90; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *Listy z więzienia*, s. 476.

⁴⁹³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 16, 189v; sygn. 1801, k. 96; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 16, 189v; *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 86, 126–127.

którego ręczył. Ponieważ Aleksandra nie było na liście skazanych, zapewne jako karę zaliczono mu okres aresztu pod warunkiem uiszczenia opłat sądowych.

Borejko Ignacy (w 1823 r. miał 21 lat), brat Aleksandra, z pow. nowogródzkiego. Józef Borejko poręczył przed komisją śledczą za bratanka. W związku z tym, że nie było go na liście ukaranych, prawdopodobnie zaliczono mu jako karę okres spędzony w areszcie pod warunkiem uiszczenia opłat sądowych⁴⁹⁴.

Borysiewicz Antoni – członek Związku Przyjaciół, filareta (korespondent związku zielonego, 26.06.1820). Pochodził z guberni witebskiej, dokąd wyjechał w 1822 r. Na Uniwersytecie Wileńskim studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym. Nie został odnaleziony przez komisję śledczą⁴⁹⁵.

Budkiewicz (Butkiewicz) Tomasz – filareta. Na imiennej liście poszukiwanych Nikołaja Nowosilcowa wymieniony pod numerem 165 w części „nieodnalezieni”⁴⁹⁶.

Budrewicz Wincenty (1795, pow. kowieński w gub. wileńskiej [lub Kiejdanach] – 1850, Moskwa [lub Panafidyń koło Tweru]) – członek Związku Przyjaciół, filomata (od 22 października 1820 korespondent, od 15 października 1821 członek), filareta (związek amarantowy, 27.06.1820), zesłaniec. Uczył się w domu pod opieką brata, ukończył też dwie klasy szkoły w Kiejdanach, w latach 1815–1823 studiował na Uniwersytecie Wileńskim na Wydziale Fizyczno-Matematycznym. Na uniwersytecie został kandydatem filozofii (1817), magistrem (1820 i 1823?). Był profesorem matematyki na Uniwersytecie Moskiewskim. Zmarł na gruźlicę. Adam Mickiewicz uwiecznił go w balladzie *Trzech Budrysów*⁴⁹⁷.

Bułharowski Ignacy – członek Zorzan w Świsłoczy. Przyjęty do towarzystwa w roku szkolnym 1823/1824 jako uczeń piątej klasy. Był przesłuchiwany w śledztwie w sprawie uczniów gimnazjum w Świsłoczy, którzy 9 października 1824 r. w tekście modlitwy pominęli słowa „gosudariowi zaś”. Bułharowski zamazał

⁴⁹⁴ Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow...*, s. 105; Leleweł J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 56–63.

⁴⁹⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 211; sygn. 5214, k. 69v; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, c. 93.

⁴⁹⁶ *Obrazki litewskie*, s. 87; *К истории тайных обществ...*, c. 94.

⁴⁹⁷ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 15, 18, 20v; zob. też Skuodis V., *Vilniaus-universiteto filomatai ir filaretai, jų likimai. Istorinė apybraiža: skiriama Ignoto Domeikos gimimo 200 metų sukakčiai paminėti*, Wilno 2003, s. 88, 103–104; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. III, s. 380; Bujakowski Z., *Z młodości Mickiewicza...*, s. 549; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 425–426.

te słowa również na tablicy szkolnej, za co 31 grudnia 1824 r. wymierzono mu karę cielesną 30 uderzeń w obecności uczniów i nauczycieli⁴⁹⁸. W 1826 r. został objęty śledztwem dotyczącym towarzystwa Zorzan. Przebywał wówczas w domu rodziców w Połonce pod Świsłoczą. Oddany pod nadzór urzędu, w którym zamierzał pracować, oraz ścisły nadzór policji. W 1828 r. prosił o pozwolenie na wstąpienie do 47 Pułku Strzelców.

Chodorowicz Józef – filareta (związek zielony, 2.01.1821). Studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Nie został odszukany przez komisję śledczą, na liście Nikołaja Nowosilcowa występuje pod numerem 136⁴⁹⁹.

Chodźko (Borejko Chodźko) Aleksander (30.08.1804, Krzywicze pow. wilejski w gub. mińskiej – 27.12.1891, Noisy-le-Sec, na przedmieściach Paryża) – sekretarz związku błękitnego Filaretów. Ojciec Jan w latach 1810–1811 pełnił funkcję przewodniczącego Sądu Głównego w Mińsku, był też członkiem Towarzystwa Szubrawców, masonem. Edukację podstawową Aleksander otrzymał w domu, gdzie miał do dyspozycji obszerną bibliotekę, od trzeciej klasy uczęszczał do gimnazjum w Wilnie. W 1820 r. zaczął studia na Wydziale Literatury i Nauk Wyzwolonych Uniwersytetu Wileńskiego. Otrzymał stopień kandydata filozofii (1823). Zbierał białoruskie pieśni ludowe i na ich podstawie tworzył ballady i legendy. W maju 1824 r. za poręczeniem ojca został zwolniony z aresztu jeszcze w trakcie śledztwa. Zgodnie z wyrokiem komisji śledczej deportowany do Petersburga. W szkole języków wschodnich przy ministerstwie spraw zagranicznych uczył się perskiego i arabskiego, przygotowując się do pracy dyplomatycznej. Od 1831 r. Chodźko pracował na placówce dyplomatycznej w Iranie, gdzie pełnił funkcję rosyjskiego konsula. Badał kulturę, literaturę i życie codzienne Persów. W 1841 r. zamieszkał w Paryżu, gdzie razem z Adamem Mickiewiczem wydawał „Trybunę Ludów”, do 1844 r. pracował tam w ministerstwie spraw zagranicznych, prowadził wykłady ze sławistyki i filozofii w Collège de France (w latach 1857–1883 był tam profesorem). Wydał gramatykę języka perskiego, a podczas wojny krymskiej podręcznik języka tureckiego dla wojskowych. Spisał wspomnienia Mickiewicza. Utrzymywał stałe kontakty z rodakami⁵⁰⁰. Był autorem przekładów utworów George’a Byrona

⁴⁹⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1433, k. 15, 50v.

⁴⁹⁹ Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, s. 92.

⁵⁰⁰ LPAH, z. 567, sygn. 1320, k. 1–1v; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 74v; *К истории тайных обществ...*, s. 82; Гарбачова В., *Эпістальярная спадчына Напалеона Орды ў зборах Польскай бібліятэкі ў Парыжы*, [в:] *Беларусь і беларусы ў прасторы і часе*, Мінск 2007, s. 190; *Філарматы і філарэты: Зборнік...*, s. 339; *Часовая мінская газета. 1812 год: Пераклад з польс.*

i Aleksandra Puszkina oraz licznych dzieł literackich i naukowych, między innymi: *Poezje* (Petersburg 1829); *Muzyka perska. Powieść perska (wyjątek drugi z listu)* („Tygodnik Petersburski” 1833, 10); *Дерар, восточная повесть в стихах* (Petersburg 1839); *Гилан, или При-Каспийские болота. Историческое и географическое описание страны, лежащей на южном берегу Каспийского моря* („Кавказ” 1851, 7); *Légendes slaves du Moyen Age 1169–1235* (Paryż 1859); *Les Némania: vies de Saint-Syméon et de Saint-Sabba* (Paryż, 1859); *Padyszach i czterech Derwiszów* (Dodatek do „Czasu” 1859); *Une renaissance littéraire en Bohême. Les poètes modernes* (Paryż 1861); *Contes des paysans et des pâtres slaves* (Paryż 1864); *Grammaire paléoslave, suivie de textes paléoslaves tirés pour la plupart des manuscrits de la Bibliothèque Impériale de Paris et du Psautier de Bologne* (Paryż 1869); *Dokładny słownik angielsko-polski i polsko-angielski według Johnsona, Webstera, Walkera, Flemming-Tibiusa i innych* (Berlin 1874); *Les chants historiques de l'Ukraine et les chansons des Latyches des bords de la Dvina occidentale périodes païenne, normande, tartare, polonaise et cosaque* (Paryż 1879)⁵⁰¹.

Chodźko (Chodźko) Józef (19.12.1800, Krzywicz pow. wilejski w gub. mińskiej – 5.03.1881) – syn Jana i brat Aleksandra, członek Towarzystwa Sześciu (1819), gdzie przybrał przydomek Pytiasz; przewodnik związku amarantowego Filaretów i członek Związku Przyjaciół. Uczęszczał do szkoły w Wilnie. Studiował na tutejszym uniwersytecie, gdzie otrzymał stopień kandydata matematyki (1817) i magistra filozofii (1820). Przyjaciół Adama Mickiewicza i Tomasza Zana, dzięki któremu przystąpił do tajnych stowarzyszeń. Od 23 stycznia 1820 r. chorąży świty cesarskiej do spraw kwatermistrzowskich (w sztabie generała Karla Tennera do 1831 r.). Prowadził triangulację guberni grodzieńskiej, mińskiej i kurlandzkiej. Podczas śledztwa udzielił obszernego opisu towarzystwa filaretów. Po jego zakończeniu pozostał w służbie wojskowej, ale skierowano go na południe Rosji, a w 1840 r. na Kaukaz. W 1833 r. przedstawił sztabowi generalnemu plany triangulacji Mołdawii, Wołoszczyzny, Turcji i Kaukazu. W 1847 r. prowadził pomiary trygonometryczne na Zakaukaziu. W 1850 r. wszedł na szczyt Araratu (był drugą osobą na świecie, która tego dokonała), żeby przeprowadzić tam badania meteorologiczne i geologiczne. Podczas wojny krymskiej w latach 1854 i 1855 kierował pomiarami w azjatyckiej części Turcji. W latach 1855–1865 był szefem kaukaskiego oddziału wojskowo-topograficznego.

мовы, пад рэд. к.г.н. Я. Анішчанка, Мінск 2008, с. 118–119; Швед В.В., *Масоны і ложы...*, с. 233–234; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. III, s. 382–383; *Filomaci na prowincji...*, s. 11.

⁵⁰¹ Tur L. [Ludwik Janowski], *Uniwersytet Wileński i jego znaczenie...*, s. 63; Захаренко И.А., *Изучение Востока уроженцами Беларуси*, Мінск 2006, с. 480; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. III, s. 383.

W służbie wojskowej awansował do stopnia generał-lejtnanta (1862). Został odznaczony Orderem Orła Białego (1865) oraz złotym medalem Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, którego od 1872 r. był honorowym członkiem. Opublikował liczne prace z dziedziny topografii: *Свод наблюдений произведенных в разных местах Кавказского Края и Закавказского Края над солнечным затмением 1/28 июля 1851 г.* („Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества” [ЗКО ИРГО] 1852, кн. 1); *Об исследовании анероидов* (Tbilisi 1873); *Описание тригонометрического изменения Закавказского края и Азиатской Турции* (Записки Военно-топографического д-но, СПб. 1858, ч. XX, отд. 2); *О точности выводов разности высот, полученных из наблюдений пружинными анероидами* („Известия Кавказского отдела Императорского русского географического общества” 1873, кн. 3); *Воспоминание о восхождении на вершину Большого Арапата в 1850 г.* (tamże, 1875–1877, кн. 4); *О нивелировках произведенных через главный Кавказский хребет с целью устройства железной дороги* (ЗКО ИРГО, 1878, кн. 10); *Общий взгляд на топографию Кавказа* (ЗКО ИРГО, 1884, кн. 6)⁵⁰².

Chodźko Ignacy (29.09.1794, Zabłotczyzna na Oszmiańszczyźnie – 1.08.1861, Dziewiętnia, pow. wilejski) – członek Towarzystwa Szubrawców, mason loży mińskiej, filareta. Uczył się w szkole w Borunach. W latach 1810–1814 studiował na Uniwersytecie Wileńskim. Był autorem popularnych *Obrazów litewskich*, których trzecia seria nosiła tytuł *Pamiętniki kwestarza*. W 1858 r. był współautorem wydanego w Wilnie albumu na cześć cesarza Aleksandra II, co zostało negatywnie odebrane przez opinię publiczną. Opublikował też *Podania litewskie* (1852–1860). Trzytomowe *Pisma* i *Wybór pism* wyszły drukiem odpowiednio w latach 1880–1881 i 1903⁵⁰³.

Chodźko Leonard (6.11.1800, Oborki, pow. oszmiański – 12.03.1871, Poitiers, Francja) – członek towarzystwa Wojska Apollina i Marsa w Mołodecznie, syn Ludwika, uczestnika powstania kościuszkowskiego 1794 r. Był studentem Joachima Lelewela na Uniwersytecie Wileńskim, mógł być pośrednikiem między profesorem a studentami będącymi członkami stowarzyszeń w latach

⁵⁰² LPAH, z. 567, sygn. 2091, k. 282–285v; sygn. 2145, k. 17; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 15v, 18; z. 567, inw. 2, sygn. 1308, k. 59; *К истории тайных обществ...*, s. 89; Захаренко И.А., *Изучение Востока...*, s. 480; *Русский биографический словарь*, т. 21, СПб 1901, с. 386–388; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. III, s. 385; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno 1939, s. 66; Furier A., *Józef Chodźko. 1880–1881. Polski badacz Kaukazu*, Warszawa 2001; *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 1, s. 213.

⁵⁰³ Zob. PSB, t. III, s. 382–383; *Wielka Encyklopedia PWN*; https://pl.wikipedia.org/wiki/Ignacy_Chodzko/ [dostęp 07.01.2023];

1816–1817. Przyjaźnił się z Tomaszem Zanem, z którym chodził do tej samej szkoły w Mołodecznie. Od 1819 r. przebywał głównie za granicą, od 1822 mieszkał już tam na stałe, pracując jako sekretarz księcia Michała Kleofasa Ogińskiego. Utrzymywał kontakty ze stowarzyszeniami filadelfistów i karbonariuszy. Jako historyk i geograf wiele zrobił dla publikacji polskich źródeł. W 1826 r. osiadł w Paryżu, gdzie wydał dwutomowy zbiór utworów poetyckich A. Mickiewicza. Opublikował wiele prac w języku francuskim, wśród nich: *Historia legionów polskich we Włoszech* (Paryż 1829) i dwa tomy wspomnień Ogińskiego. Był współautorem książki o Józefie Sułkowskim, adiutancie Napoleona⁵⁰⁴.

Chodźko Michał (1800 [1808]–1879) – student wydziału prawa Uniwersytetu Wileńskiego, filareta. Brał udział w powstaniu listopadowym, ekspedycji emigrantów pod wodzą Józefa Zaliwskiego na ziemie białoruskie (1833), w Legionie Polskim A. Mickiewicza we Włoszech (1848)⁵⁰⁵.

Chrzczonowicz Kazimierz (ur. 1797) – filareta (związek zielony w roku akademickim 1821/1822). Pochodził z guberni mińskiej, nie posiadał majątku. Uczył się w szkole w Mozyrzu, a od 1818 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Otrzymał stopień kandydata filozofii (1819). Utrzymywał się, pracując jako guwerner. Po zdaniu odpowiednich egzaminów w 1825 r. pracował jako asystent architekta Karola Podczaszyńskiego, otrzymał też rekomendację na stanowisko mińskiego architekta gubernialnego⁵⁰⁶.

Ciechanowski Andrzej – członek Zorzan w Świsłoczy. Przyjęty do towarzystwa w roku szkolnym 1823/1824 jako uczeń piątej klasy. W 1826 r. uczył się w Liceum Krzemienieckim. Został objęty śledztwem w sprawie działalności Zorzan. Oddany pod nadzór urzędu, w którym pracował, oraz ścisły nadzór policji⁵⁰⁷.

Ciepliński Paweł (ur. 1801) – członek Towarzystwa Naukowego w Świsłoczy. W 1820 r. wyjechał do Warszawy i wstąpił do Wojska Polskiego. W 1823 r. był junkrem w Lejb-Gwardyjskim Pułku Strzelców Konnych⁵⁰⁸.

⁵⁰⁴ *Filomaci na prowincji...*, s. 13; Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu...*, s. 252; *Mickiewicz. Encyklopedia*, s. 75–76; PSB, t. III, s. 389.

⁵⁰⁵ *Mickiewicz. Encyklopedia*, s. 76–77; Skuczyński J., *Dziesięć obrazów z wyprawy do Polski...*, s. 172; PSB, t. III, s. 388–389.

⁵⁰⁶ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 19; sygn. 882, k. 15, 22v; sygn. 1532, k. 40; sygn. 1818, k. 6; *Listy z więzienia*, s. 477; *К истории тайных обществ...*, с. 88.

⁵⁰⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 189v.

⁵⁰⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 2v, 9v, 21; sygn. 1318, k. 104.

Czajkowski Józef – członek Zorzan w Świsłoczy, pomocnik aptekarza. Przyjęty do towarzystwa w roku szkolnym 1823/1824. W 1826 r. przebywał w Wilnie lub Petersburgu w celu zdania egzaminu na prowizora. Objęty śledztwem w sprawie działalności Zorzan. Skazany na cztery miesiące aresztu i nadzór policyjny w miejscu zamieszkania. W lutym 1830 r. otrzymał zgodę na zwolnienie z nadzoru policji⁵⁰⁹.

Czarnocki Michał (zm. 1854, Smolany) – ps. Leszek członek Towarzystwa Sześciu (od 1819 r. sekretarz), stryjeczny brat etnografa Zoriana Dołęgi Chodakowskiego. Ukończył gimnazjum w Mińsku i od 1817 r. był studentem Uniwersytetu Wileńskiego, gdzie w 1829 r. uzyskał tytuł magistra nauk fizyczno-matematycznych. Uczył synów Dominika hr. Tyszkiewicza. Spoczął na cmentarzu w Smolanach, gdzie rok później pochowano jego przyjaciela Tomasza Zana⁵¹⁰.

Czechowski Eustachy – członek Zorzan w Świsłoczy. Przyjęty do stowarzyszenia przez Jana Koźmińskiego w roku szkolnym 1823/1824 (był wówczas uczniem szóstej klasy). W 1826 r. studiował na Uniwersytecie Wileńskim. Został objęty śledztwem w sprawie działalności Zorzan. Skazany na usunięcie z uniwersytetu i służbę w stopniu szeregowego w armii (w oddaleniu od miejsc rodzinnych), z możliwością awansu nie wcześniej niż po dwóch latach służby⁵¹¹.

Czczot Jan (24.06.1797, w. Rzepichów [Maluszyce], pow. nowogrodzki w gub. grodzieńskiej – 1.08.1847, Druskieniki – syn Tadeusza, poeta, tłumacz, etnograf, filomata (29 czerwca 1818 został korespondentem, 12 stycznia 1819 członkiem czynnym), członek Związku Przyjaciół, przewodnik związku błękitnego Filaretów (27.06.1820), wiceprezydent Zgromadzenia Filaretów, skarbnik Izby Pożyczkowej. Wraz z Adamem Mickiewiczem ukończył szkołę dominikanów w Nowogrodku. W latach 1815–1818 studiował na Uniwersytecie Wileńskim. Brak pieniędzy zmusił go do porzucenia studiów po pierwszym roku i zatrudnienia się w kuratorium radziwiłłowskim. W 1818 r. Mickiewicz wprowadził Czczota do Towarzystwa Filomatycznego, a 12 stycznia 1819 r. wystąpił z mową powitalną z tej okazji. Czczot wyróżniał się wśród filomatów humorem i dobrocią serca. Szczególnie ważną rolę odgrywał w organizowaniu tajnych spotkań i uroczystości. Własną twórczością wywarł wpływ na młodego Mickiewicza, w 1822 r. pomagał mu w wydaniu wileńskiego zbioru *Poezji*, redagował *Ode*

⁵⁰⁹ LPAH, z. 567, inw. LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 16, 188v, inw. 2, sygn. 2090, k. 189; sygn. 2430, k. 177v.

⁵¹⁰ PSB, t. IV, s. 230.

⁵¹¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 16, 188v.

do młodości i pierwszą edycję II części *Dziadów*. W latach 1821–1822 wspólnie z Franciszkiem Malewskim i Onufrym Pietraszkiewiczem podejmował próby nawiązania kontaktów z konspiracją warszawską. Po wykryciu wileńskich stowarzyszeń młodzieży Czeczot został aresztowany już 10 października 1823 r. Podczas śledztwa o zwolnienie go z aresztu zwracali się: podkomorzy trocki R. Kleczkowski, zawilejski sędzia graniczny A. Święcicki, ziemianin z powiatu lidzkiego w guberni grodzieńskiej Wawrzyniec Puttkamer (mąż Maryli Wereszczakówny) oraz rejent Komisji Radziwiłłowskiej J. Doboszyński. Pomimo tych wysiłków Nikołaj Nowosilcow pozostał nieugięty. Jesienią 1824 r. wraz z Tomaszem Zanem i Adamem Suzinem Czeczot został zesłany na Ural, gdzie czekało go półroczne więzienie w twierdzy Kyzyl (64 kilometry od Orenburga) i bezterminowe osiedlenie w Ufie w guberni orenburskiej. W 1828 r. dostał zgodę na podjęcie pracy, ale przez następne miesiące pozostawał pod nadzorem policji (uchylony 13 maja 1830). Miał prawo osiedlania się tylko w centralnych guberniach Rosji i tam próbował znaleźć pracę (w Moskwie i Twerze). W 1833 r. osiadł w miejscowości Lepel w obwodzie witebskim i do 1841 r. pracował w zarządzie Kanału Berezyńskiego. Później powrócił na rodzinną Nowogródczyznę i od 1841 do 1844 r. pracował w Szczorsach w bibliotece Adama Chreptowicza. Po jego śmierci Czeczot mieszkał u przyjaciół: od grudnia 1844 do jesieni 1846 r. na Dołmatowszczyźnie u swojego szkolnego kolegi Antoniego Gwalberta Wierzbowskiego, od jesieni 1846 do wiosny 1847 r. zaś u Rafała Ślizienia w Wolnej. Stamtąd udał się na leczenie do Druskienik, gdzie zmarł na gruźlicę. Spoczął na cmentarzu w Rotnicy koło Druskienik. Był autorem następujących dzieł poetyckich i etnograficznych: *Piosenki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny* (cz. I, Wilno 1837; cz. II, Wilno 1839); *Piosenki wieśniacze z nad Dźwiny. Książeczka trzecia* (Wilno 1837); *Piosenki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny. Z dołączeniem pierwotwornych w mowie sławiano-krewickiej* (Wilno 1844); *Piosenki wieśniacze znad Niemna, Dniepra i Dniestra* (Wilno 1845); *Powiastki dla młodych dziewcząt* (Wilno 1845); *Piosenki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idiomy w mowie sławiano-krewickiej, spostrzeżeniami nad nią uczynionemi* (Wilno 1846); *Pieśni ziemianina przez tłumacza piosenek wieśniaczych z nad Niemna i Dźwiny* (Wilno 1846)⁵¹². W latach 1886–1889 Józef Hieronim Rychter opublikował ballady Czeczota (*Jan Czeczot i jego nieznane poezje*).

⁵¹² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 27, k. 3–2v; sygn. 1342, cz. 27, k. 15–22v; sygn. 1322, k. 175; sygn. 1546, k. 78v; sygn. 2145, k. 105, 109; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 14v; *К истории тайных обществ...*, s. 81; Kallenbach J., *Ród filomatów...*, s. 29, 31; Пыпин А.Н., *История русской этнографии...*, s. 67–68; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; J. Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 758–759; *Filomaci na prowincji...*, s. 20, 24; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 83; *Listy z więzienia*, s. 96; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 90–91; *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 1, s. 267.

Na Białorusi tablice pamiątkowe i popiersie Czeczota można spotkać w Kareliczach, Nowej Myszy, Rzepichowie. W jednej z dzielnic Mińska jego imieniem jest nazwana ulica⁵¹³.

Danejko Michał – objęty śledztwem w sprawie działalności filaretów w wieku 23 lat. Pochodził z powiatu nowogródzkiego w guberni grodzieńskiej. Nie posiadał żadnego majątku. Studiował na wydziale literatury Uniwersytetu Wileńskiego. Należał do związku błękitnego Filaretów, do którego zarekomendował go Jan Wiernikowski. Został objęty śledztwem w sprawie działalności filaretów i filomatów⁵¹⁴.

Daszkiewicz Cyprian (9.12.1803 – koniec listopada 1829, Moskwa) – filareta (związek liliowy, 13.02.1820). Pochodził z powiatu słonimskiego w guberni grodzieńskiej. W wieku trzech lat stracił ojca, dorastał pod opieką matki i wujka. Początkowo uczył się w domu, od siódmego roku życia w szkole pijarów w Szczuczynie i w gimnazjum w Białymstoku (1–6 klasy), gdzie najbardziej interesowała go historia, którą wykładał filomata Zygmunt Nowicki. Od 29 września 1820 r. studiował na wydziale moralno-politycznym Uniwersytetu Wileńskiego. W 1823 r. otrzymał stopień kandydata filozofii i kandydata obojga praw. Lelewel powierzył mu wygłoszenie swoich wykładów dla pozauniwersyteckiej publiczności. Oprócz filaretów należał do Towarzystwa Filadelfistów (błękitnych). W wyniku śledztwa został zesłany do Odessy, gdzie pracował w banku handlowym, razem z Adamem Mickiewiczem i Franciszkiem Malewskim mieszkał w Liceum Richelieu. 30 kwietnia 1825 r. wyjechał do Moskwy, gdzie podjął pracę w Banku Gospodarczym. Przez ostatnie pół roku życia poważnie chorował. Onufry Pietraszkiewicz uzyskał zgodę ministra spraw wewnętrznych na transport ciała do Wilna. Daszkiewicza pochowano 10 marca 1830 r. w katakumbach cmentarza bernardyńskiego⁵¹⁵.

Dąbrowski Stefan – promienisty, filareta (związek amarantowy, 30.06.1820). W 1823 r. miał 25 lat. Kuzyn Ignacego i Aleksandra Chodźków. Pochodził z guberni wileńskiej, nie miał majątku. Edukację podstawową pobierał wraz z Chodźkami pod opieką ich ojca oraz brasławskiego rotmistrza S. Kondratowicza. W latach

⁵¹³ Чачот Я.: *рунлівы філапат*, Грына Шумская, Мінск 2013, с. 43–44; [Domeyko I.], *Filareci i Filomaci. List Ignacego Domejki...*, s. 3; Śliwowska W., *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. Słownik biograficzny*, Warszawa 1998, s. 113–115; Zgorzelski C., *Nowa Sofiówka*, „Roczniki Humanistyczne” 1955, t. 5, s. 341–346.

⁵¹⁴ *Listy z więzienia*, s. 477.

⁵¹⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1532, k. 32; *Listy z więzienia*, s. 477; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 151; t. 3, s. 423; J. Borowczyk, *Rekonstrukcja procesu...*, s. 759–760; *Filomaci na prowincji...*, s. 24–25; Bujakowski Z., *Z młodości Mickiewicza...*, s. 549; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

1815–1818 studiował na Uniwersytecie Wileńskim, gdzie otrzymał stopień kandydata filozofii (1817). Później zajmował się archiwum zmarłego księcia Płatona Zubowa⁵¹⁶.

Derszkow [Derszkoff] **Piotr** – filareta (związek amarantowy, 15.02.1821). W czasie śledztwa miał 22 lata. Pochodził z powiatu i guberni mińskiej, gdzie był właścicielem majątków Malawki, Masłotczanka i Klin, miał też kamienice w Mińsku i Wilnie. Uczył się w gimnazjum w Mińsku (dwie klasy) i Wilnie (cztery klasy). Od 1820 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego, a w 1823 r. otrzymał stopień kandydata filozofii. 9 grudnia 1825 r. został wysłany z Wilna w rodzinne strony pod nadzór policji, który uchylono dopiero w kwietniu 1830 r. wraz z przywróceniem możliwości podjęcia pracy w urzędach państwowych⁵¹⁷.

Domeyko [Domejko] **Aleksander** (1804, Sitce – 1878, tamże) – syn Tadeusza, marszałka szlachty guberni wileńskiej, członek związku różowego Filaretów (19.11.1821), kandydat filozofii. Majątek rodzinny Sitce był położony w powiecie wilejskim w guberni mińskiej. Ukończył szkołę bazylianów w Berezwechu w powiecie dziśnieńskim w guberni witebskiej. Od 1820 r. przez trzy lata studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. W czasie śledztwa był aresztowany. Zwolniony 25 stycznia 1824 r. za poręczeniem stryja Ignacego Domeyki, ziemianina z pow. słonimskiego w guberni grodzieńskiej. Służył w wojsku, a po otrzymaniu dymisji został wybrany na marszałka guberni wileńskiej (25.11.1855 – 28.09.1878)⁵¹⁸.

Domeyko [Domejko] **Ignacy** (1802, Niedźwiadka, pow. nowogródzki – 1889, Chile) – członek Związku Przyjaciół (19.04./03.05.1819), filomata (23.11./05.12.1819 korespondent, 6/18.05.1820 członek), sekretarz związku różowego Filaretów (15/27.10.1820), kuzyn Aleksandra Domeyki. Ojciec Hipolit Domeyko był przewodniczącym sądu ziemskiego. Po jego śmierci Ignacego oddano do kolegium pijarów w Szczuczynie, gdzie ten spotkał swojego nauczyciela i późniejszego kolegę na studiach Onufrego Pietraszkiewicza. W 1817 r. rozpoczął naukę na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu

⁵¹⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1308, k. 36v; sygn. 1319, k. 1; sygn. 2091, k. 126; *К истории тайных обществ...*, c. 84.

⁵¹⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 276v–277; sygn. 1532, k. 48; sygn. 1803, k. 1, 6v, 12; sygn. 2145, k. 77; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 21; *К истории тайных обществ...*, c. 88.

⁵¹⁸ NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 2, sygn. 246, k. 220; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 10, k. 1, 9; *К истории тайных обществ...*, c. 83; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencja*, t. 3; PSB, t. V, s. 312–213.

Wileńskiego. Równolegle uczęszczał na wykłady z literatury, filozofii, architektury. W 1818 r. został kandydatem, a w 1822 – magistrem filozofii. Uczył się historii, literatury, języków. Podczas śledztwa spędził pół roku w areszcie. Został zwolniony za poręczeniem stryja Ignacego Domeyki, ziemianina i sędziego z powiatu słonimskiego w guberni grodzieńskiej, 25 stycznia 1824 r. W maju 1824 r. został skierowany do rodzinnego majątku w powiecie nowogródzkim. Zgodnie z decyzją ówczesnego kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego Nikołaja Nowosilcowa z 9 września 1829 r. uchylono mu nadzór policyjny. Ignacy brał udział w powstaniu w latach 1830–1831, walczył w oddziałach generała Dezyderego Chłapowskiego. Po klęsce wyjechał do Drezna, gdzie spotkał Antoniego Edwarda Odyńca i Adama Mickiewicza i gdzie pochłonięły go sprawy społeczno-polityczne. W 1832 r. wraz z Mickiewiczem udał się do Paryża, gdzie został członkiem emigracyjnego Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich. Równolegle studiował na Sorbonie, w Collège de France.

Po ukończeniu szkoły górniczej w Paryżu (1837) pracował jako inżynier górnictwa w Alzacji, a już 9 lutego 1838 r. wyjechał do Chile, gdzie w mieście Coquimbo wykładał chemię i mineralogię, przygotowując specjalistów wydobywania surowców. W Chile stworzył bazę naukową: szkoły i laboratoria, uniwersytet w Santiago (wedle wzoru Komisji Edukacji Narodowej za czasów kuratora Adama Kazimierza Czartoryskiego). Organizował również ekspedycje geologiczne (jest uważany tam za „ojca sprawy górniczej”), zgłębiał historię i kulturę Chile. Opublikował ponad 130 prac naukowych w językach polskim, hiszpańskim, francuskim i niemieckim. Został bohaterem narodowym Chile. W 1884 r., po odejściu z uniwersytetu w Santiago, gdzie był wybierany na stanowisko rektora cztery razy z rzędu, 82-letniemu Ignacemu Domeyce udało się wrócić do ojczyzny, gdzie spędził cztery lata. W związku z jego śmiercią w Chile ogłoszono żałobę narodową. Mickiewicz ukazał postać swojego przyjaciela Domeyki w trzeciej części *Dziadów*, kiedy zaś tworzył Pana Tadeusza, chciał zatytułować poemat „Żegota” (pseudonim Domeyki, jak piszą badacze, pochodzi od słowiańskiego słowa „żeć” – patrzeć)⁵¹⁹. Chciał też wydrukować przygotowane przez Domeykę mapy Polski (geologiczne, hydrograficzne, gospodarcze), jednak zabrakło na to finansów. Domeyko opublikował wiele prac z dziedziny mineralogii, między innymi: *Elementos de mineralojia: O del conocimiento de las especies minerales en jeneral, i en particular de las de Chile*, Santiago, 1850–1879; *Sole sodowe i potasowe trachytów chilijskich* (b.d.), *Kopalnie srebra w Caracoles w Meksyku* (b.d.). Publikował też wspomnienia

⁵¹⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 25, k. 1; sygn. 1336, k. 268v–269; sygn. 1341, k. 58; sygn. 1342, zeszyt 10, k. 9; sygn. 1801, k. 66, 70; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 15, 18, 20; zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 116–119; Wójcik Z., *Ignacy Domeyko. Litwa. Francja. Chile*, Warszawa–Wrocław 1995.

oraz artykuły i książki podróżnicze: *Czteromiesięczna podróż z Paryża do Chili w r. 1838* („Czas. Dodatek miesięczny”, Kraków 1857, t. V i VI), *Araukaria i jej mieszkańcy* (tł. J. Zamostowski, Wilno 1860); trzypięciotomowe *Moje podróże. Pamiętniki wygnańca* (Wrocław 1962) dotyczące okresu od roku 1831 do 1888.

Domeyko [Domejko] **Michał** (ur. 1800) – filareta (związek błękitny, 25.12.1821). Pochodził z parafii horodyszczańskiej, powiat nowogródzki w guberni grodzieńskiej. Majątku nie posiadał. Edukację podstawową pobierał w szkole dominikanów w Nowogródku. Od 1818 r. studiował na Uniwersytecie Wileńskim: pierwszy rok – na Wydziale Fizyczno-Matematycznym, gdzie otrzymał stopień kandydata filozofii, następnie na wydziale literatury. Pracował jako guwerner księżny Żukowej⁵²⁰. W książce o procesie filaretów i filomatów ta osoba nie występuje. Możliwe, że inni badacze mylą się w tej kwestii, gdyż znalazłem jego nazwisko w materiałach archiwalnych.

Dudin Antoni – filareta (związek różowy, 11.12.1820), kandydat filozofii (1819), podczas śledztwa miał 22 lata. Syn horodniczego bobrujskiego, z guberni mińskiej, majątku nie posiadał. Edukację podstawową pobierał w szkole powiatowej, od trzeciej klasy – w szkole w Mołodecznie. W 1818 r. wstąpił na studia na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. W 1820 otrzymał stopień kandydata filozofii. Z aresztu w Wilnie został zwolniony 19 kwietnia 1824 r. dzięki poręczeniu A. Malinowskiego. Zgodnie z wyrokiem komisji śledczej został zwolniony z odpowiedzialności. W 1825 r. Dudin po zdaniu odpowiednich egzaminów pracował jako asystent uniwersyteckiego architekta Karola Podczaszyńskiego. Uzyskał też pozwolenie na pracę w charakterze architekta gubernialnego, z oddaniem się do dyspozycji generała-gubernatora witebskiego, mohylewskiego, smoleńskiego, kałużyńskiego. Zapewne jednak nie doszło do jej podjęcia, gdyż na początku 1827 r. prosił o włączenie do wojskowo-pracowniczej brygady linii komunikacyjnych. Wydaje się, że również ta prośba nie została spełniona, w raporcie korpusu inżynierów bowiem pisano, iż Dudin „był jednym z najbardziej zatwardziały i uwziętych członków towarzystwa filaretów” i przyjęcie go na służbę „obowiązkowo otworzy drogę do złoczynstwa i wielu kolejnych oskarżeń wobec urzędników oddanych rządowi”. Przebywał wówczas w Petersburgu. Po otrzymaniu odpowiedzi zabiegał o zezwolenie na zamieszkanie w guberni mińskiej. Zgodę otrzymał pod warunkiem osiedlenia się na wsi, z dala od ośrodków edukacyjnych⁵²¹.

⁵²⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 264v–265; sygn. 1532, k. 96; *К истории тайных обществ...*, c. 83; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵²¹ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 19; sygn. 882, k. 15; z. 567, inw. 2, sygn. 1299, k. 1, 9; sygn. 1818, k. 5; sygn. 2091, k. 126, 290; sygn. 2145, k. 48–49, 52, 57v; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, c. 83.

Ejchler Franciszek (ur. 1801[1802]) – członek Towarzystwa Naukowego w Świsłoczy. Jego przodkowie przyjechali z Prus i trudnili się ochroną Puszczy Białowieskiej. Ojciec zmarł, nie pozostawiając majątku. Edukację pobierał w szkole w Szczuczynie, a następnie w gimnazjum w Świsłoczy. Przez dwa lata pracował jako guwerner u podkomorzego Sułkowskiego i majora Bogarskiego. W 1822 r. wyjechał ze Świsłoczy wraz z uczniami Strawińskimi do powiatu słonimskiego w guberni grodzieńskiej. Wstąpił na opłacane przez państwo studia na wydziale literatury Uniwersytetu Wileńskiego. Na początku sierpnia 1823 r. został aresztowany, a 9 marca 1824 r. zwolniony z aresztu⁵²².

Ejsmont [Eysymontt] Lucjan (ur. 1803) – promienisty, członek Związku Przyjaciół, filareta (związek liliowy, 27.06.1820). Pochodził z majątku Jabłonowo w powiecie i guberni grodzieńskiej. Uczęszczał do gimnazjum w Świsłoczy. W latach 1819–1821 studiował na Uniwersytecie Wileńskim, początkowo na wydziale fizycznym, następnie na prawie. W 1822 r. wyjechał z Wilna na stypendium uniwersyteckie do Niemiec, gdzie w Berlinie spotkał się z Franciszkiem Malewskim. Osadzony w areszcie w trakcie śledztwa w sprawie filaretów, jednak 7 grudnia 1823 r. został zwolniony za poręczeniem wicemarszałka pow. słonimskiego Tomasza Szukiewicza. W maju 1824 r. otrzymał zgodę na wyjazd do miejsca zamieszkania rodziców. Mieszkał w majątku Jabłonowo z żoną i matką. Potwierdzają to listy osób objętych nadzorem policji w latach 1826 oraz 1827 r. W 1827 r. zmarła żona Ejsmonta i prawdopodobnie pod koniec tego roku zdjęto nadzór policyjny⁵²³.

Ejsmont Aureli [Aurelian] – członek świsłockiej organizacji Zorzan. Pochodził z guberni grodzieńskiej. Został przyjęty do towarzystwa w Wilnie w roku szkolnym 1824/1825. W 1826 r. przebywał w Białymstoku, gdzie objęto go śledztwem w sprawie Zorzan. Został oddany pod nadzór urzędu, w którym miał być zatrudniony, oraz ścisły nadzór policji⁵²⁴.

Estka Roman – członek towarzystwa Zorzan w Świsłoczy.

Frejend Antoni – filareta (związek amarantowy, 1.11.1820), uczył się w szkole bazylianów w Borunach (prawdopodobnie w latach 1814–1820), gdzie przyjaźnił

⁵²² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 2v, 9v; sygn. 1318, k. 38–38v, 54.

⁵²³ NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 2, sygn. 255, k. 41; sygn. 1469, k. 14, 138, 226; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 15, k. 3, 19, 22; sygn. 1341, k. 58v; sygn. 1336, k. 267v–268; sygn. 2145, k. 64; *К истории тайных обществ...*, c. 85; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵²⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 16v, 189v.

się z Antonim Edwardem Odyńcem, który z kolei poznał go z Tomaszem Zanem i Janem Czeczotem⁵²⁵.

Głowacki Jan – członek organizacji Zorzan w Świsłoczy. Przyjęty do towarzystwa w roku szkolnym 1823/1824 jako uczeń piątej klasy. W 1826 r. przebywał w Krasnem pod Świsłoczą. W 1826 r. został objęty śledztwem w sprawie Zorzan, oddany pod nadzór urzędu, w którym będzie pracował, oraz ścisły nadzór policji⁵²⁶.

Gnoiński Konstanty – filareta (związek amarantowy, 15.11.1821), podczas śledztwa miał 22 lata. Syn Franciszka i Bogumiły Gnoińskich, miał braci Ksawerego i Piotra⁵²⁷. Pochodził z powiatu nowogródzkiego w guberni grodzieńskiej. Uczył się w gimnazjum w Nowogródku, od 1820 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. W 1827 r. otrzymał dyplom lekarza. Miał pochodzenie szlacheckie, co potwierdza zaświadczenie nowogródzkiego marszałka szlachty z 25 kwietnia 1827 r. (nr 204).

Grudziński Urban – filareta, syn unickiego księdza z powiatu prużańskiego w guberni grodzieńskiej, podczas śledztwa miał 22 lata. Majątku ani on, ani jego rodzice nie posiadali. Edukację podstawową pobierał w szkole w Żyrowiczach. Od 1821 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Pracował jako guwerner⁵²⁸.

Hacyski [Haciski] Jan (ur. 1801) – filareta (związek amarantowy, 4.01.1821). Pochodził z powiatu nowogródzkiego w guberni grodzieńskiej. Majątku nie posiadał, rodzice mieli kamienicę w Wilnie. Uczęszczał do powiatowej szkoły w Nowogródku, następnie do gimnazjum w Wilnie. Od 1821 studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego⁵²⁹.

Hamlikiewicz Mikołaj (w niektórych źródłach Michał) – filareta (związek granatowy, 23.06.1820). Pochodził z powiatu i guberni mińskiej. Studiował na Wydziale Medycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Podczas śledztwa ustalono,

⁵²⁵ *Filomaci na prowincji...*, s. 7; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵²⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 16, 189v.

⁵²⁷ NAHB w Grodnie, z. 332, inw. 4, sygn. 4, k. 8; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 277v–278; sygn. 1532, k. 80; z. 721, inw. 2, sygn. 10, k. 6; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵²⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 274v–275; sygn. 1532, k. 20; *К истории тайных обществ...*, c. 87.

⁵²⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 285v–286; sygn. 1342, zeszyt 24, k. 105; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

że w 1822 r. wyjechał z Wilna i przebywa w miasteczku Żołudek w guberni grodzieńskiej. Na liście Nikołaja Nowosilcowa figuruje w dziale nieodnalezionych (nr 144)⁵³⁰.

Hejdatel [Heydatel] **Antoni** – syn Francuza Józefa Heydatela de Rothville i Marii z Korbackich. Rodzice mieli majątek Krupica w obwodzie białostockim. W Zgromadzeniu Filaretów był radcą, a później przewodnikiem związku błękitnego (17.10.1820). Kandydat filozofii od 1819 r. Pochodził z parafii w Siemiatyczach w powiecie drohiczyńskim w obwodzie białostockim. Uczęszczał do gimnazjum w Białymstoku. Absolwent Uniwersytetu Wileńskiego (studiował w latach 1818–1823), 10 marca 1823 r. otrzymał stopień lekarza piątej klasy. Dzięki poręczeniu pułkownika dawnego polskiego wojska M. Paszkowskiego zwolniony 1 grudnia 1823 r. pod warunkiem nieopuszczania Wilna do końca śledztwa. Po jego zakończeniu pozwolono mu wyjechać do miejsca zamieszkania – należącego do rodziny Pusłowskich majątku Pia[e]ski w powiecie słonimskim w guberni grodzieńskiej. W 1823 r. był lekarzem pierwszej klasy. Filaretą był również jego brat Jan⁵³¹.

Hejdatel [Heydatel] **Jan** (27.12.1801, Siemiatycze – 1.04.1871, Warszawa) – filaretą (przewodnik związku zielonego, 26.06.1820), brat Antoniego i Władysława. Ich ojciec Józef Heydatel de Rothville był francuskim emigrantem i posiadał majątek w powiecie drohiczyńskim w obwodzie białostockim. Matką była Maria z Korbackich. Uczył się w gimnazjum w Białymstoku, studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego (jako opłacany ze środków państwowych student Instytutu Pedagogicznego). Otrzymał stopień kandydata filozofii. Aresztowany 23–24 października 1823 r., przesłuchiwany 3 listopada 1823 i 8 stycznia 1824, podał nazwiska 40 filaretów. Dzięki poręczeniu profesora Ignacego Daniłowicza 19 kwietnia 1824 r. opuścił areszt (klasztor franciszkanów). Zgodnie z wyrokiem z 14 sierpnia 1824 r. został wysłany w głąb Rosji. Wraz z Janem Sobolewskim otrzymał stanowisko inżyniera komunikacji, został wysłany do Archangielska. W 1827 r. otrzymał stopień podporucznika, poświęcił się pracy przy Kanale Królewskim na Polesiu, a także w portach w Windawie, Parnawie i Astrachaniu. W stopniu generała zarządzał okręgiem komunikacyjnym (od Wołynia do Finlandii) w Kownie. Od 1861 kierował pracami przy budowie portu w Lipawie. W związku z powstaniem styczniowym w 1863 r. został zwolniony ze służby wojskowej i jako urzędnik cywilny

⁵³⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 210; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, c. 92.

⁵³¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1306, k. 1, 11; sygn. 1322, k. 174v; sygn. 1336, k. 68; sygn. 1341, k. 58; sygn. 2091, k. 126; z. 721, sygn. 268, k. 11; sygn. 882, k. 17; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 118; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 760.

brał udział w regulacji rzeki Terek na Kaukazie. Zajmował się też przebudową portu w Astrachaniu. Spoczął na warszawskich Powązkach 5 kwietnia 1871 r.⁵³².

Heltman Józef (ur. 1802, Wierzchowice) – założyciel Towarzystwa Naukowego w Świsłoczy, filareta. Uczęszczał do gimnazjum w Świsłoczy (1814–1819). W 1820 r. wyjechał do majątku rodzinnego Wierzchowice w powiecie brzeskim w guberni grodzieńskiej. Do aresztowania pracował jako archiwista w zarządzie majątków hrabiego Aleksandra Chodkiewicza. W kwietniu został zwolniony dzięki poręczeniu nauczyciela wileńskiego gimnazjum J. Bokszczanina, a już w maju 1824 r., po zakończeniu śledztwa wysłany do poprzedniego miejsca zamieszkania. Nadzór policyjny został zniesiony w 1830 r. Według relacji przyjaciół miał „spore zdolności do wierszów”⁵³³.

Heltman Leon – uczeń gimnazjum w Świsłoczy (7.08.1814 – 29.06.1824), członek tamtejszej organizacji Zorzan. W 1827 r. miał 19 lat. Jako uczeń szóstej klasy został przyjęty do towarzystwa przez Andrzeja Koźmińskiego. W 1826 r. przebywał w majątku rodzinnym Wierzchowice w powiecie brzeskim. Objęty śledztwem w sprawie towarzystwa Zorzan w 1826 r. Oddany pod nadzór urzędu, w którym będzie pracował, oraz ścisły nadzór policji. Cesarzewicz 31 maja 1830 r. uchylił nadzór policyjny i zezwolił na przyjęcie Heltmana na Uniwersytet Wileński⁵³⁴.

Hlebowicz Antoni Bolesław (1801, Grodno – 1847, Warszawa) – filareta. Uczęszczał do gimnazjum w Grodnie. Studiował na Uniwersytecie Wileńskim, otrzymał tam stopień kandydata filozofii. Od 1823 r. przebywał w Petersburgu, gdzie na polecenie Mikołaja Rumiancewa zajmował się badaniami naukowymi. Tłumaczył dzieła Iwana Łobojki, Uspienskiego i innych. Przed 1830 r. przeniósł się do Warszawy, obejmując stanowisko inspektora w szkole kantonistów. W 1833 r. został sekretarzem Rady Wychowania Publicznego. W kolejnym roku był już wizytatorem szkół, później świeckim członkiem zarządu seminarium rzymskokatolickiego w Warszawie. W 1841 r. zainicjował wydawanie czasopisma „Pamiętnik Religijno-Moralny”⁵³⁵.

⁵³² Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 760–761; Bujakowski Z., *Z młodości Mickiewicza...*, s. 547; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencja*, t. 3; *Listy z więzienia*, s. 479; Szenic S., *Cmentarz Powązkowski. 1851–1890. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1982, s. 210–211, 278–280.

⁵³³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1319, k. 47v; sygn. 1341, k. 58v; sygn. 1169, k. 2v, 9v; sygn. 1318, k. 61–61v, 78; sygn. 1801, k. 85; sygn. 2090, k. 189v.

⁵³⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1801, k. 104; sygn. 2430, k. 206, 209; *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 86, 126–127.

⁵³⁵ Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. III, s. 402.

Hrehorowicz [Grigorowicz] **August** – filareta (związek liliowy, 10.12.1822). Pochodził z guberni mińskiej. W 1821 r. wyjechał z Wilna do Mińska. Komisji śledczej nie udało się ustalić miejsca jego pobytu⁵³⁶.

Hrehorowicz [Grigorowicz] **Tadeusz** – filareta (korespondent związku różowego, 25.06.1820). Student Wydziału Fizyczno-Matematycznego Uniwersytetu Wileńskiego, kandydat matematyki (1821). Pochodził z guberni mińskiej. W 1821 r. wyjechał z Wilna do Mińska. Podczas śledztwa mieszkał i należał do parafii w Zasławiu⁵³⁷.

Huwald [Houwaldt] **Stanisław** – należał do Zorzan w Świsłoczy (rok szkolny 1823/1824). Podczas śledztwa w 1823 r. mieszkał w Mieleszkach w powiecie grodzieńskim⁵³⁸. Objęty śledztwem w 1826 r., spędził 20 miesięcy w areszcie. Skazany na sześć miesięcy aresztu i nadzór policji w miejscu zamieszkania, u wuja marszałka powiatu grodzieńskiego. W styczniu 1829 r. prosił on o zwolnienie swojego podopiecznego z nadzoru policyjnego i otrzymał zezwolenie cesarzewicza 5 sierpnia 1829 r.⁵³⁹. Zgodnie z decyzją kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego Nikołaja Nowosilcowa 9 września 1829 r. Huwaldowi uchylono nadzór policyjny.

Ihnatowicz Wincenty (ur. w Mogilne, pow. siebieński w gub. witebskiej) – filareta, podczas śledztwa miał 25 lat. Rodzice nie posiadali majątku, jeden z jego braci mieszkał w Leplu, drugi w powiecie ludyńskim. Edukację podstawową pobierał w Połocku u jezuitów, ukończył gimnazjum w Wilnie i w 1819 r. rozpoczął studia na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego. W 1822 r. otrzymał stopień kandydata obojga praw. W tym samym roku został przyjęty do seminarium nauczycielskiego. 10 maja 1823 r. został zastępcą wykładowcy prawa i historii w gimnazjum w Wilnie. W trakcie śledztwa uznano, że został pomówiony w kwestii uczestnictwa w tajnym stowarzyszeniu⁵⁴⁰.

Jagiello Jakub (1796 – nie wcześniej niż 1855) – promienisty, radca związku błękitnego Filaretów. Pochodził ze wsi Romejsa [Romejsza] w powiecie i guberni wileńskiej. Studiował na Uniwersytecie Wileńskim: przez rok na Wydziale

⁵³⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 210v; *К истории тайных обществ...*, c. 93; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵³⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 210v; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 20; *К истории тайных обществ...*, c. 87; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵³⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1326, k. 32v.

⁵³⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1801, k. 66; sygn. 2090, k. 16, 189; sygn. 2430, k. 126, 132.

⁵⁴⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 282v–283; sygn. 1342. zeszyt 24, k. 55, 134; sygn. 2091, k. 127; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 52; *К истории тайных обществ...*, c. 91.

Fizyczno-Matematycznym, kolejne trzy lata Medycznym. Uzyskał stopień kandydata filozofii. Podczas procesu zwolniony z aresztu za poręczeniem wileńskiego aptekarza Gutta. Po zakończeniu śledztwa w maju 1824 r. wysłany do poprzedniego miejsca zamieszkania, dziedzicznego majątku rodziny Korsaków we wsi Micewicze w powiecie słuckim w guberni mińskiej, gdzie pracował jako nauczyciel domowy. Wspomina o nim w *Dziadach* Adam Mickiewicz⁵⁴¹.

Jankowski Jan (ur. 1801[1802]) – członek Towarzystwa Naukowego w Świsłoczy, filareta (związek błękitny, 2.01.1821), sekretarz Izby Pożyczkowej stowarzyszenia. Urodził się w powiecie brzeskim w guberni grodzieńskiej. Ojciec był duchownym unickim i miał beneficjum we wsi Wojsko. W roku szkolnym 1819/1820 ukończył gimnazjum w Świsłoczy. W latach 1820–1823 studiował na wydziale moralno-politycznym Uniwersytetu Wileńskiego. 25 czerwca 1823 r. otrzymał stopień studenta rzeczywistego literatury. Na posiedzeniach Zgromadzenia Filaretów występował z pseudopatriotycznymi wierszami. Podczas wakacji z cudzym paszportem wyjechał z domu rodzinnego do Warszawy (Królestwo Polskie), gdzie został zatrzymany i aresztowany 2 września 1823 r. W jego papierach znaleziono podżegające antyrosyjskie wiersze oraz protokoły świsłockiego Towarzystwa Naukowego. W śledztwie 22 października 1823 r. ujawnił fakt istnienia Towarzystwa Naukowego w Świsłoczy oraz filaretów w Wilnie. Na podstawie jego zeznań została sporządzona lista osób do aresztowania. Komisja śledcza zaliczyła mu do kary 10 miesięcy spędzonych w areszcie i skazała na zesłanie w głąb Rosji (11 października 1824 r.). Mieszkał w Wołogdzie, pracował jako policjant kwartałowy, a także kancelista w wołogodzkiem urzędzie opieki społecznej. W 1831 r. prosił ministra edukacji o zgodę na pracę w charakterze nauczyciela, jednak tamten odmówił. W Bibliotece Narodowej w Warszawie zachował się dziennik podróży Jankowskiego do Rosji⁵⁴².

Januskiewicz Adolf (09.06.1803, Nieśwież – 06.06.1857, Działilna, k. Kojdanowa Mińszczyzna) – syn Michała Merlo Januskiewicza i Tekli z Sokołowskich (bliskiej krewnej Tadeusza Kościuszki), filareta ze związku błękitnego. Ukończył dominikańską szkołę w Nieświeżu. W latach 1821–1823 studiował na wydziale filologicznym Uniwersytetu Wileńskiego. W latach 1823–1826 po śledztwie mieszkał w Kamieńcu Podolskim, gdzie w latach 1826–1829 był deputowanym

⁵⁴¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1312, k. 1, 12; sygn. 1341, k. 59; sygn. 2091, k. 131.

⁵⁴² LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 96; sygn. 882, k. 74v; z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 264v–265; sygn. 1546, k. 96v; inw. 2, sygn. 1169, k. 63; sygn. 1318, k. 87; *К истории тайных обществ...*, s. 83; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 761; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 12; Федута А., *Следы на снегу: к 220-летию поэта А. Мицкевича и к 195-летию начала следствия по делу кружка филосоматов*, Минск 2018, s. 101–117.

Izby Cywilnej w Sądzie Głównym. Podróżował do Wiednia, Włoch, Niemiec, Francji, gdzie spotykał się z Adamem Mickiewiczem i Johannem Wolfgangiem Goethem. W 1830 r. powrócił do ojczyzny. Brał udział w powstaniu listopadowym jako adiutant dowódcy Legionu Litewsko-Wołyńskiego, propagował „marsz za Bug”, namówił Juliusza Słowackiego do napisania *Pieśni Legionu Litewskiego*. W marcu 1831 r. był ranny i dostał się do niewoli. Wyrokiem sądu z 4 marca 1832 r. był skazany na utratę szlachectwa, konfiskatę majątku i zesłanie na Syberię. W 1846 r. odbył wyprawę z Omska przez Semipałatyńsk do jeziora Bałchasz i z powrotem do Omska przez stepy kazachskie i kirgiskie. Jego brat Eustachy wydał w języku polskim książkę w dwóch tomach pod tytułem *Żywot Adolfa Januszkiewicza i jego listy ze stepów kirgiskich* (Paryż 1861; Berlin 1861, 1875). W 1856 r. Adolf powrócił na Białoruś do majątku rodziców w Dziahiłnie, gdzie mieszkał do śmierci. Pozostawił po sobie wiele dzieł zarówno poetyckich, jak i naukowych. W czasach studenckich pisał wiersze w języku polskim, na zesłaniu przetłumaczył *Historię podbicia Anglii przez Normanów*. Zachowały się również jego opisy Kazachów, ich życia codziennego i kultury⁵⁴³. Opublikowane dzieła to: *Дневники и письма из пунемештвiя по казахским степям* (Алма-Ата 1966); *Listy z Syberii* (Warszawa 2003); *Listy ze stepów kirgiskich i dziennik podróży* (Wrocław 2013)⁵⁴⁴.

Jarmalowicz Jan – filareta (związek zielony, 26.06.1820). Pochodził z powiatu nowogródzkiego w guberni grodzieńskiej. W 1822 r. wyjechał z Wilna, komisji śledczej nie udało się go odszukać⁵⁴⁵.

Jeżowski Józef (ur. 1803[1804]) – promienisty, filareta (związek błękitny, 25.12.1821). Pochodził z majątku Ferowo w powiecie mozyrskim w guberni mińskiej (badacze wymieniają także Humań na Ukrainie). Rodzice nie mieli majątku. Edukację podstawową otrzymał w szkole powiatowej w Mozyrzu. Od 1820 r. studiował na Uniwersytecie Wileńskim: przez dwa lata na wydziale literatury i przez rok na wydziale fizycznym. Podczas śledztwa 14 kwietnia 1824 r. został zwolniony z aresztu za poręczeniem profesora Uniwersytetu Wileńskiego Ignacego Onacewicza⁵⁴⁶. W grudniu 1825 r. został wysłany z Wilna do dys-

⁵⁴³ Zob. *Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры. У трох тамах*, т. 2. Мінск: Асвета, 1969; Захаренко И.А., *Изучение Востока...*, с. 452, 483; *Беларусы даследуюць Зямлю: Беларускія даследчыкі і падарожнікі*, „Наша слова” 2008, № 11(850), 12 сакавіка, с. 10; PSB, т. X, s. 592–593

⁵⁴⁴ Zob. *Żywot Adolfa Januszkiewicza i jego Listy ze stepów kirgizkich*, ułożyli E. Januszkiewicz, F. Wrotnowski, Berlin–Poznań 1861.

⁵⁴⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 211; *К истории тайных обществ...*, с. 93; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵⁴⁶ LPAH, 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 175; sygn. 1342, zeszyt 26, k. 1–1v, 9; sygn. 2091, k. 127; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *Mickiewicz. Encyklopedia*, s. 211–212.

pozycji mińskiego gubernatora Wincentego Giecewicza. Mieszkał z matką w Mozyrzu, w 1830 r. prosił o zwolnienie z nadzoru policyjnego. Prośba została rozpatrzona pozytywnie.

Jeżowski Józef (1794[1793, 1796, 1798] – 16.08.1855, Kuryłowce, Podole) – filomata (1.10.1817), przewodniczący Rządu Towarzystwa Filomatów, członek Związku Przyjaciół, filareta (związek biały, 26.06.1820). Urodził się w Turowie w powiecie mozyrskim w guberni mińskiej (dokumenty rosyjskie z lat 30. XIX w. podają, że Jeżowski urodził się w guberni wołyńskiej albo podolskiej; badacz Aleksander Fedut uważa, że była to gubernia żytomierska). Majątku nie posiadał. Edukację podstawową pobierał w szkole w Mozyrzu. W latach 1815–1821 studiował na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego. Kandydat filozofii (1816). W towarzystwie był krzewicielem systematyczności, rozwagi, porządku i dokładności. Wyróżniała go „niewyczerpalna siła myślenia i dobroć duszy” (Franciszek Malewski). Ignacy Domeyko charakteryzował Jeżowskiego następująco: „Zimny i poważny, błądy, najczęściej zadumany Józef Jeżowski, mało mówił i rzadko kiedy wdawał się w żarty, sprzec[zk]i i dyskusje, a kiedy zabierał głos w rzeczy tyżące się dobra kraju, to zawsze mówił spokojnie, poprawnie, z najsurowszą logiką i do przekonania”⁵⁴⁷.

W roku akademickim 1821/1822 wykładał na Uniwersytecie Wileńskim hodegetykę (naukę o metodach wychowania i wyższej dydaktyce), a w 1822/1823 był wykładowcą w starotrockim klasztorze bernardynów. W latach 1822–1824 wydał dla użytku dydaktycznego *Ody* Horacego ze wstępem naukowym i tłumaczeniami od wydawcy. Za tę pracę rada uniwersytecka przyznała mu nagrodę w wysokości 250 rubli srebrnych. 23–24 października 1823 został aresztowany i osadzony w klasztorze dominikanów, a rok później zesłany z Wilna do Petersburga. Stamtąd wraz z Adamem Mickiewiczem i Franciszkiem Malewskim skierowano go do Odessy, gdzie miał pracować jako nauczyciel w Liceum Richelieu. Ze względu na brak wakatu Jeżowski uzyskał pozwolenie na wyjazd do Moskwy. Wyjechał 19 lipca 1825 i pracował w gimnazjum, gdzie uczył języków klasycznych, wykładał też grekę na uniwersytecie. Opublikował część *Odysei* (1828) oraz książkę o Platonie (1929). W tym czasie planował pracę na uniwersytecie w Kazaniu lub Krakowie (w katedrze Joachima Lelewela), ale bez powodzenia. Przez pewien czas mieszkał w Charkowie, pracując na uniwersytecie. W roku 1834 przebywał w guberni kijowskiej. Po amnestii w 1841 r. pracował jako nauczyciel domowy u Dionizji Potockiej w Tahańczy na Ukrainie⁵⁴⁸.

⁵⁴⁷ [Domeyko I.], *Filareci i Filomaci. List Ignacego Domejki...*, s. 2.

⁵⁴⁸ LPAH, 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 27, k. 1, 9; sygn. 1546, k. 83v; sygn. 1803, k. 6v; sygn. 2145, k. 156–158; z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 52; sygn. 882, k. 73v; *К истории тайных*

Jundziłł Jan (ur. 1802) – filareta (związek biały, 3.04.1821), dyrektor Izby Pożyczkowej, kandydat obojga praw (1822). Pochodził z parafii Dziewiątkowicze w powiecie słonimskim w guberni grodzieńskiej, gdzie ojciec posiadał majątki Dobromyśl, Grudopol, Sienkiewiczze, Ruda i inne. Uczęszczał do szkoły w Żyrowiczach i gimnazjum w Grodnie. W latach 1819–1823 studiował na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego. Został zwolniony z aresztu 26 listopada 1823 r. dzięki poręczeniu ojca i pod warunkiem pozostania w Wilnie. Po zakończeniu śledztwa od maja 1824 r. mieszkał u rodziców. Zajmował się muzyką⁵⁴⁹. Opublikował artykuły: *Nekrolog Wojciecha Narbuta* („Tygodnik Petersburski” 1837, 32); *Wiadomości o życiu i pracach naukowych księdza Stanisława Jundziłła* („Biblioteka Warszawska” 1850, 1); *Ks. Stanisław Narbut* („Pamiętnik Religijno-Moralny” 1858, 2)⁵⁵⁰.

Jundziłł Rufin – filareta (związek błękitny, 27.03.1821). Urodził się w majątku Rogalin w powiecie słonimskim w guberni grodzieńskiej. Edukację podstawową otrzymał w szkole powiatowej w Słoniemiu. Od 1820 do 1823 r. studiował na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego, był też słuchaczem wykładów z literatury. Od roku akademickiego 1822/1823 posiadał stopień studenta rzeczywistego prawa. W lutym 1824 r. został zwolniony z aresztu za poręczeniem brata Władysława i otrzymał zgodę na wyjazd do chorego ojca. W maju został zmuszony do wyjazdu do majątku rodziców, a po zakończeniu śledztwa przebywał pod nadzorem policji do 1830 r.⁵⁵¹.

Kamiński Antoni (3.09.1797–12.11.1885, Wilno) – przewodnik związku amantowego Filaretów (23.06.1820), promienisty. Pochodził z majątku Raczyń-Czechowce w powiecie oszmiańskim w guberni wileńskiej. Ukończył podstawową szkołę bazylianów w Borunach. Od 1814 r. utrzymywał się z pracy guwenera w szkołach. Od 1818 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Otrzymał stopień kandydata filozofii (1821). Po ukończeniu uczelni oczekiwał na miejsce w katedrze mineralogii, udzielał

обществ..., c. 82; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; [Domeyko I.], *Filareci i Filomaci. List Ignacego Domejki...*, s. 2; Kallenbach J., *Ród filomatów...*, s. 20; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 117–118; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 83; PSB, t. XI, s. 226–228; Rudaś-Grodzka M., „Sprawić, aby idee śpiewały”: motywy platońskie w życiu i twórczości Adama Mickiewicza w okresie wileńsko-kowieńskim, Warszawa 2003.

⁵⁴⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1310, k. 1, 9, 12; sygn. 1336, k. 268v–269; z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 54; sygn. 882, k. 52v; *К истории тайных обществ...*, c. 85; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵⁵⁰ Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 184.

⁵⁵¹ NAHB w Grodnie, z. 322, inw. 1, sygn. 2, k. 157; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 270v–271; sygn. 1298, k. 1, 7; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 53; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

prywatnych lekcji dla panien, napisał kilka podręczników. Podczas śledztwa 19 kwietnia 1823 r. został zwolniony z aresztu za poręczeniem M. Jakoletta. Wyjechał do Kamieńca Podolskiego, zatrudniając się jako nauczyciel w gimnazjum. Po powstaniu listopadowym w 1832 r., podobnie jak inni Polacy, musiał opuścić posadę i rozpoczął pracę w rządzie gubernialnym (był redaktorem „Wiadomości Gubernialnych” i kierownikiem drukarni). Od 1843 r. zajmował się rolnictwem. Po śmierci brata przejął na własność majątek Raczuń, w którym osiadł w 1852 r. Po kilku latach przeniósł się do Wilna, gdzie zasłynął jako świetny pedagog. Pracował do 80. roku życia. Był autorem podręczników, które się nie zachowały: *Aryfmetyka w dwóch częściach* (Wilno 1827); *Jeografia zamykająca wstępne wiadomości o ziemi* (Wilno 1826); *Chemia organiczna* (Wilno 1874); *Treść geometrii elementarnej* (b.m., 1874); *Algebra elementarna* (b.m., 1878)⁵⁵².

Kamiński Karol – filareta. Pochodził z powiatu i guberni mińskiej, majątku nie posiadał. Podczas śledztwa miał 23 lata. Uczył się w szkole w Ladach w powiecie ihumeńskim. Od 1821 r. studiował na wydziale literatury Uniwersytetu Wileńskiego. Otrzymał stopień studenta rzeczywistego literatury. W związku z nieudowodnieniem winy 10 marca 1824 r. został zwolniony przez komisję śledczą⁵⁵³.

Kaszuba Jan – promienisty, filareta (związek amarantowy, korespondent od 24.06.1820), podczas śledztwa miał 22 lata. Urodził się w majątku Worociszcz Polne w powiecie nowogródzkim w guberni grodzieńskiej, który należał do jego ojca, kapitana dawnego wojska polskiego (posiadał też drugi majątek Puszkarszczyna). Uczęszczał do gimnazjum w Świsłoczy, w latach 1820–1823 studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Otrzymał stopnie studenta filozofii (1820) i kandydata filozofii (1823). Został aresztowany w związku z działalnością filaretów, a 14 grudnia 1823 r. zwolniony za poręczeniem emerytowanego majora J. Łozowskiego, 22 kwietnia 1824 r. wyjechał się na dwa miesiące do chorego ojca. Po zakończeniu śledztwa mieszkał w swoim majątku Repelka w powiecie wołkowyskim w guberni grodzieńskiej. Dwa lata później złożył wniosek do gubernatora grodzieńskiego o zgodę na przenosiny i pracę w charakterze nauczyciela w powiecie nowogródzkim, gdzie po śmierci ojca odziedziczył majątek Worociszcz. Mieszkał tam od 1830 r.⁵⁵⁴.

⁵⁵² PSB, t. XI, s. 558–559.

⁵⁵³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 285v–286; sygn. 1342, zeszyt 24, k. 119, 123.

⁵⁵⁴ NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 2, sygn. 246, k. 202; sygn. 1469, k. 15, 55; inw. 3, sygn. 540, k. 127, 135; LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 94; sygn. 882, k. 18v; z. 567, inw. 2, sygn. 1317,

Kazimierski [Kazimirski] **Cyprian** – filareta (związek różowy, 28.05.1821), podczas śledztwa miał 21 lat. Pochodził z parafii chotajewskiej w powiecie borysowskim w guberni mińskiej, gdzie odziedziczył majątek Chłopów. Uczył się w zabielskim gimnazjum dominikanów. Od 1820 r. przez dwa lata studiował na wydziale literatury Uniwersytetu Wileńskiego i na Wydziale Fizyczno-Matematycznym⁵⁵⁵.

Kiernożycki Alojzy (ur. 1803) – członek Towarzystwa Naukowego w Świsłoczy. W 1820 r. wyjechał stamtąd do rodzinnego majątku w powiecie prużańskim w guberni grodzieńskiej⁵⁵⁶.

Kocewicz Adam (ur. 1800) – filareta, pochodził z powiatu prużańskiego w guberni grodzieńskiej. Był synem duchownego unickiego, majątku nie posiadał. Edukację podstawową pobierał w szkole w Łyskowie w powiecie wołkowyskim oraz w Żyrowiczach w powiecie słonimskim. Od 1821 r. studiował na Uniwersytecie Wileńskim, na pierwszym roku na wydziale literatury, na drugim roku na fizyczno-matematycznym, na trzecim roku – na medycznym. Został zwolniony z aresztu 14 grudnia 1823 r., gdyż nie odnaleziono bezpośrednich dowodów na jego przynależność do tajnego stowarzyszenia⁵⁵⁷.

Koczalski Ignacy (1799–1839) – sekretarz Towarzystwa Moralnego w Świsłoczy, filareta. W 1823 r. pracował jako adwokat w Kobryniu. Wysłany do komisji śledczej w Wilnie, w wyniku śledztwa w maju 1824 r. został skierowany pod nadzór policyjny do Kamienia Szlacheckiego w powiecie kobryńskim w guberni grodzieńskiej. Od 9 listopada 1824 r. mieszkał i pracował w Grodnie, od 1828 r. jako adwokat w grodzieńskich urzędach państwowych. Na mocy decyzji cesarzewicza z 31 marca 1829 r. uzyskał zwolnienie z nadzoru policyjnego i zgodę na ukończenie studiów na Uniwersytecie Wileńskim. Ze względu na pomoc powstańcom⁵⁵⁸ Koczalskiego ponownie objęto nadzorem policji w latach 1832–1839.

Korbanowicz [Korabonowicz] **Ignacy** – promienisty, sekretarz związku liliowego. Podczas śledztwa miał 27 lat. Pochodził z powiatu ihumeńskiego

cz. 21, k. 1, 10; sygn. 1336, k. 268v–269; sygn. 1341, k. 58; sygn. 2091, k. 127v; *К истории тайных обществ...*, c. 85; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵⁵⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 276v–277; sygn. 1532, a. 66; *К истории тайных обществ...*, c. 88; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵⁵⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 3, 10v.

⁵⁵⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 282v–283; sygn. 1342, zeszyt 24, k. 73, 76; sygn. 2091, k. 128; *К истории тайных обществ...*, c. 91.

⁵⁵⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1341, k. 58v; sygn. 1169, k. 2, 9, 27; sygn. 1801, k. 48; sygn. 2145, k. 127–130; NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 27, sygn. 99, k. 560; inw. 20, sygn. 63.

w guberni mińskiej. Ojciec miał cztery włóki ziemi. Uczył się w szkole powiatowej w Bobrujsku i bazylianów w Ihumeniu. W latach 1818–1823 studiował na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego. Na drugim i trzecim roku pracował jako guwerner w konwikcie bazylianów. Otrzymał stopień kandydata praw (1821). Dzięki poręczeniu ziemianina z powiatu ihumeńskiego Onufrego Jodki 19 kwietnia 1824 r. został zwolniony z aresztu. W 1827 r. pracował jako inspektor w Wileńskiej Izbie Skarbowej⁵⁵⁹.

Korbanowicz [Korabonowicz] **Wincenty** – filareta, być może brat Ignacego⁵⁶⁰.

Korsak Julian (1806–1855) – poeta i tłumacz, pochodził z zamożnej rodziny. Uczył się w Szczuczynie, studiował na Uniwersytecie Wileńskim. W Wilnie zaprzyjaźnił się z Adamem Mickiewiczem, Antonim Edwardem Odyńcem, Ignacym i Aleksandrem Chodźkami. W 1829 r. wyjechał na dwa lata do Petersburga. W 1830 r. osiadł na gospodarstwie w Słonimie.

Korsak Rajmund – filareta.

Korsak Seweryn (ur. 1799) – promienisty, filareta (związek liliowy, 13.02.1821). Kandydat praw (1822). Urodził się w powiecie kobryńskim. Rodzina miała dwa majątki: Hoszany w powiecie pińskim w guberni mińskiej i Jutyszkiewiczze w powiecie rzeczyckim. Uczył się w szkołach powiatowych pijarów lubaszewskich. Od 1819 do 1822 r. studiował na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego. Pracował w kancelarii Komisji Radziwiłłowskiej, a 10 sierpnia 1823 r. opuścił Wilno. Po zakończeniu śledztwa, w maju 1824 r., został skierowany do majątku uniwersyteckiego Bieździeż w powiecie kobryńskim⁵⁶¹.

Korchanowicz [Korhanowicz] **Andrzej** (ur. 1798) – członek Towarzystwa Moralnego w Świsłoczy. Pochodził z powiatu kobryńskiego w guberni grodzieńskiej. W 1821 r. wyjechał do pracy u ziemianina Aleksandra Radowickiego w majątku Krasny w powiecie wołkowyskim, gdzie pozostawał do śledztwa⁵⁶².

⁵⁵⁹ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 80, 87; sygn. 882, k. 52; z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 267v–268; 1342, zeszyt 14, k. 1, 8; sygn. 2091, k. 127v; *К истории тайных обществ...*, c. 84; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 192.

⁵⁶⁰ Krechowicki A., *Do historyi Filaretów...*, s. 363.

⁵⁶¹ O Korsakach zob. LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 239v–240; sygn. 1295, k. 1–1odw.; sygn. 2091, k. 131; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 52; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, c. 86.

⁵⁶² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 2, 9, 15.

Kowalewski Józef (28.12.1800[9.01.1801], Brzostowica Wielka, gub. grodzieńska – 7.11.1878, Warszawa) – filomata (25.11.1817), członek Związku Przyjaciół, przewodnik związku błękitnego Filaretów (25.06.1820). Pochodził ze wsi Lewkowo parafii Jałowskiej w powiecie grodzieńskim, był synem unickiego księdza. Ukończył gimnazjum w Świsłoczy, a w 1816 r. rozpoczął studia na wydziale moralno-politycznym Uniwersytetu Wileńskiego (1 października 1819 r. otrzymał stypendium Instytutu Pedagogicznego). W roku akademickim 1818/1819 otrzymał stopień studenta rzeczywistego, w 1820 – stopień kandydata na kierunku literatury. Zaprzyjaźnił się z Adamem Mickiewiczem, Tomaszem Zanem, Janem Antonim Czeczotem, Franciszkiem Malewskim. W 1820 r. ukończył studia ze stopniem kandydata filozofii. W sierpniu 1823 r. został skierowany do gimnazjum w Wilnie na stanowisko starszego wykładowcy języków łacińskiego i polskiego. Aresztowany 23–24 października 1823 r. Wraz z przyjaciółmi przygotował „Album”, w którym swoje wpisy pozostawili Jan Czeczot, Tomasz Zan, Mikołaj Malinowski, Cyprian Daszkiewicz i inni. Zgodnie z wyrokiem 23 października 1824 r. został zesłany na uniwersytet w Kazaniu, aby uczyć się języków wschodnich, gdzie znalazł się pod koniec roku. Od 25 września 1825 powierzono mu nadzorowanie studentów, od 29 stycznia 1827 r. był asystentem inspektora ds. studentów. W ciągu roku Kowalewski nauczył się języka tatarskiego i zaczął gromadzić materiały do słownika. Uczył się języków arabskiego i perskiego, studiował dzieje Chanatu Kazańskiego. Po założeniu katedry mongolistyki na Uniwersytecie Kazańskim został oddelegowany do Irkucka w Buriacji. Pod koniec lata 1830 r. w składzie misji religijnej był skierowany do Pekinu. Tam przez 13 miesięcy badał kulturę, język i życie codzienne Chińczyków. Wędrownikom po Syberii, Buriacji, Mongolii i Chinach Kowalewski poświęcił prawie pięć lat. Zebrał m.in. sporą ilość ksiąg i rękopisów, ciekawych artefaktów do uniwersyteckiego gabinetu etnograficznego. Z nadzoru policji został zwolniony 22 stycznia 1832 r. i pozostał na uczelni. Po egzaminie w Cesarskiej Akademii Nauk 25 lipca następnego roku otrzymał stanowisko adiunkt-profesora Uniwersytetu Kazańskiego w Katedrze Języka Mongolskiego, a 13 września 1834 r. został profesorem nadzwyczajnym. Od 1837 r. Kowalewski był członkiem korespondentem Cesarskiej Akademii Nauk. W latach 1837–1841 pełnił funkcję dziekana pierwszego oddziału Wydziału Filozoficznego w latach 1845 oraz 1853–1854. Podczas reorganizacji uniwersytetu w 1837 r. został profesorem zwyczajnym mongolistyki i tymczasowym wykładowcą historii powszechnej (przez dwa lata). 27 czerwca 1844 r. powołany na stanowisko dyrektora gimnazjum w Kazaniu, z pozostawieniem posady profesorskiej. Od sierpnia 1854 do lutego 1860 r. pełnił obowiązki rektora Uniwersytetu Kazańskiego. Zwolniony i oddany do dyspozycji ministerstwa po dwóch latach w Kazaniu Kowalewski szukał pracy w Wilnie, jednak w rodzimym uniwersytecie nie znalazł dla

niego miejsca, dlatego skorzystał z propozycji Szkoły Głównej w Warszawie i w 1862 r. objął tam posadę profesora historii powszechnej. W Warszawie pracował do śmierci. Był członkiem towarzystw naukowych Kazania, Moskwy, Odessy, Wilna, Kopenhagi, Paryża, Londynu. Pochowany na warszawskich Powązkach. Publikował na temat historii i etnografii Buriatów i innych ludów mongolskich, Kazachów, historii Chin. (Obszerna lista jego publikacji, zob. Aneks 10, s. 257–258)⁵⁶³. W dziale rękopisów Uniwersytetu Wileńskiego zachował się opracowany przezeń program wykładów historii starożytnej i nowożytnej i 33 teki, które zawierają rękopisy Kowalewskiego w językach rosyjskim, polskim i mongolskim⁵⁶⁴.

Kozakiewicz Stanisław (1801–1848, Tomsk) – kandydat praw (r. akad. 1820/1821), członek Związku Przyjaciół (1819), promienisty (1820), przewodnik związku liliowego Filaretów (24.06.1820), filomata (wiosna 1822 r.). Pochodził z powiatu dziśnieńskiego w guberni mińskiej. Po ukończeniu szkoły rozpoczął studia na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego. W związku z planem poszerzenia wpływów filaretów na prowincji w marcu 1821 r. wszedł do składu komitetu, który powstał w celu gromadzenia danych statystycznych o kraju (handel, rolnictwo itd.). W 1822 r. uczestniczył w Związku Filadelfistów. Uniknął więzienia, jednak został pozbawiony prawa do zajmowania stanowisk państwowych. W 1831 r. brał udział w powstaniu. Wyjechał do Francji, jednak w 1832 r. powrócił i prowadził działalność adwokacką. W 1834 r. był związany z tajnym Towarzystwem Patriotycznym (sekretarz w 1836 r.). Po jego ujawnieniu w 1838 r. został aresztowany i zesłany do Tomska, do kopalni złota. Zmarł, pozostawiając po sobie córkę i syna⁵⁶⁵. W Wilnie w dziale rękopisów Biblioteki im. Wróblewskich zachowały się jego referaty z lat 1818–1819, które wygłaszał na posiedzeniach stowarzyszenia, m.in.: „Krótki opis statystyczny powiatu zawilejskiego” (24 strony), „O prawach stanu rolniczego

⁵⁶³ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 11, sygn. 65, k. 1; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 239–240; Захаренко И.А., *Изучение Востока...*, c. 456; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. III, s. 426–427.

⁵⁶⁴ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 11, sygn. 65, k. 1; sygn. 68, k. 1–2v; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 23, k. 1; sygn. 1322, k. 175v; sygn. 1336, k. 265v–266; sygn. 2091, k. 128; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 73v–74; Грицкевич В.П., *От Немана к берегам Тихого океана*, Минск 1986, c. 304; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 762–764; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. III, s. 424–426; *Filomaci na prowincji...*, s. 30; Janowski L. *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 39; Захаренко И.А., *Изучение Востока...*; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. II, s. 426–427; Szenic S., *Cmentarz Powązkowski. 1851–1890...*, s. 278–280.

⁵⁶⁵ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 52; *К истории тайных обществ...*, c. 86; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *Korespondencya filomatów (1817–1823)*, s. 202; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 104.

albo poddaństwa powiatu zawilejskiego” (22 str.), „Historia religii i zwyczajów prawosławnych w Polsce” (24 str.); w dziale rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego przechowywane są sporządzane przez niego konspekty wykładów Lelewela⁵⁶⁶.

Koźmiński Andrzej – uczeń gimnazjum w Świsłoczy (1816 – 30.06.1824), należał do Towarzystwa Zorzan. Ojciec Szymon był duchownym unickim, parochem w Starym Korninie w powiecie białostockim. Do Zorzan przyjął go Feliks Lachowicz w roku szkolnym 1822/1823. Studiował na wydziale literatury Uniwersytetu Wileńskiego. Objęty śledztwem w sprawie działalności Zorzan i usunięty z Uniwersytetu Wileńskiego. Został skazany na służbę w stopniu szeregowca z dala od stron rodzinnych bez możliwości awansu wcześniej niż po dwóch latach⁵⁶⁷.

Koźmiński Jan Jakub – uczeń gimnazjum w Świsłoczy (1816 – 30.06.1824), członek Zorzan, do których został przyjęty przez brata Andrzeja w roku szkolnym 1823/1824. Podczas śledztwa pracował w powiecie wołkowyskim jako prywatny nauczyciel dzieci byłego wołkowyskiego isprawnika Jelskiego. W wyniku śledztwa oddany pod nadzór urzędu, w którym pełnił służbę, oraz ścisły nadzór policji. Mieszkał u ojca w Starym Korninie w powiecie białostockim. W styczniu 1829 r. otrzymał zgodę na ukończenie studiów na Uniwersytecie Wileńskim⁵⁶⁸.

Kraskowski Józef (ur. 1801) – filareta (związek biały, 23.01.1821), promienisty. Brat Tomasza. W latach 1819–1823 studiował prawo na Uniwersytecie Wileńskim, gdzie otrzymał stopień kandydata prawa (1822)⁵⁶⁹.

Kraskowski Tomasz (ur. 1802) – członek Towarzystwa Naukowego w Świsłoczy, filareta (związek błękitny, 5.02.1822). Pochodził ze wsi Berezowo w parafii narewskiej w powiecie bielskim w obwodzie białostockim. Mieszkał tam jego ojciec Leon (proboszcz unicki), który posiadał majątek Nowe Berezowo. W latach 1810–1819 uczęszczał do gimnazjum w Świsłoczy, gdzie otrzymał dyplom, czyli tzw. patent 29 czerwca 1819 r. Następnie przez rok pracował jako guwerner.

⁵⁶⁶ LAN BW, dział rękopisów, z. 60, sygn. 57, k. 1; Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 12, sygn. 302.

⁵⁶⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2089, k. 47; sygn. 2090, k. 16, 188v; sygn. 2430, k. 14; *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 86.

⁵⁶⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1801, k. 25–26, 41; sygn. 2430, k. 14, 18, 77; sygn. 2090, k. 189v; *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 86, 126–127.

⁵⁶⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 135; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

W latach 1821–1823 studiował na Uniwersytecie Wileńskim, otrzymał stopień kandydata praw. Podczas śledztwa w kwietniu 1824 r. został zwolniony z aresztu dzięki poręczeniu J. Bochowicza⁵⁷⁰.

Kruszczyński Aleksander – filareta (związek liliowy, 10.10.1820). Student wydziału prawa Uniwersytetu Wileńskiego⁵⁷¹.

Kryński Zygmunt – członek Towarzystwa Naukowego w Świsłoczy⁵⁷².

Krzywicki Konstanty – członek Towarzystwa Zorzan w Świsłoczy.

Kułakowski (Kołakowski) Feliks (1798[1799] – 04.1831, Petersburg) – radca związku błękitnego Filaretów. Pochodził z ubogiej rodziny szlacheckiej z powiatu mozyrskiego w guberni mińskiej. Edukację podstawową otrzymał w szkołach powiatowych w Mozyrzcu. W 1817 r. przyjechał do Wilna i rozpoczął naukę na uniwersytecie, jednak w połowie roku akademickiego był zmuszony do odejścia i zatrudnienia się w charakterze guwernera dzieci kapitana artylerii Owieczkina. Od 1818 r. studiował na koszt państwa na Wydziale Literatury i Sztuk Wyzwolonych Uniwersytetu Wileńskiego. W roku akademickim 1818/1819 otrzymał stopień studenta rzeczywistego wydziału moralno-politycznego, a 1 października 1820 r. został przyjęty do seminarium nauczycielskiego. W 1823 r. uzyskał stopień kandydata filozofii. Wyróżniał się dowcipem, talentem komicznym, pisał wiersze i pieśni. W trakcie śledztwa przetrzymywany w klasztorze bazylianów, utrzymywał łączność z Adamem Mickiewiczem. Został zwolniony 19 kwietnia 1824 r. dzięki poręczeniu asystenta architekta Uniwersytetu Wileńskiego Dominika Kułakowskiego. Po 23 grudnia 1824 r. wraz z Józefem Kowalewskim i Janem Wiernikowskim został wywieziony z Wilna do Kazania, by na tamtejszym uniwersytecie pogłębiać znajomość języków wschodnich. W 1827 r. zwolnił się z powodów zdrowotnych, a jesienią 1828 r. był zmuszony do przyjęcia posady nauczyciela historii w gimnazjum w Kazaniu. W 1830 r. wyjechał do Petersburga, gdzie w „Tygodniku Petersburskim” opublikował listy Kowalewskiego z jego wschodnich podróży naukowych, miał pieczę nad drukiem *Poezji* Juliana Korsaka, starał się o posadę w kancelarii petersburskiego generała-gubernatora. Zmarł nagle na gruźlicę w 1831 r., został pochowany na cmentarzu kołomienskim. Opublikował swoje

⁵⁷⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 2v, 10, 12; sygn. 1307, k. 1; sygn. 1318, k. 135; sygn. 1321, k. 8; sygn. 1335, k. 52–53v; sygn. 2091, k. 119v, 128, 294; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵⁷¹ Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵⁷² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 3; sygn. 1318, k. 100.

prace: *Pamiętka po jednym z przyjaciół Mickiewicza* (1897); *Poezje* (*Księga pamiątkowa ku uczczeniu setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza*, 1898)⁵⁷³.

Kułakowski Ignacy (1800–1860, Białystok) – filareta. Uczęszczał do gimnazjum w Świsłoczy, studiował na Uniwersytecie Wileńskim. Później zajmował posadę dyrektora gimnazjum klasycznego w Białymstoku. Podtrzymywał kontakty z Józefem Jaroszewiczem, Ignacym Daniłowiczem, Ignacym Onacewiczem. Przed wyjazdem do Kazania Józef Kowalewski sporządził „Album”, w którym znalazły się również trzy utwory Kułakowskiego⁵⁷⁴.

Kulesza Michał Aleksander Piotr (1799, Wilno – 1860 lub 1863) – członek Związku Przyjaciół, promienisty, filareta (związek błękitny, wydział literatury). Pochodził z powiatu lidzkiego w guberni grodzieńskiej, gdzie rodzice mieli posiadłość. Uczył się w wileńskiej szkole powiatowej. Od 1814 do 1816 r. pracował w kancelarii wileńskiego gubernatora Aleksandra Ławińskiego. Od 1816 r. studiował na Uniwersytecie Wileńskim: odwiedzał zajęcia z rysunku Franciszka Smuglewicza i Jana Rustema, przez rok był też słuchaczem wykładów z literatury. W 1818 r. otrzymał stopień kandydata nauk fizyczno-matematycznych. Utrzymywał się z prywatnych lekcji rysunku. W 1820 r. wziął udział w wystawie w Wilnie, prezentując rysunki wykonane piórkiem. Aresztowany w listopadzie 1823 r., zwolniony 14 kwietnia 1824 r. za poręczeniem profesora Ignacego Onacewicza. Później, 10 maja 1824 r., prosił o pozwolenie na wyjazd do Łunińca w powiecie pińskim w guberni mińskiej. W sierpniu 1825 r. prosił rektora o pozwolenie na dokończenie studiów na Uniwersytecie Wileńskim. W latach 30. XIX w. pracował jako nauczyciel rysunku na Żmudzi, w Grodnie i Białymstoku. Ukazała się jego *Teka... Zbiór widoków krajowych rysowanych z natury* (1850)⁵⁷⁵.

Kunachowicz [Konachowicz] Antoni (ur. 1798) – uczeń gimnazjum w Świsłoczy, członek tamtejszego Towarzystwa Naukowego. W 1820 r. wyjechał do pow. brzeskiego do pensjonariusza Zaleskiego. Przez pewien czas mieszkał w miasteczku Czernawczyce. W październiku 1829 r. prosił gubernatora grodzieńskiego

⁵⁷³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1304, k. 1, 10; sygn. 1322, k. 174v; sygn. 2091, k. 128; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 73v–74; *К истории тайных обществ...*, s. 82; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 765–766; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 235; Leleweł J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 117.

⁵⁷⁴ *Album Promienistych*, oprac. J. Hodi-[Tokarzewicz], Wilno: „Kurier Litewski”, 1914, s. 118–119.

⁵⁷⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1341, k. 59; sygn. 1342, zeszyt 4, k. 1, 9, 12; sygn. 1801, k. 2; sygn. 2091, k. 119v; sygn. 2091, k. 128v; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 16; *К истории тайных обществ...*, s. 83; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. II, s. 749; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...* s. 234; *Listy z więzienia*, s. 167; *Wspomnienia z nad Wilii i Niemna*, zebrał E. Pawłowicz, Lwów 1882, s. 148.

o zwolnienie z nadzoru policyjnego i wyjazd do obwodu białostockiego w celu zatrudnienia u właściciela ziemskiego hr. Józefa Starzyńskiego, gdyż „nie ma ani mniejszego sposobu na utrzymanie się”. Nadzór został uchylony⁵⁷⁶.

Kunachowicz [Konachowicz] **Teodozy** – uczeń szóstej klasy gimnazjum w Świsłoczy, członek świsłockiej organizacji Zorzan. Przyjęty do towarzystwa przez Andrzeja Koźmińskiego jako absolwent gimnazjum. W 1826 r. był zatrudniony jako guwerner dzieci Czarneckiego w Felatyczach w powiecie brzeskim. W tym samym roku został objęty śledztwem w sprawie Zorzan. Został poddany nadzorowi urzędu, w którym będzie zatrudniony, oraz pod ścisły nadzór policji⁵⁷⁷.

Kurhanowicz Andrzej – członek Towarzystwa Moralnego w Świsłoczy, pochodził z Prużany⁵⁷⁸.

Kurowski Adam – filareta (związek amarantowy, 10.10.1820), podczas śledztwa miał 21 lat. Pochodził z powiatu wilejskiego w guberni mińskiej, gdzie znajdowały się majątki rodziców Świeczki i Dorochoy. Zaczynał naukę u bazyliańców w Berezewczu, później uczył się w Mołodecznie, gdzie był zaangażowany w działalność stowarzyszeń Wojska Apollina i Marsa. W latach 1818–1819 i 1821–1823 studiował na Uniwersytecie Wileńskim, na wydziale literatury i na drugim i trzecim roku na Wydziale Fizyczno-Matematycznym. Zwolniony dzięki poręczeniu Kurowskiego (być może Michała, który w 1814 r. był porucznikiem na służbie rosyjskiej)⁵⁷⁹.

Lachowicz Feliks – założyciel tajnych stowarzyszeń w Białymstoku (Towarzystwo Zgodnych Braci, później Zorzanie) i w Świsłoczy (Zorzanie). Kiedy tworzył tam stowarzyszenia, był uczniem piątej klasy. Początkowo uczęszczał do gimnazjum w Białymstoku, w 1822 r. przeniósł się do gimnazjum w Świsłoczy. Przez pewien czas mieszkał w Kobryniu, gdzie w wyniku pożaru utracił świadectwo o posiadanym wykształceniu. W 1826 r. pracował jako guwerner dzieci pułkownika Balbekowa w powiecie prużańskim w guberni grodzieńskiej. Objęty śledztwem w sprawie działalności Towarzystwa Przyjaciół Wojskowych, z którymi

⁵⁷⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1433, k. 127–130, 133; sygn. 1169, k. 3, 10; 20; *К истории тайных обществ...*, с. 4, 8.

⁵⁷⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 189v; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 135, 143, 178, 792.

⁵⁷⁸ Ильин А., *Берестейские и свислочские страницы дела № 632*, „Гістарычная брама” 2001, № 1(18) с. 3.

⁵⁷⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 17, k. 1, 17; *К истории тайных обществ...*, с. 86; *Часовая мінская газета...*, с. 141; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

utrzymywał kontakty. Skazany na osadzenie w twierdzy w Bobrujsku na sześć miesięcy, a następnie na wcielenie do Kaukaskiego Samodzielного Korpusu w stopniu szeregowego, bez prawa ubiegania się o awans do stopni podoficer-skich wcześniej niż po dwóch latach służby⁵⁸⁰.

Leszczyński Franciszek – student wydziału fizycznego Uniwersytetu Wileńskiego, należał do Zorzan wileńskich (1825). Objęty śledztwem w sprawie ich działalności. Skazany na relegację z uniwersytetu i służbę w stopniu szeregowego w armii (w oddaleniu od rodzinnych terenów), z możliwością awansu nie wcześniej niż po dwóch latach⁵⁸¹.

Lewoniewski Aleksander – członek Zorzan w Świsłoczy, dołączył po ukończeniu gimnazjum w roku szkolnym 1823/1824. W 1826 r. studiował na Wydziale Medycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Objęty śledztwem w sprawie działalności Zorzan. Relegowany z uniwersytetu i skazany na służbę w stopniu szeregowego z dala od rodzinnych stron, z możliwością awansu nie wcześniej niż po dwóch latach⁵⁸².

Łabuński Ignacy – przewodniczący Zorzan w Świsłoczy. Należał do organizacji od roku szkolnego 1823/1824. W 1826 objęty śledztwem w sprawie działalności Zorzan. Do aresztu trafił ze Świsłoczy, gdzie pracował jako dozorca domowy przy uczniach. Do kary zaliczono mu okres spędzony w areszcie, zwolniony i oddany pod nadzór urzędu, dla którego pracował, oraz policji. Od 5 grudnia 1827 r. mieszkał w powiecie słonimskim w guberni grodzieńskiej. W maju 1829 r. ubiegał się o zgodę na zamieszkanie u krewnych w Wilnie, uzasadniając to trudną sytuacją materialną i brakiem środków do życia. Zezwolenie to uzyskał 29 października 1829 r.⁵⁸³.

Makowiecki Stanisław – filareta (związek zielony, 23.06.1820), miał 21 lat w grudniu 1823 r. Pochodził z parafii żurawieckiej powiatu bychowskiego w guberni mohylewskiej, gdzie rodzice posiadali majątki ziemskie. Jego dziadek przez 35 lat był przewodniczącym mohylewskiej izby cywilnej, ojciec Wincenty zaś służył w wojsku rosyjskim, a następnie był prezesem Sądu Głównego w II Departamencie w guberni mohylewskiej. Edukację podstawową pobierał w domu. Od 1819 r. studiował na Uniwersytecie Wileńskim, pierwszy

⁵⁸⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 16, 188–188v, 190v; *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 85, 125.

⁵⁸¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 16v, 188v.

⁵⁸² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2089, k. 47v; sygn. 2090, k. 188v.

⁵⁸³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1801, k. 58, 75; sygn. 2089, k. 47v; c. 2090, k. 189; *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 126.

rok – na wydziale nauk moralnych (prawa), drugi – na wydziale fizycznym. Na posiedzeniu w kwietniu 1821 r. wystąpił z patriotycznym przemówieniem do nowych członków związku zielonego Towarzystwa Filaretów. W trakcie procesu budził spore zainteresowanie komisji śledczej. 1 stycznia 1824 r. został zwolniony za poręczeniem, z zakazem opuszczania Wilna, półtora miesiąca później zaś uzyskał definitywne zwolnienie z aresztu w klasztorze dominikanów i został wysłany wraz z bratem do ojca do Mohylewa pod nadzór policji. Jak twierdził Ignacy Onacewicz, ojciec zapłacił za synów 20 000 rubli łapówki dla Nikołaja Nowosilcowa⁵⁸⁴.

Makowiecki Stefan, syn Wincentego – filareta (1821), brat Stanisława. Pochodził z parafii żurawieckiej w powiecie bychowskim w guberni mohylewskiej, gdzie rodzice posiadali majątki ziemskie. Edukację podstawową pobierał w domu. Od 1819 r. studiował na Uniwersytecie Wileńskim: na wydziale prawa i na wydziale fizycznym. Dzięki poręczeniu ojca 1 stycznia 1824 r. został zwolniony z zakazem opuszczania Wilna, a 12/24 stycznia uzyskał definitywne zwolnienie z aresztu w klasztorze dominikanów i został wysłany wraz z bratem Stanisławem do ojca do Mohylewa pod nadzór policji⁵⁸⁵.

Malewicz Seweryn – członek towarzystwa Zorzan w Świsłoczy.

Malewski Franciszek (21.08.1800–10.04.1870, Petersburg) – filomata (wprowadzony przez Adama Mickiewicza w listopadzie 1817 r., w kolejnym roku został sekretarzem stowarzyszenia). Wiceprezydent Zgromadzenia Filaretów (przyjęty do związku białego jako korespondent 26 czerwca 1820 r.). Sekretarz Rządu filomatów (09.1820–10.1821). Był współautorem niemal wszystkich ustaw filomatów i filaretów, autorem instrukcji do *Opisu geograficznego*, z której studenci korzystali na wakacjach w celu badania swoich parafii. Był synem Szymona Malewskiego, rektora Uniwersytetu Wileńskiego (1817–1822), i Katarzyny z Witakowskich. Mieli majątek w guberni wileńskiej lub grodzieńskiej. Gdy rozpoczęło się śledztwo, Malewski przebywał na studiach w Berlinie, opłacanych przez Uniwersytet Wileński, a 8 grudnia 1823 r. został aresztowany i przewieziony do Wilna. Zgodnie z wyrokiem 14 sierpnia 1824 r. zesłany do Petersburga do dyspozycji ministerstwa edukacji. Od końca stycznia do lipca 1825 r. wraz

⁵⁸⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 6, k. 1; sygn. 1341, k. 59; *К истории тайных обществ...*, c. 41; *К истории тайных обществ...*, c. 86; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 389, 413, 429, 432, 648, 737; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...* s. 266; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 101.

⁵⁸⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 16, k. 1, 8, 10, 12; sygn. 1341, k. 59; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 389, 413, 429, 432; *К истории тайных обществ...*, c. 86.

z Adamem Mickiewiczem i Józefem Jeżowskim przebywał w Odessie, skąd wyjechał do Moskwy. W następnym roku dołączył do niego Mickiewicz, z którym w grudniu 1827 r. udali się do Petersburga. Tam Malewski w salonie pianistki Marii Szymanowskiej poznał jej córkę Helenę, z którą ożenił się w 1832 r. Od 1829 r. pracował w Głównej Metryce Litewskiej przy III Departamencie Senatu. Z Ignacym Daniłowiczem i Michaiłem Spieranskim pracował nad zbiorom ustaw Cesarstwa Rosyjskiego. Po zakończeniu prac otrzymał 10 000 rubli srebrnych, order św. Anny i dożywotnią pensję w wysokości 3000 rubli rocznie. Został dyrektorem Metryki Litewskiej, a w 1830 r. był inicjatorem powstania czasopisma „Tygodnik Petersburski” (w języku polskim)⁵⁸⁶.

Małachowski Kazimierz (ur. 1802) – członek świsłockiego Towarzystwa Naukowego. W 1820 r. wyjechał ze Świsłoczy do ojca do majątku Dublany w guberni grodzieńskiej, a następnie do Grodna. Tam w 1823 r. pracował w służbie celnej⁵⁸⁷.

Małachowski Ludwik (ur. 1801) – członek świsłockiego Towarzystwa Naukowego. Pochodził z majątku Macieje w powiecie wołkowyskim, w którym mieszkał jego ojciec. W 1820 r. wyjechał ze Świsłoczy do Kobrynia w celu poszukiwania pracy w miejscowych urzędach. W 1823 r. pracował jako adwokat w Brześciu Litewskim⁵⁸⁸.

Maroczyński Stefan – członek Zorzan w Świsłoczy. Podczas śledztwa w 1823 r. mieszkał w Dereczynie w powiecie słonimskim w guberni grodzieńskiej⁵⁸⁹.

Massalski Józef (1800–1850) – filareta. Brat Tomasza Edwarda. Studiował na Uniwersytecie Wileńskim. Śledztwo zastało go w wojsku: był szeregowym Żytomirskiego Pułku Piechoty 25 Dywizji Piechoty. Stamtąd 16 listopada 1823 r. trafił pod ścisły nadzór. Na przesłuchaniu 11 czerwca 1823 r. zadeklarował się jako „konstytucjonalista, niecierpiący władzy monarchicznej”. W latach 1830–1831 brał udział w powstaniu, za co został zesłany na Syberię. W swojej twórczości sporo miejsca poświęcił tematyce białoruskiej (bajki, epigramaty, pieśni).

⁵⁸⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1333, k. 200–201; zob. też Федута А.И., *Филомат в Империи: Документальная повесть о Франтишке Малевском*, Минск 2019; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. III, s. 440; Feduta A., *Franciszek Malewski – praktyk „schilleryzmu” (próba zrozumienia logiki postępowania postaci historycznej)*, [w:] *Romantyzm uniwersytecki. Kulturotwórcza rola ośrodków akademickich w II poł. XIX w.*, red. E. Dąbrowicz, M. Lul, Białystok 2019, s. 207–218; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 767–768; Mickiewicz. *Encyklopedia*.

⁵⁸⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 3, 10v, 16; *К истории тайных обществ...*, c. 4, 8.

⁵⁸⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 3, 5v, 10; *К истории тайных обществ...*, c. 4, 8.

⁵⁸⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1326, k. 32v.

Był autorem: *Karnawał: wiersz pisany roku 1923, lutego 22 dnia* (Wilno 1823); *Poezje* (t. 1–2, Wilno 1827–1828); *Bajki, powieści, listy, wiersze różne (sine dato)*; „Jacek. Wyjątek z poezji Massalskiego” (rękopis)⁵⁹⁰.

Massalski Tomasz Edward (ur. 1801) – filareta (związek błękitny, 13.11.1821), kandydat praw (1823). Urodził się we wsi Rudawka pod Nieświeżem w rodzinie byłego majora polskiej brygady wojskowej i pisarza ziemskiego Onufrego Massalskiego. Gdy rozpoczęło się śledztwo, przebywał w rodzinnym powiecie ihumeńskim w guberni mińskiej. Majątku nie posiadał. Edukację podstawową pobierał w domu. Później uczył się w kolegium jezuitów w Mohylewie oraz w Akademii Połockiej. W 1820 r. rozpoczął studia na Wydziale Nauk Moralnych i Politycznych Uniwersytetu Wileńskiego. Jako poeta zadebiutował w „Tygodniku Wileńskim”. W 1823 r. został aresztowany i wkrótce zwolniony. Kontynuował studia, otrzymał stopień magistra prawa i filozofii. Od 1832 r. mieszkał w Petersburgu, pracował w ministerstwie finansów, redagował czasopismo satyryczne „Bałamut”. Od 1853 r. mieszkał w Warszawie, pracował w Bibliotece Głównej. Opublikował: *Rejestr ksiąg polskich i łacińskich przez Polaków pisanych w zbiorze Bieliczańskim* („Dziennik Wileński” 1830); *Tablice porównawcze wszystkich wiadomych monet, wag i miar, wyrachowanych na monety, wagi i miary nowe francuskie, nowe polskie i rosyjskie* (Petersburg 1834); *Pan Podstolic albo czym jesteśmy, czym być możemy. Romans administracyjny* (b.m. 1831); *O skarbach słowiańskich, a szczególnie o gramatyce języka polskiego* (Warszawa 1853); *Gramatyka języka polskiego do wymagań i natury brzmień jego zastosowana* (Paryż 1867). Napisał też „Zwyczaje pińczuków i Białorusinów”⁵⁹¹.

Mickiewicz Adam Bernard (24.12.1798, Nowogródek, gub. grodzieńska – 1855, Konstantynopol), w okresie filomackim używał pseudonimów: Adam Napoleon, Napoleon z Nowogródka – założyciel i inspirator Towarzystwa Filomatycznego (1.10.1817), członek Związku Przyjaciół, czasami bywał na posiedzeniach filaretów i czytał tam swoje dzieła. Uczęszczał do szkoły dominikanów w Nowogródku. Od 15 września 1815 r. studiował na Uniwersytecie Wileńskim. Na Wydziale Fizyczno-Matematycznym studiował rok, otrzymał stopień kandydata filozofii (27.06.1816). Przez trzy lata studiował na wydziale literatury, zdał egzamin na magistra filozofii. Ignacy Domeyko wspominał, że Mickiewicz „lubił być wesołym, kiedy się znajdował ze swoimi, mianowicie

⁵⁹⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 28; sygn. 1297, k. 43; sygn. 1318, k. 127; *Towarzystwo Filomatów. Wybór tekstów, wstęp i objaśnienia* A. Łucki, Kraków 1924; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 273.

⁵⁹¹ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 54; sygn. 882, k. 53; *К истории тайных обществ...*, c. 84; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *Towarzystwo Filomatów. Wybór...*, s. 220.

z Zanem, Czeczotem, Malewskim, i dziwnie przyjemnym był natenczas. Jego piękna twarz, koralowe usta, namiętne oczy, gęsty hebanowy włos, przyjemny dźwięk mowy, pewność siebie i niepospolita bystrość – wszystko to sobie dziś przypominam i staje mi na oku jego obraz w najżywszych kolorach”.

Od roku szkolnego 1819/1820 przez trzy lata pracował jako nauczyciel w szkole powiatowej w Kownie, gdzie uczył literatury i historii (podpisane przez Mickiewicza zobowiązanie do pracy zachowało się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie). Praca mu się nie podobała, pragnął wstąpić do służby państwowej, która wymagała mniejszego wysiłku niż posada nauczycielska. W 1823 r. zakończył pracę w Kownie i ubiegał się o paszport, by udać się na leczenie do Austrii i Włoch. Był założycielem i jednym z pierwszych członków Towarzystwa Filomatycznego (1.10.1817), jednym z najbardziej aktywnych współtwórców ustaw stowarzyszenia. Na rozkaz wileńskiego policmajstra Piotra Szłykowa 23 października 1823 r. został aresztowany, zwolniony dzięki poręczeniu Joachima Lelewela (20 kwietnia 1824 r.). Zesłany, trafił najpierw do Petersburga, następnie znalazł się w Odessie. W miejscowym Liceum Richelieu nie przyjęto go do pracy, dlatego 12 listopada wyjechał do Moskwy. Tam gotowość przyjęcia go do swojej kancelarii na stanowisko urzędnika XII klasy wyraził wojskowy generał-gubernator Dmitrij Golicyn. Poeta spędził w Rosji około pięciu lat, w 1829 r. wyjechał za granicę. Po latach, w wykładach z filologii słowiańskiej, które prowadził w Collège de France, wspominał o języku białoruskim, który dobrze znał. W 1844 r., przeglądając z Aleksandrem Chodźką zbiory pieśni narodowych, Mickiewicz mówił, że jako dziecko w Nowogródku słyszał je i się ich uczył: „Nasza służąca Haneuska umiała ich wszystkie i śpiewała z dziewczynami, jakie przechodzili prząść. Mogę jeszcze dziś koźna prześpiewać i pomyłki wydawcom poprawić”⁵⁹². Był najwybitniejszym polskim poetą, wieszczem narodowym, w twórczości nie zapomniał też o bogactwie tradycji, twórczości ustnej i obrzędów narodu białoruskiego. W czasach studenckich opublikował dwa tomy poezji (Wilno 1822 i Wilno 1823)⁵⁹³.

Mickiewicz Aleksander Julian (1801–16.11.1871) – radca związku liliowego Filaretów, kandydat praw (1823), młodszy brat Adama Mickiewicza. Pochodził

⁵⁹² Mickiewicz A., *Dzieła wszystkie*, t. XVI, Warszawa 1933 [Wydanie sejmowe], s. 219.

⁵⁹³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 1, k. 9–10; sygn. 1546, k. 85–86; sygn. 2091, k. 16–20, 129, 252; z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 29, 35; Мальдзіс А., *Творчае набраццiмства: Беларуска-польскія літаратурныя ўзаемазвязі ў XIX ст*, Мінск 1966; *Памяць пра легенды: Постаці беларускай мінуўшчыны*, Мінск 1990; Мархель У.І., *Прадвесце. Беларуска-польскае літаратурнае ўзаемадзеянне ў першай палове XIX ст*, Мінск 1991, с. 21–28; *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. 10, vol. 1: *Adam Mickiewicz: Twórczość*, opr. Z. Przychodniak i in., Warszawa 2019; Bujakowski Z., *Z młodości Mickiewicza...*, s. 558–563; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 26–27; [Domejko I.], *Filareci i Filomaci. List Ignacego Domejki...*, s. 3.

z Nowogródka w guberni grodzieńskiej, Ukończył dominikańską szkołę powiatową w Nowogródku, w 1819 r. rozpoczął studia na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego. Brał aktywny udział w działalności Zgromadzenia Filaretów, od 1822 r. zaś Związku Przyjaciół (później Filadelfistów – miłośników braterstwa). Od listopada 1823 do kwietnia 1824 r. był więziony w klasztorze franciszkanów w Wilnie. Nie został skazany, więc powrócił na studia, w 1826 r. otrzymał stopień magistra nauk prawnych. Od jesieni 1828 r. wykładał prawo w Liceum Krzemienieckim, a po jego zamknięciu (1836) objął stanowisko profesora prawa rzymskiego na Cesarskim Uniwersytecie Kijowskim św. Włodzimierza. Od 1837 r. wykładał na uniwersytecie w Charkowie, gdzie pełnił również funkcję dziekana wydziału prawa. W 1859 r. nabył majątek Gubernia na Polesiu. Napisał tam *Encyklopedię prawa* oraz *Kurs prawa rzymskiego*. Był autorem licznych książek z dziedziny prawa i tekstów publicystycznych, które drukował w „Dzienniku Warszawskim” (*Jaki wpływ prawodawstwo rzymskie na prawodawstwo polskie i litewskie mieć mogło* [1825, 1, 2]), „Tygodniku Petersburskim” (*Rys ogólny postępu badań filozoficznych we Francji w ciągu dwóch ostatnich wieków* [1833, 18]; *O znaczeniu i pochodzeniu słowa* [1835, 65]). Wspomnienia o bracie publikował w warszawskiej „Gazecie Codziennej” (*Korespondencja z Kobryńskiego. Wspomnienia z życia Adama Mickiewicza* [1860, 137])⁵⁹⁴.

Mickiewicz Jerzy (1801–16.11.1871) – filareta (związek różowy, 11.02.1822), brat Adama Mickiewicza. Pochodził z Nowogródka w guberni grodzieńskiej, gdzie rodzice mieli dom. Uczęszczał do szkoły dominikańskiej w Nowogródku. W 1821 rozpoczął studia na Uniwersytecie Wileńskim na Wydziale Fizyczno-Matematycznym. Po pierwszym roku przeniósł się na Wydział Medyczny. Podczas śledztwa został uznany za pomówionego w kwestii udziału w tajnym stowarzyszeniu⁵⁹⁵.

Mikulski Karol – filareta. Pochodził z parafii horodyszczańskiej w powiecie nowogródzkim w guberni grodzieńskiej. Majątku nie posiadał. Edukację podstawową pobierał w międzyrzeckim gimnazjum w guberni wołyńskiej. Od 1823 r. studiował na wydziale literatury Uniwersytetu Wileńskiego. Komisja śledcza nie zdołała dowieść, że był członkiem tajnego stowarzyszenia. Był nauczycielem języków starożytnych, gdy trwało śledztwo w gimnazjum w Świsłoczy w sprawie

⁵⁹⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 262v–263; z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 62, 75; sygn. 882, k. 53; *К истории тайных обществ...*, c. 82; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 281; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 377; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 300–301.

⁵⁹⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 286v–287; sygn. 1342, zeszyt 24, k. 130, 134; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, c. 92.

uczniów, którzy zamazali słowa „Gosudariowi zaś” w tekście modlitwy napisanej na tablicy. W grudniu 1824 r. został wykluczony z zarządu szkolnego. Odsiedział dwa miesiące w areszcie wojskowym w Brześciu (od 27 grudnia 1824 r.), a następnie został wysłany do krewnych w powiecie słonimskim⁵⁹⁶.

Morawski Stanisław – filareta (związek amarantowy, 28.06.1820), w 1824 r. miał 23 lata. Urodził się k. Ustronia w powiecie wileńsko-trockim w guberni wileńskiej, był studentem Wydziału Medycznego Uniwersytetu Wileńskiego⁵⁹⁷.

Nowicki Ferdynand – filareta (związek granatowy, 28.11.1820). Pochodził z powiatu słuckiego w guberni mińskiej. Otrzymał stopnie kandydata filozofii (1818) i kandydata medycyny (1820). W październiku 1822 r. jego pacjentką była Marianna Puttkamerowa (z domu Wereszczaka). Mieszkał w Żytomierzu, a na początku 1823 r. przeniósł się do Słucka. Będąc tam, korespondował z przyjaciółmi, kolportował też tomiki wierszy Adama Mickiewicza⁵⁹⁸.

Nowicki Napoleon (1800, Warszawa – 1870) – promienisty, radca związku różowego filaretów (przyjęty 25.06.1820), członek Związku Przyjaciół (1820) i Filadelfistów. Jego ojciec pochodził z guberni mohylewskiej [mińskiej]. Majątku nie posiadał. Edukację podstawową pobierał w domu rodziców – w Nieświeżu i wsi Szczytkowicze w powiecie ihumeńskim w guberni mińskiej. Od 1816 r. przez trzy lata uczył się w gimnazjum w Mińsku. W latach 1819–1823 studiował na Uniwersytecie Wileńskim, trzy lata na wydziale fizycznym, na czwartym roku na wydziale prawnym. Od 1820 był studentem rzeczywistym filozofii, a od kwietnia 1823 r. mieszkał na wsi. Rok później został przywieziony do Wilna na wniosek komisji śledczej, jednak wkrótce dzięki ojcu został zwolniony z aresztu z powodu słabego zdrowia pod warunkiem nieopuszczania miasta. W tym samym miesiącu uzyskał pozwolenie na dwumiesięczny wyjazd z Wilna w sprawach rodzinnych, za poręczeniem asesora wileńskiego Sądu Głównego K. Massalskiego. Po zakończeniu śledztwa wysłany do powiatu wiłkomierskiego w guberni wileńskiej. W 1837 r. opublikował pracę *O domowym wyrabianiu i rafinowaniu cukru z buraków oraz o uprawie buraków na Litwie* (Wilno 1837)⁵⁹⁹.

⁵⁹⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 1, k. 110; sygn. 1433, k. 15, 27, 78, 80.

⁵⁹⁷ Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *Filomaci na prowincji...*, s. 17; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 572.

⁵⁹⁸ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 16v, 32v; BEF, t. IV, c. 270; Bil.У., аддзел рыкапіцаў, z. 24, sygn. 103, a.3–4, 6, 12–13; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁵⁹⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 272v–273; sygn. 1341, k. 59; sygn. 1296, k. 1–1v, 11, 19; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 19v; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3;

Nowicki Tadeusz – filareta (25.06.1820), podczas procesu miał 20 lat. Pochodził z powiatu iłumeńskiego w guberni mińskiej. W 1820 r. wyjechał do Mińska, a następnie do Szczytna w powiecie iłumeńskim w guberni mińskiej. W trakcie śledztwa nie został odszukany⁶⁰⁰.

Odyniec Antoni Edward (1804, w. Giejstuny, pow. oszmiański – 1885, Warszawa) – filareta (16.01.1821), sekretarz związku błękitnego. W latach 1814–1820 uczęszczał do szkoły bazylianów w Borunach, w 1820–1823 studiował na Uniwersytecie Wileńskim. Po roku akademickim 1822/1823 był studentem rzeczywistym Wydziału Nauk Moralno-Politycznych. Podczas studiów zaczął pisać wiersze, w 1822 r. przedstawił powieść poetycką „Strachy”, tłumaczył z niemieckiego ballady Gottfrieda Augusta Bürgera, Friedricha Schillera. W latach 1825–1826 wydał w dwóch tomach zbiór wierszy w stylu romantycznym (ballady, legendy). W trakcie śledztwa został aresztowany i prawie cztery miesiące spędził w klasztorze karmelitów. Mimo próśb oszmiańskiego sędziego granicznego Onufrego Gnatowskiego o zwolnienie siostrzeńca w związku z sytuacją rodzinną, nie został wypuszczony. W latach 1826–1829 mieszkał w Warszawie, gdzie wydawał rocznik literacki „Melitele”. Od sierpnia 1829 r. razem z Adamem Mickiewiczem podróżował po Europie. Tłumaczył poetów George’a Gordona Byrona, Thomasa Moore’a, Waltera Scotta, Aleksandra Puszkina, Wasilija Żukowskiego. Pomagał Janowi Nepomucenowi Bobrowiczowi wydawać Bibliotekę Kieszonkową Klasyków Polskich. W 1837 r. powrócił do majątku rodzinnego. Po kilku latach przeniósł się do Wilna, gdzie przez prawie dwadzieścia lat (od 1840 do 1859) redagował gazetę rządową „Kurier Wileński” w językach polskim i rosyjskim (pisał na jej łamach artykuły polityczne). W albumie dla cara Aleksandra II zamieścił wiernopoddany wiersz *Przyjdź Królestwo Boże!* Po przenosinach do Warszawy w 1866 r. redagował gazetę „Kurier Warszawski”⁶⁰¹. Opublikował też dramaty: *Izora, dramat we trzech aktach* (Warszawa 1829); *Felicyta czyli Męczennicy Kartagińscy* (Wilno 1849) i *Barbara Radziwiłłówna czyli Początek panowania Zygmunta Augusta* (Wilno 1858); *Jerzy Lubomirski czyli Wojna domowa w Polsce* (Wilno 1861). Wydał drukiem czterotomowe wspomnienia z podróży po Europie, którą odbył w młodości z Adamem Mickiewiczem *Listy z podróży* (Warszawa

BEF, t. IV, s. 270; *К истории тайных обществ...*, c. 87; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 303.

⁶⁰⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 208v; *К истории тайных обществ...*, c. 93; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencja*, t. 3.

⁶⁰¹ NAHB w Grodnie, z. 1. inw. 3. sygn. 540. k. 187; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 265v – 266; sygn. 1341, k. 12, 14v; sygn. 2091, k. 119v; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 53; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencja*, t. 3; *Mickiewicz. Encyklopedia*, s. 368–371; *К истории тайных обществ...*, c. 83–84.

1875–1878) oraz pamiętniki *Wspomnienia z przeszłości opowiadane Deotymie* (Warszawa 1884)⁶⁰².

Ogiński Ksawery – filareta, ksiązę. Nie został odszukany przez śledczych. Przebywał w Królestwie Polskim. Tomasz Zan twierdził, że nie należał on do Towarzystwa Filaretów⁶⁰³.

Okieńczyc Feliks – członek organizacji Zorzanie w Świsłoczy, mierniczy. Objęty śledztwem w sprawie Towarzystwa Przyjaciół Wojskowych. Skazany na cztery miesiące więzienia i nadzór policyjny w miejscu zamieszkania w Dereczynie⁶⁰⁴.

Orda Michał – członek organizacji Zorzan w Świsłoczy.

Orda Napoleon (11.02.1807, Worocewicze k. Pińska – 26.04.1883) – członek świsłockiej organizacji Zorzan, malarz, kompozytor. Ojciec Michał, marszałek kobryński, zmarł, kiedy syn miał zaledwie dwa lata. Początkowo Napoleon uczył się w domu, od 1819 w gimnazjum w Świsłoczy. Od 1823 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. W trakcie śledztwa w sprawie działalności Zorzan przebywał u matki Józefy z Butrymowiczów, we wsi Worocewicze w powiecie kobryńskim w guberni grodzieńskiej. Został przywieziony do Wilna i ponad rok przebywał w więzieniu. Po zakończeniu śledztwa został oddany pod nadzór urzędu, w którym będzie pracował, oraz ścisły nadzór policji. 21 kwietnia 1829 r. cesarzewicz uchylił nadzór policyjny i pozwolił Ordzie na wyjazd do guberni wołyńskiej i Królestwa Polskiego na rok. W 1830 r. służył w Lejb-Gwardyjskim Pułku Konnym Samodzielnego Korpusu Litewskiego. Brał udział w powstaniu listopadowym, za co został odznaczony Krzyżem *Virtuti Militari*. Komisja śledcza zaliczyła go do grona „buntowników drugiej rangi”, których zsyłano na Sybir i konfiskowano majątek. Po ucieczce za granicę, w 1833 r. przebywał w Szwajcarii, Włoszech, następnie zamieszkał w Paryżu, gdzie poznał literatów, artystów. Uczył się muzyki od Fryderyka Chopina, rysunku – od pejzażysty Pierre’a Girarda. W 1847 r. Orda został dyrektorem Opery Włoskiej (*Théâtre italien*) w Paryżu. Po ogłoszeniu amnestii w 1856 r. zostawił rodzinę i powrócił do rodzinnych Worocewicz. Za zarekwirowany przez państwo majątek otrzymał odszkodowanie w wysokości 6 tys. rubli srebrnych. Mieszkał u swojej siostry Hortensji Skirmunt w majątku Mołodowo (Mołodów) w powiecie kobryńskim w guberni grodzieńskiej. Próbował zająć się produkcją maszyn rolniczych, żeby szerzyć postępy na Polesiu, jednak

⁶⁰² Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. III, s. 456–457.

⁶⁰³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 288v, *К истории тайных обществ...*, c. 93.

⁶⁰⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 189; NAHB w Grodzie, z. 1, inw. 2, sygn. 1482, k. 1–2.

bez powodzenia. Następnie pracował jako guwerner na Wołyniu, a po powstaniu styczniowym wraz z Józefem Ignacym Kraszewskim zajmował się utrwalaniem w obrazach zabytków architektonicznych. Pozostawił bogatą spuściznę ponad tysiąca prac, pochodzących m.in. z podróży po guberniach grodzieńskiej, mińskiej i wileńskiej. Zmarł w Warszawie i zgodnie z testamentem został pochowany w rodzinnym grobowcu w Janowie na Polesiu. Duża część jego dorobku twórczego (w tym ok. 200 wedut białoruskich) jest przechowywana w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie⁶⁰⁵.

Orlicki Dominik (ur. 1803) – filareta (korespondent od 14.10.1820 r.), zastępca przewodnika związku błękitnego, na pierwszym roku był studentem wydziału literatury, na drugim – fizyczno-matematycznego. Pochodził z majątku Ziemi w powiecie rzeczyckim w guberni mińskiej. Uczył się w szkole powiatowej w Mozyrzu, od 1819 do 1822 r. na Uniwersytecie Wileńskim. W 1821 r. wyjechał do Petersburga, żeby wstąpić do Nikołajewskiej Szkoły Inżynieryjnej. W 1822 r. z polecenia Jana Tadeusza Bułharyna i generała-majora Aleksandra Dmitriewicza Zasiadki został przyjęty do pierwszej konno-artyleryjskiej kompanii. Służbę rozpoczął w stopniu fajerwerkera (ogniomistrza), a po potwierdzeniu pochodzenia szlacheckiego podoficera. Podczas śledztwa w sprawie działalności filomatów nie przyznał się do członkostwa w stowarzyszeniu i podkreślił, że miało ono cel naukowy. Był autorem pracy: *Mnożenie i dzielenie liczb za pomocą liczebny z przyłączeniem osobnych prawideł na dodawanie* (b.m. 1838)⁶⁰⁶.

Paprocki Ludwik – filareta (14.10.1820). Pochodził z powiatu słonimskiego w guberni grodzieńskiej. W 1823 r. wyjechał do Grodna⁶⁰⁷.

Pawłowicz (Pawłowski) Tomasz – członek towarzystwa Naukowego w Świsłoczy, związku zielonego Filaretów (8.05.1821), kandydat filozofii (1823). W czasie śledztwa miał 27 lat. Ojciec Szymon był księdzem na plebanii unickiej w Oltuszu, powiat brzeski w guberni grodzieńskiej. Uczęszczał do szkoły bazylianów w Brześciu. W latach 1819–1823 studiował na Uniwersytecie Wileńskim i pracował jako nauczyciel w uniwersyteckim instytucie w Wilnie. Członek

⁶⁰⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1326, k. 32, 34v; sygn. 1801, k. 51; sygn. 2090, k. 189v; Жабик Т.В., *Наполеон Орда – живописец*, [в:] *Молодзь Берасцейшчыны*, ред. И.И. Акинчиц, Брест 1995, с. 26; Козлов В.Л., *Малоизвестные документы из жизни Наполеона Орды*, „Архиварыус: зб. навук. паведамл. і арт.”, вып. 5, Мінск 2007, с. 53–54

⁶⁰⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 12, k. 1, 11v, 13; sygn. 1336, k. 281v; sygn. 2145, k. 88; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 314.

⁶⁰⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 209v; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *Listy z więzienia*, s. 491.

stowarzyszenia drukarzy, które drukowało i sprzedawało polską literaturę. Aresztowany i dzięki poręczeniu wuja, radcy dworu Jan Budziłowicza⁶⁰⁸, zwolniony z aresztu z powodu choroby oczu.

Pietraszkiewicz Onufry (14[26].09.1793, Szczuczyn, pow. lidzki gub. mińskiej [sam P. twierdził, że urodził się w folwarku Burdykowszczyzna obok w. Bujnowicze, pow. nowogródzki] – 25.11[7.12].1863, Wilno) – filomata (1.10.1817), jeden z założycieli Towarzystwa Filomatycznego, jego skarbnik, bibliotekarz i archiwista, także członek Związku Przyjaciół. Urodził się w niezamożnej i wielodzietnej rodzinie Felicjana i Wiktorii z Żukowskich, miał pięciu braci i dwie siostry. Ukończył szkołę pijarów w Szczuczynie, przypuszczalnie w 1812 r. Później przez pewien czas pracował jako guwerner u rodziny Domeyków, zachowała się nawet umowa z 2[14] czerwca 1812 r. z Ignacym Domeyką, w której Pietraszkiewicz zobowiązał się nauczać (zwłaszcza gramatyki francuskiej), wychowywać i dbać o zdrowie podopiecznych. Domeyko później pisał o swoim wychowawcy i koledze ze stowarzyszenia: „Jedynym jego żywiołem i warunkiem bytu była narodowość, dobro kraju [to pojęcie obejmowało wówczas Litwę historyczną, głównie Grodzieńszczynę, Wileńszczynę – V.S.], przeszłość i przyszłość Polski”⁶⁰⁹.

Od 1815 r. Pietraszkiewicz studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego, został kandydatem filozofii (1819). Ze względu na drobnoszlacheckie pochodzenie był zmuszony do łączenia nauki z pracą w prokuraturii radziwiłłowskiej (komisji, która po śmierci Dominika Radziwiłła zajmowała się badaniem archiwów Radziwiłłów i przygotowaniem przejęcia ich majątków). Przez cały ten czas brał aktywny udział w działalności filomatów, szczególnie jako archiwista stowarzyszenia. Był skrupulatny, dokładny i rygorystyczny w wykonywaniu ustaw organizacji. Od września 1820 do września 1821 r. studiował na Uniwersytecie Warszawskim, otrzymując stypendium państwowe, po czym obronił tytuł magistra filozofii. Utrzymywał kontakty z Tomaszem Zanem i Janem Czeczotem. W 1820 r. opracował strukturę związku Promienistych, był też jednym z założycieli Zgromadzenia Filaretów.

W roku szkolnym 1821/1822 odpracowywał stypendium w gimnazjum w Lublinie (z tamtego czasu zachowały się jego listy do Czeczota). Pod koniec lipca 1822 r. wyjechał do Wilna. W momencie aresztowania pracował w prokuraturii radziwiłłowskiej (od lipca 1822 r.) oraz na prywatnej pensji T. Borowskiej. W marcu 1823 r. wysunął pomysł założenia Związku Patriotycznego nastawionego

⁶⁰⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 8, k. 1, 41, 42; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 21; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *Listy z więzienia*, s. 484; *К истории тайных обществ...*, s. 82; Ильин А., *Берестейские и свислочские страницы дела...*, s. 5.

⁶⁰⁹ [Domeyko I.], *Filareci i Filomaci. List Ignacego Domejki...*, s. 5.

na działanie przeciwko polityce caratu. W tym samym czasie wraz z Rukiewiczem działał w Związku Obywatelskim w Szczuczynie. Po wszczęciu śledztwa w sprawie filaretów i filomatów pozostawał na wolności dzięki Jankowskiemu, który go chronił (gdy brał udział w posiedzeniach filaretów, Pietraszkiewicz przebywał poza Wilnem). To pozwoliło mu na ukrycie archiwum towarzystwa w majątku brata Michała, organizowanie pomocy dla aresztowanych i komunikacji między nimi.

Będąc w Moskwie, utrzymywał kontakty z Adamem Mickiewiczem (pomógł mu wydać *Sonety krymskie*) i z porozrzucanymi po imperium rosyjskim filomatami i filaretami: Franciszkiem Malewskim, Józefem Jeżowskim, Teodorem Łozińskim, Janem Czeczotem, Tomaszem Zanem, Ignacym Domeyką, Stanisławem Kozakiewiczem, Antonim Edwardem Odyńcem. Jako syndyk parafii rzymskokatolickiej w Moskwie 4 marca 1830 r. przywiózł z Moskwy do Wilna trumnę ze zmarłym Cyprianem Daszkiewiczem. Podczas powstania listopadowego nawiązał kontakt z oficerami Samodzielnego Korpusu Litewskiego, którzy byli zesłani do Moskwy, sam zresztą aktywnie przygotowywał się do udziału w nim. Na skutek donosu Nikołaja Sungurowa 16 czerwca 1831 r. Pietraszkiewicz został aresztowany. 13 stycznia 1832 r. skazano go na karę śmierci, jednak w lutym wyrok zmieniono na dożywotnią zsyłkę na Sybir, pozbawienie szlachectwa i stopnia naukowego. Po pół roku przybył do Tobolska i tam od 1834 r. opiekował się biblioteką założoną przez Piotra Moszyńskiego, utrzymywał też kontakty z innymi zesłańcami. W 1856 r. został objęty amnestią. W 1860 r. uzyskał pozwolenie na powrót do Wilna, zamieszkał tam u brata Józefa. Chorował na reumatyzm i artretyzm. Dzięki niemu, jego bratu Józefowi, wnukom Feliksowi i Janowi zostało zachowane archiwum filomatów, które początkowo znajdowało się w Wilnie, a następnie zostało przewiezione do Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie. Na początku XX w. archiwum ogłoszono drukiem w Krakowie. Pietraszkiewicz spoczął na wileńskim cmentarzu na Rossie. Był autorem prac: *Niesłuszna skarga* i *Wioska* („Tygodnik Wileński” 1817); wydanych w 1818 roku dumek *Śpiew o Lechu* oraz sielanek *Odjazd Haliny* i *Kupała*; *Opisanie Rosji, jej mieszkańców, stolic Petersburga i Moskwy w r. 1824–1830*; przekładu Hieronima Völkeera, *Technologia do użycia w domowym gospodarstwie* (b.m. 1830)⁶¹⁰.

⁶¹⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 175v; sygn. 1336, k. 286v–287; LAN BW, dział rękopisów, z. 60, sygn. 213; Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 24, sygn. 57, k. 1; sygn. 62, k. 6–6v; *К истории тайных обществ...*, s. 92; Гарбачова В.В., *Удзельнікі паўстання 1830–1831 гадоў на Беларусі: біябібліяграфічны слоўнік*, Мінск 2004, s. 269; Лаўрэш Л., *Ануфры Петрашкевіч*, „Лідскі Летанісец” 2018, № 3(83), s. 11–16; *Філаматы і філарэты: Зборнік...*, s. 231–232; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. III, s. 462; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 769–771; *Listy z więzienia*, s. 95–96; *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 2, s. 11–57; Kallenbach J., *Ród filomatów...*, s. 26–27; *Mickiewicz. Encyklopedia*, s. 368–371; Śliwowska W., *Zesłańcy polscy...*, s. 456–458.

Pokroszyński Erazm (ur. 1802) – członek świsłockiego Towarzystwa Naukowego. W 1820 r. wyjechał ze Świsłoczy do krewnego właściciela ziemskiego Swiczyna, który mieszkał w powiecie grodzieńskim⁶¹¹.

Popejko Jan – filareta (związek granatowy, 24.06.1829), miał stopień studenta rzeczywistego Uniwersytetu Wileńskiego (1819), medyk. Podczas śledztwa nie został odnaleziony. Przypuszczalnie przebywał w Gruzji jako lekarz pułkowy⁶¹².

Porębski Wincenty – członek Związku Przyjaciół, filareta (związek biały, 26.06.1820). Pochodził z powiatu bychowskiego w guberni mohylewskiej. Podczas śledztwa nie został odszukany, na liście Nikołaja Nowosilcowa występuje pod numerem 138⁶¹³.

Przybylski Józef (ur. 1799) – członek świsłockiego Towarzystwa Naukowego. W 1820 r. wyjechał ze Świsłoczy do pracy u właścicielki ziemskiej Potockiej w powiecie wołkowyskim⁶¹⁴.

Pułjanowski [Połjanowski, Pułujanowski, Połujanowski] **Edward** – podczas śledztwa miał 20 lat. Pochodził z powiatu słuckiego w guberni mińskiej. Choć rodzice nie mieli majątku, po ich śmierci rodziców otrzymał w spadku kapitał. Opiekował się nim stryj, który mieszkał tamże w majątku Łogwinowicze. Uczył się w słuckiej szkole, od 1820 r. studiował na wydziale moralnym Uniwersytetu Wileńskiego. Aresztowany, zwolniony z aresztu dzięki J. Wojniłowiczowi, członkowi tzw. Komisji Radziwiłłowskiej. Komisja śledcza uznała, że został pomówiony w kwestii udziału w tajnych stowarzyszeniach⁶¹⁵.

Radkiewicz Mikołaj – filareta (korespondent związku amarantowego, 27.06.1820), podczas śledztwa miał 27 lat. Pochodził z parafii bielickiej w powiecie lidzkim w guberni grodzieńskiej. Nie posiadał majątku. Edukację pobierał w szkole pijarów w Szczuczynie, następnie uczył się w Nowogródku. Od 1819 r. studiował na Uniwersytecie Wileńskim na Wydziale Fizyczno-Matematycznym, po roku – na Medycznym. Utrzymywał się z pieniędzy państwowych⁶¹⁶.

⁶¹¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 3, 10v.

⁶¹² LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 18; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *Listy z więzienia*, s. 491; *К истории тайных обществ...*, c. 94.

⁶¹³ BEF, t. IV, c. 270; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, c. 92.

⁶¹⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 3, 11; *К истории тайных обществ...*, c. 92.

⁶¹⁵ *Listy z więzienia*, s. 489.

⁶¹⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1316, k. 279v–280; sygn. 1532, k. 124–124v; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, c. 89.

Rajuniec Apoloniusz – członek towarzystwa Zorzan w Świsłoczy. Podczas śledztwa przebywał w majątku Doratynka (powiat i obwód białostocki), który należał do ziemianina Smoleńskiego⁶¹⁷.

Rajuniec Seweryn – członek Towarzystwa Naukowego w Świsłoczy. W 1823 r. odbywał służbę wojskową⁶¹⁸.

Rukiewicz Michał (12.11.1795[1794] – 30.08.1841, Korkino, gub. irkucka) – promienisty, filareta, w 1820 r. – prezes Towarzystwa Przyjaciół, od 1824 r. filomata. Syn Jana i Marii z Bażenskich. Pochodził z majątku Hoźna w parafii narewskiej w powiecie białostockim. Po ukończeniu gimnazjum w Białymstoku rozpoczął studia na Uniwersytecie Wileńskim. Latam 1812 r. walczył w litewskim oddziale gwardii konnej Jana Konopki po stronie Francuzów. Otrzymał Order Legii Honorowej. Od 1817 do 1820 studiował na Uniwersytecie Wileńskim na wydziale prawa. Otrzymał stopień kandydata prawa (1817). Rodzice sprzedali majątek, pozostawiając synowi kapitał, dzięki któremu po zakończeniu uniwersytetu prowadził gospodarstwo w Zawykach pod Białymstokiem (w sierpniu 1821 r. gościł tam Adama Mickiewicza). Został objęty śledztwem i aresztowany w sprawie działalności Filaretów, jednak z braku dowodów zwolniony 24 stycznia 1824 r. Musiał też podpisać oświadczenie i przysiąc, że nie będzie należał do żadnego tajnego stowarzyszenia. Nie dotrzymał słowa, był organizatorem białostockiego towarzystwa Zgodnych Braci (później Zorzanie) i inicjatorem założenia w lipcu 1825 r. Towarzystwa Przyjaciół Wojskowych w Samodzielnym Korpusie Litewskim, rozmieszczonym w guberni grodzieńskiej. To ono 24 grudnia 1825 r. wzniciło powstanie w Litewskim Batalionie Inżynieryjnym w Brańsku pod Białymstokiem. W kolejnym śledztwie został skazany na dziesięć lat katorgi, które spędził w Czycie i Pietrowskim Zawodzie. W 1832 r. został zesłany do syberyjskiej wsi Korkino pod Irkuckiem⁶¹⁹.

Sperski Wincenty (zm. sierpień 1831, Migowo, pow. grodzieński) – syn Antoniego, członek organizacji Zorzan w Świsłoczy, sztabskapitan wojska rosyjskiego w stanie spoczynku. W 1826 r. objęty śledztwem w sprawie działalności Zorzan, do których został przyjęty w roku szkolnym 1823/1824. Był wówczas nadzorcą w fabrykach księcia Franciszka Sapiehy w Dereczynie. W 1826 r. przebywał w Wilnie. Skazany na czteromiesięczny areszt oraz nadzór policyjny w miejscu zamieszkania. Od 2 kwietnia 1829 r. mieszkał z macochą Obuchowicz

⁶¹⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1326, k. 172v.

⁶¹⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 3; *К истории тайных обществ...*, s. 8.

⁶¹⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 208; sygn. 1336, k. 131; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 14v, 18; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, c. 93, 79; *Listy z więzienia*, s. 120; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 233.

w majątku Migowo w powiecie i guberni grodzieńskiej. Zmarł po dwutygodniowej chorobie⁶²⁰.

Staniszewski Józef – filareta (korespondent związku różowego, 27.11.1820), podczas śledztwa miał 20 lat. Pochodził z powiatu siennieńskiego w guberni mohylewskiej, gdzie odziedziczył majątek Howary (lub Howory, „Pochodzę z Białej Rusi”, jak napisał podczas śledztwa). Uczęszczał do gimnazjum w Witebsku. Od 1819 r. do lipca 1821 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego, gdzie otrzymał stopień kandydata filozofii. Dzięki poręczeniu krewnego hr. Michała Walickiego, byłego podstolego koronnego, w kwietniu 1824 r. został zwolniony z aresztu na sześć tygodni. Po śmierci ojca odziedziczony majątek powierzył swemu opiekunowi podkomorzemu Zbitniewskiemu i wyruszył z przyjacielem Józefem Śleżanowskim do Moskwy, Petersburga, a następnie do Paryża. Uczył się sztuki malarskiej, planował wyjazd do Londynu⁶²¹.

Staniszewski Wincenty – filareta, brat Józefa (?)⁶²².

Stankiewicz Józef – filareta (związek granatowy, 15.05.1821). Studiował na Wydziale Medycznym Uniwersytetu Wileńskiego. W 1822 r. przebywał za granicą⁶²³.

Strawiński Adam – członek świsłockiej organizacji Zorzan, w trakcie śledztwa miał 19–20 lat. Uczęszczał do gimnazjum w Świsłoczy (1817– 30.06.1825). Pochodził z powiatu słonimskiego w guberni grodzieńskiej. Na początku 1824 r. jako uczeń czwartej klasy został przyjęty do stowarzyszenia. W 1826 r. objęty śledztwem w sprawie Zorzan, w wyniku którego został oddany pod nadzór urzędu, w którym będzie pracował, oraz ścisły nadzór policji. W lutym 1830 r. jego ojciec, Jan, prosił o zniesienie nadzoru policyjnego i pozwolenie synowi na wstąpienie do służby państwowej, a 21 kwietnia 1830 r. cesarzewicz wyraził zgodę⁶²⁴.

Strawiński [imię nieznane] – filareta, zapewne brat Adama. Pochodził z powiatu słonimskiego w guberni grodzieńskiej. Uczył się w gimnazjum w Świsłoczy.

⁶²⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 16, 189; NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 27, sygn. 100, k. 26v–27.

⁶²¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 130–131, 279v–280; sygn. 1532, k. 156, 167; *К истории тайных обществ...*, c. 93; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *Listy z więzienia*, s. 485.

⁶²² Krechowicki A., *Do historyi Filaretów...*, s. 365.

⁶²³ Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *Listy z więzienia*, s. 491.

⁶²⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 16, 189v; sygn. 2430, k. 196–197, 204.

Od roku akademickiego 1821/1822 był studentem rzeczywistym Uniwersytetu Wileńskiego na Wydziale Nauk Moralno-Politycznych⁶²⁵.

Suchocki Józef – członek towarzystwa Wojska Apollina i Marsa w Mołodecznie, w którym dowodził najpierw wojskiem Marsa, po wyjeździe Tomasza Zana zaś – wojskiem Apollina. Do gimnazjum w Mołodecznie uczęszczał w latach 1813–1815, następnie studiował na Uniwersytecie Wileńskim. W 1824 r. Adam Kurowski mówił komisji śledczej, że Suchocki już od trzech lat jest medykiem pułkowym, jednak nazwy oddziału nie podał⁶²⁶.

Suchodolski Jacek – członek Zorzan w Świsłoczy. Przyjęty do organizacji w roku szkolnym 1823/1824 jako uczeń piątej klasy. W 1826 r. uczęszczał do gimnazjum w Białymstoku. Objęty śledztwem w sprawie działalności Zorzan w 1826 r. i poddany nadzorowi urzędu, w którym będzie zatrudniony, oraz policji. W latach 1840–1842 mieszkał z rodzicami w Grodnie i na prośbę sokólskiego inspektora ziemskiego od 23 czerwca 1840 r. przebywał tam pod nadzorem policyjnym. W latach 1842–1855 mieszkał w swoim majątku Wałkowicze i ponownie był objęty nadzorem brzeskiej policji ziemskiej⁶²⁷.

Suchodolski January – członek organizacji Zorzan w Świsłoczy.

Suchodolski Rajnold – uczeń gimnazjum w Świsłoczy (1818 – 9.06.1824), członek tamtejszych Zorzan. Kiedy został skazany w 1827 r., miał 23 lata. Przyjęty do organizacji przez Feliksa Lachowicza, gdy był uczniem szóstej klasy. W 1826 r. przebywał w Warszawie. Objęty śledztwem w sprawie działalności Zorzan, a następnie oddany pod nadzór urzędu, który go zatrudniał, oraz ścisły nadzór policji⁶²⁸.

Suchodolski Walenty – członek Zorzan w Świsłoczy. Został przyjęty do organizacji, gdy był uczniem piątej klasy. W 1826 r. przebywał w szeregach Lejb-Gwardyjskiego Pułku Kirasjerów w Warszawie⁶²⁹.

Suzin Adam (1800, Zaleszany, pow. brzeski [w. Kalinowszczyzna, pow. kobryński gub. grodzieńska] – 11.12.1879, Warszawa) – członek Towarzystwa Moralnego

⁶²⁵ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 52v; inw. 2, sygn. 1169, k. 9v; Syrokomla W., *Życie i pisma Ignacego Chodźki*, Wilno 1861 s. 20.

⁶²⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1538, k. 171; *К истории тайных обществ...*, c. 48.

⁶²⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 16, 189v; NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 20, sygn. 270, 271, 506, 717.

⁶²⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 189v; *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 86.

⁶²⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2090, k. 16.

w Świsłoczy, sekretarz związku zielonego Filaretów (przyjęty jako korespondent 26 czerwca 1820). Ojciec Dominik był kapitanem w polskim wojsku. Początkowo uczył się na pensji Szymona Zaleskiego w powiecie brzeskim, następnie w gimnazjum w Świsłoczy (1815–1819). Studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego (1819–1821). W maju 1821 r. po długiej chorobie wyjechał do rodziców, skąd w lipcu udał się do majątku Mogilnia, żeby pracować w charakterze guwernera dzieci hr. Franciszka Ogińskiego. W sierpniu 1822 r. powrócił na Uniwersytet Wileński i w momencie rozpoczęcia śledztwa kontynuował naukę. Otrzymał stopień kandydata filozofii (1823). Przyjacielskie relacje łączyły go z Adamem Mickiewiczem, Tomaszem Zanem, Janem Czeczotem, Antonim Edwardem Odyńcem. Po aresztowaniu we wrześniu 1823 r. i śledztwie został zesłany do guberni orenburskiej, sześć miesięcy spędził w więzieniu w twierdzy Kizyl, następnie w Orsku. Od marca 1829 r. uzyskał pozwolenie na pracę w dowolnym miejscu guberni orenburskiej. Zatrudnił się jako urzędnik Komisji Pogranicznej w Orenburgu (15 grudnia 1832 otrzymał stopień urzędnika XIV rangi). Do jego obowiązków należał wówczas nadzór nad kirgiskimi plemionami koczowniczymi. Był darzony szacunkiem za sprawiedliwe rozstrzyganie sporów, bywał gościem sułtana kazachskiego Baj-Muchameda, leczono go tam kumysem. W październiku 1833 r. został tymczasowo aresztowany, gdyż podejrzewano go o przynależność do spiskowców orenburskich, jednak już po miesiącu został uniewinniony. W 1838 r. powrócił do ziem ojczystych i pracował jako guwerner w Młynowie u hr. Aleksandra Franciszka Chodkiewicza. Latem tego roku trafił do aresztu w związku z podejrzeniem o związki z emisariuszem Szymonem Konarskim. Jednak po zakończeniu śledztwa został zwolniony i uzyskał pozwolenie na powrót do miejsca zamieszkania, pozostając pod nadzorem policyjnym. Przez dwa lata mieszkał w majątku rodowym Zaleszany, następnie przekazał go siostrze, sam z kolei udał się na rok do Kijowa. Następnie szukał pracy w Wilnie, ożenił się z siostrą Odyńca i przez rok prowadził gospodarstwo. Później otrzymał posadę w prokuratorii radziwiłłowskiej. Pracował tam przez 20 lat, zdobywając szacunek właściciela ziemskiego Piotra Christianowicza Wittgensteina. W 1843 r. pozostawał pod nadzorem policji. Ostatnie pięć lat życia spędził z żoną w Warszawie. Adam Mickiewicz uwiecznił postać Suzina w trzeciej części *Dziadów*. Był autorem relacji opisującej życie i zwyczaje Kazachów – *Wycieczka w stepy kirgiskie* („Kronika Rodzinna” 1870–71, także w *Listach z zesłania*, t. 1: Krąg O. Pietraszkiewicza i C. Daszkiewicza, Warszawa 2000) oraz przekładu *Hipoteza Newtona o świetle i ciężkości* („Dziennik Wileński” 1823, II)⁶³⁰.

⁶³⁰ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 103; sygn. 882, k. 18v, 21; z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 175; sygn. 1335, k. 45; sygn. 1336, k. 261v; sygn. 1546, k. 79; sygn. 1297, k. 1, 14, 25–26, 40–40v; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*,

Szemiot Bruno – promienisty, filareta (związek zielony), podczas śledztwa miał 22 lata. Urodził się w guberni grodzieńskiej. Rodzice posiadali majątki Iłsk w powiecie kobryńskim oraz Horsk i Czerniaków w powiecie prużańskim w guberni grodzieńskiej. Uczył się w Brześciu w szkole misjonarzy w Łyskowie i szkole pijarów w Żyrowiczach. Od 1819 do 1822 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego, otrzymał stopień kandydata filozofii (1820). Następnie rozpoczął służbę wojskową wraz z bratem Ignacym (rozporządzenie z 23 lutego 1823). Podczas śledztwa był podoficerem w kompanii Lejb-Gwardyjskiej Artylerii Konnej, dlatego został wysłany z Petersburga do Wilna. Dzięki poręczeniu byłego chorążego powiatu kobryńskiego A. Radziewicza został zwolniony, a w październiku 1824 r. wyjechał do Petersburga, powracając do służby. Później służył w guberni orłowskiej⁶³¹.

Szemiot Ignacy (1802 – 26.11.1882) – promienisty, filareta (związek zielony, 28.06.1829). Urodził się w guberni grodzieńskiej. Rodzice posiadali majątki Iłsk w powiecie kobryńskim, Horsk i Czerniaków w powiecie prużańskim w guberni grodzieńskiej. Edukację podstawową i średnią pobierał w Brześciu, Łyskowie i Żyrowiczach. Od 1819 do 1822 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego, a w 1820 r. otrzymał stopień kandydata filozofii. Następnie wstąpił do wojska wraz z bratem Brunonem (rozporządzenie z 23 lutego 1823). Podczas śledztwa był podoficerem w kompanii Lejb-Gwardyjskiej Artylerii Konnej, dlatego został wysłany z Petersburga do Wilna. Dzięki poręczeniu byłego chorążego powiatu kobryńskiego A. Radziewicza został zwolniony, a w październiku 1824 r. wyjechał do Petersburga, powracając do służby. Dalszy los był podobny jak u brata. Po służbie w guberni orłowskiej służył w miejscowości Bołotow w guberni saratowskiej w III kompanii artylerii konnej. W 1826 r. awansował na stopień chorążego. Został pochowany we wsi Signewicze w okręgu berezowskim⁶³².

Szłajewski [Szolajewski] Dionizy (ur. 1798) – przewodniczący Towarzystwa Naukowego w Świsłoczy. Urodził się w guberni grodzieńskiej. Rodzice nie

t. III, s. 478; *К истории тайных обществ...*, s. 82; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 425; Odyniec A.E., *Adam Suzin* [Pośmiertne wspomnienie o ś.p. Adamie Suzinie], „Tygodnik ilustrowany” 1880, t. 9, nr 215(1062), s. 81–82; *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 2, s. 1485; Ильин А., *Берестейские и свислочские страницы дела...*, s. 3.

⁶³¹ NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 2, sygn. 1469, k. 57; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 76, k. 1, 13–14, 16; sygn. 1341, k. 58; sygn. 1336, k. 281v–282; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 19; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, s. 90.

⁶³² NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 2, sygn. 1469, k. 114; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 76, k. 8, 16; sygn. 1341, k. 58; sygn. 1336, k. 281v–282; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 19; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Borowczyk J., *Zesłane pokolenie...*, s. 433–434; *К истории тайных обществ...*, s. 90.

posiadali majątku, dlatego wynajmowali folwark Wesołów od A. Kułuzowa w powiecie trockim. Uczył się w gimnazjach w Mińsku i Świsłoczy. Po otrzymaniu świadectwa dojrzałości 29 maja 1820 r. wyjechał ze Świsłoczy do ojca do powiatu kobryńskiego w guberni grodzieńskiej, gdzie pozostawał przez dwa lata ze względu na problemy zdrowotne. Od 1822 do 1823 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Podczas śledztwa w sprawie działalności filaretów został zatrzymany (31 lipca 1823). Dzięki poręczeniu kapelana gimnazjum wileńskiego M. Olszewskiego zwolniony z aresztu 29 kwietnia 1824 r.⁶³³.

Szydłowski Wincenty – filareta. Na liście Nikołaja Nowosilcowa pod numerem 163 w dziale nieodnalezionych⁶³⁴.

Szyrma Michał (ur. 1801, Sporów, pow. słonimski, gub. grodzieńska) – filareta (korespondent związku liliowego), kandydat praw (1821). Ukończył szkołę bazylianów w Żyrowiczach. Od 1818 do 1821 r. studiował na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego. Dzięki poręczeniu rektora Józefa Twardowskiego 27 listopada 1823 r. został zwolniony z aresztu, a miesiąc później otrzymał pozwolenie na wyjazd do matki, co uczynił w maju następnego roku. Jesienią 1827 r. został wybrany na sędziego granicznego przez szlachtę powiatu słonimskiego, w związku z czym prosił Nikołaja Nowosilcowa o uchylenie nadzoru policyjnego, ponieważ posada wymagała swobody poruszania się. Prośba została rozpatrzona pozytywnie⁶³⁵.

Szyryn Napoleon – filareta, podczas śledztwa miał 20 lat. Pochodził z powiatu dziśnieńskiego w guberni mińskiej, gdzie rodzice mieli majątek. Komisja śledcza uznała, iż został pomówiony w kwestii udziału w tajnym stowarzyszeniu⁶³⁶.

Szyryn [?] Michał – filareta z gub grodzieńskiej⁶³⁷.

Śleżanowski [Ślizieniewski] Józef [Tadeusz] – filareta (korespondent związku różowego, 26.06.1820), kandydat matematyki (1816), magister (1820).

⁶³³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 3, 10v; sygn. 1318, k. 1, 32; sygn. 2091, k. 119v.

⁶³⁴ *К истории тайных обществ...*, c. 94.

⁶³⁵ NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 2, sygn. 1469, k. 138; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 9, k. 1, 12, 14; sygn. 1341, k. 58; sygn. 2145, k. 60; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 52; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, c. 85.

⁶³⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1311, k. 284v–285; sygn. 1342, zeszyt 24, k. 134; *К истории тайных обществ...*, c. 91.

⁶³⁷ BEF, т. IV, s. 271.

Pochodził z powiatu sienneńskiego w guberni mohylewskiej. W 1822 r. wyjechał z Wilna i podczas śledztwa nie został odszukany. Być może razem z Józefem Staniszewskim przebywał we Francji⁶³⁸.

Ślizień Edward – filareta⁶³⁹.

Ślizień Otto (1807–1887) – filareta (związek różowy, 3.12.1821), członek Towarzystwa Naukowego w Świsłoczy. Pochodził z majątku Bortniki w powiecie nowogródzkim w guberni grodzieńskiej. Rodzice mieli również majątki Truszczkowszczyzna i Wolna w powiecie nowogródzkim. Ojciec był chorążym powiatu nowogródzkiego, w 1812 r. prezesem Sądu Głównego w Grodnie, a w 1820 r. masonem nieświeskiej loży Szczęśliwe Oswobodzenie. Otto ukończył szkołę jezuitów w Połocku. Od 1820 r. przez cztery lata studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Jest autorem *Pamiętników* (Lwów 1888)⁶⁴⁰.

Ślizień Rafał (27.06.1804 – 20.05.1881) – filareta, brat Ottona. Pochodził z majątku Bortniki w powiecie nowogródzkim w guberni grodzieńskiej. Uczył się w szkole bazylianów w majątku Wolna. Następnie ukończył szkołę jezuitów w Połocku. W 1820 r. rozpoczął studia na Uniwersytecie Wileńskim na Wydziale Fizyczno-Matematycznym, na drugim roku przeniósł się na wydział prawa. Równolegle uczęszczał do Wileńskiej Szkoły Artystycznej, gdzie uczył się u znanych malarzy: Jana Rustema i Kazimierza Jelskiego. Aresztowany, dzięki poręczeniu ojca 2 grudnia 1823 r. został zwolniony. Komisja śledcza uznała, iż został pomówiony w kwestii uczestnictwa w tajnym stowarzyszeniu. Od 1824 r. pracował w ministerstwie spraw zagranicznych w Petersburgu. W maju 1827 r. otrzymał dyplom potwierdzający, że ukończył naukę na Uniwersytecie Wileńskim. W 1830 r. powrócił do rodzinnej Wolnej, gdzie zgromadził kolekcję dzieł sztuki, wykonał kilkadziesiąt malowanych i rzeźbiarskich portretów bliskich, znajomych, sąsiadów (w tym Maryli, Franciszki i Michała Wereszczaków). Stworzył też 57 medalionów (ojca Jana i matki Anieli, Tomasza Zana, Jana Czczota, Adama Mickiewicza, Antoniego Edwarda Odyńca i innych). Według jego projektów zbudowano kilka pałaców i budynków gospodarczych⁶⁴¹.

⁶³⁸ *К истории тайных обществ...*, с. 93.

⁶³⁹ Krechowicki A., *Do historyi Filaretów...*, s. 365; *Listy z więzienia*, s. 486.

⁶⁴⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 11, k. 1; sygn. 2091, k. 119v; z. 721, inw. 2, sygn. 10, k. 9; *К истории тайных обществ...*, с. 83; Швед В.В., *Масоны і ложы...*, с. 73, 213; *Archiwum filomatów. Cz. I: Korespondencya*, t. 3; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 396.

⁶⁴¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 283v–284; sygn. 1342, zeszyt 24, k. 79, 82; sygn. 2091, k. 292; z. 721, inw. 2, sygn. 10, k. 9; *К истории тайных обществ...*, с. 91–92; *Беларуская энцыклапедыя*, т. 15, Мінск 2002, с. 8.

Tarasiewicz Ksawery – filareta (związek różowy, 7.05.1821), podczas śledztwa miał 20 lat. Pochodził z guberni i powiatu mińskiego. Nie posiadał majątku. Uczęszczał do gimnazjum w Mińsku, od 1820 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Otrzymał stopień kandydata filozofii⁶⁴².

Terlecki – filareta, zapewne brat Ignacego⁶⁴³.

Terlecki Ignacy – filareta (związek liliowy, 16.01.1821), miał 25 lat w 1823 r. Pochodził z powiatu pińskiego w guberni mińskiej, gdzie wraz z braćmi miał majątek. Edukację podstawową pobierał w szkole franciszkanów w Pińsku. Od 1819 r. studiował na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego, stopień kandydata uzyskał w 1822 r. Od 1823 r. był sędzią granicznym w powiecie pińskim. Podczas śledztwa uznano, iż został pomówiony w kwestii uczestnictwa w tajnym stowarzyszeniu. Później był honorowym radnym. Był też autorem prac: *Heroldia i porządek otrzymywania od niej utwierdzenia szlachectwa* (Petersburg 1832) i „Jaki wpływ prawo rzymskie na prawodawstwo polsko-litewskie mieć mogło?” (rękopis)⁶⁴⁴.

Tołoczko Julian – członek organizacji Zorzan w Świsłoczy. Pochodził z Izabelina w powiecie wołkowyskim. Studiował na Uniwersytecie Wileńskim. Podczas śledztwa w 1823 r. przebywał u opiekuna Volbeka w Izabelinie⁶⁴⁵.

Tomaszewski Bonifacy – członek organizacji Zorzan w Świsłoczy.

Turski Ksawery – filareta (związek różowy, 27.11.1820), w 1824 r. miał 22 lata. Pochodził z parafii nackiej w powiecie lidzkim w guberni grodzieńskiej, gdzie mieścił się majątek rodzinny Porady [Poraduń?] ze wsiami Suszyszki, Nowosady i Mielewicze (1460 dziesięcin ziemi i 104 gospodarstwa). Uczył się w szkole w Białymstoku, następnie uczęszczał do gimnazjum w Mińsku. Od 1820 r. studiował na Uniwersytecie Wileńskim, przez rok na Wydziale Fizyczno-Matematycznym, później przeniósł się na wydział prawa. Podczas śledztwa 19 marca 1824 r. został zwolniony z aresztu dzięki poręczeniu

⁶⁴² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 275v–276; sygn. 1532, k. 44; *К истории тайных обществ...*, c. 88; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁶⁴³ Krechowicki A., *Do historyi Filaretów...*, s. 363.

⁶⁴⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 285v–286; sygn. 1342, zeszyt 24, k. 107; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 52v; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, c. 92; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 465.

⁶⁴⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1326, k. 32v, 34v.

kuzyna – lidzkiego sędziego grodzkiego A. Turskiego. Po zakończeniu śledztwa został wysłany do rodzinnego majątku, gdzie prowadził gospodarstwo i przebywał pod nadzorem policji do 1830 r. Brał udział w powstaniu listopadowym. Został internowany w Prusach i pozbawiony majątku, jednak później zwolniony, przywrócono mu też mienie⁶⁴⁶.

Tyszkiewicz Józef, hrabia – promienisty, filareta (korespondent związku różowego, 25.06.1820), w czasie śledztwa miał 21 lat. Pochodził z powiatu borysowskiego w guberni mińskiej, gdzie jego matka miała majątek Pleszczenice. Ukończył gimnazjum w Mińsku, od 1817 r. uczył się w gimnazjum w Wilnie. W latach 1819–1821 studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. W 1820 r. otrzymał stopień studenta rzeczywistego filozofii. W 1821 r. wyjechał z Wilna. Aresztowany, 28 listopada 1823 r. dzięki poręczeniu księcia Dymitra Czetwertyńskiego został zwolniony. 19 lutego 1823 r. pozwolono mu wyjechać na dwa tygodnie do chorej matki. W maju 1824 r. tym razem dzięki byłemu pułkownikowi hr. M. Tyszkiewiczowi (jak utrzymywał Ignacy Onacewicz, zapłacił on Nowosilcowowi za kuzyna 4000 dukatów) ponownie uzyskał zgodę na wyjazd „dla załatwienia spraw domowych”. Na mocy decyzji cesarzewicza z 26 kwietnia 1830 r. został zwolniony z nadzoru policyjnego⁶⁴⁷.

Wańkiewicz Karol – filareta, kandydat praw (1820/21). Komisja śledcza stwierdziła, że został pomówiony w kwestii przynależności do patriotycznego towarzystwa. Przy czym nie udało im się go odnaleźć, żeby mógł zeznawać⁶⁴⁸.

Waszczyłowicz [Woszczyłowicz] Grzegorz (ur. 1800) – członek i sekretarz Towarzystwa Naukowego w Świsłoczy. W 1820 r. wyjechał do pracy w kancelarii duchownego konsystorium w Żyrowiczach. Rodzice mieszkali w Wielkiej Brzostowicy na Grodzieńszczyźnie⁶⁴⁹.

Wiernikowski Jan Nepomucen (11.05.1800, Kosiejsk, pow. mozyrski, gub. mińska – nie wcześniej niż 1863[1877], Charków [Symbirsk] – filareta (związek

⁶⁴⁶ NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 3, sygn. 540, k. 187; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1316, k. 1, 7; sygn. 1801, k. 84; *К истории тайных обществ...*, s. 86; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Лайрэш Л., *Іншыя лідскія філаматы*, „Лідскі Летанісец” 2018, № 3(83), s. 16–17; 68. Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 356.

⁶⁴⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 25, k. 1, 9, 14; sygn. 2145, k. 153; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 19v; *К истории тайных обществ...*, s. 86; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 101.

⁶⁴⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 2091, k. 272; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 52; *К истории тайных обществ...*, s. 92.

⁶⁴⁹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 3, 11.

bękitny od 23.06.1821; później radca). Uczył się w szkole powiatowej w Mozyrzcu. Od roku akademickiego 1818/1819 był rzeczywistym studentem moralno-politycznego wydziału Uniwersytetu Wileńskiego, w 1820 r. otrzymał tytuł kandydata filozofii. We wrześniu 1821 r. został przyjęty do Instytutu Nauczycielskiego. Aresztowany w październiku 1823 r. i 19 kwietnia następnego roku zwolniony dzięki poręczeniu drukarza uniwersyteckiego Józefa Zawadzkiego. Po zakończeniu śledztwa zgodnie z własnym życzeniem został wywieziony do Kazania wraz z Józefem Kowalewskim i Ignacym Kułakowskim. Na tamtejszym uniwersytecie studiował język arabski, interesował się historią. Na uniwersytecie w Kazaniu u Wiernikowskiego studiował m.in. Aleksander Hercen. W 1827 r. został profesorem, uczył literatury starożytnej i języka arabskiego w gimnazjum. Napisał też podręcznik z gramatyki arabskiej. W roku 1831 w mieszkaniu profesora dokonano rewizji, ponieważ ujawniono, że spotykał się z polskimi zesłańcami, i w następnym roku został objęty nadzorem policyjnym. W 1833 r. ponownie wywołał zainteresowanie organów z powodu kontaktów z witebszczaninem Tadeuszem Ładą-Zabłockim. Stracił pracę i trafił pod ścisły nadzór policji. Od 1834 r. mieszkał w Wiatce i wykładał język francuski w miejscowym gimnazjum. W 1838 r. przeniósł się do Symbirsk, gdzie wykładał łacinę. W 1853 r. został dyrektorem w tamtejszym gimnazjum, później w Charkowie, w którym pracował do przejścia na emeryturę w 1860 r. Był autorem wielu przekładów i opracowań: *Oda M.K. Sarbiewskiego z powodu założenia przez Chodkiewicza kościoła w Krożach* (przekład z łacińskiego, „Dzieje Dobroczynności” 1823, II); *Psalm XLII* (przekład z hebrajskiego, tamże); *Pytanie morskiego ducha, legenda indyjska* (w *Biruta*, wyd. J. Krzeczkowski, cz. I, Wilno 1837, s. 204); *Krótką wiadomość o Hafizie i przekład jego wiersza Gazel, z perskiego* (tamże, cz. II, s. 41); *Niektóre celniejsze ody Pindara: z niezbędnymi do ich zrozumienia objaśnieniami, tekstem greckim i tłumaczeniem prozaicznym* (Wilno 1824); *Aksel, romans Izajasza Tegniera z prozaicznego przekładu Clarka przerobiony* (1842); *Wegner I. Frytjof (Z sagi islandzkiej, pod tytułem „Sagann an Frithjofe Frakna”). Poemat bohaterski w 24 pieśniach, wierszem polskim przez... opowiadany* (Petersburg–Warszawa 1861)⁶⁵⁰.

Wierzbiński Antoni – członek Zorzan w Świsłoczy.

⁶⁵⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1303, k. 1, 12; sygn. 1336, k. 261v–262; sygn. 1322, k. 174v; sygn. 2091, k. 126; z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 65; sygn. 882, k. 73v, 74; *К истории тайных обществ...*, s. 82; *Філататы і філарэты: Зборнік...*, s. 385; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. III, s. 491 Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 773–775; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 485, 486; *Listy z więzienia*, s. 353.

Wierzbicki Józef – członek Zorzan w Świsłoczy. Brał udział w przygotowaniu ustaw stowarzyszenia. Podczas śledztwa w 1823 r. służył u D. Włodka, sędziego brzeskiego, który mieszkał w Klukowiczach w powiecie brzeskim⁶⁵¹.

Wierzbicki Konstanty – filareta (związek liliowy, 13.03.1821), podczas śledztwa miał 22 lata. Pochodził z Wiazynki w powiecie i guberni mińskiej. Uczęszczał do gimnazjum w Mińsku, w roku akademickim 1820/1821 rozpoczął studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Wileńskiego. W 1824 r. otrzymał stopień kandydata obojga praw. W trakcie śledztwa trafił do aresztu, a 14 grudnia 1823 r. został zwolniony dzięki poręczeniu redaktora gazet litewskich Antoniego Marcinowskiego. W kwietniu 1824 r. pozwolono mu wyjechać do chorego ojca do majątku Wiazynka, a w maju skazany na osiedlenie tam na stałe⁶⁵².

Wierzbołowicz [Wierzbilowicz] Michał – członek Związku Przyjaciół, filareta (25.06.1820). Podczas śledztwa pracował jako inżynier w powiecie borysowskim. Komisja śledcza nie zdołała go odnaleźć⁶⁵³.

Wysocki Jan – filareta (związek biały, 17.05.1821). Od roku akademickiego 1818/1819 – student rzeczywisty Uniwersytetu Wileńskiego na wydziale nauk moralno-politycznych. W kolejnym roku akademickim otrzymał tytuł kandydata prawa. W 1826 r. przebywał w Białymstoku⁶⁵⁴.

Wysocki Jan – należał do Zorzan w Świsłoczy. Został przyjęty do towarzystwa w roku szkolnym 1822/1823 jako uczeń czwartej klasy.

Zabiello Benedykt – członek towarzystwa Zorzan w Świsłoczy.

Zabiello Mikołaj (zm. 1.06.1821, Świsłocz⁶⁵⁵) – członek świsłockiego Towarzystwa Moralnego, filareta. Pochodził z powiatu wołkowyskiego w guberni grodzieńskiej. Jego ojciec był księdzem w miejscowości Mścibów.

Zahorowski [Zahorski] Franciszek – filareta, kandydat filozofii. Pochodził z powiatu i guberni mińskiej, majątku nie posiadał⁶⁵⁶.

⁶⁵¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1326, k. 32.

⁶⁵² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1317, cz. 18, k. 1, 5, 11; sygn. 1336, k. 270v–271; sygn. 1341, k. 58v; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 52v; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁶⁵³ Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; *К истории тайных обществ...*, c. 9.

⁶⁵⁴ LPAH, 567, sygn. 2090, k. 16; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 51, 51v; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁶⁵⁵ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 2, 17; *К истории тайных обществ...*, c. 11.

⁶⁵⁶ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 278v–279.

Zahorowski [Zahorski] **Serafin** – filareta (związek różowy, 25.06.1820), w czasie procesu miał 26 lat. Pochodził z powiatu i guberni mińskiej. Majątku nie posiadał. Uczył się w szkole powiatowej w Nieświeżu. Od 1819 r. studiował przez dwa lata na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego, gdzie otrzymał stopień kandydata filozofii, następnie przeniósł się na Wydział Medyczny, który ukończył w 1824 r. Początkowo utrzymywał się sam, a jako student instytutu medycznego otrzymywał od państwa pomoc finansową⁶⁵⁷.

Zahorski Jan (ur. 1803) – filareta. Pochodził z majątku Rusocin w parafii worończańskiej w powiecie nowogródzkim w guberni grodzieńskiej. Ukończył szkołę powiatową w Nowogródku (29 czerwca 1819) i udał się na studia do Wilna. Przez rok kształcił się na Wydziale Fizyczno-Matematycznym, następnie – na wydziale literatury Uniwersytetu Wileńskiego. Ukończył studia 29 czerwca 1823 r. Podczas śledztwa 14 kwietnia 1824 został zwolniony dzięki poręczeniu W. Malinowskiego. Po zakończeniu procesu otrzymał zezwolenie na zamieszkanie w powiecie nowogródzkim. W lutym 1825 r. otrzymał pozwolenie na wyjazd do guberni czernihowskiej, gdzie miał krewnych⁶⁵⁸.

Zan Ignacy – członek towarzystwa Wojska Apollina i Marsa w Mołodecznie (1813–1814), Związku Przyjaciół (1819–1821), filareta (związek granatowy), w czasie procesu miał 25 lat. Pochodził z powiatu wilejskiego w guberni mińskiej. Rodzice dzierżawili majątki Wiewióry w powiecie mołodeczańskim i Choleckowszczyzna w powiecie mińskim. Rodzina przeniosła się do powiatu nowogródzkiego w guberni grodzieńskiej, a w 1803 r. jej członków wpisano do księgi genealogicznej guberni mińskiej. Ignacy uczył się w szkole powiatowej w Mołodecznie i w gimnazjum w Mińsku. W 1818 r. rozpoczął studia na Uniwersytecie Wileńskim, przez rok był na wydziale fizycznym, gdzie uzyskał stopień studenta rzeczywistego filozofii (1819), następnie przeniósł się na Wydział Medyczny. Ukończył studia w 1822 r., w kolejnym roku przyjechał, żeby otrzymać patent. Aresztowany, 14 kwietnia 1824 r. został zwolniony za poręczeniem A. Rymszy. W 1826 r. zdał egzamin i ukończył Wydział Medyczny z tytułem lekarza i adnotacją o dobrym sprawowaniu⁶⁵⁹.

⁶⁵⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1532, k. 108, 108v; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁶⁵⁸ *К истории тайных обществ...*, c. 86; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 506; NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 2, sygn. 246, k. 171; sygn. 1469, k. 57; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 23, k. 1, 7; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, s. 426–427.

⁶⁵⁹ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 47–47v; sygn. 882, k. 17v; z. 567, inw. 2, sygn. 1342, zeszyt 19, k. 1–1v, 6; sygn. 1538, k. 160–161; *К истории тайных обществ...*, c. 84; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

Zan Stefan (zm. 1859, Paryż) – sekretarz związku białego, bibliotekarz Zgromadzenia Filaretów (przyjęty do związku różowego 15.11.1820), podczas śledztwa miał 22 lata. Najmłodszy brat Tomasza, od 1820 r. studiował na Uniwersytecie Wileńskim. W roku akademickim 1822/1823 uzyskał status studenta rzeczywistego wydziału moralno-politycznego (zachował się list z 11 września, w którym informował Tomasza o przybyciu do Wilna). Pochodził, podobnie jak bracia, z powiatu wilejskiego w guberni mińskiej. Nie posiadał majątku. W 1827 r. służył w Pierwszym Departamencie Głównego Sądu w Wilnie. Wziął udział w powstaniu listopadowym (był porucznikiem 1 Pułku Krakusów). Po klęsce powstania wyemigrował do Francji, mieszkał głównie w Paryżu. Za pośrednictwem Adama Mickiewicza dołączył do Koła Sprawy Bożej Andrzeja Towiańskiego⁶⁶⁰.

Zan Tomasz (21.12.1796, Miasota, pow. Oszmiański [Wiazyń, pow. wilejski, gub. mińska] – 19.07.1855, Kochaczyn, pow. sienieński gub. mohylewska) – założyciel towarzystwa Wojska Apollina i Marsa w Mołodecznie (1813–1814, napisał dla uczniów marsz dla wojska Apollina); jeden z założycieli Towarzystwa Filomatycznego (1.10.1817), jego sekretarz; członek Związku Przyjaciół (1819); członek Towarzystwa Sześciu (1819); założyciel Towarzystwa Promienistych (1820); przewodniczący (prezydent) Zgromadzenia Filaretów (członek związku błękitnego). Jego ojciec Karol był powstańcem 1794 r. Nie miał majątku, od 1808 r. dzierżawił folwark Wiewiory w powiecie mołodeczańskim. Dzieciństwo spędził w majątku Wiazyń, do którego jego rodzina przeniósł się po tym, jak ojciec skorzystał z amnestii. Wspominał, jak w kościele karmelitów bosych w Miadziole uratowano go przed ślepotą, a wiazyński diak Oleszkiewicz uczył go pisać, czytać i śpiewać (matka sądziła, że syn zostanie księdzem). W miasteczku Uzda Tomasz ukończył szkołę parafialną. W 1807 r. razem z młodszym bratem Ignacym wysłano go do gimnazjum w Mińsku („Mińsk kolebką moich nauk”, pisał do brata w 1823 r.). Właśnie tam poznał braci Wereszczaków z Nowogródzczyzny (będzie pośrednikiem korespondencji ich siostry Maryli i Adama Mickiewicza). W latach 1812–1815 uczęszczał do gimnazjum w Mołodecznie, gdzie w trakcie wizytacji Adama Chreptowicza był uznany za najlepszego ucznia czwartej klasy. Później był tam wolnym słuchaczem i dozorcą domu. W 1815 r. rozpoczął studia na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. W 1816 r. otrzymał stopień kandydata, w latach 1820 i 1823 podchodził do egzaminu na stopień magistra,

⁶⁶⁰ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 73; sygn. 882, k. 53; z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 264v–265; sygn. 2091, k. 126v; Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 24, sygn. 21, k. 3; *К учопуи тайных обществ...*, c. 83; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 615–616.

który otrzymał w 1823. To wszystko pomimo stałego zmagania „między pragnieniem wiedzy i brakiem środków do życia, między wykładami na uczelni i dawaniem lekcji w mieszkaniach i na pensjach”. Ignacy Domeyko wspominał, że „[b]ył, jak to mówią, człowiekiem powszechnym: posiadał gruntowną znajomość nauk przyrodzonych i doświadczalnych, był dobrym matematykiem i poetą, znał literaturę i historię naszą i języki starożytne; był wielkim miłośnikiem sztuk pięknych, mianowicie muzyki, którą znał dobrze i śpiewał wybornie”⁶⁶¹. Warto zaznaczyć, że Zan był prekursorem romantyzmu w polskiej literaturze, to właśnie on zainspirował Mickiewicza do porzucenia w poezji klasycyzmu na rzecz romantyzmu.

Wiosną 1820 r. Zan organizował majówki dla promienistych. W 1821 r. wstąpił (za zgodą Franciszka Malewskiego) do zreformowanej loży masońskiej, do której wprowadził go Jan Chodźko. Od maja 1821 r. należał do wileńskiej gminy Towarzystwa Patriotycznego, od 1822 był członkiem Towarzystwa Szubrawców. Wśród promienistych miał przydomek „Arcy”, cieszył się popularnością i szacunkiem: koledzy podarowali mu wieniec dębowy i pierścień z napisem „Przyjaźń zasłudze” (inna wersja napisu to „Od Przyjaciół”). Został aresztowany 23–24 października [4–5 listopada] 1823 r., siedział w miejskim więzieniu na Łukiszkach i, jak pisał Mickiewicz do Czczota, dał wtedy „próbę kochania” (kierował zeznaniami filaretów i filomatów). Od początku śledztwa wziął na siebie „winę” za powstanie i działalność promienistych i filaretów. Jego poświęcenie Mickiewicz odzwierciedlił w trzeciej części *Dziadów*. Został zesłany do Orenburga, rok spędził w leżącej nieopodal twierdzy Kizyl, później pozostał na przymusowym osiedleniu. Badał lokalną przyrodę, geologię Uralu, folklor baszkirski i kazachski, w latach 1827–1837 uczestniczył w ekspedycjach po guberni orenburskiej. Został założycielem orenburskiego muzeum przyrodniczego. Napisał 12 prac naukowych poświęconych geologii Uralu. W 1829 r. przeprowadzał obserwacje meteorologiczne dla Alexandra von Humboldta. W powstaniu listopadowym nie brał udziału, lecz gdy powstańców na Litwie pytano, kto był pierwszym ochotnikiem, pierwszym patriotą na Litwie, większość odpowiadała: „Zan!”. W 1833 r. brał udział w spisku zesłańców, którzy przygotowywali zbrojne powstanie przeciwko lokalnym władzom pod wodzą rosyjskiego rewolucjonisty Piotra Kudriaszowa. W 1837 r., po ułaskawieniu przez cesarza, za pozwoleniem władz Zan przeniósł się do Petersburga, gdzie był bibliotekarzem w Instytucie Górniczym. Podczas pobytu w Petersburgu przeżył załamanie nerwowe, po którym nigdy już nie wrócił do pełnego zdrowia⁶⁶². Dopiero w 1841 r. otrzymał zezwolenie na powrót do ojczyzny, gdzie był witany jak bohater narodowy. W 1841 r. mieszkał w Grodnie, prowadząc badania

⁶⁶¹ Domeyko I., *Filareci i Filomaci...*, s. 80.

⁶⁶² Za tę informację dziękuję profesorowi J. Borowczykowi.

geologiczne w dolinie Niemna. W 1846 r. ożenił się z Brygidą Świętorzecką, z którą zamieszkał w majątku Kakowczyn (nazywał go Kochaczynem) w powiecie sienneńskim w guberni mohylewskiej, mieli czterech synów. Mieszkał tam aż do śmierci, przez pewien czas był nauczycielem w powiecie oszmiańskim, prowadził też badania geologiczne w okolicach Wilna. Zmarł na zapalenie mózgu i spoczął na cmentarzu katolickim w Smolanach (powiat orszański w guberni mohylewskiej)⁶⁶³. Był autorem licznych wierszy, tekstów publicystycznych i innych, m.in.: *Gryczane pierożki* (b.m. 1817); *Świat i miłość* („Wiadomości Brukowe” 1822); *Zgon tabakiery* (b.m. 1822); *Wiersz do Perowskiego* „Tygodnik Petersburski 1835, 29); *Złote rozsypy na Uralu Orenburskim* (tamże, 1835, 73–74); *Koteczka* (rękopis z 1835 w posiadaniu LPAH); *Hreczkosieje* („Opiekun domowy” 1874/1875, 1); *Portrety* (tamże, 1875, 5); *Aforyzmy* („Przegląd literacki” 1897, 6 i „Niwa” 1897, 17); *Wiersz masoński Tomasza Zana* („Pamiętnik literacki” 1907); „O górach Uralskich, to jest o skałach składających grunt guberni orenburskiej i o bogactwach należących do każdej kamiennej formacji oraz O kopalniach złota i platyny, jako najnaturalniejszym przemyśle kraju tutejszego”. W dziale rękopisów Biblioteki im. Wróblewskich zachował się zeszyt z pismami Zana, z którymi występował na posiedzeniach filomatów. Ma on rozmiary zwykłego współczesnego zeszytu, liczy 83 strony. W archiwum przechowywane są również rękopisy utworów literackich i tekstu „Próba geognostycznego opisu krainy Południowego Uralu”⁶⁶⁴.

Zarzecki Józef (ur. 1800) – promienista, sekretarz związku zielonego Filaretów (przyjęty 27.03.1821). Pochodził z majątku Lachowo pułkownika Lachnickiego w parafii indurskiej w powiecie i guberni grodzieńskiej. Uczył się w szkole dominikanów w Grodnie. Od 1819 do aresztowania w 1823 r. studiował na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Wileńskiego. Otrzymał tytuł kandydata filozofii (1823). W trakcie śledztwa w styczniu 1824 r. zwolniony dzięki poręczeniu prezesa sądu grodzkiego w Lidzie A. Krydela, masona. Po procesie

⁶⁶³ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 268, k. 124; sygn. 822, k. 14, 18, 20v; z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 261; sygn. 1546, 77v; Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 24, sygn. 13, k. 2; sygn. 28, k. 12v; *К истории тайных обществ...*, s. 81; Цвірка К., *Дарогамі Тамаша Зана*, [w:] К. Цвірка, *Камяні тых сядзібаў: шляхі паэтаў XIX стагоддзя*, Мінск, 2004, s. 82–125; *Філаматы і філарэты: Зборнік...*, s. 197; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3; Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 775–778; [Domeyko I.], *Filareci i Filomaci. List Ignacego Domejki...*, s. 4; Dunajówna M., *Dzieciństwo i lata szkolne Tomasza Zana*, Wilno 1932, s. 6–9, 26, 30; Kallenbach J., *Ród filomatów...*, s. 33, 41, 42; Mickiewicz. *Encyklopedia*, s. 616–618; Słabczyński W., Słabczyński T., *Słownik podróżników polskich*, Warszawa 1992, s. 345–246; *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 2, s. 1707–1708; <https://niab.by/newsite/by/vistava-tamash-zan-3>; Słiwowska W., *Zesłańcy polscy...*, s. 701–707.

⁶⁶⁴ LPAH, z. 1135, inw. 9, sygn. 6; sygn. 62, k. 29–27; LAN BW, dział rękopisów, z. 60, sygn. 191; Słabczyński W., Słabczyński T., *Słownik podróżników...*, s. 345.

w sprawie Zgromadzenia Filaretów jak wielu innych przebywał pod nadzorem policji. Wiadomo, iż w 1825 r. mieszkał u krewnych. Z kolei już w 1826 r. samowolnie opuścił miejsce zamieszkania. Brakuje informacji o jego dalszych losach⁶⁶⁵.

Zawadzki Wincenty – przewodnik związku liliowego filaretów (przyjęty do związku różowego 15.11.1820). W czasie śledztwa miał 20 lat. Kandydat praw (1822/1823). Pochodził z folwarku Repla, w powiecie wołkowyskim w guberni grodzieńskiej. Uczył się w gimnazjum w Białymstoku, od 1820 do 1823 studiował na Uniwersytecie Wileńskim (przez dwa lata fizykę i przez rok prawo). Zwolniony z aresztu dzięki poręczeniu brata, sędziego ziemskiego Marcina Zawadzkiego i profesora I. Daniłowicza. W kwietniu 1824 r. prosił Nowosilcowa o zezwolenie mu na wyjazd do domu na dwa miesiące ze względu na stan zdrowia (z korespondencji przyjaciół wiadomo, że chorował). Z dokumentów policyjnych z 5 października 1826 r. dotyczących osób objętych nadzorem wynika, że mieszkał wówczas w majątku Repla i był żonaty. W lutym 1927 r. nadzór policji został zniesiony⁶⁶⁶.

Zdanowicz Ignacy – należał do Zorzan w Świsłoczy. Podczas śledztwa w 1823 r. mieszkał u krewnych pod Wołkowyskiem⁶⁶⁷.

Zdzichowiecki Justyn – członek towarzystwa Wojska Apollina i Marsa w Mołodecznie (1813–1815). Adam Kurowski nazywa go dowódcą wojsk Marsa⁶⁶⁸.

Zenowicz Ignacy – członek Towarzystwa Sześciu, obrał sobie przydomek Damon. Pochodził z guberni mińskiej⁶⁶⁹.

Zenowicz Wincenty – pochodził w guberni grodzieńskiej. W 1823 r. był pełnomocnikiem ministra spraw wewnętrznych i policji Królestwa Polskiego hr. Tadeusza Antoniego Mostowskiego⁶⁷⁰.

⁶⁶⁵ *К истории тайных обществ...*, c. 83; Грицкевич В.П., *Породненный с кочевниками, „Байкал”* 1974, № 5, c. 139; Швед В.В., *Масоны і ложы...*, c. 162; *К истории тайных обществ...*, c. 83.

⁶⁶⁶ NAHB w Grodnie, z. 1, inw. 2, sygn. 1469, k. 56; LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 268v–269; sygn. 1309, k. 1, 14, 21, 23; sygn. 2091, k. 126v; sygn. 2145, k. 34; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 53; *К истории тайных обществ...*, c. 85; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencja*, t. 3.

⁶⁶⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1326, k. 32v.

⁶⁶⁸ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1538, k. 171.

⁶⁶⁹ Czarnocki M., *Krótką wiadomość o tajnych towarzystwach...*, s. 172.

⁶⁷⁰ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 61.

Zieliński Franciszek – uczeń gimnazjum w Świsłoczy (1817– 8.08.1824), członek towarzystwa Zorzan (przyjęty w r. szkolnym 1823/1824 jako uczeń szóstej klasy) podczas ogłoszenia wyroku miał 23 lata. Brat Tadeusza Zielińskiego. W kwietniu 1825 r. złożył wniosek o przyjęcie na służbę do Lejb-Gwardyjskiego Grodzieńskiego Pułku Huzarów. Mieszkał wówczas w powiecie pińskim w guberni mińskiej. W 1826 r. przebywał w Warszawie i właśnie wtedy został objęty śledztwem w sprawie działalności Zorzan. Skazany na zakaz awansu służbowego na dwa lata oraz ścisły nadzór zwierzchnictwa wojskowego i policji⁶⁷¹.

Zieliński Tadeusz (ur. 1796) – członek Towarzystwa Moralnego w Świsłoczy, promienisty, filareta (związek błękitny, 13.11.1821). W 1821 r. wstąpił na Uniwersytet Wileński. W 1823 r. mieszkał u krewnych w powiecie kobryńskim w guberni grodzieńskiej⁶⁷².

Ziemacki Michał – filareta (związek amarantowy, 28.06.1820). Pochodził z powiatu oszmiańskiego w guberni wileńskiej. W 1822 r. wyjechał z Wilna, podczas śledztwa nie został odnaleziony⁶⁷³.

Żyliński Marcin – filareta, kandydat matematyki (1824), podczas śledztwa miał 26 lat. Pochodził z parafii rakowskiej w powiecie i guberni mińskiej, gdzie jego rodzice mieli ziemię. Uczęszczał do gimnazjum w Mińsku. W 1821 r. wstąpił na Wydział Fizyczno-Matematyczny Uniwersytetu Wileńskiego. Komisja śledcza uznała, że został pomówiony w kwestii udziału w tajnym stowarzyszeniu. Później został profesorem astronomii w liceum w Wilnie, profesorem fizyki i matematyki⁶⁷⁴.

⁶⁷¹ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1433, k. 103, 106v; sygn. 2090, k. 189v; *Promieniści, Filareci i Zorzanie...*, s. 86, 125–128.

⁶⁷² LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1169, k. 2, 9; sygn. 1335, k. 9; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁶⁷³ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1322, k. 211v; Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya*, t. 3.

⁶⁷⁴ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1336, k. 285v–286; sygn. 1342, zeszyt 24, k. 95, 134; z. 721, inw. 1, sygn. 882, k. 22; *К истории тайных обществ...*, c. 92; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 526.

ROZDZIAŁ 18

HISTORIA ARCHIWUM FILOMATÓW

Zapisy o archiwum znajdowały się we wszystkich ustawach Filomatów. Dlatego na koniec warto opowiedzieć historię filomackiego archiwum, dzięki któremu możemy poznać dzieje potajemnych towarzystw działających w Wileńskim Okręgu Naukowym. Z ustaw z pierwszego okresu istnienia stowarzyszenia (1.10.1817–26.06.1818), które obowiązywały do 23 czerwca 1818 r., dowiadujemy się, że archiwum składa się z księgi ustaw, listy członków, protokołów posiedzeń, akt Towarzystwa oraz zbioru pism członków do akt Towarzystwa nie włączonych. Lista członków i protokoły posiedzeń były gromadzone u prezydenta, reszta dokumentów – u sekretarza⁶⁷⁵. W drugim okresie istnienia stowarzyszenia (23.06.1818–25.06.1819) w związku z jego podziałem na dwa wydziały dodano w ustawach odpowiedni zapis o archiwach. Archiwum wydziałowe miało się składać z ustaw dla korespondentów i dla członków czynnych oraz dziennika tych ustaw, listy członków, protokołów posiedzeń naukowych i administracyjnych, akt wydziału, wszystkich pism urzędowych⁶⁷⁶. Ustawy trzeciego okresu (25.06.1819– 15.10.1821) składały się z ustaw ogólnych Towarzystwa Filomatycznego, przyjętych na posiedzeniu nadzwyczajnym 25 czerwca 1819 r. O archiwum wydziałowym stwierdzano tam, iż ma się ono składać z ustaw towarzystwa, listy członków, protokołów posiedzeń, akt wydziału oraz wszystkich pism urzędowych⁶⁷⁷.

Sekretarzem, bibliotekarzem i archiwistą filomatów był nieprzerwanie Onufry Pietraszkiewicz. Po rozpoczęciu procesu filomatów i filaretów w październiku 1823 r. uniknął aresztowania, gdyż nie został wymieniony przez Jankowskiego jako członek towarzystwa. (Być może dlatego, że w roku akademickim 1820/1821 Pietraszkiewicz studiował na Uniwersytecie Warszawskim). Dzięki temu Onufry

⁶⁷⁵ Par. 58–60, zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 9–10.

⁶⁷⁶ Par. 32, zob. tamże, s. 71.

⁶⁷⁷ Par. 33, zob. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 6.

miał możliwość zebrania najcenniejszych dokumentów i przekazania archiwum (samych listów było tam około tysiąca) na przechowanie swojemu bratu Michałowi⁶⁷⁸, który mieszkał na wsi pod Wilnem (nie udało się nam ustalić nazwy miejscowości). Wspomina o tym również Ignacy Zdanowicz: „Papiery dotyczące jego [towarzystwa – przyp. V.S.] działalności nie zostały spalone, jak twierdził Mochacki, lecz wysłane na wieś na przechowanie”. To samo mówił Kazimierz Piasecki⁶⁷⁹.

Po Michale archiwum przechowywał jego brat Józef, który zmarł w 1871 r. i wówczas funkcję strażnika dokumentów przejął jego starszy syn Feliks. W następnym roku pokazał on kilka zeszytów z archiwum pani Władysławowej Mickiewiczowej, która zrobiła odpisy kilku dotąd nieznanych listów Adama Mickiewicza. Po śmierci Feliksa opiekę nad dokumentami przejął jego młodszy brat Jan, doktor medycyny, który uporządkował archiwum wedle autorów i chronologii. To właśnie z nim kontaktował się Kallenbach, który pisał: „Ze wzruszeniem, niedającym się opisać, brałem do ręki te nieoszacowane pamiątki myśli, uczuć i nadziei najszlachetniejszej młodzieży litewskiej, patrzałem na połówki karty protokołów, wertowane ręką Zana, Mickiewicza, Czeczota i innych”⁶⁸⁰.

Nie wszystko się zachowało. Wiemy, że część papierów została spalona podczas śledztwa w sprawie studentów, którzy mieli potyczkę na Antokolu w Wilnie z chorążym Pelskim z Lejb-Gwardyjskiego Pułku Siemionowskiego. Filomaci i filareci zawiesili wówczas posiedzenia, a Małowski nakazał Tomaszowi Zanowi, Jeżowskiemu i Pietraszkiewiczowi zebrać dokumenty w jednym miejscu i „papiery, ustawy i protokoły spalić”⁶⁸¹. Ignacy Domeyko wspominał:

Płakał jak dziecko pan Pietraszkiewicz, patrząc na płomienie, które pożerały tyle niewinnych rzeczy i pomimo niebezpieczeństwa, jakie groziło, nie mógł się wstrzymać od przechowania ukradkiem niektórych szpargałów, które przez długi czas jeszcze przeleżały podobno pod strzechą w jakiejś stodole. Co zaś do papierów filomackich, toby ich i pod torturą nie wydał pan Onufry, i nikomu z nas nigdy na myśl nie przyszło, żeby to towarzystwo było kiedy wykryte⁶⁸².

⁶⁷⁸ Zob. Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 32.

⁶⁷⁹ Лаўрэш Л., *Ануфры Пётраскевіч*, с. 11–16; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1.

⁶⁸⁰ Cwenk M., *Onufry Pietraszkiewicz...*, s. 13; Kallenbach J., *Archiwum filomatów*, „Biblioteka Warszawska” 1909, t. 1(273), s. 515, 516.

⁶⁸¹ Zob. Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu...*, s. 573.

⁶⁸² [Domeyko I.], *Filareci i Filomaci. List Ignacego Domeyki...*, s. 23.

Przewiezenie Archiwum filomatów do Polski

W czerwcu 1908 r. Józef Kallenbach przewiózł część dokumentów do Krakowa. Ich publikacją zajęła się Komisja do Badań w Zakresie Historii Literatury i Oświaty w Polsce, zaś Wydział Filologiczny Polskiej Akademii Umiejętności⁶⁸³ zajął się sporządzaniem kopii dokumentów. Po II wojnie światowej zaistniała możliwość wywiezienia reszty dokumentów do Polski z transportami repatriacyjnymi. Opiekująca się archiwum Filomatów wnuczka Onufrego Pietraszkiewiczza, Stanisława Pietraszkiewiczówna, wahała się, czy to uczynić, czy raczej pozostawić je w Wilnie, które być może znów znajdzie się w granicach Polski. Wczesną wiosną 1947 r. skontaktowała się z profesorem KUL Czesławem Zgorzelskim i poinformowała, że pozostaje w Wilnie, zaś w wypadku śmierci wyznacza jako spadkobierczynię swoją wychowankę Irenę Kulicką. Tę ostatnią wkrótce aresztowano, Pietraszkiewiczówna zaś zmarła w 1952 r. Pod koniec życia jej życzeniem było przekazanie archiwum polskiemu ośrodkowi edukacyjno-kulturowemu związanemu z Kościołem katolickim. Jesienią 1959 r. do Zgorzelskiego zwróciła się docentka Maria Rżewska, referentka ds. kultury w konsulacie PRL w Wilnie. Prosiła o pomoc w przewiezieniu archiwum Filomatów z Wilna do Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Doszło do pewnego rodzaju wykupienia archiwum od Kulickiej, spadkobierczyni Pietraszkiewiczówny. Środki na ten cel przekazał Prymas Polski kardynał Stefan Wyszyński, który stał się protektorem sprawy sprowadzenia archiwum. Rolę pośredniczki w wykupieniu pełniła pracująca na KUL prof. Leokadia Małunowiczówna. W sprawę zaangażowała się również pisarka i krewna Pietraszkiewiczówny, Maria Janina Zienowicz-Zagałowa⁶⁸⁴.

Po raz pierwszy Zienowicz-Zagałowa przyjechała z synem do Wilna na wakacje w 1960 r. Pomagali jej wówczas Renia Kulicka, ksiądz Leon Kruczkowski oraz Świącicki, pierwszy dyrektor Instytutu Pedagogicznego w Wilejce, kształcącego nauczycieli dla szkół z polskim językiem nauczana. Świącicki wykonał oprawę dokumentów tak, aby wyglądały jak książki. Następnie zapakowano je do toreb, a na wierzch powrzucono nylonowe pończochy, więcej niż można było wywieść, żeby to one rzuciły się celnikom w oczy. I tak się stało. Przewiezione dokumenty trafiły do Rżewskiej, która zajmowała się sprowadzaniem polskiego dziedzictwa kulturowego. Drugi wyjazd po archiwum odbył się w 1962 r. Tym razem materiały pojechały do Lublina, zajął się nimi prof. Czesław Zgorzelski.

Kolejny wyjazd Zienowicz-Zagałowa odbyła z córką w 1964 r. Tym razem nie skorzystała z zaproszenia siostry, lecz pojechała z wycieczką turystyczną.

⁶⁸³ Zob. Kallenbach J., *Archiwum filomatów...*, s. 520.

⁶⁸⁴ Zob. Zgorzelski C., *Materiały do historii Archiwum Filomatów*, „Blok-Notes Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza” 1999, nr 12/13, s. 237–240.

Kiedy wycieczka dotarła do Wilna, pani Maria odłączyła się od grupy. Resztę wyjazdu spędziła u siostry, przygotowując do transportu kolejną partię archiwum. Na granicy celnik radziecki dokonał gruntownych oględzin bagażu i znalazł papiery. Córkę puszczono, zaś matkę zatrzymano i sporządzono protokół, spisano w nim wszystkie dokumenty. W swoich tłumaczeniach Zienowicz-Zagałowa napisała, że chciała przewieźć dokumenty należące do jej zmarłej krewnej Pietraszkiewiczówny, która nie miała w Wilnie bliskich i że potrzebuje tych materiałów do pracy naukowej. Z Brześcia do Warszawy Zienowicz-Zagałowa jechała w jednym przedziale z dyrektorem zespołu pieśni i tańca „Śląsk” Stanisławem Hadyną. Zgodził się on przewieźć niezarekwirowane wcześniej dokumenty filomatów. Na przejściu granicznym w Terespolu polscy celnicy, sprawdzając córkę Zienowicz-Zagałowej, zabrali z koszyka z jedzeniem listy Mickiewicza, jego rodziny i Maryli Wereszczaków. Później te materiały trafiły do Ministerstwa Kultury i Sztuki, gdzie pani Maria musiała złożyć wyjaśnienie, w jaki sposób archiwum Pietraszkiewicza trafiło w jej ręce. Postanowiono wówczas, że dokumenty należy ukryć na 25 lat w Narodowym Banku Polskim, ona zaś musi milczeć w tej kwestii, w przeciwnym razie trzeba będzie zwrócić przemycone materiały do Związku Radzieckiego. Jednak wewnętrzne zmiany w ZSRR (odsunięcie Chruszczowa i dojście do władzy Breżniewa) umożliwiły sprowadzenie do Polski nawet tych dokumentów, które zostały skonfiskowane w Brześciu. Ówczesny minister kultury i sztuki Lucjan Motyka porozumiał się w tej sprawie w Moskwie z głową Ministerstwa Kultury ZSRR J. Furcewą, która przywiozła materiały do Warszawy. Przekazano je do Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza. Kilka miesięcy później jego dyrektor Adam Mauersberger wręczył Marii Janinie Zienowicz-Zagałowej medal z okazji setnej rocznicy śmierci Adama Mickiewicza. Został opublikowany katalog rękopisów, w którym dokumenty należące do tej części archiwum Filomatów są sygnowane numerami 21–55. Są to listy do Adama Mickiewicza i jego listy do filomatów; listy filomatów z lat 1820–1823; listy filomatów z okresu pobytu w więzieniu oraz na zesłaniu; dzieła Mickiewicza i innych autorów, odpisywane przez filomatów; notatnik Malewskiego⁶⁸⁵.

Czterokrotnie i z sukcesem archiwum Filomatów przewoził prof. Zgorzelski, który 14 czerwca 1965 r. odbył spotkanie z Rzewską, ks. rektorem KUL Rechowiczem i prof. Stanisławem Pigoniem, by wspólnie wypracować sposób transportu. Postanowiono wozić mniejszymi częściami i unikać skojarzeń z „przemysłem”. Zdecydowano także o zabranii w pierwszej kolejności autografów A. Mickiewicza, a następnie niewydanych drukiem tekstów filomatów. Zgorzelski odbył podróże do Wilna w 1967, 1971, 1973, 1975 r. Wszystko

⁶⁸⁵ *Katalog rękopisów Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza w Warszawie*, t. 1: *Sygnatury 1–500. Literatura polska XIX w. Mickiewicziana*, red. T. Januszewski, Warszawa 1996, s. 12–23.

utrzymywano w tajemnicy, papiery wkładano do ognioodpornego sejfu. 17 lipca 1970 r. pierwsza część przywiezionych z Wilna dokumentów została przekazana jako dar Prymasa Wyszyńskiego na ręce wicedyrektora biblioteki KUL Witolda Nowodworskiego i kierowniczki działu rękopisów mgr Heleny Mańkowskiej. Kolejną partię archiwum przekazano 6 kwietnia 1971 r. dyrektorowi biblioteki o. Romualdowi Gustawowi. Ostatnia, trzecia część trafiła do Lublina 23 kwietnia 1976 r., odebrali ją nowy dyrektor biblioteki Andrzej Pałuchowski i Mańkowska.

Pozostałą część archiwum przywiózł z Wilna do Polski krewny Zienowicz-Zagałowej Jan Solarz, który w roku 1979 wracał do domu z pięcioosobową rodziną po czterech latach pracy w Moskwie w Międzynarodowym Instytucie Problemów Zarządzania. Materiały zostały przewiezione do Moskwy, a następnie do Warszawy (do mieszkania Zienowicz-Zagałowej), skąd trafiły już do Lublina⁶⁸⁶.

Część archiwum filomatów, jak już wspominaliśmy wcześniej, pozostała w Wilnie i znajduje się obecnie w działach rękopisów biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego i Litewskiej Akademii Nauk. Zachował się tam na przykład zeszyt z pracami Tomasza Zana przedstawianymi na posiedzeniach filomatów. Ma on rozmiar mniej więcej zwykłego współczesnego zeszytu, jego objętość wynosi 83 strony. Rękopisy utworów literackich, jak również „Próba geognostycznego opisu krainy Południowego Uralu” Zana znajdują się w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym⁶⁸⁷. W dziale rękopisów Uniwersytetu Wileńskiego zachowały się 33 teczki zawierające rękopisy prac Józefa Kowalewskiego w językach rosyjskim, polskim i mongolskim⁶⁸⁸.

Publikacja Archiwum filomatów

Jednym z pierwszych wydawców dokumentów z archiwum był Kallenbach, który wydał *Nieznane pisma Adama Mickiewicza* (Kraków, 1910). Miało to miejsce w okresie, gdy przywiózł archiwum do Krakowa, w przygotowaniu materiałów do druku pomagała córka Jana Pietraszkiewicza, Stanisława. Wkrótce potem ukazały się następne tomy.

Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencja 1815–1823*, t. 1–5, wydał J. Czubek (Kraków 1913). O znaczeniu tej publikacji przejmująco pisał Kallenbach: „Wstają z martwych filomaci: ich głos chwyta nas za serce. Co ich

⁶⁸⁶ Zgorzelski C., *Materiały do historii Archiwum Filomatów...*, s. 242–245.

⁶⁸⁷ LPAH, z. 1135, inw. 9, sygn. 6; sygn. 62, k. 29–27; LAN BW, dział rękopisów, z. 60, sygn. 191.

⁶⁸⁸ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 11, sygn. 65, k.1.

wzruszało i nas nie przestaje wzruszać, co już ich bolało, nas jeszcze więcej boli”. I jeszcze: „Znaczenie Korespondencji Filomatów jest wielostronne. Mamy tu przede wszystkim materiał bogaty do poznania środowiska, w którym żył duchowo przez lat dziewięć Mickiewicz w czasie swego rozkwitu; mamy dalej źródło obfite do poznania Uniwersytetu Wileńskiego”⁶⁸⁹.

Dwutomowa książka Józefa Kallenbacha *Adam Mickiewicz* (Kraków 1897) była wznawiana w latach 1918 i 1923. Czwarte, poszerzone wydanie ukazało się we Lwowie w roku 1926 nakładem Ossolineum. Publikacja zawierała nieznane wcześniej utwory młodego Mickiewicza oraz jego korespondencję z Kowna.

Archiwum filomatów. Cz. II: *Materyały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1–3, wydali S. Szpotański, S. Pietraszkiewiczówna (Kraków 1920–1934). Na tom pierwszy złożyły się dokumenty z pierwszego i drugiego okresu działalności filomatów (1.10.1817–25.06.1819): pierwsze ustawy i ich poprawione wersje, przemowy prezydenta Jeżowskiego i kierowników niższego szczebla, instrukcje, projekty filomackiego rządu, sprawozdania sekretarzy. Tom drugi (1921) zawiera podobne dokumenty, jak również protokoły posiedzeń, ustawy ogólne dotyczące towarzystwa i członków czynnych, projekty reorganizacji towarzystwa w trzecim okresie jego istnienia (25.06.1819–15.10.1821). W tomie trzecim (1934) zostały opublikowane dokumenty różnych związków założonych przez filomatów: ustawy, protokoły posiedzeń Związku Przyjaciół, Związku Naukowego, Filaretów, Związku Naturalistów Krajowych, Promienistych i innych. Są tam także dokumenty z działalności Komitetu Statystycznego.

Archiwum filomatów. Cz. III: *Poezya Filomatów*, t. 1–2, wydał J. Czubek (Kraków 1922). Pierwszy tom zawiera pisma, które filomaci odczytywali na posiedzeniach oraz utwory pisane na różne uroczystości. W drugim tomie znajdziemy wiersze filomatów, które recytowali na imieninach, zabawach Promienistych, obchodach i uroczystych pożegnaniach swoich członków.

Po długiej przerwie Czesław Zgorzelski wydał *Wiersze Adama Mickiewicza w podobiznach autografów. Część pierwsza 1819–1829* (Wrocław 1973) oraz w tym samym roku tom *Na zesłaniu* (Wrocław 1973) zawierający dokumenty przechowywane w warszawskim Muzeum Literatury oraz listy zachowane w Lublinie. Marta Zielińska wybrała i opracowała *Korespondencję filomatów, 1817–1823* (Warszawa 1989). O zawartości dwóch zbiorów korespondencji wydanych przez Zbigniewa Sudolskiego mówią ich tytuły: *Listy z więzienia* (Warszawa 2000) zawierają 110 listów do Pietraszkiewicza i 37 jego autorstwa, zaś trzy tomy *Listów z zesłania* (Warszawa 1997–2000) pomieściły także korespondencję z czasów działalności filomatów i filaretów w latach 1817–1823.

⁶⁸⁹ Nieznane pisma Adama Mickiewicza (1817–1823). Z archiwum Filomatów, wydał J. Kallenbach, Kraków 1910, s. 193.

POSŁOWIE

Pokolenie osób, o których mowa w tej książce, to pokolenie, któremu nie pozwolono na rozwinięcie swoich talentów w całej pełni. U większości z nich można wyczuć, jak nazwała to Alina Witkowska, „smutek istnienia”⁶⁹⁰. Ci, którzy po 20–30 latach wygnania powrócili do Ojczyzny, byli już w poważnym wieku, w kontekście ówczesnej sytuacji demograficznej byli już starszymi ludźmi. Niektórzy z nich, jak choćby Daszkiewicz, Sobolewski czy Kułakowski, wkrótce zmarli. Czeczot po powrocie z zesłania wrócił do zainteresowań z młodości – zbierania folkloru białoruskiego. Pewną stabilizację w życiu osiągnęli Kowalewski, Malewski i Ignacy Domeyko.

Niektórzy z bohaterów naszej monografii doczekali zrywu powstańczego: udział w powstaniu listopadowym wzięli filareci Parczewski, Szemiot, Pohl i bracia Chodźkowie; inni z własnych środków organizowali oddziały partyzanckie; Wierzbolowicz i Benedykt Zabiełło przyszliz na ziemie białoruskie z wojskiem polskim jako instruktorzy; emisariuszami emigracji na ziemiach Białorusi byli Przecławski, Wołowicz i Kozakiewicz⁶⁹¹.

Po procesie członków tajnych stowarzyszeń na Uniwersytecie Wileńskim zapanował surowy reżim zaprowadzany twardą ręką rektora Pelikana. W sferze dydaktycznej zlikwidowano nauczanie prawa przyrodzonego i nauk politycznych, więcej było wykładów z języków rosyjskiego, greckiego, łacińskiego, zmniejszono liczbę godzin dla retoryki i poetyki; wykładowca mógł wybierać

⁶⁹⁰ Witkowska A., *Rówieśnicy Mickiewicza...*, s. 355. Warto przeczytać cały rozdział „Epitafium dla pokolenia” (s. 350–263), ciekawy materiał znajdzie też czytelnik w książce J. Borowczyka *Zesłane pokolenie...* Losy członków potajemnych towarzystw na wygnaniu opisuje Zbigniew Sudolski w artykule *Narodowej sprawy męczennicy* („Pamiętnik Literacki 1998, z. 1), dobrą pracę o życiu Malewskiego napisał Aleksander Feduta (*Филомат в Империи: Документальная повесть о Франтишке Малевском*, Минск 2019).

⁶⁹¹ [Domeyko I.], *Filareci i Filomaci. List Ignacego Domejki...*, s. 28; *Listy z więzienia*, s. 496–498.

tematykę zadań zlecanym studentom wyłącznie z listy przygotowanej przez władze uczelni. Zwiększyła się liczba bedelów, czyli pracowników nadzorujących studentów: wcześniej tę funkcję pełniły dwie osoby, teraz – zgodnie z rozporządzeniem rektora o policji uniwersyteckiej z 28 grudnia 1824 r. – pracowało sześciu młodszych bedelów (po jednym na wydział) i jeden starszy inspektor, który nimi dowodził. Do ich obowiązków należał codzienny nadzór nad młodzieżą – nie tylko w murach uczelni, lecz również w mieszkaniach, kościele, na mieście – oraz przygotowywanie wprowadzonych wówczas dziennych raportów, z których władze uniwersyteckie miały się dowiadywać o zachowaniu studentów w klasach i wszelkich innych codziennych wydarzeniach. Nawiązano też ściślejsze niż wcześniej relacje z policją w kwestii nadzoru nad uczniami „w mieście i w mieszkaniach”⁶⁹². Ponadto każdy student musiał wypełniać specjalny formularz w pięciu egzemplarzach, do którego w ciągu roku akademickiego wpisywano jego uczynki dokonane w miejscu zamieszkania i na mieście.

Policja uniwersytecka sprawowała nadzór zarówno nad studentami, jak i nad kadrą naukowo-dydaktyczną. Składała się z bedelów i dozorców. W cały system nadzoru byli zaangażowani rektor, czterech dziekanów, pięciu bedelów – prywatnych dozorców wyznaczonych przez rektora spośród studentów, studentów-cenzorów w klasach i kościele. Po procesie filaretów studentów zobowiązano do noszenia mundurów, zakazano odwiedzania miejsc publicznych (takich jak teatry, sale bilardowe, reduty), uczestnictwa w zabawach i zgromadzeniach oraz przechadzek za miasto bez zezwolenia rektora⁶⁹³.

Wobec studentów zaczęto stosować kary cielesne (tak jak wobec uczniów szkolnych). Nawet błahе czyny, jak kłótnia z dozorcą, były karane różgami, a kto nie zdjął czapki przed bedelem, ten mógł zostać wyrzucony z uniwersytetu. Szesnastoletni uczeń gimnazjum wileńskiego Wincenty Zachwatowicz, który zwierzył się bratu w liście, iż gotów jest zabić Pelikana, został skazany na 50 razów różgą, zesłanie na Kaukaz i wcielenie do wojska. Rektor Pelikan stworzył system donosów i prowokatorstwa⁶⁹⁴.

Kadra naukowo-dydaktyczna musiała „na wykładach mieć zawsze na uwadze korzyść i prawdziwą naukę uczniów [...], żeby unikano podczas tychże wykładów wszystkiego, co mogłyby osłabiać albo wykorzeniać całkowicie z rozumów niedoświadczonej młodzieży zbawienne prawdy lub zarazić niedojrzały rozum jej błędnymi poglądami w przedmiotach, które dotyczą wiary i obowiązującego porządku społecznego”⁶⁹⁵.

⁶⁹² LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 775, k. 3–2v, 9–12, 42–43; *Listy z więzienia*, s. 496; Lipski J., *Archiwum Kuratorji Wileńskiej...*, s. 117–121.

⁶⁹³ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 26, k. 86; *Listy z więzienia*, s. 497.

⁶⁹⁴ Zob. Iwaszkiewicz J., *Plemię Sarmatów...*, s. 481–482.

⁶⁹⁵ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 775, k. 45–45v.

Poddano rewizji konspekty wykładów prowadzonych na Uniwersytecie Wileńskim, na co nalegał kurator Uniwersytetu Kazańskiego Michaił Magnicki. Smutnych skutków jego inspekcji doświadczyły wcześniej uniwersytety w Kazaniu i Petersburgu. W 1824 r. zrewidowano materiały dydaktyczne profesorów Lelewela, Gołuchowskiego, magistrów Onacewicza i Waszkiewicza. Postanowiono, iż odtąd konspekty wykładów muszą być zatwierdzane przez radę uczelni, kuratora i ministerstwo. Kursy prawa przyrodzonego, nauk politycznych, kurs filozofii Gołuchowskiego zostały usunięte z listy przedmiotów⁶⁹⁶.

Bućkiewicz, który wówczas studiował na Uniwersytecie Wileńskim, w swoich wspomnieniach *Obrazki Litwy w XIX stuleciu* napisał:

W zakładzie naukowym najprzód czuć się dało pewne odrętwienie, zamięłowanie pracy i nauki zastąpione zostało obojętnością, jezuicki letarg ogarnął, pośród którego zapal profesorów do rywalizacji z uniwersytetami zagranicznymi zagaśł zupełnie. Zakład naukowy wyższy przybrał cech szkoły rzemieślniczej, w której profesorowie uczyli młodzież dlatego, że uczenie daje chleb powszedni, a uczniowie uczyli się o tyle, o ile mogli widzieć zabezpieczony swój byt materialny⁶⁹⁷.

Śledztwo zwróciło uwagę na podręczniki i książki, z których korzystali członkowie tajnych stowarzyszeń. One również zostały poddane rewizji i takie pozycje, jak choćby gramatyka polska Kopczyńskiego, z wierszem Krasickiego i wyimkami mowy Chrzanowskiego, gdzie mowa „oddychała wolnością człowieka”, zostały zniszczone. Wwożenie na teren imperium rosyjskiego książek w języku polskim oraz innych językach obcych odbywało się pod ścisłym nadzorem⁶⁹⁸.

Od 1823 r. szczególną wagę przywiązywano do wykładania nauki chrześcijańskiej. Początkowo rada uniwersytecka powierzyła to zadanie ks. Janowi Skidełło, katolickiemu doktorowi teologii i prawa kanonicznego, który nauczał wiary i obyczajów. W pierwszym roku za podręcznik służyła książka wileńskiego profesora i kanonika Chodaniego *Nauka wiary i obyczajów chrześcijańsko-katolickiej religii*. W roku 1825 prawo religijne wykładał już przełożony monasteru Świętego Ducha w Wilnie, archimandryta Iosif⁶⁹⁹.

Nowosilcow był przekonany, że korzenie filareckiego towarzystwa „w skrytości swojej nadal istnieją” i przyznawał się cesarzewiczowi, że duch wolności „nierozsądnego narodu polskiego” nie został do końca powstrzymany⁷⁰⁰. W tej kwestii się nie mylił. Jak pisaliśmy wcześniej, te stowarzyszenia,

⁶⁹⁶ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 254, k. 6–6v, 8v, 87; Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 65, 71, 84–88.

⁶⁹⁷ Zob. Trzebiński S., *Wydział lekarski dawnego Uniwersytetu Wileńskiego...*, s. 14.

⁶⁹⁸ Lelewel J., *Nowosilcow w Wilnie...*, s. 70–71, 83.

⁶⁹⁹ LPAH, z. 721, inw. 1, sygn. 69, k. 1, 4, sygn. 185, k. 60.

⁷⁰⁰ RPAWH (Moskwa), z. 156, inw. 1, sygn. 96, k. 611, 614, 616; Askenazy S., *Łukasieński...*, t. 2, s. 197.

których nie wykryto, kontynuowały istnienie, powstawały też nowe. Na przykład Konstanty Zacha (jego ojciec był radcą skarbowym w Grodnie i maso-
nem w miejscowej loży) zainicjował utworzenie związku Plemię Sarmatów lub
Przyjaciele Ojczyzny, który miał być kontynuacją Zgromadzenia Filaretów. Cel
pozostawał ten sam: odrodzenie Rzeczypospolitej w dawnych granicach. Filie
towarzystwa miały powstać również na terenach Białorusi: w Grodnie, Mińsku,
Brześciu. Niestety prowokator udaremnił te plany. Winnym wymierzono karę
chłosty i zesłano w stopniu szeregowców do pułku na Kaukazie. Oburzona
społeczność wileńska manifestowała swoje niezadowolenie z decyzji władz
Uniwersytetu Wileńskiego, masowo odwiedzając aresztowanych w klasztorze
karmelitów, gdzie byli przetrzymywani i organizując kwesty – dla przyszłych
zesłańców zebrano pokaźną sumę pieniędzy⁷⁰¹.

Walka o odrodzenie Rzeczypospolitej – Wielkiego Księstwa Litewskiego
i Korony Polskiej – była kontynuowana. Trzeciego maja 1823 roku na tablicy
w klasie gimnazjum w Wilnie, a 10 maja na ścianie klasztoru dominikanów
pojawily się napisy wysławiające Konstytucję z 3 maja 1791 r.

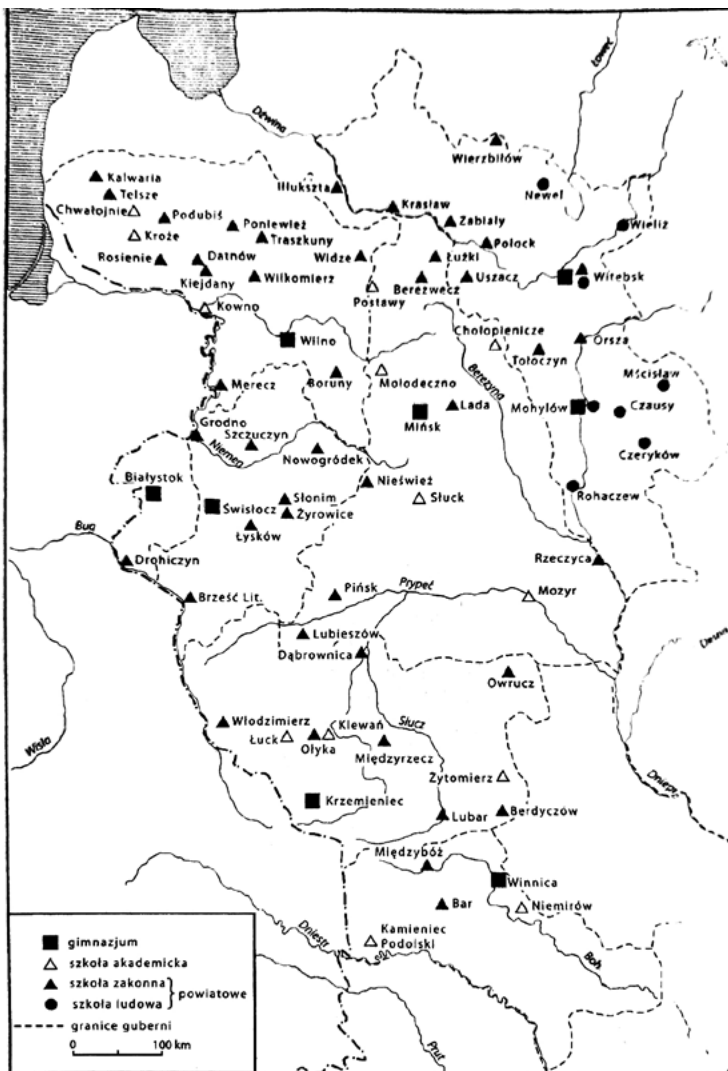
Udało się ustalić, iż uczniowie, którzy te napisy wykonali, dowiedzieli się
o konstytucji z osiemnastowiecznej gazety. W papierach studenta Uniwersytetu
Wileńskiego Chomińskiego znaleziono wypisy z „Gazety Wolnej Warszawskiej”
(1792, nr 3, 4); egzemplarz gazety pożyczył on od Leona Rogalskiego, syna
radcy kolegiąlnego Wincentego, który dostał go od zmarłego brata Tomasza
w 1814 r., ten z kolei – od ich zmarłego ojca Józefa Rogalskiego w 1811 r.
Po odsiedzeniu kary Michał Plater, Jan Czechowicz, Józef Kułakowski i Benedykt
Kościałkowski zostali wcieleni do wojska.

Filomaci wiedzieli o tej sprawie. Aleksander Chodźko wspominał o napisie
„Konstytucja” w klasie gimnazjalnej w liście do Tomasza Zana. W nawiązaniu
do tej sprawy Pietraszkiewicz wspomina w liście do Kozakiewicza z 16 lipca
1823 r., że msze (liturgie) i podobne napisy „były praktykowane już od kilku lat”.

⁷⁰¹ Iwaszkiewicz J., *Plemię Sarmatów...*, s. 485–487.

ANEKSY

1. Mapa Wileńskiego Okręgu Naukowego

Za: Daniel Beauvois, *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010.

2. Skład Rządu Towarzystwa Filomatycznego w II okresie istnienia (23.06.1818 – 25.06.1819)⁷⁰²

Prezydent: J. Jeżowski (30.06.1818 – 1.07.1819).

Radcy: F. Malewski, naczelnik I wydziału (24.06. – 7.10.1818), sekretarz rządu (7.09.1818 – 11.10.1819), dożywotni członek rządu od 7.05.1819.

A. Mickiewicz, naczelnik I wydziału (7.09.1818 – 11.10.1819), członek rządu (11.09.1818), radca aktualny od 7.05.1819.

O. Pietraszkiewicz, naczelnik II wydziału (24.06.1818 – 4.04.1819), kasjer towarzystwa (od 26.06.1818), radca aktualny od 15.03.1819.

3. Skład wydziałów Towarzystwa Filomatycznego w II okresie istnienia⁷⁰³

WYDZIAŁ I

Naczelnik: F. Malewski (24.06. – 7.09.1818); A. Mickiewicz (7.09.1818 – 11.10.1819).

Sekretarz: B. Suchecki (17.09.1818 – 2.02.1819); J. Kowalewski (2.02.1819 – 1.03.1821).

Członkowie: J. Jeżowski, Jan Czczot, D. Chodźko, Z. Nowicki.

WYDZIAŁ II

Naczelnik: O. Pietraszkiewicz (24.06.1818 – 4.04.1819); T. Zan (15.03.1819 – 1.03.1821).

Sekretarz: T. Zan (21.09.1818 – 4.04.1819); T. Łoziński (4.04.1819 – 23.06.1820).

Członkowie: E. Poluszyński, T. Łoziński, D. Chlewiński.

4. Skład Rządu Towarzystwa Filomatycznego w III okresie istnienia (25.06.1819 – 15.10.1821)⁷⁰⁴

Prezydent: Józef Jeżowski (30.06.1819 – 15.10.1821).

Radcy: F. Malewski, naczelnik I wydziału (7.10.1818 – 1.03.1821), sekretarz rządu (2.09.1820 – 15.10.1821), dożywotni członek rządu od 7.05.1819.

A. Mickiewicz, naczelnik I wydziału (7.09.1818 – 10.09.1819), nieobecny od września 1819.

O. Pietraszkiewicz, zastępca prezydenta (3.07. – 2.10.1819), kasjer towarzystwa (26.06.1818 – 2.09.1820), sekretarz rządu (8.10.1819 – 2.10.1820), bibliotekarz towarzystwa do 5.10.1820, administrator Związku Przyjaciół (19.04. – 20.12.1819). Nieobecny od września 1820.

⁷⁰² *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 109.

⁷⁰³ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, s. 109–110.

⁷⁰⁴ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 40.

T. Zan, zastępca radcy (7.05.1819 – 16.06.1820), radca aktualny od 16.06.1820, zastępca prezydenta 5.10. – 25.12.1820 i od marca do lipca 1821, naczelnik wydziału II (15.03.1819 – 1.03.1821), administrator Związku Przyjaciół (20.12.1819 – 19.06.1820), prezydent Związku Przyjaciół od 13.01.1821 do marca 1822, prezydent Zgromadzenia Filaretów (30.09.1820 – marzec 1822), prezydent Naturalistów Krajowych (od 13.06.1820), prezydent Filadelfistów Błękitnych (od marca 1822).

T. Łoziński, zastępca radcy (5.10.1820), kasjer (20.10.1820 – 15.10.1821), sekretarz, czyli administrator Związku Naukowego (od 31.01. do października 1820), administrator Związku Przyjaciół (19.06.1820 – 13.01.1821).

5. Skład wydziałów Towarzystwa Filomatycznego w III okresie istnienia⁷⁰⁵

WYDZIAŁ I

Naczelnik: A. Mickiewicz (7.09.1818 – 10.09.1819), F. Malewski (8.10.1819 – 1.03.1821); J. Kowalewski (1.03. – 15.10.1821).

Sekretarz: J. Kowalewski (2.02.1819 – 1.03.1821).

Członkowie czynni: dawni – J. Jeżowski, J. Czeczot, D. Chodźko, D. Chlewiński, F. Malewski, J. Kowalewski, A. Mickiewicz, Z. Nowicki; przyjęci w III okresie – K. Piasecki, M. Rukiewicz.

WYDZIAŁ II

Naczelnik: T. Zan (15.03.1819 – 1.03.1821); J. Sobolewski (1.03. – 15.10.1821). Sekretarz: T. Łoziński (4.04.1819 – 23.06.1820); J. Sobolewski (23.06.1820 – 1.03.1821).

Członkowie czynni: dawni – D. Chlewiński, T. Łoziński, E. Poluszyński, O. Pietraszkiewicz, T. Zan; przyjęci w III okresie – I. Domeyko, J. Sobolewski, W. Budrewicz.

6. Pacierz promienisty (M. Rukiewicz)

W imię ojca promionków, synów jego, ducha czasu świętej przyjaźni. Amen.

Ojcie nasz, promionku światła, którym człowieka Bóg udarował, święte twe dary; przyjdź twoje panowanie, bądź wolą naszą tak w domowym zaciszu, jak i w publicznej usłudze; miłość rzetelnego dobra daj nam dzisiaj, prostuj nam nasze postęпки, tak jak my innych prostować chcemy, odwódt i zachowaj nas ode złego. Amen.

Zdrowaś, Feli, pełna światła promionków, Zan z tobą, błogosławionaś ty między Promienistymi i błogosławion owoc wdzięków twoich, teoria promionków. Święta miłości kochanej Ojczyzny, przymiocie Arcego, bądź w sercach naszych teraz i zawsze w każdej potrzebie. Amen.

Wierzę w ojca, promionka światła, jedyne go twórcy wszystkich maksym i całej

⁷⁰⁵ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, s. 40–41.

teorii promionków, wierzę w synów jego, których dobro ogólne i przyjaźń łączy, którzy się poczęli z płynów i narodzili z promionków, którzy dla Ojczyzny i wzajemnej pomocy umęczyć się i ukrzyżować dadzą, umrą tylko i pogrzebani będą na własnej ziemi, albo powrócą z chwałą i zasiądą po prawicy, gdzie boska Feli laurem zwycięstwa skronie ich wieńczyć będzie, skąd sądzić będą żywych i umarłych synów, którzy się niegodnemi dziećmi swej matki okazali; wierzę w ducha czasu, święte prawdy czystej religii i zdrowego rozumu, w obcowanie przyjazne z rodakami, w rozbrat na zawsze z egoizmem, w nieśmiertelność sławy i jej żywot wieczny. Amen⁷⁰⁶.

7. Prawidła ułożone przez F. Lachowicza dla towarzystwa Zorzan według zapisu komisji śledczej

A. Pod względem obowiązków członków:

1. Wyznawać jednego tylko Boga.
2. Kochać wszystkich ludzi.
3. Ulegać każdej władzy legalnej, w Towarzystwie zaś wyłącznie Lachowiczowi.
4. Nie grać w karty i nie używać napojów gorących.
5. Dokładać wszelkich możliwych starań w celu nabycia pożytecznych wiadomości.
6. Doglądać sprawowania towarzyszy swoich.
7. Nie należeć do innych towarzystw tajnych, lecz przeciwnie, dowiedziawszy się o istnieniu ich, przedsiębrać środki w celu rozwiązania ich.
8. Towarzyszom znajdującym się w biedzie okazywać możliwą pomoc.
9. Starannie zachowywać tajemnicę o istnieniu Towarzystwa.
10. Dawać co miesiąc składkę — w Białymstoku po 15 kop. sr., w Świsłoczy po 20 kop.
11. Nie zachowywać żadnych papierów i korespondencji mających związek z Towarzystwem.

B. Pod względem wewnętrznego ustroju Towarzystwa:

1. Tow. Zorzan zostawało pod kierunkiem wybranego na to Naczelnika.
2. W tych miejscowościach, gdzie nie było dotąd Naczelnika, wybierani byli Zastępcy, którzy mieli obowiązek donosić mu o stanie Towarzystwa. W ten sposób w Świsłoczy miejsce Naczelnika zastępował Andrzej Koźmiński, w Białymstoku zaś Borkowski.
3. Prócz tego wyznaczeni byli Radcowie, stosownie do ilości członków; jeden z Radców pełnił obowiązki kasyera i zbierał oznaczone składki; obowiązkami pozostałych było:
 - a) mieć dozór nad sprawowaniem członków;
 - b) doglądać, aby między nimi nie było żadnych nieporozumień i opiekować się ich zdrowiem;
 - c) pilnować, czy sumiennie uczęszczają do klas i umieją lekcje zadane;
 - d) na zebraniach towarzystwa zdawać sprawę ze swoich zajęć i ze sprawowania członków zostających pod ich dozorem.

⁷⁰⁶ *Poezya Filomatów...*, t. 2. s. 302–203.

4. Co miesiąc powinno się było odbywać zebranie Towarzystwa między 3 a 4 godziną rano za miastem, w miejscu ustronnem i ukrytem dla ludzi postronnych. Na zebraniach tych odczytywane były prawidła towarzystwa, sprawozdania przedstawiane przez Radców lub też rozprawa napisana przez któregośkolwiek z członków. Na tych posiedzeniach przyjmowano nowych członków i rozprawiano o pożytku Towarzystwa.
5. Co się tyczy przyjmowania nowych członków, obowiązywały następujące przepisy:
 - a) Każdy członek, mając prawo przyjmowania do Towarzystwa członków nowych, powinien poprzednio dobrze poznać tego, kogo przyjąć zamierza.
 - b) Poznawszy sposób myślenia kandydata, zawiadamia o tem zebranie; otrzymawszy od niego pozwolenie, przedstawia kandydata w czasie oznaczonym.
 - c) Naczelnik albo zastępca odbierał od wstępującego przysięgę, w której ten wymawiał następujące słowa: (następuje przysięga, przytoczona wyżej pod Nr. XXV w ustawie związku Przyjaciół Wojskowych, a przeznaczona dla stopnia 3go).
 - d) Osoby przyjęte do Towarzystwa otrzymywały specjalne przezwiska, do czego używano nazwisk wsławionych Polaków, zaczerpniętych z dzieła Stanisława Potockiego *Pochwała Polaków*. Wybrawszy sobie przez ciągnięcie losu nazwisko, członek dawał słowo, że będzie go używał w sprawie towarzystwa i w korespondencji z członkami. Jakie który miał przezwisko, jest to wskazane w załączonej liście. A czyniono to w podwójnym celu, mianowicie: aby na wypadek wykrycia korespondencji nie można było poznać osoby list piszącej, a przytem prawdopodobnie (zeznania Andrzeja Koźmińskiego), żeby przez wspomnianie imion Polaków wsławionych po większej części czynami wojennymi rozniecać w członkach towarzystwa uczucia patryotyzmu.
6. Członkowie źle się sprawujący lub nie przestrzegający regulaminu otrzymywali na zebraniu wymówki lub też podlegali karze 15 kop. sr. na rzecz kasy Towarzystwa, jeśli zaś członek nie miał pieniędzy, musiał podczas zebrania stać w pewnej od innych odległości i nie miał w niem głosu.
7. Jeżeli Towarzystwo chciało wydalić którego członka, wtedy oświadczano symulacyjnie, że Towarzystwo się rozwiązuje; jeżeli zaś członek sam porzucał Towarzystwo, składał deklarację, że o niem nie powie nikomu.
8. Na zebraniach każdy członek miał prawo stawiać wnioski pod obrady Towarzystwa. Sprawy rozstrzygano większością głosów.
9. Członkowie wyróżniający się mieli być nagradzani; lecz jakiego rodzaju miały być te nagrody, pozostawiono zebraniu ułożyć projekt.
10. Dla ułatwienia poznawania się wzajemnego zaprowadzono stalowy pierścień ośmiokątny z wyobrażeniem na wierzchu znaku Opatrzności, wewnątrz zaś z następującym napisem: *Nic mnie ustraszyć nie zdoła, gdy bliźni o pomoc woła*. Później pierścień ten zastąpiony został zwyczajnym rogowym z napisem: *Nie doznam kurczu*. Jeżeli zaś członkowie spotkali się gdziekolwiek, wtedy jeden z nich zapytywał: *Kogobyś życzył widzieć w tej chwili?* – na co drugi powinien był odpowiedzieć: *Oglądać podobnego sobie*⁷⁰⁷.

⁷⁰⁷ LPAH, z. 567, inw. 2, sygn. 1318, k. 13–13v, 15v–17, 22–21, 51–51v, 52v.

8. Tajne prawidła Filadelfistów

1. Biali mają obmyślać środki i sposoby do skutecznego działania i bezpieczeństwa przez zakładanie tyle grup, ile się ich z bezpieczeństwem i dobrem Promienistych założyć może.
2. Przedmiot prac wewnętrznych: sposobić się do życia obywatelskiego, aby potrzeby niedostatki sami upatrywać, im doradzić same dzielnicy mogły.
3. Zewnętrznego działania stanowić będzie przedmiot: opatrzenie zatrudnienia dla błękitnych, iżby ci skutecznie na opinię młodzieży działać mogli i zwracać ją do wyższych celów.

Każda grupa więc stanie się szkołą gdzie do obranych celów sposobem będzie i środkiem wywierania właściwych działań.

Biali więc nieoznaczone będą mieli działanie, czyli składać będą komitet kierujący.

1. Czerwoni składać się będą z Prezesa komitetu i działu pracującego.
2. Błękitni także z Prezesa komitetu i działu pracującego.
 1. Biały komitet obmyślać będzie i dawać instrukcje Prezesowi Błękitnych oraz przedmiot prac dla członków:
 - a. Naukowe rozprawy względem ulepszeń w kraju i instrukcje, co komitetowi głównemu oddają się.
 - b. Polityczne rozprawy też wypracują ci, co obywatelskie na się przyjmą zatrudnienia.
 2. Biały komitet dawać będzie instrukcje do zewnętrznych działań, aby tych, którzy klasę rządzącą albo raczej egzekucyjną stanowić będą, sposobić do takich działań, oraz aby ich miejsce w komitecie zastąpić mogli.

Gdy Błękitnych trzech dotąd znajduje się, powiększenie więc liczby jest niedozownym, najmniej dziewięciu osobami do 1-go lutego. W lutym można więc mieć komitet z prezesem głównym i czterema Błękitnymi do zewnętrznych działań ośmiu osób, złożonych, którzy usposobić powinni w każdym związku z ośmiu osób, złożonym po dwie do Białych.

Ci wszedłszy pod przewodnictwem X. złożą szkołę, aby zdolni byli zająć miejsce Błękitnych ośmiu zewnątrz działających, więc wedle potrzeby albo zajmą miejsce i wymienią osiem osób, które do X. powołanemu być mogą albo też do podobnych działań użytemu zostaną i związków liczbę powiększą. A tak czerwonych ponieważ dziś oprócz białych dwóch jest, po końcu marca ledwie liczba podobna do działań ustanowić się może i cele ich rozwijać się zacząć.

X. prezydujący wszędzie mianuje podrzędnych Prezydentów, zaznacza komitety, rozwiązuje, otwiera i zamyka związki; działa samowładnie niby, a rzeczywiście wykonywa co Biali stanowią, jak również wszystkich Prezesów działanie samowolnie jest ograniczone wolnością reprezentacyjną klas wyższych; zakładanie więc przez błękitnych albo mogą wiedzieć, że egzystują inne, takie jak oni cel mające, w liczbę ograniczone (kasa wspólna, Prezydenta kędy są, tajemnica i bezpieczeństwo nie pozwalają odkrywać), albo też że one samodzielnie egzystują; wpływ więc ograniczwszy będzie, ale na tym zyska wiele bezpieczeństwo, gdy dla wpływu dosyć jest mieć dwóch w każdym z błękitnych. Gdy po upływie miesiąca lub dwóch usposobić w każdym

takim gronku jednego albo dwóch kandydatów wypada z planu, więc albo oddzielić tyle osób, albo eliminować trzeba będzie, do czego władza nieograniczona Prezydującego wystarczy.

Potrzeba do tego:

- a. form wprowadzonych;
- b. maksym, czyli praw, którymi się będą rządzić;
- c. oznaczenia sposobu albo drogi, jak w pracowaniu postępować sobie należy⁷⁰⁸.

9. Oświadczenie podpisywane przez kandydatów do seminarium nauczycielskiego

Taki dokument podpisał Adam Mickiewicz przed rozpoczęciem nauki w seminarium nauczycielskim, aby móc studiować za pieniądze państwowe. W zamian musiał po ukończeniu uniwersytetu za każdy rok studiów odpracować dwa lata jako nauczyciel.

Niżej na podpisaniu wyrażony, przyjmując dobrowolnie stan akademicki, to jest: stan publicznego nauczycielstwa, poddaje się wszystkim ustawom i rozporządzeniom temu stanowi przepisany, z zaręczeniem, iż gdy w przeciągu pierwszego roku bawienia się niego w seminarium nauczycielskim przy Imperatorskim Wileńskim Uniwersytecie, od tegoż Uniwersytetu w rzeczonym stanie utrzymanym, a w dalszych latach w przepisanych naukach doskonalonym zostanę, urząd nauczycielski w miarę lat w seminarium przepędzonych, licząc za jeden rok pobytu dwa lata służby powinności, gdzie i kiedy Uniwersytet postanowi, sprawować będę; dalsze zaś dobrowolnego uczenia, lubo od mojej woli co do trwania w stanie nauczycielskim zależać będą, gdy jednak z tego stanu oddalić się zechcę, pół rokiem przód Uniwersytet uwiadomię. W przypadku uchybienia któregokolwiek z przepisanych obowiązków, nieposłuszeństwa i wszelkiego przeciw karności wykroczenia, poddaje się sądowi Uniwersytetu. Takowe zaręczenie własnoręcznym podpisem utwierdzam. W Wilnie etc.⁷⁰⁹

10. Publikacje Józefa Kowalewskiego

Wiadomość o życiu Longina („Dziennik Wileński” 1822); *Извлечение из дневных записок, ведённых в Иркутске, по 15 ноября 1828 года* („Казанский Вѣстник” 1829, 25; 1830, 28); *Поездка из Иркутска в Ургу* (tamże, 1829, 25, kn. 5–6; 26, kn. 5); *О забайкальских бурятах* (tamże, 1829, 26, kn. 7–8; 27, kn. 9–10, 11–12; 28, kn. 1, 2, 3); *Извлечение из дневниковых записок, ведённых кандидатом Ковалевским в Иркутске, по 15 число ноября 1828* (tamże, 1828, 25, kn. 2–3); *Извлечение из дневниковых записок, ведённых кандидатом*

⁷⁰⁸ *Żywot Adama Mickiewicza...*, s. 377–378.

⁷⁰⁹ *Żywot Adama Mickiewicza...*, s. 372

Ковалевским в Иркутске, за Байкалом в августе 1829 года (tamże, 1830, 28, кн. 1, 2, 3); *Wyjątki z listów pisanych podczas podróży na Wschodzie* („Tygodnik Petersburski” 1830, 17, 18, 43); *Извлечение из дневника, ведённого за Байкалом в марте месяце 1829 г.* („Сын Отечества и Северный архив” [b.d.], 9); *О приобретениях, сделанных для Казанского университета в Пекине* (tamże, 1831, 33); *Rzut oka na historię Kazania* („Tygodnik Petersburski” 1831, 27–30); *Pobyty i Buriatów* („Tygodnik Petersburski” 1832, 11); *Монгольский отшельник* („Казанский Вѣстник” 1832, 34, кн. 4; 35, кн. 5); *Procesje i igrzyska w stepach buriackich* („Tygodnik Petersburski” 1834, 9); *Wyjątek z listu pisanego w stepach buriackich* (tamże, 1834, 91); *Каталог санскритским, монгольским, тибетским, манджурским и китайским книгам и рукописям, в библиотеке казанского университета хранящимся* („Учёные записки Казанского университета” 1834, кн. 6); *Содержание монгольской книги под заглавием «Море притч»* (tamże, 1834, кн. 1, 2 и отд. изд.); *О китайском календаре* (tamże, 1835, 1); *Буддийская космология* (tamże, 1835, кн. 2, 4; 1837, кн. 1 и отд. изд.); *Przejazd z Mongolii do Chin* („Tygodnik Petersburski” 1835, 21, 23, 64, 84); *Краткая грамматика монгольского книжного языка* (Kazań 1835); *Монгольская хрестоматия* (Kazań 1836–1837); *О знакомстве европейцев с Азиею. Актовая речь, произнесённая в торжественном собрании Императорского Казанского университета* (Kazań 1837); *Правление Канн-Си* („Журнал Министерства народного просвещения” 1839, V); *Династия Кидан* (tamże, XI); *Обозрение хода и успехов преподавания азиатских языков в императорском казанском университете до настоящего времени* (Kazań 1842; tł. z niem. Kazań, 1848); *Монгольско-русско-французский словарь*, т. I–III (Kazań 1844–1849); *Политический переворот в Китае, около половины XVII столетия* („Журнал Министерства народного просвещения” 1846); publikacje w *Leksykonie encyklopedycznym Adolphe’a Plucharta*. Kilka prac w języku mongolskim wydanych w Kazaniu, w tym o historii Starego i Nowego Testamentu oraz o szczepieniu przeciw ospie⁷¹⁰.

⁷¹⁰ Uniw. Wil., dział rękopisów, z. 11, sygn. 65, k. 1; Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny...*, s. 239–240; Захаренко И.А., *Изучение Востока...*, с. 456; Bieliński J., *Uniwersytet Wileński...*, t. III, s. 426–427.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD)

Z. 197 Kancelaria Senatora Nowosilcowa.

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Rps 7885 III (mikrofilm 58156). Listy do Joachima Lelewela.

Rps 7675 III Wanda Tukanowiczówna, *Sprawa pozbawienia katedry Bobrowskiego, Daniłowicza, Gołuchowskiego i Lelewela*.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (LAN BW, Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich)

Z. 60, Rękopisy towarzystw filomatów i filaretów (1818–1860)

sygn. 18, 22, 30, 57, 68, 191.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LPAH, Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne)

Z. 567 Zarząd oświaty Okręgu Wileńskiego

inw. 2, sygn. 1169; 1294–1298; 1300; 1303; 1306–1317, cz. 15, 18, 21–23, 25, 76; 1318; 1320; 1322; 1326; 1330; 1331; 1333; 1335; 1336; 1341; 1342, cz. 12, 16; 1433; 1546; 2091; 2145; 5214.

Z. 721 Uniwersytet Wileński (1784–1832)

inw. 1, sygn. 185, 1078.

Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie

sygn. 28 Listy Adama Mickiewicza do Onufrego Pietraszkiewicza

sygn. 37 Listy więzienne filomatów do Onufrego Pietraszkiewicza

sygn. 44 Onufry Pietraszkiewicz, *Opisanie Rosji*.

Vilniaus universiteto biblioteka (Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, dział rękopisów)

Z. 24 Archiwum filomatów:

sygn. 9 Listy Tomasza Zana do Jana Czeczota

sygn. 13 Listy Tomasza Zana do Ignacego Zana

sygn. 21 Listy Stefana Zana do Tomasza Zana

- sygn. 28 Listy Franciszka Malewskiego do Tomasza Zana
 sygn. 58 Listy Onufrego Pietraszkiewicza do Jana Czczota
 sygn. 62 Listy Onufrego Pietraszkiewicza do Tomasza Zana
 sygn. 64 Listy Onufrego Pietraszkiewicza do Stanisława Kozakiewicza
 sygn. 87 Listy Michała Rukiewicza do Jana Czczota
 sygn. 88 Listy Michała Rukiewicza do Jana Czczota
 sygn. 103 Listy Ferdynanda Nowickiego do Jana Czczota.
 Z. 2 Kuratorium A. Czartoryskiego:
 sygn. KC436 O Towarzystwie promienistych od roku 1822 Aprila 28go dnia.
 Z. 11. Józef Kowalewski
 sygn. 14 J. Kowalewski, [Biografie] (jęz. mong.)
 sygn. 15 J. Kowalewski, [Historia budyźmu] (jęz. mong.)
 sygn. 16 J. Kowalewski, [Kur Ukgey] (jęz. mong.)
 sygn. 17 J. Kowalewski, [Etnografia mongolska] (jęz. mong.)
 sygn. 18 J. Kowalewski, [Przysłowia mongolskie] (jęz. mong., ros.)
 sygn. 19 J. Kowalewski [Zbiór „Folklor mongolski”] (jęz. mong., ros.)
 sygn. 20 J. Kowalewski, [O Buriatach] (jęz. mong.)
 sygn. 21–23 J. Kowalewski, [Powieści] (jęz. mong.)
 sygn. 24 J. Kowalewski, [Podróż Tulibena] (jęz. mong., ros.)
 sygn. 25–38 [Rękopisy mongolskie] (jęz. mong.)
 sygn. 39 J. Kowalewski, [Ringczen Bungbi], t. 2 (jęz. mong.)
 sygn. 40–44 J. Kowalewski, [Miscellanea] (w jęz. mong.)
 sygn. 45–46 J. Kowalewski, [Hajbi Dżunaj] (jęz. mong., tyb.)
 sygn. 47 J. Kowalewski, [Efika] (jęz. mong.)
 sygn. 48 J. Kowalewski, [Czarijawadara] (w jęz. mong.)
 sygn. 65 I. Petrauskienė, Juozapo Kovalevskio fondo apžvalga (jęz. lit.)
 sygn. 68 Програма преподаванія по кафедре всеобщей истории въ И. В. унив. 1869/70 г. (jęz. ros.).
 Z. 12 Archiwum J. Lelewela:
 sygn. 302 Stanisław Kozakiewicz, [Konspekty wykładów Lelewela] (jęz. pol.)
 sygn. 317 Chodźko L., *Bibliografia J. Lelewela*. (jęz. franc.).

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна (НАНБ w Grodnie, Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie)

- Z. 1, inw. 2
 sygn. 246 Sprawa dot. studentów Akademii Wileńskiej i gimnazjum w Świsłoczy podejrzewanych o przynależność do tajnych towarzystw
 sygn. 255 Sprawa dot. prośby szlachcica Ludwika Małachowskiego, podejrzewanego o przynależność do tajnych towarzystw, o pozwolenie na wyjazd z miasta Grodna do majątku „Maci” w powiecie prużańskim
 sygn. 1469 Informacje o osobach znajdujących się pod nadzorem policji
 sygn. 1477 Sprawa dot. zakazu wyjazdu na służbę wojskową dla osób należących do tajnego towarzystwa „Zorzanie”
 sygn. 1482 Sprawa dot. poszukiwania i oddania pod sąd osób należących do tajnego towarzystwa „Zorzanie”.
 inw. 3, sygn. 540 Wiadomości o osobach znajdujących się pod nadzorem policji w guberni.
 inw. 5, sygn. 594.

inw. 20, sygn. 71 Sprawa o ustanowieniu policyjnego nadzoru nad Aleksandrem i Kazimierzem Domeykami.

inw. 27, sygn. 99, 101.

inw. 34, sygn. 1815.

Z. 332, inw. 1, sygn. 2.

inw. 4, sygn. 4.

Z. 1159, inw. 3, sygn. 18.

Российская национальная библиотека в Санкт-Петербурге, отдел рукописей (RNB, Rosyjska Biblioteka Narodowa w Sankt-Petersburgu, dział rękopisów)
Karton 43, nr 84.

Российский государственный исторический архив (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne)
Z. 735, inw. 10, sygn. 7.

Российский государственный военно-исторический архив (RPAWH, Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojenno-Historyczne)
Z. 36, inw. 5/848, sygn. 221.
Z. WUA, sygn 719.

Album Promienistych, oprac. J. Hodi-[Tokarzewicz], Wilno: „Kurier Litewski”, 1914, s. 115–131.
Archiwum filomatów. Cz. I: *Korespondencya 1815–1823*, t. 1–5, wydał J. Czubek, Kraków: Akademia Umiejętności, 1913.

Archiwum filomatów. Cz. II: *Materyały do historyi Towarzystwa Filomatów*, t. 1–3, wydał S. Szpotański, S. Pietraszkiewiczówna, Kraków: Polska Akademii Umiejętności, 1920–1934.

Archiwum filomatów. Cz. III: *Poezya Filomatów*, t. 1–2, wydał J. Czubek, Kraków: Polska Akademii Umiejętności, 1922.

Archiwum filomatów. *Listy z więzienia*, oprac. i wstęp Z. Sudolski, Warszawa: Wydawnictwo Ancher, 2000.

Archiwum filomatów. T. 1: *Listy z zesłania. Krąg Onufrego Pietraszkiewicza i Cypriana Daszkiewicza*, oprac. i wstęp Z. Sudolski, współpr. M. Grzebień, Warszawa: Wydawnictwo Ancher, 1997.

Archiwum filomatów. T. 1: *Na zesłaniu*, red. C. Zgorzelski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.

Archiwum filomatów. T. 2: *Listy z zesłania. Krąg Tomasza Zana, Jana Czeczota i Adama Suzina*, oprac. i wstęp Z. Sudolski, Warszawa: Wydawnictwo Ancher, 1999.

Archiwum filomatów. T. 3: *Listy z zesłania. Krąg Franciszka Malewskiego i Józefa Jeżowskiego*, oprac. i wstęp Z. Sudolski, Warszawa: Wydawnictwo Ancher 1999.

Bajkow L.S., *Z karteek pamiętnika rękopiśmiennego (1824–1829)*, wyd. Alkar [A. Kraushar], Kraków: W.L. Anczyc, 1913.

Czarnocki M., *Krótką wiadomość o tajnych towarzystwach uczniów Uniwersytetu Wileńskiego aż do ich rozwiązania w r. 1824*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1907, t. 1, s. 1–38.

Czarnocki M., *Krótką wiadomość o tajnych towarzystwach uczniów Uniwersytetu Wileńskiego aż do ich rozwiązania w r. 1824*, [w:] *Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat*

- 1816–1824, wydał H. Mościcki, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, 1924, s. 147–180.
- Domeyko I., *Filareci i Filomaci*, [w:] *Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816–1824*, wydał H. Mościcki, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, 1924, s. 77–105.
- [Domeyko I.], *Filareci i Filomaci. List Ignacego Domejki*, „Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu” 1870–1872, Poznań: Księgarnia J.K. Żupańskiego, 1872, s. 1–28.
- Domeyko I., *Moje podróże. Pamiętnik wygnańca*, t. 1, wyd. E.H. Nieciowa, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1962.
- [Kaczkowski K.], *Wspomnienia*, z papierów pozostałych po ś.p. Karolu Kaczkowskim, generał sztab-lekarzu wojsk polskich ułożył T. Oksza-Orzechowski, Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, 1876, t. 1.
- Korespondencja filomatów (1817–1823)*, wyb. i opr. M. Zielińska, Warszawa: PIW, 1989.
- Lelewel J., *Dzieła*, t. 1: *Materiały autobiograficzne*, oprac. H. Więckowska, Warszawa: PWN, 1957, s. 35–152, 155–169.
- [Lelewel J.], *Nowosilcow w Wilnie w roku szkolnym 1823/4*, dołączona nota o kuratorii Nowosilcowa podana na ręce generała Rosen przez Onacewicza, Warszawa 1831.
- Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane*, t. I, Poznań: Księgarnia J.K. Żupańskiego, 1878.
- Malinowski M., *Dziennik*, z rękopisu Biblioteki Ordynacji Krasińskich wydał, z oryginału łacińskiego przełożył, wstępem i objaśnieniami opatrzył M. Kridl, Wilno: „Kurier Litewski”, 1914, s. 5–111.
- Mickiewicz A., *Dzieła*, t. XIV: *Listy*, cz. 1, Warszawa: Czytelnik, 1953.
- Morawski S., *Kilka lat młodości mojej w Wilnie. 1818–1825*, wyd. A. Czartkowski, H. Mościcki, Warszawa: PIW, 1959.
- Nieznane pisma Adama Mickiewicza (1817–1823)*. *Z archiwum Filomatów*, wydał J. Kallenbach, Kraków: G. Gebethner, 1910.
- Proces Filaretów w Wilnie. Dokumenty urzędowe z „Teki” rektora Twardowskiego*, zebrał, wydał i życiorysem Twardowskiego poprzedził dr. Szeliga, Kraków: Akademia Umiejętności, 1888.
- Promieniści, Filareci i Zorzanie. Dokumenty urzędowe dotyczące towarzystw tajnych na Litwie (1822–27)*, wydał Z. Wasilewski, Kraków: Akademia Umiejętności, 1896.
- Promieniści. Filomaci – Filareci*, zebrał i objaśnił H. Mościcki, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1928.
- Ślizień O., *Z pamiętnika (1821–1824)*, [w:] *Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816–1824*, wydał H. Mościcki, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, 1924, s. 107–142.
- Towarzystwo Filomatów. Wybór tekstów*, wstęp i objaśnienia A. Łucki, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1924.
- Wspomnienia znad Wilii i Niemna*, zebr. E. Pawłowicz, Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1882.
- Wybór pism filomatów. Konspiracje studenckie w Wilnie 1817–1823*, oprac. A. Witkowska, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959.
- Z pamiętnika Iwana Łobojki o Uniwersytecie Wileńskim i o procesie Filomatów*, [w:] S. Fiszman, *Archiwalia Mickiewiczowskie*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1962, s. 9–43.
- Zan T., *Notatki pamiętnikarskie*, [w:] *Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816–1824*, wydał H. Mościcki, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, 1924, s. 185–205.
- Zdanowicz I., *Kilka szczegółów o Filomatach i Filaretach*, [w:] tegoż, *Pamiętnik o Filomatach i Filaretach*, Paryż: Księgarnia Luxemburska, 1872 [Biblioteka Ludowa Polska, t. 60], s. 1–18.

Żywot Adama Mickiewicza. Podług zebranych przez siebie materiałów oraz z własnych wspomnień, opowiedział Władysław Mickiewicz, t. 1, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1929.

Żywot Adolfa Januszkiewicza i jego Listy ze stepów kirgizkich, ułożyli E. Januszkiewicz, F. Wrotnowski, Berlin–Poznań: B. Behr, 1861.

Беларусь и война 1812 года: Документы, сост. А.М. Лукашевич, Д.Л. Яцкевич, Минск: Беларусь, 2011.

Белоруссия в эпоху феодализма, т. IV, Минск: Наука и техника, 1979.

Две записки (графа) М.Н. Муравьева о Северо-Западном крае, „Русский Архив” 1902, № 8, с. 585–595.

Дробаў Л.М., *Беларускія мастакі XIX стагоддзя*, Минск: Выш. Школа, 1971.

Козлов В.Л., *Малоизвестные документы из жизни Наполеона Орды*, „Архиварыус: зб. навук. паведамл. і арт.”, вып. 5, Минск: НГАБ, 2007.

Філаматы і філарэты: Зборнік, уклад. К. Цвірка, Минск: Беларускі кнігазбор., 1998.

Часовая мінская газета. 1812 год: Пераклад з польс. мовы, пад рэд. к.г.н. Я. Анішчанка, Минск: Выд. В. Хурсік, 2008.

Opracowania

Arcy: Tomasz Zan i przyjaciele, wyb. i oprac. G. Połczyński, [Warszawa]: Wydawnictwo Vupart, 2014.

Askenazy S., *Łukasiński*, Warszawa: Wende i Spółka 1908, t. 1, 2.

Batowski H., *Mickiewicz a Słowianie do roku 1840*, Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1936 [Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie, t. 8, z. 1].

Beauvois D., *Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego*, „Przegląd Historyczny” 1974, t. 65, z. 1, s. 61–85.

Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803–1832*, t. 1–2, tł. I. Kania, Rzym–Lublin: KUL, 1991.

Beauvois D., *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego, 1803–1832*, tł. I. Kania, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010.

Berg N.W., *Pamiętniki o polskich spiskach i powstaniach 1831–1864*, z wydania „Ruskiego Archiwum” przełożył z rosyjskiego W. Ralex, tł. A. Ryszczewski, Kraków: Księgarnia G. Gebethnera, 1880.

Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 10, vol. 1: *Adam Mickiewicz: Twórczość*, opr. Z. Przychodniak i in., Warszawa: IBL PAN, 2019.

Bieliński J., *Szubrawcy w Wilnie (1817–1822). Zarys historyczny*, Wilno: Korwin, 1910.

Bieliński J., *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. II i III, Kraków: W.L. Anczyc i Spółka, 1899–1900.

Borowczyk J., *Rekonstrukcja procesu filomatów i filaretów 1823–1824. Historia śledztwa przeciw uczestnikom konspiracji studenckich i młodzieżowych w Wilnie oraz w Wileńskim Okręgu Naukowym*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2003.

Borowczyk J., *Zesłane pokolenie. Filomaci w Rosji (1824–1870)*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2014.

Brensztejn M., *Biblioteka Uniwersytetu w Wilnie do roku 1832-go*, Wilno: Księgarnia Józefa Zawadzkiego, 1922.

- Bujakowski Z., *Z młodości Mickiewicza. Nieznane szczegóły z lat 1815–1825*, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1914.
- Chodźko A., *Pogląd o wpływie systemu nauk w kraju tutejszym na stan moralny i uczucia patriotyczne młodzieży dawnej i dziś kształcącej się w instytucjach naukowych*, „Źródła Mocy” 1930, r. 4, nr 6, s. 39–46.
- Cwenk M., *Onufry Pietraszkiewicz. Biografia zesłańca*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2006.
- Cybulski K., *Józef Zawadzki – księgarz, drukarz, wydawca*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972.
- Czarnecki J. [T. Turkowski], *Wilno w dziejach książki polskiej*, Wilno: Drukarnia J. Zawadzkiego, 1928.
- Czeropski J., *Tajne związki młodzieży gimnazjum białostockiego, ich działalność i dekonspiracja w latach 1821–1826*, „Białostocczyzna” 1988, t. 3, nr 1(9), s. 3–8.
- Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 1–5, Warszawa: IBL PAN, 2000–2004.
- Dudzińska M., *Uwaga o pokoleniu podlaskich filomatów i filaretów*, „Białorutenistyka Białostocka” 2022, t. 14, s. 315–336.
- Dunajówna M., *Dzieciństwo i lata szkolne Tomasza Zana*, Wilno: Polska Drukarnia Nakładowa „Lux”, 1932.
- Dunajówna M., *Tomasz Zan. Lata uniwersyteckie 1815–1824*, Wilno: Drukarnia „Zorza” – Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1933.
- Dylągowa H., *Towarzystwo Patriotyczne i Sąd Sejmowy 1821–1829*, Warszawa: PWN, 1970.
- Dziewanowski M.K., *Księżę wielkich nadziei. Biografia księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*, Wrocław: Alta 2, 1998.
- Feduta A., *Franciszek Malewski – praktyk „schilleryzmu” (próba zrozumienia logiki postępowania postaci historycznej)*, [w:] *Romantyzm uniwersytecki. Kulturotwórcza rola ośrodków akademickich w II poł. XIX w.*, red. E. Dąbrowicz, M. Lul, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019.
- Filomaci na prowincji*, oprac. M. Dunajówna, Wilno: Dziennik Urzędowy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wileńskiego, 1935.
- Filomaci w Wilnie*, oprac. M. Dunajówna, Wilno: Dziennik Urzędowy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wileńskiego, 1935.
- Fizman S., *Wspomnienia Iwana Łobojki a proces Filaretów*, „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego” 1953, nr 3, s. 107–133.
- Furier A., *Józef Chodźko. 1880–1881. Polski badacz Kaukazu*, Warszawa: Trio, 2001.
- Giedroń J., *Wileńskie ślady polskich romantyków: Onufry Pietraszkiewicz*, „Kurier Wileński” 16.04.2022, <https://kurierwilenski.lt/2022/04/16/wilenskie-slady-polskich-romantykow-onufry-pietraszkiewicz/> [dostęp 3.11.2025].
- Gilejko B., „Zorzenie” i inni, „Kontrasty” 1972, nr 7, s. 32–34.
- Griskaite R., *Iwan Łobojko w historii i historiografii*, tł. M. Duškin, Aneks: M. Prussak, *Archiwalia białoruskie, litewskie, rosyjskie i polskie*, „Pamiętnik Literacki” 2013, r. 54, z. 2, s. 149–187.
- Historia Polski. Kalendarium dziejów*, t. 2: 1655–1887, Kraków: Wydawnictwo „Rzeczpospolita”, 2010.
- Iwaskiewicz J., *Plemię Sarmatów. Kartka z dziejów tajnych związków na Uniwersytecie Wileńskim*, „Ateneum Wileńskie” 1923, r. 1, nr 3/4, s. 481–505.

- Jabłońska-Erdmanowa Z., *Oświecenie i romantyzm w stowarzyszeniach młodzieży wileńskiej na początku XIX wieku*, Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1931.
- Jackiewicz M., *Wileńska Rossa. Przewodnik po cmentarzu*, Olsztyn: Książnica Polska, 1993.
- Janicka I., *Wileńscy studenci a polska sprawa narodowa w 1 połowie XIX w. Postawy, zachowania, decyzje*, „Niepodległość i Pamięć” 2019, r. 26, nr 1(65), s. 37–70.
- Janowski L., *Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1939 [Źródła i Materiały Historyczne Wydawnictwa Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 5].
- Janowski L., *W promieniach Wilna i Krzemieńca*, Wilno: Józef Zawadzki, 1923.
- Jaros V., *Studia nad językiem i stylem pism naukowych Joachima Lelewela*, Częstochowa: Akademia im. J. Długosza, 2015.
- Joachim Lelewel. *Księgoznawca, bibliotekarz, bibliograf*, red. M.M. Biernacka, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1993.
- Józefowi Kallenbachowi ku uczczeniu czterdziestolecia pracy naukowej dawni uczniowie, Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1925.
- Jucas M., *Joachim Lelewel – profesor Uniwersytetu Wileńskiego*, [w:] Joachim Lelewel. *Człowiek i dzieło. W 200-lecie urodzin. Materiały z ogólnopolskiej sesji naukowej, Żagań 12–14 IX 1986*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra: Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1988, s. 37–45.
- Jurkowski R., *Rosja i Rosjanie w korespondencji filomatów z lat 1817–1823*, [w:] „Będziemy wzorem innym, sobie samym chluba” – w 200. rocznicę powstania Towarzystwa Filomatów, red. A. Szmyt, E. Klimus, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2020, s. 92–101.
- Kallenbach J., *Archiwum filomatów*, „Biblioteka Warszawska” 1909, t. 1(273), s. 513–521.
- Kallenbach J., *Kuratorya wileńska (1803–1823)*, „Biblioteka Warszawska” 1904, t. 3(255), s. 421–448.
- Kallenbach J., *Ród filomatów*, „Biblioteka Warszawska” 1914, t. 1(293), s. 193–239.
- Kallenbach J., *Triumf Filomatów*, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1919.
- Kamiński A., *Polskie związki młodzieży 1804–1831*, Warszawa: PWN, 1963.
- Kl. Ign. [Ignacy Klatecki], *Promieniści*, Poznań: W. Simon, 1881.
- Klimus E., „Hej! Użyjmy żywota...”. *Życie towarzyskie członków wileńskiego Towarzystwa Filomatów*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX w.” 2023, t. 26, s. 9–28.
- Klimus E., *Promieniści. Zapomniana geneza Zgromadzenia Filaretów*, [w:] „Będziemy wzorem innym, sobie samym chluba”. W 200. rocznicę powstania Towarzystwa Filomatów, red. A. Szmyt, E. Klimus, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2020, s. 61–76.
- Koneczny F., *Uwaga o Józefie Gołuchowskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 1: *Z dziejów dawnego Uniwersytetu*, Wilno: Uniwersytet Stefana Batorego, 1929, s. 259–270.
- Korybut-Marciniak M., *Profesorowie Uniwersytetu Wileńskiego wobec problemu ubóstwa w latach 1803–1832*, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego wobec zaborcy. W kręgu nauki i sztuki*, red. N. Kasperek, A. Szmyt, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2009, s. 27–40.
- Korybut-Marciniak M., *Z Uniwersytetu Wileńskiego do biura. Kariery urzędnicze absolwentów Wszechnicy Wileńskiej*, [w:] „Będziemy wzorem innym, sobie samym chluba” – w 200. rocznicę powstania Towarzystwa Filomatów, red. A. Szmyt, E. Klimus, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2020, s. 103–116.
- Korybut-Marciniak M., *Życie prywatne profesorów Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1804–1830*, [w:] *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak,

- M. Zbrzeźniak, Olsztyn: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2013, s. 41–52.
- Kowal J., „*Dziennik Wileński*” (1805–1806) i „*Gazeta Literacka Wileńska*” (1806). Kartka z historii rozwoju prasy polskiej na Litwie doby porozbiorowej-przedpowstaniowej, „*Rocznik Historii Prasy Polskiej*” 2020, t. XXIII, z. 1(57), s. 31–49.
- Kowalczuk U., „*Filomat-Konrad*”. Komentarze do Nieznanych pism Adama Mickiewicza wydanych przez Józefa Kallenbacha, [w:] *Mickiewicz – wieszcz i przewodnik*, red. A. Fabianowski, E. Hoffman-Piotrowska, Warszawa: WUW, 2019, s. 284–307.
- Kraushar A., *Z archiwum petersburskiego. Związki tajne na Litwie w Krozach i Świsłoczy (1824–1827)*, [w:] Kraushar A., *Miscellanea historyczne*, t. 42: *Varia I*, Warszawa: „Przegląd Historyczny”, 1910, s. 14–20.
- Krechowiecki A., *Do historyi Filaretów*, [w:] *Rok Mickiewiczowski. Księga pamiątkowa*, wydana staraniem Kółka Mickiewiczowskiego we Lwowie, oprac. A. Łada-Bieńkowski, Lwów: H. Altenberg, 1899, s. 291–368.
- Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 1: *Z dziejów dawnego Uniwersytetu*, Wilno: Uniwersytet Stefana Batorego, 1929.
- Kukiel M., *Dzieje Polski porozbiorowe (1795–1921)*, Paris: Spotkania, 1984.
- Kukiel M., *Mickiewicz w podziemiu (1816–1824)*, [w:] *Adam Mickiewicz. Księga w stulecie zgonu*, London: Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie, 1958, s. 233–268.
- Kurylo-Omelianuk J., *Profesorowie Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1803–1832*, Białystok: UW, 1993.
- Kurzowa Z., *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja, składnia)*, Kraków: PWN, 1972.
- Lelewel interdyscyplinarny. *Badania i recepcja*, red. D. Zawadzka, V. Julkowska, I.H. Pugacewicz, Warszawa: IBL PAN, 2022.
- Lenkowski S., *Adam Mickiewicz. Romantyzm. Filomatyzm. Egotyzm. Prometeizm. Objektywizm. 1798–1824*, Łódź: Księgarnia L. Fiszer, 1923.
- Lewicki J., *Z tajemnic filomackich*, Kraków–Warszawa: Gebethner, 1917.
- Limanowski B., *Historia demokracji polskiej w epoce porozbiorowej*, wstęp i oprac. A. Leinwand, Warszawa: PIW, 1983.
- Lipski J., *Archiwum Kuratorji Wileńskiej X. Ad. Czartoryskiego*, [Materiały do Dziejów Szkolnictwa Polskiego, seria 3. nr 2], Kraków: M. Arct, 1926.
- Łanda S., *Mickiewicz i tajny Związek Przyjaciół*, „*Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego*” 1956, nr 1(14), s. 179–200.
- Mańkowska H., *Rękopisy z Archiwum Filomatów w Bibliotece Uniwersyteckiej KUL. Katalog*, Lublin: BU KUL, 1983.
- Markwicz A., *Filomaci (1816–1926)*, cz. 1: *Wilno, Wielkopolska*, Grudziądz: nakł. własnym autora, 1931.
- Mężyński K., *Gotfryd Ernest Grodecki, profesor Adama Mickiewicza. Próba rewizji*, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974.
- Mężyński K., *Patriotyzm filomatów i ich stosunek do Rosji*, [w:] *Księga pamiątkowa wydana na 10-lecie istnienia Koła Polonistów Uniwersytetu Poznańskiego 1919–1929*, Poznań: Koło Polonistów Uniwersytetu Poznańskiego, 1930, s. 142–170.
- Mickiewicz W., *T. Zan w więzieniu*, [w:] *Rok Mickiewiczowski. Księga pamiątkowa*, wydana staraniem Kółka Mickiewiczowskiego we Lwowie, oprac. A. Łada-Bieńkowski, Lwów: H. Altenberg, 1899, s. 57–71.

- Mickiewicz wieszcz i przewodnik, red. A. Fabianowski, E. Hoffman-Piotrowska, Warszawa: WUW, 2019.
- Momidłowski S.F., *Filomaci i filareci w Wilnie*, „Rocznik Filarecki” 1886, r. 1, s. 15–60 [Kraków: Bractwo Akademickie Filaretów].
- Mościcki H., *Pod znakiem Orła i Pogoni. Szkice historyczne*, Lwów–Warszawa: Książnica Polska T-wa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1923.
- Mościcki H., *Przed daleką, nieznaną drogą...* (Z dziejów Wilna w 1824 r.), „Kwartalnik Litewski” 1910, t. 1, s. 69–80.
- Mościcki H., [Recenzja: Pietraszkiewiczówna S. *Dzieje Filomatów w zarysie*, Kraków 1912], „Biblioteka Warszawska” 1912, t. 3(287), s. 174–179.
- Mościcki H., *Ze stosunków wileńskich w okresie 1816–1823*, [w:] *Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816–1824*, wydał H. Mościcki, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, 1924, s. 5–28.
- Nowak Z., *J. Pietraszkiewicz Onufry*, [w:] *Polski słownik bibliograficzny*, t. 26, red. E. Rostworowski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 171–173.
- Odyniec A.E., *Adam Suzin* [Pośmiertne wspomnienie o ś.p. Adamie Suzinie], „Tygodnik ilustrowany” 1880, t. 9, nr 215(1062), s. 81–82.
- Pietraszkiewiczówna S., *Dzieje Filomatów w zarysie*, Kraków: Gebethner, 1912.
- Pigoń S., *Głosy z przed wieku. Szkice z dziejów procesu filareckiego*, Wilno: Księg. Stow. Nauczycielstwa Pol., 1924.
- Pigoń S., *Księcia kuratora Adama Czartoryskiego troski o język i literaturę polską*, „Źródła mocy” 1931, nr 7, s. 125–147.
- Polski Słownik Biograficzny*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, od 1935.
- Rudaś-Grodzka M., „*Sprawić, aby idee śpiewały*”: motywy platońskie w życiu i twórczości Adama Mickiewicza w okresie wileńsko-kowieńskim, Warszawa: IBL, 2003.
- Rymkiewicz J.M., Siwicka D., Witkowska A., Zielińska M., *Mickiewicz. Encyklopedia*, Łódź: Świat Książki 2010.
- Samsel K., *Mickiewicz wśród filomatów. U źródeł genezy roli Mickiewicza przewodnika*, [w:] *Mickiewicz wieszcz i przewodnik*, red. A. Fabianowski, E. Hoffman-Piotrowska, Warszawa: WUW, 2019, s. 50–62.
- Shved V., *Organizatorzy i kierownicy legalnych i tajnych towarzystw młodzieży Wileńskiego Okręgu Naukowego z ziem białoruskich*, [w:] „*Będziemy wzorem innym, sobie samym chlubą*” – w 200. rocznicę powstania Towarzystwa Filomatów, red. A. Szmyt, E. Klimus, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2020, s. 48–60.
- Skowronek J., *Młodzież polska i jej organizacje w ruchu narodowym 1795–1864*, Warszawa: Neriton, 1994.
- Skuczyński J., „*Dziesięć obrazów z wyprawy do Polski 1833 r.*” Michała Chodźki. *Dziady demokratyczne*, [w:] *W cieniu Mickiewicza*, red. J. Lyszczyna, M. Bąk, Katowice: Para, 2006.
- Skuodis V., *Vilniaus universiteto filomatai ir filaretai, jų likimai. Istorinė apybraiža: skiriamą Ignoto Domeikos gimimo 200 metų sukakčiai paminėti*, Wilno: Vilniaus universiteto leidykla, 2003.
- Skwarczyński Z., *Kazimierz Kontrym. Towarzystwo Szubrawców. Dwa studia*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1961.
- Słabczyński W., Słabczyński T., *Słownik podróżników polskich*, Warszawa: „Wiedza Powszechna”, 1992.
- Słownik biograficzny historii Polski*, t. 1, 2, red. J. Chodera, F. Kiryk, Wrocław: Zakład Naukowy im. Ossolińskich, 2005.

- Sobarri [A.H. Kirkor], *Obrazki litewskie. Ze wspomnień tułacza*, Poznań: „Tygodnik Wielkopolski”, 1874.
- Syrokomla W., *Życie i pisma Ignacego Chodźki*, Wilno: A.H. Kirkor, 1861.
- Szenic S., *Cmentarz Powązkowski. 1790–1850. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa: PIW, 1979.
- Szenic S., *Cmentarz Powązkowski. 1851–1890. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa: PIW, 1982.
- Szwed W., *Echo petersburskich dekabrystów w Brańsku*, „Ziemia Brańska” 1989, t. 1, s. 27–32.
- Szwed W., *Przejawy licwiskości w życiu społeczno-politycznym na ziemiach Białorusi (pierwsza połowa XIX wieku)*, „Rocznik Centrum Studiów Białoruskich” 2015, nr 1, s. 45–61.
- Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow (1762–1838). Portret carskiego inkwizytora*, Warszawa: DiG, 2004.
- Śliwiński A., *Joachim Lelewel. Zarys biograficzny. Lata 1786–1831*, Warszawa: M. Arct, 1918.
- Śliwowska W., *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. Słownik biograficzny*, Warszawa: DiG, 1998.
- Świrko S., *Z kręgu filomackiego preromantyzmu*, Warszawa: PIW, 1972.
- Tretiak J., *Młodość Mickiewicza (1798–1824). Życie i poezja*, t. 1, Petersburg: K. Grendyszyński, 1898.
- Trzebiński S., *Wydział lekarski dawnego Uniwersytetu i Akademii Medyko-Chirurgicznej w oświeceniu rękopisu Bućkiewicza*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 1: *Z dziejów dawnego Uniwersytetu*, Wilno: Uniwersytet Stefana Batorego, 1929, s. 357–383.
- Tur L. [Ludwik Janowski], *Uniwersytet Wileński i jego znaczenie. Z pięćdziesięciu dziewięciu rycinami i dwiema tablicami kolorowanymi*, Lwów: Macierz Polska, 1903.
- Wiek XIX. *Sto lat myśli polskiej. Życiorysy, streszczenia, wyjątki*, t. II: *Wypisy 143–273*, t. III: *Wypisy 274–462*, red. B. Chlebowski i in., Warszawa: Gebethner i Wolff, [1907].
- Wilno i ziemia wileńska. Zarys monograficzny*, t. 1, Wilno: Wydawnictwo Lux, 1930.
- Witkowska A., *Wstęp*, [w:] *Wybór pism filomatów. Konspiracje studenckie w Wilnie 1817–1823*, oprac. A. Witkowska, Wrocław: Zakład Naukowy im. Ossolińskich, 1959.
- Witkowska A., *Mickiewicz. Słowo i czyn*, Warszawa: PWN, 1975.
- Witkowska A., *Równieśnicy Mickiewicza. Życiorys jednego pokolenia*, Warszawa: „Rytm”, 1998.
- Wójcik Z., *Ignacy Domeyko. Litwa. Francja. Chile*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze–Wrocław: Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, 1995.
- Zawadzka D., *Lelewel i Mickiewicz. Paralela*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2013.
- Zgorzelski C., *Materiały do historii Archiwum Filomatów*, „Blok-Notes Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza” 1999, nr 12/13, s. 237–245.
- Zgorzelski C., *Nowa Sofiówka*, „Roczniki Humanistyczne” 1955, t. 5, s. 341–346.
- Zienowicz-Zagałowa M.J., *Archiwum Filomatów w Wilnie. Mój udział w przewożeniu go do PRL*, „Blok-Notes Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza” 1999, nr 12/13, s. 247–262.
- Żukowska K., *Wychowankowie Uniwersytetu Wileńskiego w świetle korespondencji, wspomnień, dokumentów. Joachim Lelewel i Szymon Żukowski*, Warszawa: WUW 2008.
- Бархатцев С., *Из истории Виленского учебного округа*, „Русский архив” 1874, т. 1, №5, с. 1150–1262.
- Беларуская энцыклапедыя*, т. 15, Мінск: БелЭн., 2002.

- Беларусы даследуюць Зямлю: Беларускія даследчыкі і падарожнікі, „Наша слова” 2008, № 11(850), 12 сакавіка, с. 10–11.
- Брага С., *Мицкевіч і беларуская плынь польскае літаратуры*, Нью-Ёрк: Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва, 1957.
- Владимирский-Буданов М.К., Данилович И.Н., *Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св. Владимира*, Киев 1882.
- Воронков И.А. *Польские тайные общества в Литве и Беларуси в конце XVIII в. и первом 30-тии XIX в.*, „Исторические записки” 1957, вып. 60.
- Восстание декабристов: Материалы по истории восстания декабристов*, т. 10, Москва 1953
- Габрусевіч С.А., Марозава С.У., *Прафесар Ігнат Анацэвіч. Жыццё. Спадчына*, Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт, 2005.
- Гарбачова В., *Эпістальярная спадчына Напалеона Орды ў зборах Польскай бібліятэкі ў Парыжы*, [в:] *Беларусь і беларусы ў прасторы і часе*, Мінск: Лімарыўс, 2007, с. 184–190.
- Гарбачова В.В., *Удзельнікі паўстання 1830–1831 гадоў на Беларусі: біябібліяграфічны слоўнік*, Мінск: БДУ, 2004.
- Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры. У трох тамах*, т. 2. Мінск: Асвета, 1969.
- Грицкевич В.П., *От Немана к берегам Тихого океана*, Мінск: Полымя, 1986.
- Грицкевич В.П., *Породненный с кочевниками*, „Байкал” 1974, № 5, с. 139–144.
- Жабик Т.В., *Наполеон Орда – живописец*, [в:] *Моладзь Берасцейшчыны*, ред. И.И. Акинчиц, Брест: БОСУ, 1995, с. 26–30.
- Захаренко И.А., *Изучение Востока уроженцами Беларуси*, Мінск: Экоперспектива, 2006.
- Ильин А., *Берестейские и свислочские страницы дела № 632*, „Гістарычная брама” 2001, № 1(18) с. 3–7.
- История Вильнюсского университета. 1579–1979*, Вильнюс: Мокслас, 1979.
- К истории тайных обществ и кружков среди литовско-польской молодежи в 1819–1823 гг.*, изд. Ф. Вержбовский, Варшава, 1898.
- Кахановскі Г., *Адчыніся, таямніца часу. Гісторыка – літаратурныя нарысы*, Мінск 1984.
- Кашэта А.В., *Петрашкевіч Ануфры*, [в:] *Памяць. Гіст. дакум. Хроніка Шчучынскага р-на*, Мінск 2001.
- Кісялёў Г.В., *Ад Чачота да Багушэвіча. Праблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі беларускай літаратуры XIX ст.*, Мінск 1993.
- Клейн Б., *Найдено в архіве*, Мінск, Беларусь, 1968, с. 30–53, 61–72.
- Коялович М.О., *Чтения по истории Западной России*, Мінск: БелЭн, 2000.
- Крачковский Ю.Ф., *Исторический обзор деятельности Виленского учебного округа за первый период его существования. 1803–1832 гг.*, т. 1: 1803–1824 гг., Вильна: Типография Ф.Г. Сыркина, 1903.
- Кудаба Ч., *Вклад Игнатия Домейки в географию и геологию Белоруссии и Литвы*, [в:] *История геологического изучения территории Белоруссии*, Мінск 1976.
- Лабынцев Ю.А., *Книга жизни Адама Мицкевича*, [в:] *Здабыткі: Дакументальныя помнікі на Беларусі*, вып. 9. Мінск, б.в., 2007, с. 79–80.
- Ланда С.С., *У истоков «Оды к юности»*, [в:] *Литература славянских народов*, вып. 1: *Адам Мицкевич. К столетию со дня смерти. Сб. статей*, Москва 1956, с. 5–64.
- Латышонак А., *Напачатку было слова*, [в:] А. Латышонак, *Нацыянальнасць – Беларус*, Беласток–Вільня 2012.

- Лаўрэш Л., *Ануфры Петрашкевіч*, „Лідскі Летапісец” 2018, № 3(83), с. 11–16.
- Литературное наследство*, т. 60, кн. 1. Москва, 1956.
- Лаўрэш Л., *Іншыя лідскія філаматы*, „Лідскі Летапісец” 2018, № 3(83), с. 16–17.
- Лаўрэш Л., *Філамат ксёндз Дзяніс Хлявінскі*, „Лідскі Летапісец” 2018, № 3(83), с. 7–10.
- Лобойко И.Н., *Мои воспоминания. Мои записки*, Москва: Новое Литературное Обозрение, 2013.
- Луцкевіч А., *Вязьніца Адама Міцкевіча*, Вільня 1923, с. 1–10, https://wikisource.org/wiki/Вязьніца_Адама_Міцкевіча.
- Мальдзіс А., *Творчае набрацімства: Беларуска-польскія літаратурныя ўзаемасувязі ў XIX ст*, Мінск: Навука і тэхніка, 1966.
- Мархель У.І., *Прадвесце: Беларуска-польскае літаратурнае ўзаемадзеянне ў першай палове XIX ст*, Мінск: Навука і тэхніка, 1991.
- Мохнач Н.Н., *Идейная борьба в Белоруссии в 30–40-е годы XIX в.*, Минск: Наука и техника, 1971.
- Мохнач Н.Н., *Общественно-политическая и этическая мысль Белоруссии начала XIX в.*, Минск: Наука и техника, 1985.
- Мохнач Н.Н., *От просвещения к революционному демократизму*, Минск: Наука и техника, 1976.
- Мысліцелі і асветнікі Беларусі X – XIX стст. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск: Бел. Эн., 1995.
- Ольшанский П., *Декабристы и польское национально-освободительное движение*, Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1959.
- Памяць пра легенды: Постаці беларускай мінуўшчыны*, Мінск: Полымя, 1990.
- Памяць: Гісторыка-дакум. Хроніка*. Пінск, Мінск: БЕЛТА, 1998.
- Перкін Н., *Абсягі думкі*, Мінск: Мастацкая літаратура, 1980.
- Погодин А.Л., *Наполеон и Литва*, [в:] *Отечественная война и русское общество*, т. III: 1812–1912, ред. А.К. Джигелегов и др., Санкт-Петербург: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1912.
- Пыпин А.Н., *История русской этнографии*, Мінск: Бел. Эн., 2005.
- Станкевіч А., *Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення*, Вільня: Выдавецтва „Шляху Моладзі” 1934.
- Станкевіч А., *3 Богам да Беларусі: збор твораў*, уклад., рэд., каментары А. Пашкевіч, к. Вашкевіч, Вільня 2008.
- Таляронак С.В., *Грамадска-палітычны рух на Беларусі (канец XVIII – 30-я гг. XIX ст.)*, Мінск: ІСПД, 1998.
- Таляронак С.В., *Тайныя свіслацкія гурткі «Навуковы» і «Маральны» (1819–1820), „Весці АНБ. Серыя грамадскіх навук” 1994, № 3, с. 56–63.*
- Фалькович С.М., *Польское общественное движение и политика царской администрации Королевства Польского (1815–1830)*, [в:] *Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815–1830*, ред. С.М. Фалькович, Москва: Индрик, 2010, с. 331–428.
- Федута А.И., *Следы на снегу: [к 220-летию поэта А. Мицкевича и к 195-летию начала следствия по делу кружка филоматов]*, Минск: Лимариус, 2018.
- Федута А.И., *Филомат в Империи: Документальная повесть о Франтишке Малевском*, Минск: Лимариус, 2019.
- Філаматы і філарэты: Творчы лёс пакалення ў гісторыі і сучаснасці. Зборнік навуковых артыкулаў*, Мінск: Беларуская навука, 2020.

- Цвірка К., *Дарогамі Тамаша Зана*, [в:] К. Цвірка, *Камяні тых сядзібаў: шляхі паэтаў XIX стагоддзя*, Мінск: Мастацкая літаратура, 2004, с. 82–125.
- Цвірка К. *Паданне пра філаматаў, або Доля аднаго накалення* [в:] *Філаматы і філарэты*. Зборнік, Мінск: Беларускі кнігазбор, 1998, с. 7–32.
- Цвяткоў Л.М., *Увагі аб мове філаматаў*, Мінск, 1927 (асобны адбітак з „Працы БДУ”, № 16).
- Чачот Я.: *руплівы філамат*, ред. Грына Шумская, Мінск: Харвест, 2013.
- Швед В.В., *Беларускія старонкі гісторыі дзекабрыстаў*, Мінск: Бел. НДІДАС, 1998.
- Швед В.В., *Ваенныя сябры*, [в:] *Беларуская гістарычная энцыклапедыя*, т. 3, Мінск: Бел.Эн., 1996, с. 185.
- Швед В.В., *Военные друзья*, Гродно: Энцикл. Справочник–Мінск: Бел.Сэ, 1989.
- Швед В.В., *Губернскі Гродна: аповяды з гісторыі горада (канец XVIII – пач. XX ст.)*, Баранавічы: Баранавіцкая ўзбуйненая друкарня, 2003.
- Швед В.В., *Даследаванне Статутаў ВКЛ прафесарам Ігнатам Даніловічам*, „Rocznik Centrum studiów białoruskich=Гадавік Цэнтра беларускіх студый” 2019, № 5, с. 64–77.
- Швед В.В., *Декабристки Рукевичи*, [в:] *Научно-исследовательский кружок и историческое краеведение: Сборник статей*, Гродно: ГрДУ, 1990, с. 57–59.
- Швед В.В., *Заране*, [в:] *Беларуская гістарычная энцыклапедыя*, т. 3, Мінск: Бел.Эн., 1996.
- Швед В.В., *Літоўскага піянернага батальёна выступленне 1825*, [в:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, Мінск, 1997, т. 4, с. 384.
- Швед В.В., *Масоны і ложы на землях Беларусі (канец XVIII – першая палова XIX ст.)*, Гродна: ГрДУ, 2007.
- Швед В.В., *Паміж Польшчай і Расіяй: Грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863)*, Гродна: ГрДУ, 2001.
- Швед В.В., „*Трымаць пад арыштам у кляштары*”, [в:] *Гарадзенскія запісы: Старонкі гісторыі і культуры*, вып. 1, Гродна: ГрДУ, 1993, с. 75–79.
- Швед В.В., *Данскіх С.У., Заходні рэгіён Беларусі ў часы напалеонаўскіх войнаў. 1805–1815 гады*, Гродн: ГрДУ, 2006.
- Шолкович С.В., *О тайных обществах в учебных заведениях Северо-Западного края при князе А.А. Чарторыйском*, [в:] *Памятники новой русской истории*, ред. В. Кашпирёв, т. II, Санкт-Петербург: изд. В. Кашпиревым, 1872, с. 103–177.
- Шолкович С.В., *Польская пропаганда в учебных заведениях Северо-Западного края*, [w:] *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, сост. С. Шолкович, Вильна: изд. С. Шолкович, 1885, с. 233–310.

INDEKS OSOBOWY

- Ablamowicz 44, 46
Abramowicz Herkulan 125
Abramowicz Jakub 83, 84, 125, 171, 178, 181
Abrusznikow Aleksy 125
Adamowicz Ferdynand 125
Adamowicz Kajetan 125
Akinczyc I.I. 220
Aleksander I (cesarz rosyjski) 15, 17, 25, 84, 155, 164, 179
Aleksander II (cesarz rosyjski) 185, 218
Aleksandrowicz Gabriel 86, 87, 94, 96, 125
Anastasiewicz Bazyli 4
Andersen Otto 165
Aniszczyńska [Aniśczanka] J. 184
Antoniewicz Michał 125
Arakczew Aleksiej 17, 28, 177
Artois Karol Ferdynand d' 17
Askenazy Szymon 20, 24, 249
- Bajkow Leon [Lew] 165-167, 169, 175, 288
Baliński Karol 30
Baliński Michał 18, 24
Barańcewicz 20
Barcewicz Aleh 3, 13
Barchatcew Siergiej 9, 18, 22-24
Barkman [Barkmann, Baerkman] Jan Karol 44, 166, 169
Bartoszewicz Józef 125
Batory Stefan 23
Batowski Henryk 65,
Bąk M. 125
Beauvois Daniel 16, 23, 25, 27, 28, 52, 66, 251
- Bécu August Ludwik 26, 37, 163, 169, 284
Beer 30
Berens Adolf 125
Bestużew Aleksandr 69
Bestużew-Riumin Michał 69, 70
Białozor Jan 20
Bielński Józef (dr Szeliga) 18, 26, 32, 34, 38, 124, 166, 184-186, 191, 196, 206, 209, 213, 219, 222, 227, 233
Biernacka M.M. 52
Biergiel [Bürger] Władysław 125
Biryłkowicz Bazyli 88, 181
Bobiatyński Michał 157
Bobiński Wincenty 69, 125, 171, 174, 178, 181
Bobrowicz Jan Nepomucen 218
Bobrowski Florian 27
Bobrowski Michał 12, 24, 28, 29, 178
Bochowicz J. 208
Bogarski 193
Bogurski Adolf 88, 181
Boileau Nicolas 46
Bokszczanin J. 92, 196
Bojanus Ludwik Henryk 29, 30, 114, 161
Borejko Aleksander 177, 181, 182
Borejko Ignacy 177, 182
Borejko Józef 177, 181, 182
Borkowski Feliks 86, 87, 95, 154-156, 254
Borowska T. 221
Borowczyk Jerzy 4, 12, 13, 45, 53, 68, 80, 103, 140, 160, 164, 178, 189, 193, 195, 196, 198, 206, 209, 210, 212, 213, 222, 224, 228, 232, 233, 237, 238, 242

- Borowski Leon 21, 29, 30, 43, 44, 46
 Borysewicz [Borysowicz] Antoni 73, 125, 151, 172, 182, 208
 Botwinko Hieronim 95, 166, 175, 289
 Branicka Aleksandra 165
 Breton André François le 138
 Brodowicz Bartłomiej 125
 Brodowicz Maciej Jan 108, 117, 121, 125, 136, 139, 171, 176, 178
 Brodowski 91
 Brodziński Kazimierz 29
 Bronikowski 94, 95
 Brudziłowski Ignacy 140
 Bruszewski Wincenty 88
 Buczyński 20
 Bućkiewicz 249
 Budkiewicz [Butkiewicz] Tomasz 125, 172, 182
 Budrewicz Jerzy 125
 Budrewicz Wincenty 62, 71, 73, 75, 101, 121, 125, 151, 177, 182, 253
 Bujakowski Z. 178, 182, 189, 196, 215
 Bułharowski Ignacy 88, 90, 91, 182
 Bułharyn Jan Tadeusz 220
 Burdzelowa Irina 9
 Bürger Gottfried August 218
 Burnejko 125
 Butrymowicz Józefa 219
 Bychowiec Aleksander 92
 Byron George Gordon 183, 218
 Bystrzycki Jan 44

 Chelmicki Aleksander 144–148, 153
 Chlewiński Dionizy 62, 63, 66, 108, 125, 252, 253
 Chłapowski Dezydery 191
 Chodani Jan Kanty Kalikst 29, 31, 44, 163, 249
 Chodasiewicz [Chodasewicz] Michał 125
 Chodera J. 30
 Chodkiewicz Aleksander Franciszek 196, 227
 Chodorowicz [Choderowicz] Józef 125, 172, 183
 Chodyncki K. 35, 36
 Chodźko Aleksander 11, 28–30, 36, 65, 108, 113, 116, 121, 125, 132, 134, 135, 163, 170, 171, 174, 183–186, 189, 215, 218, 250
 Chodźko Dominik 44, 62, 63, 125
 Chodźko Ignacy 184, 185, 226
 Chodźko Jan 20, 141, 184
 Chodźko Józef 50, 51, 62, 73, 75, 108, 113, 117, 120, 121, 125, 134, 136, 139, 141, 142, 151, 184
 Chodźko Leonard 20, 36, 185
 Chodźko Michał 125, 186
 Chomiński 44, 125, 250
 Chopin Fryderyk 219
 Chreptowicz Adam 26, 188, 236
 Chromowicz Jan 125
 Chrucki 91
 Chrzanowski Ignacy 70, 249
 Chrzczonowicz Kazimierz 125, 186
 Chrzastowski 95
 Ciechanowski Andrzej 89, 186
 Ciecierski Faustyn 17, 18
 Ciecierski Justyn 108, 125, 171, 174
 Ciepliński Paweł 79, 82, 83, 186
 Clark 233
 Cwenk Małgorzata 159, 242
 Cwiklicz Jan 125
 Czacki Tadeusz 21, 27, 29, 38, 44, 162
 Czajkowski Józef 88, 89, 96, 187
 Czarnecki J. 27
 Czarnocki Adam (Zorian Dołęga-Chodakowski) 37, 68, 69, 187
 Czarnocki Michał (Leszek) 48, 50, 51, 105, 108, 114, 187, 239
 Czartkowski A. 165
 Czartoryski Adam Jerzy 23, 33, 34, 115, 161, 162, 164, 165, 168, 172, 279
 Czartoryski Adam Kazimierz 34, 191
 Czartoryski Konstanty 34
 Czechowicz Jan 164, 250
 Czechowski Eustachy 89, 90, 94, 95, 187
 Czeczot Jan 10, 11, 16, 19, 28, 36, 52, 62, 64–66, 73–75, 99, 104, 108, 111, 113, 117, 119–122, 125, 133, 135, 137, 139, 140, 141, 153, 171, 174, 175, 177, 180, 187–189, 205, 222, 230, 236, 237, 242, 247, 252, 253, 275
 Czeretowicz 44, 47
 Czetwertyńska 173
 Czetwertyński Dymitr 232
 Czubek J. 16, 69, 112, 245, 246

- Daniłowicz Ignacy 12, 24, 28–31, 36, 37, 162, 178, 195, 209, 213, 239
 Danskich S.U. 16
 Dargusz Teofil 125
 Daszkiewicz Cyprian 86, 108, 121, 125, 151, 178, 189, 198, 205, 222, 247
 Dalton John 41
 Daniel Gabriel 25
 Davy Humphry 41
 Dąbrowski Jan Henryk 136
 Dąbrowski Stefan 109, 125, 170, 189
 Dąbrowicz E. 213
 Dembiński 70
 Derszkow Piotr 125, 190
 Dmochowski Aurelian 125
 Doboszyński J. 188
 Dobrowolski 46
 Dolner Franciszek 121, 125, 172
 Doliński 44, 47
 Domeyko Aleksander 126, 171, 190
 Domeyko Hipolit 190
 Domeyko Ignacy 12, 13, 29, 55, 62, 71, 73, 75, 104, 106, 109, 121, 122, 126, 142, 150, 151, 159, 170, 178, 190–192, 214, 221, 242, 247, 253, 275
 Domeyko Kazimierz I 126
 Domeyko Kazimierz II 126
 Dowejko August 126
 Dovre Fedor (Friderich D'Auvray) 157
 Dragat Józef 126
 Drzewicki Hipolit 106, 126
 Drzewiński Feliks 29, 32
 Drzewiecki [Drzewicki] Wiktor 126
 Dudin Antoni 109, 126, 171, 174, 192
 Dulong Pierre Louis 104
 Dunajówna Maria 39, 49, 51, 66, 80, 97, 104, 112, 113, 158, 159, 162, 163, 238
 Duszakiewicz Wiktor 73
 Dylągowa H. 20
 Dziakoński Michał 126
 Dziewiątkowicz Adam 73, 109
 Dziwielegow A.K. 15
 Eichler [Ejchler, Eychler] Franciszek 79, 81, 82, 109, 126, 170, 193
 Eichler Kazimierz 83
 Ejsmont [Eysymontt] Aureli [Aurelian] 89, 94, 126, 193
 Ejsmont [Eysymontt] Lucjan 10, 68, 73, 109, 126, 138, 151, 170, 193
 Ejsmont Oktawiusz 91
 Ejtmin Adrian 126
 Estka Roman 89, 193
 Fabianowski A. 10
 Falkowicz S.M. 16, 19
 Faraday Michael 41
 Fedorowicz Iwan 29
 Feduta Aleksander 200, 213, 247
 Ferrière 31
 Fiszman S. 26
 Flassan Gaëtan de 25
 Florentini Jan 126
 Fonberg Ignacy 29, 32
 Frank Jan Piotr 32
 Frank Józef 29, 32
 Frąckiewicz Jerzy 126
 Frejend Antoni 104, 109, 121, 126, 133, 170, 193, 253
 Frejend Janusz 126
 Friese Albert 86, 87, 94, 96
 Fryczyński 126
 Frydberg 70
 Furcewa J. 244
 Furier A. 185
 Galicki Stanisław 73
 Galvani Luigi 41
 Gałęzowski Seweryn 126
 Giecwicz Wincenty 200
 Giecołd I 126
 Giecołd II 126
 Giecołd Wincenty 73
 Giedrojc Adolf 109, 121, 126, 151, 170
 Giedrojc Józef 126
 Gierłowicz 50, 146
 Ginot Wiktor 126, 172
 Girard Pierre 219
 Glazer Antoni 90, 91
 Głowacki Jan 89, 126, 194
 Gnatowski Onufry 177, 218
 Gniedicz Nikolaï 69
 Gnoińska Bogumiła 194

- Gnoiński Franciszek 194
 Gnoiński Konstanty 126, 194
 Gnoiński Piotr 126, 194
 Gobiata 170
 Godlewski Franciszek 43, 44, 46, 47
 Goethe Johann Wolfgang 199
 Golański Filip 80, 140
 Golicyn Dmitrij 215
 Gołuchowski Józef Wojciech 12, 28, 29, 33, 34, 169, 179, 249
 Górski Antoni 80
 Górski K. 52
 Górską Justyna 168
 Grabowski 80
 Grass 44
 Grigorowicz Iwan 37
 Griskaite R. 162
 Groddeck [Groddek] Gotfryd Ernest 21, 25, 27–29, 34, 43, 44, 52, 163
 Grodkowski Ferdynand 126
 Grodkowski Jakub 126
 Grodkowski Jan 126
 Groński Justyn 126
 Grudziński Urban 126, 132, 194
 Gruzewski Józef 20
 Gruzewski Stanisław 20
 Gryckiewicz W.P. 206, 239
 Gustaw Romuald 245
 Gutt Ferdynand 126, 198

 Habrusiewicz S.A. 39
 Haciski [Hacyski] Jan 126, 194
 Hadyna Stanisław 244
 Hamlikiewicz Mikołaj [Michał] 126, 172, 194
 Hanusowicz Jan 74, 126
 Harbaczowa W. 183, 222
 Haydn Joseph 31
 Hejdatel Antoni 109, 121, 126, 151, 170, 195
 Hejdatel Jan 109, 121, 126, 151, 171, 174, 178, 195
 Hejdatel Józef 195
 Hejdatel Maria 195
 Hejdatel Władysław 126, 195
 Heltman Józef 19, 76–78, 81–83, 94, 109, 171, 196
 Heltman Leon 89, 196
 Heltman Wiktor 11, 17, 19, 22, 76, 77, 81, 82, 142
 Hercen Aleksander 233
 Hlebowicz Antoni Bolesław 196
 Hofman Piotr 153, 154, 156
 Hoffman-Piotrowska E. 10
 Holonkiewicz Teodor 86, 94–96
 Hołowiński 30
 Hołyński 44, 46
 Homer 137
 Homolicki 126
 Horain Jan 69, 126, 172
 Hrehorowicz [Grigorowicz] August 126, 172, 197
 Hrehorowicz [Grigorowicz] Tadeusz 127, 172, 197
 Hromowicz [Gromowicz] Józef 127
 Hryniewicz Adam 86, 94, 96, 154
 Hryniewicz 146
 Hryniewicz Jan Stanisław 34
 Humboldt Alexander von 237
 Hussarzewski Tomasz 44, 46
 Huwald [Houwaldt] Stanisław 89, 96, 197

 Igelström Gustaw 148
 Igelström Konstanty 144, 147, 153–156
 Ihnatowicz [Ignatowicz] Jan 127
 Ihnatowicz [Ignatowicz] Wincenty 109, 127, 171, 174, 197
 Iljin A. 83, 210, 221
 Iwanowski Eustachy 127
 Iwaszkiewicz J. 166, 168, 169, 248, 250
 Izbicki 44

 Jabłońska-Erdmanowa Z. 13
 Jabłoński Mikołaj 123, 127
 Jackiewicz D.L. 41
 Jacun [Jacyna] I 127
 Jacun [Jacyna] II 127
 Jagiełło Jakub [Jerzy] 109, 120, 121, 127, 135, 170, 176, 197
 Jakolett M. 202
 Jakowlin 170
 Janczewski Cyprian 170
 Janiewicz Aleksander 86, 87, 95, 155, 156
 Jankowski Jan 11, 34, 77, 78, 80, 81, 93, 109, 111, 116, 117, 121–123, 127, 132, 133,

- 135-137, 140, 142, 143, 164, 170, 171, 173-175, 178, 198, 222
- Janowski Paweł 74
- Janowski Ludwik 28, 30, 32, 34, 37, 39, 41, 45, 162, 184, 185, 188, 204, 206, 209, 214, 216, 228, 230, 231, 233, 235, 240
- Januszewski Ignacy 109, 127, 151, 171, 174
- Januszkiewicz Adolf 127, 198
- Januszkiewicz Eustachy 127, 199
- Januszkiewicz M. 284
- Januszkiewicz Michał Merlo 198
- Januszkiewicz Tekla 198
- Jarmołowicz Jan 121, 127, 172, 199
- Jaros V. 37
- Jaroszewicz Józef 24, 29, 35, 209
- Jasiński 146, 148
- Jasiukiewicz 109
- Jastrzębski 146
- Jenc Karol 109
- Jentz Karol 127, 171
- Jessop 46
- Jezierski 146
- Jeżowski Józef 11, 36, 38, 48, 53, 54, 56, 62, 67, 69, 74, 100, 101, 106, 109, 116, 117, 122, 127, 139, 151, 162, 171, 174, 177, 180, 199, 200, 213, 222, 242, 252, 253
- Jodko Onufry 204
- Juciniecki 137
- Jucas M. 37
- Julkowska V. 36
- Jundziłł Jan 122, 127, 138, 201
- Jundziłł Józef 35
- Jundziłł Mikołaj 140
- Jundziłł Rufin 127, 139, 140, 171, 201
- Jundziłł Stanisław Bonifacy 21, 35, 40, 44, 46, 104, 114, 167, 169, 201
- Jundziłł Władysław 201
- Jurewicz Fortunat 74, 101, 109, 127, 151
- Kaczałowicz Antoni 80
- Kaczkiello Szymon 86
- Kaczkowski Karol 34, 105, 109, 127
- Kaczkowski Michał 127
- Kalczewski 146
- Kalinowski Benedykt 142
- Kallenbach Józef 10, 13, 42, 111, 180, 188, 201, 222, 238, 242, 243, 245, 246
- Kamiński Antoni 106, 109, 121, 127, 137, 171, 174, 201
- Kamiński A. 41, 93
- Kamiński Jan 127
- Kamiński Karol 127, 202
- Kania I. 16
- Karabanowicz Ignacy 109, 127, 171
- Karśnicki Leon 86, 96
- Kaszipirów W. 93
- Kaszuba Jan 105, 109, 127, 171, 202
- Katkowski Michał 127
- Kaufman M. 167
- Kasperek N. 33
- Kazimirski Cyprian 127, 203
- Keller F. 70
- Kelner Konstanty 127, 171, 174
- Kiernożycki Alojzy 79, 203
- Kiryłowicz 146
- Kiryk F. 30
- Kiszka-Zgierski 176
- Kłagiewicz Andrzej Benedykt 114, 161
- Kleczkowski R. 188
- Klej B. 76, 91, 156, 157
- Klimus E. 53
- Klukowski Jan 66, 109, 121, 127, 171
- Kocewicz Adam 109, 127, 132, 171, 174, 203
- Koczalski Ignacy 82, 83, 84, 127, 203
- Koczan Damazy 127
- Kojałowicz Michał 24
- Kozłowski W.L. 220
- Kołątaj Hugon 40, 84
- Kołątaj Jan 91
- Komorowska Krystyna 4
- Konachowicz Antoni 79, 209
- Konarski Szymon 127, 227
- Kondratowicz S. 189
- Koneczny F. 34
- Konopka Jan 224
- Kontrym Bolesław 127, 171, 174
- Kontrym Kazimierz 16, 18, 21, 25, 26, 37, 103, 111, 167, 169
- Korbacka Maria 195
- Korbanowicz Ignacy 127, 132, 203
- Korbanowicz Wincenty 127, 204
- Korbut 20
- Korhanowicz [Korganowicz] Andrzej 83, 210

- Korsak Julian 127, 160, 204, 208
Korsak Rajmund 116, 127, 204
Korsak Seweryn 30, 109, 127, 171, 204
Korybut-Marciniak M. 13, 33
Kosarzewski 146, 148
Kossowski 44
Kossowski Fortunat 127
Kossowski Jan 94
Kościałkowski Benedykt 164, 250
Kowal J. 21
Kowalewski Józef 62, 66, 70, 74, 75, 109, 121, 132, 139, 178, 198, 205, 206, 233, 245, 247, 252, 253, 276
Kowalski 20
Kowarski 171
Kozakiewicz Karol 106, 128
Kozakiewicz Stanisław 10, 22, 35, 62, 75, 88, 109, 121, 128, 133, 134, 140, 142, 150, 151, 171, 206, 222, 247, 250
Kozieł Paweł 128
Kozłowski Mikołaj 128, 178
Kozłowski Andrzej 88, 89, 94, 95, 207, 210, 254
Kozłowski Jan Jakub 89, 90, 207
Kozłowski Leon 91
Kozłowski Szymon 207
Kraczkowski J.F. 22
Kraskowski Józef 109, 128, 132, 171, 207
Kraskowski Leon 207
Kraskowski Tomasz 79, 80, 83, 94, 109, 128, 171, 174, 207
Krasicki Gracjan 128
Krasicki Ignacy 31, 249
Krański Teodor 50
Kraszewski Józef Ignacy 30, 220
Kraushar A. 165, 166
Krechowiecki Jan 128, 124, 172, 182, 204
Kruczkowski Leon 243
Krukowski 169
Krusiński 91
Kruszczyński Aleksander 128, 208
Krydel A. 238
Krynicki Jan 109, 128, 171, 174, 178
Krzywicki Konstanty 89, 90, 92, 208
Krzywiec 128
Krzywoszewski 44, 46
Krzyżanowski J. 146
Kublicki Adolf 128
Kudriaszow Piotr 237
Kukiel Marian 13, 16, 22, 52, 53, 149, 179
Kukiewicz 122, 137
Kukolnik Paweł 166, 167, 169
Kukolnik Platon 167
Kulesza Michał Aleksander Piotr 74, 109, 128, 171, 174, 175, 209
Kulicki J. 243
Kulicka Irena 243
Kulikowski J. 146
Kulczyński 20
Kułakowski Dominik 128, 208
Kułakowski [Kołakowski] Feliks 109, 128, 139, 171, 174, 178, 208, 247
Kułakowski Ignacy 128, 139, 209, 233
Kułuzow A. 229
Kunachowicz Teodozy 89, 210
Kurowski Adam 128, 171, 210, 226, 239
Kuszewicz Paweł 25
Kwieciński 106
Lachnicki Ignacy Emanuel 33, 68, 103, 138, 141, 177, 238
Lachowicz Feliks 86, 88–90, 93, 95, 155, 207, 210, 254
La Fontaine Jean de 84
Lach-Szyrma Krystyn 68
Lagrange Joseph Louis 46
Landa S.S. 17, 19, 144–148, 153, 184
Langejm Ludwik 91
Las Cases 16
Laskowicz Karol 128
Lavoisier Antoine 41
Lebel Julian 128, 172
Leja 16
Lejnard 109
Lelewel Joachim 12, 13, 17, 21, 24, 26–29, 35–39, 41–44, 67, 159, 165, 167, 169, 172, 176, 178, 181, 184, 200, 215, 280
Lengnich Gotfryd 67
Leszczyński Franciszek 94, 95, 211
Lewandowski Franciszek 128
Lewicki 146
Lewicki J. 47
Lewoniewski Aleksander 87, 89, 94, 95, 211
Limanowski Bolesław 111

- Linde Samuel Bogusław 27, 29
Lipski J. 13, 27, 248
Lobenwein Jan Andrzej 37
Lubecka 173
Lubomirski Henryk 34
- Łabuński Ignacy 88, 89, 93, 96, 155, 211
Łabynczew J.A. 41
Łada-Zabłocki Tadeusz 233
Łatyszczonak A. 30
Ławrynowicz Wincenty 167, 169, 170, 175, 286
Ławiński Aleksander 209
Łaurysz Leanid 13
Łęski 46
Łobojko Iwan (Jan) 25, 26, 28, 29, 34, 37, 38, 114, 161, 162, 196
Łoziński Teodor Bożydar 16, 20, 52, 62, 66, 68, 70, 74, 75, 97–99, 101, 103, 104, 106, 109, 111, 112, 114, 115, 120, 121, 128, 138, 139, 171, 174, 176, 177, 222, 252, 253
Łozowski J. 202
Łuckiewicz A. 170
Łukasiński Walerian 19, 179
Łukasiewicz A.M. 41
Łukaszewski Hilary 109, 121, 128, 171, 174, 178
Łukaszewski Stanisław 128
Łyszczyński Feliks 128
- Maciejowski Stanisław 66
Makarow M. 165
Maksiewicz K.S. 163, 164
Maksymowicz Mychajło 37
Maksymowicz 91
Makowiecki Stanisław 128, 170, 177, 211
Makowiecki Stefan 128, 133, 177, 178, 212
Makowiecki Wincenty 211, 212
Maldzis A. 215
Malewicz Seweryn 89, 212
Malewska Helena 213
Malewska Zofia 172, 173
Malewski Antoni 128
Malewski Franciszek 11, 19, 20, 34, 36, 39, 54–56, 62, 65, 66, 74, 104, 109, 112, 120, 121, 128, 136, 140, 152, 173, 176, 177, 189, 193, 200, 205, 212, 222, 244, 252, 253
- Malewski Józef 101
Malewski Szymon 48, 104, 114, 161, 163, 212, 282
Malinowski Mikołaj 26, 30, 34, 109, 121, 122, 128, 135, 162, 171, 205
Malinowski Stanisław 128
Małachowski Kazimierz 79, 213
Małachowski Ludwik 79, 213
Małunowiczówna Leokadia 243
Mańkowska Helena 245
Marchel U.I. 215
Marciejewski Stanisław 109, 121, 128, 171
Marcinowski Antoni 24, 44, 46, 167, 234
Maréchal Sylvain 103
Maroczyński Stefan 88, 89, 90, 213
Marozawa S.U. 39
Massalska 133
Massalski Edward Tomasz 111, 128, 214
Massalski Józef 26, 116, 134, 135, 146, 164, 170, 213
Massalski K. 217
Massalski Onufry 214
Masłowski J. 146, 153
Mauersberger Adam 244
Mężynski K. 34
Mianowski Mikołaj 44, 167, 169
Michajłowicz A. 161
Michalewicz Jan 74, 75, 109, 121, 128, 152, 171, 178
Michałuk Dorota 4, 13
Mickiewicz Adam Bernard 10–13, 15–18, 20, 23, 27–30, 34, 36, 44, 48, 49, 51–54, 57, 62–67, 70–74, 100, 103, 105, 109–111, 114, 115, 128, 149, 162, 170, 173–175, 177, 180, 184, 186–189, 191, 198–200, 205, 214, 215, 222, 230, 237, 242–244, 252, 253, 275
Mickiewicz Aleksander Julian 110, 121, 128, 138, 151, 171, 174, 175, 215
Mickiewicz Jerzy 129, 216
Mickiewicz Władysław 173
Mieczkowski J. 276
Mierzejewski 169
Mikołaj I (cesarz rosyjski) 134, 155
Mikulski Karol 91, 129, 216
Miłakowski Tadeusz 110, 129, 171, 174
Miłoradowicz Michaił 181
Miszkiel Jan 129, 139

- Mochnacki Maurycy 13, 242
Mochnacz N.N. 54
Mogielnicki 146
Mojszel Karol 66, 74, 110, 129, 152
Molier (Molière) 47
Momidłowski S.F. 45, 47
Monc 171
Moniuszko Czesław 44, 45
Moniuszko Dominik 43–45
Moniuszko Ignacy 43, 45
Moniuszko Stanisław 44
Moore Thomas 218
Morawski 50, 51, 96
Morawski Stanisław 74, 75, 101, 110, 121, 129, 152, 165, 217
Moritz Fryderyk 28, 30
Morze Franciszek 129
Mostowski Tadeusz Antoni 239
Mościcki Henryk 13, 53, 113
Moszyński Piotr 222
Motyka Lucjan 244
Murawjow-Apostoł Matwiej 69
Murawjow-Apostoł Siergiej 69
Murawjow Michaił 24, 167
Murawski Feliks 86
Muszyński 169
- Naksyjanowicz Wincenty 92
Narbutt Teodor 24
Narwojsz Franciszek 45
Nekanda-Trepka A. 170
Neve 167, 169
Newil 90, 91
Neciowa E.H. 29
Nieławicki 45–47
Niemcewicz Julian Ursyn 67, 81, 132
Niemczewski 29
Niewierowicz 34
Nowicki Ferdynand 110, 129, 151, 217
Nowicki Napoleon 74, 110, 121, 129, 136, 142, 171, 217
Nowicki Tadeusz 129, 172, 218
Nowicki Zygmunt 62, 85, 160, 189, 252, 253
Nowodworski Witold 245
Nowosilcow Nikołaj 10, 15, 17, 24, 26, 28, 33, 37, 38, 63, 64, 68, 80, 82, 83, 90, 93, 105, 133, 156, 164–166, 168, 169, 172, 174, 176, 177, 179, 182, 183, 191, 197, 212, 229, 232, 249, 285
- Oborski Aleksander 20
Obuchowicz 224
Odyniec Antoni Edward 10, 13, 30, 36, 110, 116, 129, 132, 139, 170, 177, 184, 191, 204, 218, 222, 227, 230, 275
Ogiński Ksawery 129, 172, 219
Ogiński Michał Kleofas 137, 141, 186, 227
Okieńczyc Feliks 88, 89, 93, 96, 219
Oksza-Orzechowski T. 105
Olendzki A. 92
Oleszkiewicz 236
Oleszkiewicz J. 282
Oleszczyński S. 280
Ołdakowski Ignacy 29, 32, 38, 45, 46
Olszewski Franciszek 87, 96
Olszewski M. 229
Olszanski P. 69
Onacewicz Ignacy 24, 29, 37, 38, 165, 169, 170, 199, 209, 212, 232, 249, 281
Orda Michał 219
Orda Napoleon 88, 89, 94, 219
Ordyński Feliks 154, 155
Ordyński Karol 87, 154, 155, 156
Orlicki Dominik 66, 69, 110, 129, 174, 178, 220
Osmólski 91
Ostaszewski Elias 106, 123, 124, 129, 139
Ostermann-Tolstoj Aleksander 29
Ostrowski Franciszek 129
Ostrowski Teodor 25
Owieczkin 208
Owidiusz 137
Ozimek Jakub 4
- Paluchowski Andrzej 245
Paprocki Ludwik 129, 172, 220
Parczewski 129, 247
Paszkiewicz Wincenty 45, 47
Paszkowski M. 195
Paweł I (cesarz rosyjski) 17, 136
Pawłowicz E. 209
Pawłowicz Tomasz 110, 129, 132, 170, 220
Pelikan Wacław 85, 91, 93, 167–169, 247, 248, 290

- Pelski 163, 242
 Perrin Claude-Viktor 95, 156
 Petrulewicz 129
 Pęczkowski 45, 50, 51
 Petit Alexis-Thérèse 104
 Piasecki D. 146, 147
 Piasecki Kazimierz 20, 62, 66, 68, 70, 74, 75, 110, 121, 122, 129, 139, 171, 174, 175, 178, 242, 253
 Piasecki Marian 42, 74, 129, 171, 174, 176
 Piątkowicz Ludwik 19, 70
 Pigoń Stanisław 13, 22, 170, 244
 Pietkiewicz Dominik 74, 75, 122, 129, 152, 172
 Pietraszkiewicz Felicjan 221
 Pietraszkiewicz Józef 222
 Pietraszkiewicz Michał 222
 Pietraszkiewicz Onufry 11, 17, 19, 20, 22, 53, 56, 62, 64–67, 70–72, 74, 75, 98, 100, 106, 110, 111, 129, 132, 139, 140, 149, 150, 152, 159, 160, 173, 175, 177, 180, 188, 190, 200, 221, 222, 241, 242, 252, 277
 Pietraszkiewicz Wiktoria 221
 Pietraszkiewiczówna Stanisława 11, 97, 99, 102, 106, 111, 243, 244, 246
 Pietryński W. 146
 Pilar Aleksander 129
 Pieniecki 152
 Pindar 233
 Piramowicz Grzegorz 80
 Pitagoras 106
 Plater Aleksander 129
 Plater Józef 129
 Plater Ludwik 47
 Plater Michał 164, 250
 Pluchart Adolphe 258
 Płusznia 171
 Poczobutt-Odlanicki Marcin 29, 40, 45
 Pogodin A.L. 15
 Pohl Justyn Romuald 70, 129, 247
 Pokroszyński Erazm 80, 223
 Polakowski Aleksander 91
 Położynski G. 74
 Połujanowski [Pułjanowski] Edward 110, 129, 163, 171, 174, 223
 Poluszyński Erazm 53, 62, 63, 252, 253
 Poniatowski Józef 16, 51, 81, 83, 136
 Popejko Jan 129, 172, 223
 Porębski Wincenty 74, 119, 129, 152, 172, 223
 Porsznio Paweł 156
 Porzycki Ludwik 129
 Potocka Dionizja 200
 Potocki Stanisław Kostka 80, 255
 Prączyński Ignacy 13
 Protopopow 168
 Prószyński Prot 50, 51
 Prussak M. 162
 Przeborowski Stefan 129
 Przebylski Józef 80, 223
 Przeciszewski Kajetan 20, 69, 74, 75, 116, 121, 129, 139, 152, 172
 Przecławski Konstanty 110, 129, 247
 Przychodniak Z. 215
 Ptaszyński Antoni 129
 Pugacewicz I.H. 36
 Pulkiewicz Dominik 129
 Puskarewicz 91
 Puskiewicz A. 30
 Puszkina Aleksander 218
 Pułowski 195
 Puttkamer Wawrzyniec 188
 Puttkamerowa Marianna 217
 Pypin Aleksandr 29, 64
 Radkiewicz Mikołaj 223
 Radowski Aleksander 204
 Radowski S. 88
 Radziejewicz A. 228
 Radziwiłł Dominik 221
 Radziwiłł Helena 165
 Radziwiłł Konstanty 20, 70
 Radziszewski 172
 Rajuniec Apoloniusz 89, 224
 Rajuniec Seweryn 80, 224
 Rechowicz 244
 Rejtłat A.I. 38
 Renard Jan 129
 Rener 130
 Reyberger Anton 31
 Rimskij-Korsakow Aleksandr 95, 161, 287
 Rodkiewicz Mikołaj 130, 151
 Rogalski Józef 250
 Rogalski Leon 130, 250

- Rogalski Tomasz 250
Rogalski Wincenty 250
Romer Henryk 106, 110, 130
Romuald Gustaw 245
Roszkowski Arkady 130
Rudomina 45, 46
Rukiewicz Kornelia 156, 157
Rukiewicz Ksawera 156, 157
Rukiewicz Michał 11, 16, 20, 62, 68, 74, 75, 85, 93, 106, 110, 112, 130, 141, 146, 152–156, 159, 171, 174, 175, 224, 253
Rumiancew Mikołaj 38, 196
Rustem Jan 39, 209, 284
Rutkiewicz Tomasz 130
Rymkiewicz J.M. 22, 63
Rzewuska 165
Rzewuski Seweryn 67
Rżewska Maria 243, 244
- Samborzecki 146
Sapieha Franciszek 224
Sapieha Leon 84
Samsel K. 10
Sarbiewski Maciej Kazimierz 233
Sawicki Wincenty 171
Schiller Friedrich 218
Scott Walter 218
Ségur Louis-Philippe de 25, 167
Sienkowski Józef Julian 38
Siestrzencewicz Stanisław 12
Siwicka D. 22
Skidełło Jan 249
Skirmunt Hortensja 219
Skoczyński Marcei 89
Skorulski Wincenty 130
Skuczyński J. 125, 186
Skulski Aleksander 87, 96
Skalkowski 144, 146, 147
Skwarczyński Z. 22
Sławiński Ksawery 130, 172
Słowacki Euzebiusz 21, 35
Słowacki Juliusz 169, 199
Słowacka Salomea 169
Słabczyński T. 238
Słabczyński W. 238
Smith Adam 41
Smokowski 111, 130
- Smoleński 224
Snarski Józef 130
Sobolewski Adam 130
Sobolewski Ignacy 69
Sobolewski Jan 26, 62, 67, 71, 74, 101, 103, 105, 106, 110, 116, 120, 121, 130, 134, 139, 152, 170, 177, 195, 247, 252, 253
Sokołowski Piotr 90, 93
Sokołowski Wojciech 87, 90, 93, 96
Solarz Jan 245
Songajło K. 146
Sosnowski Leopold 110, 130, 151, 171
Sosnowski Platon 23, 24, 39
Sperski Antoni 224
Sperski Wincenty 88, 89, 93, 94, 96, 224
Spieranski Michaił 213
Spitznagel Ludwik 116, 130
Staniewicz Emeryk 121, 130, 171
Staniewicz Longin 74, 75, 130, 152
Staniewicz Zygmunt 74, 75, 106, 130, 152
Stanisław August Poniatowski 21
Staniszewski Józef 110, 130, 225, 230
Staniszewski Wincenty 130, 225
Stankiewicz Adam 24, 29
Stankiewicz Antoni 130
Stankiewicz Ignacy 130
Stankiewicz Józef 130, 225
Starowolski Szymon 67
Starzyński Józef 210
Strass 47
Strawiński 193, 225
Strawiński Adam 89, 92, 94, 130, 225
Strawiński Jan 225
Stroganow Aleksiej 165
Strojnowski Hieronim 31, 43, 45
Strumiłło 20
Stubielewicz Stefan 44, 45
Sucheckie Brunon 53, 63, 252
Suchocki Józef 226
Suchocki Mikołaj 171
Suchodolski Jacek 89, 90, 226
Suchodolski January 89, 226
Suchodolski Rajnold 88, 89, 92, 94, 96, 226
Suchodolski Walenty 89, 226
Sudolski Zbigniew 20, 246
Sułkowski 193
Sułkowski Józef 186

- Sungurow Nikołaj 222
 Suzin Adam 63, 68, 82, 110, 111, 121, 130, 134, 139, 141, 151, 171, 174, 177, 188, 226, 278
 Swiczyn 223
 Syrokomla Władysław 226
 Szatkiewicz Józef 69, 174, 178
 Szemiot Bruno 69, 110, 121, 130, 171, 174, 228, 247
 Szemiot Franciszek 130
 Szemiot Ignacy 69, 110, 130, 174, 228
 Szenic S. 196
 Szestkiewicz Józef 130
 Szlegel Henryk 94, 96
 Szłajewski Dionizy 78, 80, 81, 83, 110, 130, 171, 178, 228
 Szłykow Piotr 164, 168, 175, 215
 Szmyt A. 33
 Szolkowicz Siergiej 10, 13, 18, 78
 Szpotański Stanisław 11, 13, 149, 246
 Szreker Antoni 91
 Szrejber 130
 Szukiewicz Tomasz 193
 Sulc Michał 45
 Szumowicz Wincenty 87, 96
 Szydłowski Ignacy 34
 Szydłowski Walenty 130, 172, 229
 Szymkajło Daniel 130
 Szymkiewicz Jakub 18, 167
 Szymanowska Helena 213
 Szymanowska Maria 213
 Szyndler B. 26
 Szyrna Michał 130, 171, 229
 Szyryn Michał 229
 Szyryn Napoleon 131, 229
 Szyrkow Aleksander 28, 38, 41, 177, 178
 Śleżanowski Józef 51, 110, 131, 225, 229
 Śliwowska W. 189
 Ślizień Aniela 230
 Ślizień Antoni 171
 Ślizień Edward 131, 230
 Ślizień Jan 230
 Ślizień Otto 110, 131, 163, 171, 175, 230
 Ślizień Rafał 131, 163, 171, 188, 230
 Sławiński 159
 Śniadecki Jan 16, 21, 23, 27, 28, 33, 35, 37, 40, 41, 47, 169
 Śniadecki Jędrzej 18, 21, 27, 32, 41, 103, 104
 Świtkowski Kazimierz 131
 Świącicki 243
 Świącicki A. 188
 Świątorzecka Brygida 238
 Tacyt 138
 Talaronak Siarhiej 80
 Tarasiewicz Ksawery 131, 231
 Taraszkiewicz B. 170
 Tarnowski Jan 84, 138
 Tegner Izajasz 233
 Tenner Karl 184
 Terlecki Ignacy 131, 231
 Tołoczko Julian 89, 90, 231
 Tomaszewski Bonifacy 89, 231
 Towiański Andrzej 236
 Trembecki Stanisław 65
 Tretiak J. 18
 Truniewski 91
 Trzebiński S. 30
 Turski A. 232
 Turski Ksawery 110, 131, 171, 177, 231
 Twardowski Józef 43, 45, 46, 52, 168, 171, 229, 283
 Tyzenhauz 163
 Tyszkiewicz Dominik 187
 Tyszkiewicz Józef 110, 137, 171, 177, 232
 Tyszkiewicz M. 232
 Uspienski 196
 Użłowski 163
 Völker Hieronim 222
 Waga Teodor 36
 Walicki Michał 225
 Wańkowicz Karol 131, 172, 232
 Wasilewski Z. 85
 Waszkiewicz K. 30
 Wegelin Aleksander 70, 144, 147, 153-156
 Weljaminow Mikołaj 155
 Wereszczak Michał 230
 Wereszczakówna Franciszka 230
 Wereszczakówna Maryla 188, 230, 236, 244

- Weryha Ignacy 131
Wężyk Franciszek 81
Wiernikowski Jan Nepomucen 66, 110, 116, 131, 132, 138, 139, 171, 174, 178, 189, 205, 232
Wierzbicki Antoni 89, 90, 131, 233
Wierzbicki Józef 88, 89, 131, 132, 234
Wierzbicki Konstanty 131, 171, 234
Wierzbolowicz Michał 106, 131, 172, 234, 247
Wierzbowski Antoni Gwalbert 188
Wiewiórowski Józef 87, 96
Wilkaniec M. 155, 156
William Penn 149
Wirjon Aleksander 87, 96
Wismont 170
Wiszniewski Stanisław 74
Witakowska Katarzyna 168
Witkiewicz Jan 171
Witkowska Alina 12, 13, 53, 64, 104, 175, 247
Wittgenstein Piotr 227
Wizimberg M. 146
Włodek D. 234
Włodek Konstanty 89
Włodek Tadeusz 21
Woelk Paweł 131
Wojciechowski 156
Wojniłowicz Jan 20, 223
Wójcik Z. 191
Wolf Aleksander 89
Wolfgang Jan 167
Wolski 91, 92
Wolter (Voltaire) 66
Wołkoński Piotr 163
Wołkoński Siergiej 147
Wołkow Jakow 91
Wołodkowicz Aleksander 131
Wołodkowicz Józef 131
Wołodźko A. 146
Wołodźko Józef 144, 146-148, 153
Wołowicz Michał 131, 247
Woronicz Jan 45
Woronkow I.A. 20
Wroński Ludwik 87, 95, 154, 155, 156
Wysocki Jan 87, 89, 93, 95, 131, 151, 154-156, 234
Wyszyński Stefan 141
Zacha Konstanty 250
Zacharenko I.A. 184, 199, 206
Zachwatowicz Wincenty 248
Zagórski Franciszek 87
Zahorowski Franciszek 131, 234
Zahorowski Serafin 131, 235
Zahorski Jan 116, 131, 151, 171, 174, 235
Zajączek Józef 15
Zakrzewski Polikarp 140
Zakrzewski Stanisław 131
Zaleski 209
Zaleski Józef Bogdan 81
Zaleski Konstanty 110, 131, 174, 178
Zaleski Kuźma 87
Zaleski Szymon 227
Zaleski Zenon 110
Zaliwski Józef 186
Zamajski Henryk 172
Zamacki Michał 172
Zamojski Jan 84
Zan Ignacy 110, 131, 152, 163, 171, 235, 236
Zan Karol 236
Zan Stefan 110, 121, 131, 163, 171, 175, 236
Zan Tomasz 10, 11, 16, 20, 26, 48-51, 53, 56, 63, 64, 66, 67, 70, 71, 74, 75, 85, 100, 102-104, 106, 110, 111, 113, 114, 116, 117, 120, 122, 131, 134, 138-140, 142, 151, 152, 158, 159, 170-175, 177, 180, 184, 187, 188, 192, 201, 205, 215, 219, 221, 230, 236, 237, 242, 245, 250, 252, 253, 275
Zapartyka Hanna 9
Zarzecki Józef 110, 121, 131, 135, 141, 151, 171, 174, 238
Zasiadko Aleksander 220
Zawadzka D. 36
Zawadzki Józef 27, 30, 68, 233
Zawadzki Marcin 239
Zawadzki Wincenty 131, 139, 151, 239
Zbitniewski 225
Zdanowicz Ignacy 72, 89, 92, 110, 131, 239, 242
Zdanowicz Piotr 106, 110
Zdzichowiecki Justyn 239
Zenowicz Antoni 106, 131, 239
Zenowicz Ignacy 50, 51, 110, 239
Zenowicz Wincenty 51, 110, 239

Zgierski 110	Żeligowski Julian 84
Zgorzelski Czesław 189, 243, 244	Żółkiewski Stefan 13
Zielińska M. 22	Żukowska K. 35
Ziemacki Michał 131, 240	Żukowska Wiktoria 221
Zienkowicz Leon 91	Żukowski Sebastian 45
Zienkowicz Paweł 91	Żukowskij Wasilij 218
Zienowicz-Zagałowa Maria Janina 243–245	Żukowa 192
Znosko Jan 41	Życki Tomasz 163
Zubowa Tekla 165, 190	Żyliński Hipolit 131
	Żyliński Marcin 132, 240
Żabik T.W. 220	Żyliński Wincenty 132, 172
Żebrowski Tadeusz 110, 131, 172, 176	

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Alzacja 30, 191
Anglia 35, 38, 42, 164, 199
Astrachań 195, 196
Austria 16, 215
- Berezowo 207
Berlin 40, 42, 166, 176, 184, 193, 199, 212
Besançon 72
Białoruś (Biała Ruś) 9–12, 15, 17, 20, 24, 28, 29, 36, 111, 141, 159, 170, 189, 199, 204, 225, 247, 250
Białystok 9, 20, 31, 68, 85, 86, 88, 91, 93–95, 105, 111, 154, 155, 189, 193, 195, 209, 224, 231, 234
– gimnazjum w Białymstoku 86, 93, 189, 195, 224, 226, 234
Bieździeż 204
Bobrujsk 91, 156, 192, 204, 211
Bortniki 230
Boruny 185, 193, 201, 218
Brańsk 68, 153, 155, 224
Brześć Litewski 29, 91, 92, 196, 213, 217, 220, 228, 244, 250
Bujnowicze 221
Buriacja 205
- Charków 37, 198, 200, 216, 233
– Uniwersytet Charkowski 32, 38
Chełm 142
Chile 190–192
Chłopów 203
Czernawczyce 209
Czyta 224
- Darmstadt 30
Dereczyn 144, 181, 213, 219, 224
Drezno 76, 191
Dziahiłna 198, 199
Dziwiątkowicze 201
Dziwienia 185
- Europa 16, 17, 21, 22, 25, 27, 32, 72, 136, 168, 218
- Felatyce 210
Finlandia 195
Francja 17, 20, 25, 35, 37, 166, 191, 199, 206, 213, 216, 236
- Gąsiorowo 38
Gdańsk 34, 67
Getynga 40
Giejstuny 218
Grodno 9, 12, 17, 21, 25, 39, 68, 82, 91, 157, 159, 169, 181, 186, 196, 201, 209, 213, 220, 226, 230, 237, 238, 250
Gruzja 223
- Heidelberg 33
Hoszany 204
Howary 225
Hryniewiczze 31
- Ihumeń 204
Indie 36
Indura 238
Iran (Persja) 183

- Irkuck 205
 Izabelin 231
 Jabłonowo 193
 Janów 220
 Jasiańce 35
 Jaszuny 40
 Jena 37
 Jutyszkiewicze 204
 Kakowczyn (Kochaczyn) 236, 238
 Kalinowszczyzna 226
 Kamieniec Podolski 198, 202
 Kamień Szlachecki 203
 Kazań 205, 208
 – Uniwersytet Kazański 178, 205, 249
 Kiejdany 182
 Kielce 19
 Kijów 32, 69, 227
 Kleszczele 39
 Klukowicze 234
 Kobryń 203, 210, 213
 Korkino 224
 Kosiejask 232
 Kowno 23, 25, 67, 71, 195, 215, 246
 Kraków 12, 28, 31, 41, 138, 200, 215, 220, 243, 245, 246
 – Uniwersytet Jagielloński (Szkoła Główna) 40
 Krasne 194
 Królewiec 39
 Królestwo Polskie 15, 19, 34, 165, 176, 178, 198, 219, 239
 Krzemieniec 38
 – Liceum Krzemienieckie 38, 44, 85, 186, 216
 Krzywicze 183, 184
 Lachowo 238
 Ledy 202
 Lejda 40
 Lepel 188, 197
 Lida 238
 Lipawa 195
 Lipsk 34, 67
 Litwa 9, 12, 20, 28, 36, 48, 137, 166, 237, 249
 – Litwa (Wielkie Księstwo Litewskie) 15–18, 20, 22, 24, 31, 35, 36, 39, 63–68, 70, 81, 84, 178, 180, 250
 Lubieszów 181
 Lublin 65, 221, 243, 245, 246
 – Katolicki Uniwersytet Lubelski 243
 Łańcut 34
 Łomża 31, 38
 Łuck 91
 Łuniniec 209
 Łysków 203, 228
 Mediolan 17
 Miadziół 236
 Micewicze 198
 Mieleszki 197
 Migowo 224, 225
 Mińsk 9, 11, 17, 20, 48, 68, 187, 190, 194, 207, 217, 218, 229, 231, 232, 235, 236, 240, 250
 Młynów 227
 Mogilno 141, 197, 227
 Mołodeczno 16, 184–186, 190, 192, 210, 226, 235, 236
 Mongolia 205
 Moskwa 20, 29, 32, 38, 168, 179, 188, 189, 191, 195, 206, 222, 225, 244, 245
 – Uniwersytet Moskiewski 182
 Mozyrz 186, 190, 200, 208, 220, 233
 Nieśwież 17, 198, 214, 217, 230, 235
 Niedźwiadka 190
 Nowogródek 16, 70, 184, 192, 214, 215, 223, 235
 Oborki 185
 Odessa 189, 198, 200, 206, 215
 Ołtusz 220
 Omsk 199
 Orenburg 188, 227, 237
 Orsk 227
 Paryż 32, 35, 138, 165, 183, 184, 191, 192, 206, 214, 219, 225, 236
 Pekin 205
 Pietrowski Zawod 224
 Pińsk 231
 Połock 178, 197, 214, 230

- Połonka 183
Portugalia 17
Poznań 41
Prużana 210
Prusy 19, 193, 232
Puławy 26, 34

Raków 240
Raczuny-Czechowce 201, 202
Repelka 202
Repla 239
Romejsa 197
Rosja (Cesarstwo Rosyjskie) 15, 16, 25, 30, 39, 138, 178, 179, 184, 195, 198, 215
Rzepichów 187, 189
Rzym 29

Sankt-Petersburg 17, 21, 30, 32, 37, 40, 69, 95, 146, 163, 168, 170, 178, 181, 183, 192, 196, 200, 205, 208, 212, 214, 215, 228, 230, 231, 237, 249
Santiago 191
Saratów 228
Siemiatycze 195
Signewicze 228
Sitce 190
Smoleńsk 24, 80
Smolany 187, 238
Słonim 167, 201, 204
Sporów 229
Szczorsy 26, 188
Szczuczyn 68, 159, 160, 189, 190, 193, 204, 221, 223
Szczytник 218
Szczytkowicze 217
Szwajcaria 219

Świsłocz 11, 19, 30, 68, 76, 77, 80-82, 85, 87, 88, 90-93, 155, 170, 181, 186, 187, 193, 196, 198, 203, 205, 207-210, 216, 225, 226, 228, 229
– gimnazjum w Świsłoczy 19, 30, 77, 80, 88, 90, 164, 181, 187, 193, 196, 198, 205, 207, 209, 210, 216, 225, 226, 228, 229, 240

Tahańcza 200
Tobolsk 222

Tomsk 206
Troki 188, 200, 229
Turowo 200
Twer 188

Ufa 188
Ukraina 20, 199, 200
Ustronie 217
Utrecht 40
Uzda 236

Wałkowicze 226
Warszawa 12, 18, 19, 21, 22, 25, 31, 35-37, 57, 64, 66, 69, 70, 139, 159, 165, 170, 176, 186, 195, 196, 198, 205, 206, 214, 218, 220, 222, 226, 227, 240, 244
– Uniwersytet Warszawski 19, 33, 35, 221
Węgry 27
Wiatka 233
Wiazynka 234, 236
Wiedeń 29, 33, 37, 199
Wielka Brzostowica 205, 232
Wierzchowice 196
Wilno 10, 12, 16-18, 20-22, 25-28, 30, 31, 34-38, 41, 42, 53, 57, 65-68, 71, 85, 93-95, 111, 114, 119, 120, 139, 159, 161, 163, 164, 168-170, 172, 173, 178, 183, 184, 189, 190, 193-195, 197, 201, 202, 204, 208, 209, 212, 215, 217, 218, 221-223, 226, 228-230, 232, 234, 236, 242, 243, 245
– cmentarz na Rossie 39, 222
– Łukiszki (więzienie) 170, 172, 237
– Uniwersytet Wileński 9, 10, 18-20, 23, 24, 26, 28, 29, 39, 41-44, 47, 48, 53, 104, 118, 119, 161, 162, 166-168, 172, 181, 183-186, 190, 191, 194, 195, 198, 199, 201, 203, 204, 206, 208, 209, 211-213, 215, 216, 221, 224, 228, 230, 231, 234-236, 249, 250
– Wileński Okręg Naukowy 9, 10, 12, 21, 22, 27, 42, 64, 115, 161, 172, 180, 191, 197, 241
Windawa 195
Witebsk 225
Włochy 17, 27, 199
Wola 230
Wołogda 198
Wołyń 195, 200, 216, 220

Worocewicz 219

Zablótcyzna 185

Zakaukazie 184

Zaleszany 226, 227

Zasław 197

Zawyki 156, 224

Zdzięcioł (Dziatlawa) 39

Żnin 40, 41

Żytomierz 200, 217

Żyrowicze 194, 201, 203, 228, 229, 232

ILUSTRACJE

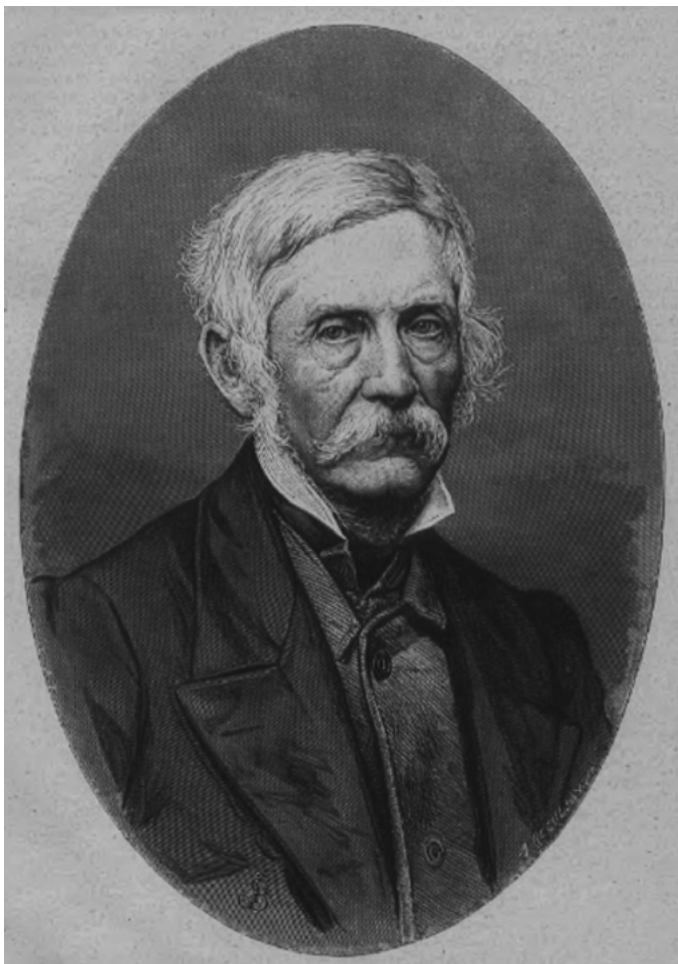
1. Filomaci i filareci, od lewej: Tomasz Zan, Ignacy Domeyko, Adam Mickiewicz, Antoni Edward Odyniec, Jan Czeczot, rycina z 1889 r., Wikimedia Commons, domena publiczna.

2. Józef Kowalewski, filomata, drzeworyt J. Holewińskiego wg fotografii J. Mieczkowskiego, BN Polona, domena publiczna.

3. Onufry Pietraszkiewicz, filomata, portret pędzla D. Szelutkowa, 1832, Muzeum Warszawy, domena publiczna.

4. Adam Suzin, filareta, rycina wg fotografii K. Beyera, za:
„Tygodnik Ilustrowany” 1880, nr 215, domena publiczna.

5. Książę Adam Jerzy Czartoryski, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego, litografia, za: *Galerie des contemporains illustres*, t. 2, Bruxelles 1848, BN Polona, domena publiczna.

6. Joachim Lelewel, profesor historii na Uniwersytecie Wileńskim, litografia S. Oleszczyńskiego, BN Polona, domena publiczna.

7. Ignacy Onacewicz, profesor historii na Uniwersytecie Wileńskim, Wikimedia Commons, domena publiczna.

8. Szymon Malewski, profesor prawa, rektor Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1816–1822, portret pędzla J. Oleszkiewicza, 1 poł. XIX w., Muzeum Narodowe w Krakowie, domena publiczna.

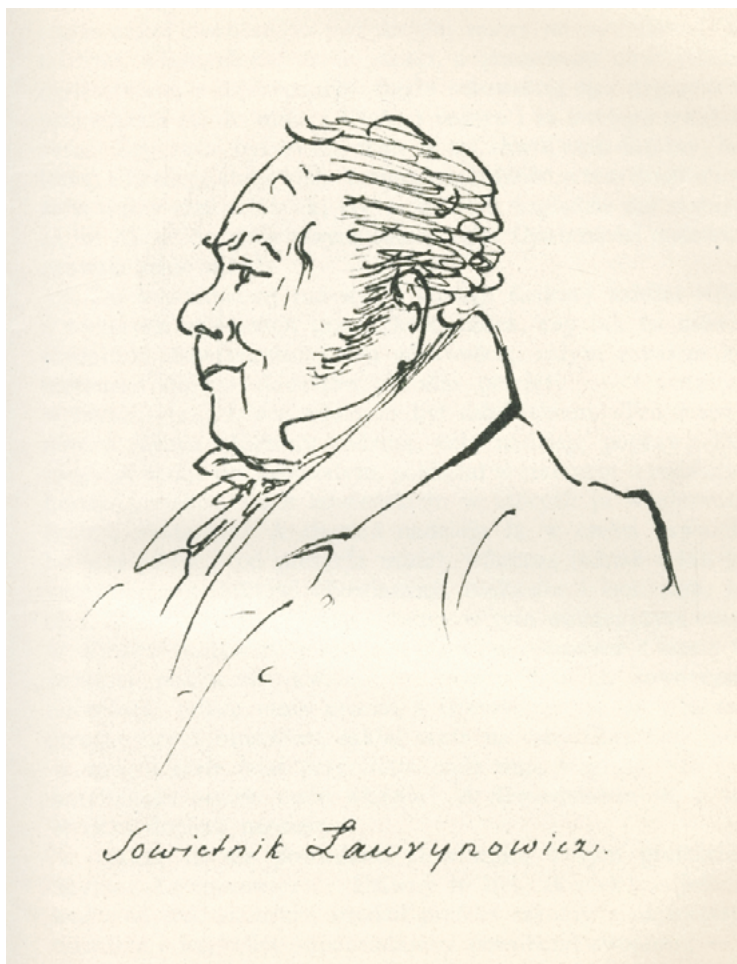
9. Józef Twardowski, profesor matematyki, rektor Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1822–1824, za: H. Mościcki, *Wilno i Warszawa w „Dziadach” Mickiewicza*, Warszawa 1908, domena publiczna.

10. August Ludwik Bécu, profesor medycyny na Uniwersytecie Wileńskim, litografia M. Januskiewicza wg portretu pędzla J. Rustema, domena publiczna.

11. Nikołaj Nowosilcow, senator, szef wileńskiej komisji śledczej, za: A. Sokołowski, *Dzieje porozbiorowe narodu polskiego ilustrowane*, t. 2. Warszawa 1904, domena publiczna.

12. Wincenty Ławrynowicz, radca wileńskiego rządu gubernialnego, członek komisji śledczej, za: S. Morawski, *Kilka lat młodości mojej w Wilnie (1818–1825)*, Warszawa 1924, domena publiczna.

13. Aleksander Rymaszewski, generał-gubernator wileński, portret pędzla A. Rymaszewskiego, l. 20. XIX w., Wikimedia Commons, domena publiczna.

14. Leon Bajkow, sekretarz Nowosilcowa, za: S. Morawski, *Kilka lat młodości mojej w Wilnie (1818–1825)*, Warszawa 1924, domena publiczna.

15. Hieronim Botwinko, prokurator wileński, Wikimedia Commons, domena publiczna.

16. Wacław Pelikan, profesor medycyny, rektor Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1825–1832, fotografia, BN Polona, domena publiczna.

W kraju filomatów to pierwsza monografia naukowa poświęcona tajnym organizacjom młodzieżowym na ziemiach białoruskich byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1806–1826. Opisuje stowarzyszenia, grupy i związki studentów, uczniów i młodzieży (cywilnej i wojskowej), w których większość stanowiły osoby pochodzenia białoruskiego (określający siebie wówczas Litwinami). Prowadziły one działalność pod kierownictwem filomatów, rozciągającą się od oświaty po walkę zbrojną o odrodzenie byłej Ojczyzny – Wielkiego Księstwa Litewskiego (połączoną ewentualnie z Koroną Polską w jedną Rzeczpospolitą). Los wszystkich tych konspiracyjnych organizacji okazał się tragiczny – klęskę zamierzeń zwińczyły aresztowania, niesprawiedliwe procesy sądowe przed nieobiektywnymi sędziami, a następnie wyroki nadzoru policyjnego, więzienia, zesłania do Rosji albo wygnanie z Cesarstwa Rosyjskiego. Autor opowiada o tych wydarzeniach, opierając się na materiałach archiwów, bibliotecznych rękopisów i literatury Białorusi, Litwy i Polski.

Prof. dr hab. Viachaslau Shved pracuje w Katedrze Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół rozwoju gospodarczego Białorusi w pierwszej połowie XIX wieku, życia społecznego i politycznego na ziemiach białoruskich w latach 1772–1863 oraz historii Grodna. Autor ponad trzystu pięćdziesięciu publikacji naukowych w kraju i za granicą, w tym kilkunastu monografii.